

Magyar Mérnök és Építő
Egyesületi Könyvtára
1800

I.

A román politikai sajtó születése és fejlődése Magyarországon.*

1.

Előzmények.

A román politikai sajtó megalapítására irányuló első kísérletek a XVIII. század végén történtek az akkor Bécsből kormányzott Erdélyben. A francia forradalom kitörésének évében egy nagyszombati társaság román lapot akart kiadni. Ezt a lapot ugyanaz a Hochmeister Márton szombati könyvnyomtató nyomtatta volna, aki már 1783-ban megjelentette az első erdélyi hírlapot, a *Siebenbürgische Zeitung*-ot.¹ A román újság azonban anyagi okok miatt nem jelenhetett meg, mert II. József a postadíjat nem engedte el. E kísérletnél igen érdekes volt az irányadó körök jóakarata; valamennyi hatóság egyöntetűen helyeselte a román nép művelésének előmozdítását és az e célból tervezett román újság engedélyezését. „Az oláh nép művelése oly üdvös cél, — írta erre vonatkozólag gr. Bánffy György erdélyi kormányzó, — hogy ilyen egy létező hazai újságnál sem forog fenn.“ Ezért javasolta, engedjék meg a postadíjmentes szállítást Erdélybe, Bánságba és Bukovinába, legalább az első három évben. A lapot elsősorban a román papságnak szánták, mely azután a népnek megmagyarázta volna a tartalmat, mivel a felterjesztés szerint „a nemzet, melynek számára e lap megindulna, nincs a műveltség azon fokán, hogy közötte az olvasás és írás általános legyen“. A felterjesztésben a lap tervezői részletesen ismertették az újság szerkesztésének alapelveit, melyek a felvilágosodás szellemének megfelelően a nép oktatására és tanítására irányultak. Tartalmilag a napi eseményeket „a jó erkölcs és a földművelésről szóló oktatás“ különféle anyagát közölte volna. A császár engedélyezte a lapot, de a postadíjmentes szállítást nem. A királyi főkormányszéktől megállapított 1 forint általányösszeget a kérelmezők igen magasnak találták és ezért az újság kiadásáról lemondottak. Később, 1791-ben állítólag egy szám mégis megjelent volna az újságból „Foaie română pentru econom“ (Rómán újság a földműves számára) címen. Ám ebből a számból egyetlen példány se maradt fenn s a Jakab Eleket erről tudósító Baritiu is csak mint bizonytalan értesülést említi.²

* Magyarországot itt a történelmi határok között értem, tehát Erdélyt is belefoglalva.

¹ Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. 9 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. IX. sz. M. T. Akadémia, Budapest, 1882.).

² I. h. 12—14. — Vö. Lupas János: *Contribuțiunea la istoria ziaristicii românești ardelenene*. Sibiu, 1926. 6—7.

Az első román újság kiadására irányuló kísérlet tehát a XVIII. század végén anyagi nehézségek miatt nem sikerült. Az erdélyi és magyarországi románság akkori helyzetét tekintve, az újságalapítás terve minden bizonnyal elsietett volt. A románság sem szellemi, sem gazdasági vonatkozásban nem tudott volna megfelelni egy újság-fenntartás követelményeinek. Az első kísérlet kudarca azonban nem csüggesztette el a tényleges helyzethez képest túlságosan derülátó kezdeményezőt, Müllersheimi Molnár János (Ioan Puariu-Molnár) szemorvost. A kérelmezők mögött ő volt az értelmi szerző. Már a Horia felkelésben is szerepet játszott: a lázadók és a kormány között ő próbált közvetíteni. Bécsben tanult s bécsi tartózkodása alatt jól felhasználható összeköttetéseket szerzett. Valószínűleg ezeknek az összeköttetéseknek köszönhető, hogy 1793-ban a kolozsvári m. kir. Akadémia szemész-professzorává nevezték ki. E minőségében nemesi rangot is kapott.¹ Mint ilyen tett új kísérletet 1793 decemberében egy román újság kiadására. A kancelláriához intézett kérését azonban visszautasították. A következő évben a fő-kormányzéknel tett újabb kísérlete is hasonló kudarcra járt. Ekkor Bécsbe utazott s ott az illyr nyomda javítójával, Jorgovics Pállal együtt próbálta a román újságra vonatkozó tervét megvalósítani. Úgy látszik ez alkalommal ki is nyomtatta újságját, mert a királyi fő-kormányzék értesülése szerint újságjából néhány példányt Adamovics Geraszim szebeni ortodox püspökhöz már el is juttatott. Bánffy, erdélyi kormányzó erről jelentést tett az erdélyi udvari kancelláriának, kérve a Molnár—Jorgovics-féle újság betiltását. A kormányzónak 1789-ben megnyilvánult magatartása négy év alatt lényegesen megváltozott. „A mostani idők környüállásai — írta jelentésében — napról-napra súlyosodnak s az ily újságok terjesztése, ha valaha, most ugyan nem tanácsolható, mikor a francia szabadság veszélyes eszméi oly hirtelen terjednek s a lap káros elbeszélései és balmagyarázatai az elmék különbözőleg megzavarodását, a vélemények megrendülését és köznyugtalan-kodást idézhetnek elő, elannyira, hogy nyomós okok vannak arra, hogy az újságoknak apadása kívánatos inkább, mint szaporodása.“²

Ez az indokolás világosan rámutat a román újság megtiltásának nyilvánvaló okaira. A francia forradalom véres eseményei kijózanítólag hatottak a felvilágosodás eszméiért addig lelkesedő emberekre. Nyilvánvaló, hogy Bánffy kormányzó ezért szorgalmazta a román újság további megjelenésének eltiltását, nem pedig a románság elleni gyűlöletből, amint azt némely román történetírók gondolják,³ megfélemlítve a kormányzó 1789-i pártfogó magatartásáról.

Müllersheimi-Molnár előtt minden valószínűség szerint politikai cél lebegett, midőn 1793—94-es kísérleteit megtette. Az 1791-ben előterjesztett „Supplex libellus Valachorum“ szerkesztésében és megfogalmazásában ő is résztvett.⁴ Ha 1789-ben még csak művelődési, a felvilágosodás eszméivilágából következő tanító céllal akart újságot indítani, 4—5 évvel később,

¹ Diaconovich C.: *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1904. III. 316.

² Jakab E.: *i. m.* 27.

³ Pl. Lupuş: *i. m.* 8.

⁴ Diaconovich: *i. m.* 316.

a „Supplex“ megjelenése után és a francia forradalom eszméinek hatása alatt bizonyára politikai célok elérésére törekedett. Ezek a célok az 1791-i kérvényben körvonalazott politikai törekvések napfényre kerülése után többé nem lehettek homályosak.

A XVIII. sz. végi sikertelen kísérletek után húsz évvel jelent meg az első magyarországi román folyóirat. Ez volt egyúttal a legelső román újság is. Van valami szimbólikus abban a tényben, hogy ez a folyóirat Magyarországon fővárosában, Budán jelent meg 1821-ben. Szerkesztője, Karkaleki Zakariás, a budai magyar egyetemi nyomda könyvkiadója volt. Folyóiratának hosszú címében e sajtótermék legfontosabb adatait megtaláljuk: „*Biblioteca Românească* întocmită în 12 părți după numărul celor 12 luni, întâia oară tipărită pentru nația românească prin Zaharie Karkaleki ferlegeru de cărți a crăeștii și mai marei tipografii din Buda a Universității Ungariei“ (Román könyvtár, melyet a 12 hónap száma után, 12 részben összeállítva a román nemzet számára első ízben nyomtatott Karkaleki Zakariás, a budai magyar királyi egyetem főnyomdájának kiadója).¹ E különös sajtótermék jellegét tekintve irodalmi folyóirat volt, de az irodalmi anyag túlnyomó részben római-román történelemből állott, mely a román nemzeti tudatot ébresztette és erősítette. A történelmi nevelés mögött persze már politikai célok is voltak, amint a „Supplex libellus“ ugyancsak „történelmi“ alapokon követelt román politikai jogokat. A döntő lelki élmény természetesen a római eredet és ebből kifolyólag a román nép bizonyos fokú felsőbbrendűségének érzése más népek felett. Karkaleki nyilvánvalóan görög származása ellenére már egészen románnak, sőt büszke románnak érzi magát. A római történelem iránti szeretetét indokolva elmondja, miképpen tanították szülei arra, hogy ő román s az összes románok római eredetűek. Ettől fogva közelebb kezdte nemzetét tanulmányozni s más népekkel összehasonlítani. A románok között gyors felfogású, valódi tehetségeket talált s olyan tulajdonságokat, melyek mindent hivatásra alkalmasok.²

A folyóirat munkatársai hasonló romantikus lelkesedéssel fordultak a római történelem felé. Az első szám mindjárt Romulus képét közölte „a románok ősapja“ felírással. Néhány elbeszélés és történelmi adománnyal mellett a tartalmat főleg a rómaiak története alkotta. „Mióta be van bizonyítva, — írja e rész elején a szerző, — hogy a románok a régi rómaiak leszármazottjai, nagyon is illendő dolog, hogy tudomásuk legyen tündöklő őseikről, csodálatos tetteikről, birodalmuk kezdetéről és kiterjedéséről. Ezekben akarok népemnek szolgálni és román nyelven napvilágra hozom a régi rómaiak történetét Róma alapításától kezdve.“

... „Testvérek! — hangzik fehérvása a román olvasókhöz — az összes népek, még a legkisebbek és a legmélyebbre hanyatlottak is szomjuhozzák őseik tetteinek olvasását és megértését, pedig azok kevésbé voltak híresek; annál inkább illik, hogy ti olvassátok és ismerjétek meg a ti ragyogó őseiteknek, a régi rómaiaknak tetteit.“

¹ Vö. Lupaș: i. m. 39.

² I. h. 40.

A felhívás az akkori viszonyokhoz képest eléggé szép sikerrel járt és a folyóiratnak megindulása első évében 451 olvasója, azaz megrendelője volt. De 1821-ben a havasalföldi felkelések miatt a terjesztés ügye megállott s ezért az újság 1822-ben már nem jelent meg. 1825-ben Karkaleki felhívást intézett a moldvai és havasalföldi románokhoz folyóirata ügyében. Támogatást kért tőlük, mint akik most már nemzeti fejedelmek alatt jobb helyzetbe jutottak. A folyóirat újból való megjelenésének előkészületei azonban lassan haladtak és a „Biblioteca“ csak 1829. elején jelent meg ismét. Az előszó után mindjárt következett Bojánca Damaszkhin táblai jegyző tanulmánya a római történelemről. Bevezetésében ő is megemlékezett arról, hogy micsoda lelki élmény volt számára a román nemzethez való tartozás öntudatosodása. „E pillanattól kezdve — írja erről — szivemben kiolthatatlan tűz hevit népem eredetének, vérének, nagyságának és erényeinek kutatására... erős gyökerekkel hatolt be keblembe a szeretet, a buzgóság és a vágy aziránt, hogy kitartóan és minden eszköz felhasználásával használjak nemzetemnek és hazámnak.“¹ Valóban a folyóirat minden munkatársánál ezt a buzgóságot lehet megállapítani. Az összevonás miatt évenként kétszer, de 1834-ig rendszeresen megjelenő folyóiratban egymást érik a római és román történelmi tanulmányok. Dragoş, Nagy István (Ştefan cel Mare), Mihály vajda (Mihai Viteazul) tettei romantikus köntösben ragyogva jelennek meg a román olvasók előtt. Minden részben látható volt valamelyik román vajda képe. Karkaleki hosszú ajánlásokban köszönte meg a vállalkozását buzgón támogató pártfogók segítségét. Lupaş felteszi, hogy ezt az első folyóiratot valószínűleg gr. Széchenyi István is pénzsegéllyel támogatta, mert a kiadvány 1834-i IX. részének elején Karkaleki hosszú dicséretben emlékezik meg róla (Ştefan Seceni) „Magyarország nagyon tudós Akadémiájának alelnökéről.“²

A Biblioteca politikai hatása bizonyára nem lehetett jelentéktelen. Erre némi útmutatást ad előfizetőinek száma. 1829-ben a folyóiratnak 444 előfizetője volt, ebből 318 magyar területről (Erdély és Magyarország), 126 pedig a Kárpátokon túli románság köréből került ki. Azaz Maior Péternek (Petru Maior) 1812-ben ugyancsak Budán megjelent híres könyve mellett (Istoria pentru începutul Românilor în Dacia) a román nemzeti öntudat felébresztésében s az ebből következő politikai célok kialakulásában Karkaleki folyóirata is minden bizonnyal nagy szerepet játszott.

Maior Péter a budai egyetem könyvvizsgálója és javítója ismeretes könyvében a román történelmi folytonosságot hirdette és bizonygatta. Kétségtelen, hogy a magyarországi románság politikai gondolkozásának a XIX. század elején való kialakulására ez a könyv volt a legnagyobb hatással. Részben e könyv hatása vezetett a román politikai sajtó első igazi termékének, a *Gazeta de Transilvania*-nak megjelenésére.

A *Gazeta de Transilvania* 1838-ban jelent meg Brassóban. Megjelenésének előzményei érdekesen jellemzik a magyarországi románság akkori helyzetét. A lap megjelenése az erdélyi, de különösen a brassyói románság gazda-

¹ Lupaş: i. m. 44.

² I. h. 47—48.

sági és szellemi fejlődésének, valamint Barițiu György szerkesztő fáradozásainak volt az eredménye.¹

Brassóban hosszú fejlődés után a XIX. század első évtizedeiben egy jómódú román kereskedő-osztály alakult ki. Ez az osztály tekintélyes hányadában görög és macedo-román eredetű volt. Nagy részük a paszarováci béke után költözött Ausztria-Magyarország területére s több városban kiváltságos kereskedő-társulatokat alapított.² Slavici János szerint ezeknek a görög-román kereskedőknek „elhatározó” befolyásuk volt a románság művelődési fejlődésére. Ez különösen Brassóban volt így. A brassói görög-román kereskedők a két román fejedelemséggel való kereskedelmet szinte kizárólagos módon biztosították maguknak s ebből a jól jövedelmező foglalkozásból csakhamar meggazdagodtak. A görög kereskedők egy része idővel elrománosodott s így a román elem túlsúlyba jutott. Ez 1827-ben a görögök és románok teljes szétválására vezetett. A románok tekintélyes anyagi áldozatokkal külön román templomot és egyházi iskolát építettek. Ebben legfőbb része Orghidan Radu (öt gyakran Rudolf néven is emlegették) román nagyiparosnak volt. Orghidan bukaresti felesége vetette fel egy román újság megalapításának gondolatát s némi kísérletezés után ez a gondolat öltött testet Barițiu újságjában.³

Az újság kiadását a fentiek mellett Barițiu György Brassóba való költözése és szerkesztésre alkalmas egyénisége tette lehetővé.

Barițiu György, akit általában a magyarországi román hírlapírás atyjának tekintenek, egy román nemesi család leszármazottja.⁴ 1812-ben született Alsózsukon (Kolozs m.), hol apja görög katolikus pap volt. A torockói iskolában tanult meg magyarul s latinul; később Balázsfalván, majd a kolozsvári piarista gimnáziumban tanult. Édesapja ugyancsak ez utóbbi iskolába járt. Itt kapta a *Bariț* nevet, az eredeti *Pop* helyett.⁵ Mikor Barițiu 1824-ben Balázsfalvára került, ott lakó nagybátyja, a székesegyház kántora, eredeti nevén jegyezte be az iskola tanulói közé. 1827-ben Kolozsváron ismét *Barițiu* lett s ettől kezdve ez a neve maradt használatban mind a mai napig. Román öntudata itt ébredt fel, még pedig Maior könyvének hatása alatt. 1829 telén két más román iskolatársával sétált az utcán, mikor egy idős, tisztos külsejű úr nevén szólította. „Azt mondják, igen jól tanulsz, — mondta Barițiumnak. — Apádnak rokona vagyok. Gyere, adjak neked egy könyvet, de azután gondosan olvasd el.” Ezzel intett a társaságában lévő úrnak, aki átadta a 17 éves ifjúnak Maior Péter könyvét (*Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*). A barátságos úr Ramonțai Simon orvos volt, aki

¹ Hodoș Nerva și Ionescu Al. Sadi: *Publicațiunile Periodice Românești*. București, 1913, 287 (Ez a 812 lapos könyv a román időségi sajtótermékek legalaposabb bibliográfiája).

² Slavici János: *Români în Ardeal*. București, 1910. 37.

³ Iorga Miklós: *Sensul Gazetelor Transilvaniei* (Academia Română, Memoriile Sect. Istorice, Seria III. Tom. XX. Mem. 13.).

⁴ *Bariț. George Foi Comemorativă la Serbarea din 12/24 Maiu 1892*. Sibiu (Tulajdonképpen Barițiu önéletrajza dr. Diaconovich Kornél fogalmazásában).

⁵ Az iskolában ugyanis olyan sok *Pop* nevű diák volt, hogy a tanárok megkülönböztetésül különféle más neveken nevezték őket. Barițiu nevét a gimnáziumban *Bariț*-nak írták, ő maga mindig a kiejtés szerint írta *Bariț*-nak (ț = c), a román történelemben azonban általánosan a *Barițiu* formát használják.

hosszú, Moldovában folytatott orvosi gyakorlat után, Kolozsváron telepedett le s az ifjúságot és román művelődés ügyét bőkezűen támogatta. Barițiu lelkesen olvasta Maior könyvét. Nemzetének eredetére, a román nyelvnek a latinnal és olaszsal való hasonlatosságára nagy hámulattal és büszkeséggel gondolt. A könyvet magyarra is lefordította, de a fordítás kinyomatásáról barátai lebeszélétek.¹

Ilyen előzmények után került vissza Barițiu Balázsfalvára, hol a papnevelő szeminárium növendéke lett. Latin tudását tökéletesítve, megtanult németül és franciául. A papi tanulmányok elvégzése után a szeminárium tanárává nevezték ki. E minőségében kapcsolódott bele azokba az összeköttetésekbe, melyek végül is a Brassóban való letelepedésére vezettek. A brassói jómódú román kereskedők ugyanis ekkortájt kezdték fiaikat a balázsfalvi román iskolába küldeni. Gyermekeik nyári tanulásának biztosítása céljából a balázsfalvi iskola igazgatóságától egy tanárt kértek, akit a nyári 2 hónapra vendégül láttak házuknál. Az első ilyen Brassóban nyaraló tanár Barițiu volt, aki Brassóban rendkívül szíves fogadtatásra talált. Ezzel megindult a barátkozás közte és a brassóiak, erdélyi viszonylatban pedig a görög katolikusok és görög keleti románok között. Így nem volt meglepő, hogy mikor a brassói román iskola 1836-ban tanító nélkül maradt, a brassóiak Balázsfalváról kértek tanárt. E kérés következtében Barițiu Brassóba ment és átvette az iskola vezetését.²

Épen ekkor merült fel a román újság kiadásának terve. Orghidan és társai megbízták Barac Jánost, Brassó román tolmácsát a lap vezetésével. Így jelent meg 1837. január 2-án az első román hetilap: *Foaea Duminecii spre înmulțirea cei de obște folositoare Cunoștințe*. (Vasárnap) lap a közhasznú ismeretek növelésére) címen. Az első számon rajta volt, hogy Orghidan Rudolf és Marin Demeter költségén nyomtatták, Gätt — helyesen Gött — János nyomdájában. Göttnek már 1834-től engedélye volt német és magyar nyelvű lapok nyomtatására s ő adta ki a *Siebenbürger Wochenblatt* című hetenkint megjelenő lapot, valamint a *Blätter für Geist, Gemüth und Literatur* című újságot, mely szintén egyszer egy héten jelent meg. Így kézenfekvő volt, hogy a Barac újságját is ott nyomtassák. Barac azonban közönséges fordító munkát végzett az újságjában, amint azt a lap második félévi példányaira rá is nyomtatta. „A cikkek fordítója“ egyszerűen lefordította a lipcei Pfennig-Magasin történeteit és az ottani német polgári élet eseményeire vonatkozó híreket. Ez az anyag persze nem felelt meg sem a brassói román kereskedő-osztály, sem a más helységekből való előfizetők várákozásainak. Ilyen körülmények között az első negyedévben jelentkező előfizetők nyolcszázat elért száma félév alatt 150-re apadt.³ A támogatók aggodalommal nézték ezt a folyamatot. Végül is Orghidan megegyezett Gött nyomdásszal, hogy kérjen engedélyt egy politikai lapra, hátha ez jobban érdekelné a közönséget. Ugyanakkor levonta a tanulságot Barac képességéről s a tervezett politikai újság szerkesztésére Barițiu-ot kérte meg.

¹ Diaconovich: *Bariț. George* 4.

² I. h. 7—9.

³ N. Hodoș—Ionescu: *i. m.* 258.

Baritiu vállalkozott a szerkesztésre s még 1837-ben kiadta Gött segítségével a „*Fo'e de septema'na' din Transilvania*“ (Erdélyi Hetilap) című lapot. Ezt azonban Baritiu engedély nélkül adta ki, miért is a második példányt már elkobozták és a további megjelenést eltiltották.¹ Ezután folyamodott Gött 1837. július 24-én egy román nyelvű politikai újság engedélyezéséért. Az engedélyt ebben az időben a bécsi udvari kancellárián keresztül egyenesen a császártól kellett kérni. E célból a szerkesztők és főbb dolgozótársak jelleméről és politikai gondolkozásáról, valamint a lap irányáról részletes felterjesztésre volt szükség.² Mielőtt az engedély megérkezett volna, Baritiu 1838. január 1-én megjelentetett egy irodalmi lapot, „*Foe literară*“ címen. Ebből lett ugyanazon év június 25-e után a brassói „*Blätter für Geist, Gemüth und Literatur*“ című német újság címének szó szerinti átvételével a később olyan ismeretessé vált „*Foae pentru minte, inimă și literatură*“ című román irodalmi hetilap.

Időközben 1838. január 24-i kelettel az udvari kancellária leiratban értesítette a királyi főkormányshéket a román politikai lap engedélyezéséről. Az engedélyt Gött kapta, mint akinek már amúgy is volt engedélye magyar és német lap kiadására. A feltételek a szokásosak: a lap szerkesztője a fennálló szabályokat (cenzura) tartsa tiszteletben, egy példányt minden számból küldjön az udvari kancelláriának, a főkormányshék pedig a lap vizsgálásával olyan egyént bízson meg, akinek erkölcsi jelleméről, józan politikai gondolkozásáról és képességeiről meg van győződve.³ E rendelkezésnek megfelelően a brassói tanács a lap megvizsgálásával Wenczel József Brassó vidékén élő bírót bízta meg.

Ezek voltak az előzményei annak a román lapnak, mely 1838. március 12-én *Gazeta de Transilvania* címen Brassóban megjelent. Kezdetben alig keltett különösebb feltűnést, mivel az alapító, illetőleg pártfogó egyének gondolkozásában nem is szerepelt valamilyen határozott politikai célkitűzés. Az alapítók — Orghidan és társai — román nyelvű tudósító eszközt akartak maguknak teremteni. A lap jó darabig nem is foglalkozott mással, mint különféle érdekes történetek, utcai balesetek, háborús hírek és előkelő, fejedelmi látogatások leírásával. Iorga szerint sem az alapítók, sem a szerkesztők nem gondoltak arra, hogy a lapnak politikai szerepe legyen, hiszen ezt a hatóságok sem engedték volna meg. Legfőbb érdeme az volt, hogy egy „nagy román polgári réteget képviselt“ s ennek az értékes rétegnek művelődési lehetőségeket biztosított. „Ilyesmit sehol másutt nem lehetett tenni a románság körében, — írja Iorga — mivel a szabad hazának ugyanazon osztályát egy régi, gögös és túlságosan igényes arisztokrácia beárnyékolta és megfélemlítette.“⁴

Valóban az első benyomás szerint a lap cikkei alig érintettek politikai kérdést. Am a nyelvi harc korában Magyarországon Baritiu programja már magában foglalta a későbbi politikai összeütközés csiráit, „Mindnyájan tudják

¹ Lupas: i. m. 58.

² Hodos—Ionescu: i. m. 264.

³ Jakab Elek: i. m. 61.

⁴ Iorga: i. m. 6.

és megértik, — írta bevezető cikkében — hogy egy nemzet újjászületésének legkönnyebb és legrövidebb útja csak irodalmának és nyelvének művelésén, illetőleg gazdagításán át vezethet. Ezeknek engedjenek szabad fejlődést s mi akkor megszabadultunk a sötétségtől.¹ Megindult hát a román nyelv és irodalom gazdagítására irányuló tevékenység. Ezt a célt szolgálta a Gazieta és a mellékletképpen megjelenő „Foaie pentru minte, inimă și literatură” című irodalmi szemle is. Kezdetben a lapok csak erdélyi és magyarországi vonatkozású cikkeket közöltek. Lassankint azonban kibővült a kör a fejedelemségekkel és a szomszédos országokkal. Barițiu nemcsak magyarul, hanem németül és franciául is tudott, így a változatos hírányagot a belföldi magyar, a külföldi, illetőleg az erdélyi szász újságokból könnyen átvehette. 1839-ben már egyes hírekhez vezércikket írogatott. Ugyanebben az évben munkatársat vett maga mellé Mureșianu András személyében, aki nemsokára levette vállairól az irodalmi anyag szerkesztésének gondjait. A helyzetre jellemző, hogy Mureșianu, az 1848-as, magyar-ellenes román himnusz szerzője² a brassói magyar katolikus gimnázium alkalmazott tanára volt, aki Kovács igazgató ajánlatára és meghívására került az iskolába.³

Barițiu 1839-ben külföldi utazást tett. Bécsben is járt, ahol engedélyt kért és kapott arra, hogy lapjait Bukovinába a hivatalos póstajáráttal küldhesse. Visszatérése után lapjai csakhamar nagy népszerűsége tettek szert a Kárpátokon túli román területeken és mintegy összekötő kapesokká váltak a különböző országok románjai között.

Megjelenésük után néhány évvel Barițiu lapjai már határozott politikai törekvések szószólói lettek. Még pedig — ez a helyzet természetéből következett — elsősorban a moldvai és havasalföldi politikai viszonyokba avatkoztak bele. A két fejedelemség területén ebben az időben az orosz és osztrák érdekek mérköztek egymással. A török uralom már csak névleges volt; a fejedelemségek igazi parancsolója — az orosz konzul — a jászvásári (Iasi) és bukaresti orosz konzulátuson lakott. Az osztrák megbízottak azonban állandó gyanakvással figyelték az orosz konzulok tevékenységét s igyekeztek útjukba különféle akadályokat gördíteni. Ausztria természetesen nem nézte s nem is nézhette nyugodtan Oroszországnak a két román fejedelemség bekebelezésére irányuló politikáját. Ezért szította a román vezetők orosz-ellenes hangulatát, s minden bizonnal örült a Barițiu lapjaiban megnyilvánuló, ugyancsak orosz-ellenes szellemnek, — Barițiu pedig ekkor már egészen a fejedelemségek hazafias vezetőinek befolyása alatt állott. A két fejedelemség előkelőségei ugyanis majdnem minden nyarat Erdély határmenti fürdőhelyein töltötték el. Előpatak, Borszék és Kovászna kedvenc nyaraló- és üdülőhelye volt a vezető román középosztálynak. Barițiu ugyancsak itt volt nyaranta s így a határokon túl élő románok előkelő politikusaival és íróival évenként személyesen érintkezett. Püspökök és metropoliták,

¹ Hodoș—Ionescu: *i. m.* 289.

² „Deșteaptă-te Române” kezdetű vers első sorai: „Ébredj román halálos álmodból, melybe a barbár zsarnokok ejtettek.”

³ Iorga: *i. m.* 4—5.

Știrbei D. Barbu és Bibescu későbbi fejedelmek, Rădulescu Eliade, Florian Áron, Maiorescu János, Bălcescu Miklós, Bolintineanu Demeter, Alexandrescu Gergely és mások voltak ilyen módon szerzett ismerősei. A fürdőidény után sokszor Brassóban töltöttek néhány hetet, mert ez a város igen tetszett nekik. Ilyenkor Barițiu-cal még többet voltak együtt. „Az új nemzedékek — írja Diaconovich Barițiu életrajzában — némi képet alkothatnak maguknak arról a jötevő befolyásról, melyet a román politikusok és tudósok amaz évenkénti összejövetelűi gyakorolhattak a román nyelv és irodalom fejlődésére, valamint a Gazeta szerkesztőjének magatartására, aki azokban az években gyakran abba a kellemes helyzetbe került, hogy értesüléseit előszóban egyenesen ettől vagy attól a minisztertől, vagy épen a fejedelem dolgozószobájából kapta.”¹ E megállapítás szerint Barițiu-ra és magatartására, azaz politikai eszméire ugyancsak nagy befolyással voltak a határon túli románság vezetői. A két brassói román lap szerkesztését minden bizonnyal sok tekintetben a határokon túlról irányították. Ez a külföldi befolyás két kérdésben érvényesülhetett különösképen: az oroszok román fejedelemségi politikája és a magyarországi román-magyar viszony egyre időszerűbb kérdéseiben.

Csakugyan Barițiu lapjai a román fejedelemségekben érvényesülő orosz befolyásról mindent megírtak, amit akkor az oroszellenes román körök csak gondoltak, de nem fejezhettek ki. Barițiu — hiszen leginkább ő írt erről — rámutatott az orosz politika önzésére, az orosz veszedelem nagyságára, Oroszország jövő terveinek románellenes voltára. Bírálta az orosz befolyásra életbeléptetett ú. n. „Szervezeti Szabályzat”-ot (Regulamentul Organic) s minden módon igyekezett felsorakoztatni a románokat az orosz politika és ennek román hívei ellen. Természetesen az orosz konzulok sem voltak tétlenek: csakhamar tiltó rendszabályok foganatosítására kényszerítették a két fejedelmet. Az 1842-től 1848-ig uralkodó Bibescu havasalföldi fejedelem az orosz konzul követelésére kitiltotta Barițiu lapjait Havasalföldről s ettől fogva a hivatalnokok sem merték e lapokat nyíltan jártni. A fejedelem azonban nem akart rossz román hírébe jutni és ezért magántitkárával megizente Barițiu-nak, hogy az elvesztett havasalföldi előfizetőkért kárpótolni fogja. Nemsokára tényleg küldött 120 aranyat a brassói szerkesztőnek. A lapok csempészek útján azután is bejutottak Havasalföldre; gyakran még asszonyok is csempészték.² Moldvában hasonló módon terjedtek a brassói lapok. Az itteni románság vezetői 1843-ban egy brassói kereskedőház közvetítésével köszönőlevelet írtak Barițiu-hoz és egy aranyozott szélű acélgyűrűt, valamint 136 aranyat küldtek tiszteletük jeléül. A levelet azok a legismertebb moldvai román előkelőségek írták alá, akik nagyban hozzájárultak Barițiu lapjainak népszerűsítéséhez. E lapoknak 1847—48-ban 500 moldvai előfizetője volt,³ holott ugyanakkor az összes előfizetők száma nem haladta meg a 800-at. A két újságot 1838 első felében száz előfizető rendelte meg; számuk az év végéig 300-ra emelkedett. Négy év múlva, 1842-ben volt összesen 562 előfizető, kik közül 148 Erdélyből, 73 Magyarországból,

¹ Diaconovich: i. m. 15.

² Diaconovich: i. m. 13.

³ I. h. 14.

265 Havasalföldről (csak Bukarestben 159-en fizettek elő) és 149 Moldvából rendelte meg a brassói újságokat.¹ Ezek a következő év január 4-től kezdve, hetenként kétszer jelentek meg,² és politikájuk változatlanul a fejedelemségekben érvényesülő orosz befolyás ellensúlyozására irányult. Az orosz külpolitika vezetői Bécs tudomására hozták elégedetlenségüket, mire Sedlnitzky 1845-ben Barițiu-t és Göttöt figyelmeztette: ne írjanak többé olyat, ami Oroszországnak nem tetszik.³ De ez a tilalom jórészt csak forma-ság volt. Az oroszok tudták, mennyi része van az orosz—osztrák érdek-ellentétnek a brassói román lapok oroszellenes hangjában. Mikor 1849-ben Barițiu-ot az oroszok letartóztatták és Ploesti-ben Hasford orosz tábornok elé vitték, a tábornok szemére vetette nyolc év óta folytatott oroszellenes politikáját. Barițiu a tábornok szavaira először semmit sem felelt, csak kétszer keresztet vetett. Hasford nézte, azután így folytatta: „Igen, tudom, mit akarsz nekem mondani, hogy az osztrák cenzura kényszergetett Oroszország politikájának támadására. Szerencséd, hogy császárom és a te császáröd nemrég új szövetséget kötött...“ Erre Barițiu-nak megjött a bátorsága: „Úgy van Kegyelmes uram, — válaszolta — én nem írtam s nem közölhettem semmi olyat, ami az országom kormányától reám kényszerített cenzoroknak nem felelt volna meg.“⁴

Valóban Barițiu a helppolitikai kérdésekhez is csak a cenzorok hozzájárulásával szólhatott hozzá. Mivel azonban a magyar nemzeti törekvéseknek, elsősorban pedig a magyar nyelv közéleti érvényesülésének a bécsi kormányzat akkor még ellene volt, Barițiu akadály nélkül közölhette cikkeiket a magyar nyelv „erőszakolása“ ellen és a román nyelv „védelme“ érdekében. Ezt a szász nemzetiségű cenzor nem akadályozta meg, sőt minden valószínűség szerint örömmel szemlélte, hiszen a szászoknak kapóra jött az ő magatartásukhoz simuló román fellépés.

Ennek előzményei még 1839-re nyúlnak vissza. Barițiu kezdettől fogva a román nyelv művelése, terjesztése és biztosítása érdekében tört lándzsát. 1839-ben Herdert idézi: „Aki édes anyanyelvét, gyermekkorának szent hangjait nem szereti, nem érdemli meg az ember nevet.“ E szellemben ír tovább is. Állandóan hivatkozik a római és román történelem hőseire és azok példáira. „Legyünk méltók a rómaiakhoz, azoknak erényeihez, akiknek nevét hordozzuk, nyelvét beszéljük és szokásait örizzük“, — írta 1840-ben. Mindkét lapban túltengett a történelmi anyag. A történelmi cikkek nagy részét Barițiu maga írta. De gyakran vett át cikkeket a Kárpátokon túli román újságokból, melyeknek munkatársai különben szíves örömezt írtak a brassói lapokba. Így a *Gazeta* és *Foia* hasábjai sokszor közvetítették a havasalföldi román kiválóságok eszméit, pedig azok már nem egyszer határozottan magyarellenesektől, sőt magyargyűlölőktől származtak. Az erdélyi származású román tanárok ekkor szinte kizárólagosan kezükben tartották a román iskolákat, a román művelődés területét és mindenütt gyűlöletet

¹ Cheresesiu Victor: *A magyarországi román sajtó politikai vezéreszméi a szabadságharc előtti évtizedben*. Budapest, 1917. 38.

² Hodos—Ionescu: *i. m.* 287.

³ Diaconovich: *i. m.* 17.

⁴ *I. h.* 28.

ébresztettek a magyarok iránt.¹ Ez erdélyi származásúak között legnagyobb tekintélyű épen az a Maiorescu János volt, akinek Dakorománia megvalósítására vonatkozó terve 1848-ban ismeretessé vált. A brassói román lapoknak a havasalföldi körökkel való állandó együttműködése tehát bizonyára már akkor román területi követelések csiráit rejtette magában.

Barițiu 1842-ben foglalt állást a magyar nyelv ellen. Ekkor írta a Foaia 9—11-i számaiban híres cikksorozatát, mely 1892-ben külön kötetben is megjelent.² A „Românii și Maghiarismul“ (A románok és a magyarizmus) című cikkben Barițiu mindenekelőtt az erdélyi országgyűlés összetételét vette vizsgálat alá. Ezen az országgyűlésen a magyar arisztokrácia a románok nélkül dönt a román nemzet érdekeiről, mert — mint kifejti — a románoknak ott egyetlen képviselőjük sincs. Az ott ülő püspököt nem a nemzet, hanem az uralkodó küldte oda, mint regalistát. Így mondotta ki az erdélyi országgyűlés január 31-én, a „román nemzetiséget megsemmisítő határozatát“. Azét a román nemzetiségét, mely mintegy 300 éve törvénytől el nem ismerve élt ebben a hazában.

Ezután fejti ki Barițiu részletes véleményét a románok „politikai megsemmisítésére“ vonatkozó határozatról (A magyar nyelv kötelező közéleti használata). Az erdélyi románokat eddig minden veszedelem ellen megvédelték bizonyos tényezők. Elsősorban nagy számuk. Azután „nemzeti életkoruk“. Ők is kezdték már megismerni nemzeti értékeiket. Rájöttek arra, hogy „nekik is van nyelvük, még pedig édes és tetszetős nyelv, melyet sokkal könnyebb gazdagítani és művelni, mint más azonos helyzetben lévő és vele egyenrangú nyelvet“. A nemzeti érzés mellett a románságot megtartotta az egyház. Ezt csak a nemzeti nyelv segítségével ismerhetik meg s az, aki a román nyelvet bántja, a vallás bántalmát sem kerülheti el. Nem lehet bántani a románságot amiatt a „szoros nemzeti és vallási érintkezés miatt sem, ami ma uralma alatt tartja az erdélyi románokat és a nemzet ama részét, mely Moldva—Havasalföld területén él és uralkodik, egy erőteljes vonzóerő, mely amíg moldvai és havasalföldi románok lesznek, még mai politikai helyzetükben is, ezután biztosítja az erdélyi románok nemzetiségét.“ Amíg a románok a két fejedelemségben román nemzeti kormányt, nemzeti törvénykezést és nemzeti irodalmat látnak, addig a nemzetiség szikrája, sőt tüze sem aludhatik ki az erdélyi románokban. „Ma (1842-ben) tehát nem lehet egy népet elnemzetietleníteni“, állapítja meg Barițiu. Lám Svájcban megmaradt a három nemzet, Svájc pedig már fekvésénél fogva is nagyon hasonlít Erdélyhez. A román népet azért sem lehet elmagyarosítani, mert sokkal egészségesebb, mint a magyarok gondolják. A románok 1730 éven át meg tudták őrizni nemzetiségüket, még pedig sokkal tisztábban, mint a magyarok. Gelu harca után a románok szabad akaratból választották uruknak Tuhutumot. Nemzetiségükért azóta sokat küzdöttek s 1790 óta várják, hogy valamelyik országgyűlés ismerje el őket Erdély negyedik nemzetének. A magyarok azt mondják, ők vannak hivatva Európa szélén a keleti vár szerepére. Ezt a románok is mondhatják maguk-

¹ Janesó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések*. II, 348—9.

² Barițiu: *Studii și articole* [Lupaș János előszavával]. Sibiu, 1892. 19 k.

ról, sőt némileg több jogosultsággal. Számuk egyenlő a magyarokéval. A fejedelemségekben élő románság egészségesebb, mint a Magyarországon lakó magyar nép. A román főúri osztály, a bojárság, ír és beszél románul. A magyar arisztokrácia nem. A román nyelv a fejedelemségekben háromszáz éve diplomáciai és dikasztériumi nyelv. Egy ilyen nyelvet Erdélyben nem lehet megsemmisíteni. Erdély két milliónyi lakósa közül egy millió százezer csak románul beszél, a többi kilencszázezer magyarul és szászul.

„Ti magyarok — folytatja Barițiu — a román nemzetet itt találtátok Erdélyben. Ez a nemzet előttetek már 600 évvel itt volt és uralkodott ezen a földön. Ez a román nemzet Béla király névtelen jegyzője szerint — saját akaratából kezet nyújtott nektek és befogadott titeket ebbe a hazába. Most azt mondjátok neki, hogy jövevény, megtúrt nép vagy, aki a ti irtalmatokból él. Ez az állítás nem a tényleges erőviszonyok ismeretéből származik. Hiszen a magyarok ereje aránylag sokkal inkább meg van osztva, mint a románoké. A magyarok egyházilag is szétagoltak, négy szektára oszlanak. Ezzel szemben a két fejedelemség románjai egyetlen valláshoz tartoznak; az erdélyiek pedig kettőhöz.”¹

Barițiu e felfogását nem szükséges magyarázni. Érzik belőle az erejének teljes tudatára ébredt nacionalizmus, valamint a román nemzet egységéből — a Kárpátokon túli románsággal való szerves kapcsolatból származó biztonság. Az Anonymusból táplálkozó dákoromán szemlélet itt már minden vonalon érvényesül. Csupán a politikai követelések tiszta megfogalmazása hiányzik még, de a gondolatmenet mögött ott van valamennyi. Barițiu azonban most már minden alkalmat felhasznál a románságnak e szellemenben való nevelésére. Minden bizonnyal erre a folyamatra gondolt 1888-ban, mikor a Gazeta megjelenésének ötvenedik évfordulóján visszatekintett a megtett útra és ezeket írta: „Mindnyájunk (a lap munkatársainak) célja volt, hogy az irodalom fejlesztése mellett politikai nevelést is adjunk; ennek hiányát nagyon erősen éreztük, leginkább akkor, midőn arra gondoltunk magunkban, hogy nehéz korszakokat is megérhetünk.”² A politikai nevelésben pedig Barițiu előtt ott állott a szászok példája. Az erdélyi szász sajtó épen ebben az időben írt legélesebben a magyarság nemzeti törekvései ellen. Barițiu néha nem is tett mást, mint szó szerint átvette a szász lapok egyik-másik cikkét. „Oh ázsiai jogfogalmak szülte barbárság” — írja a Satellit szász újság nyomán a magyarokról. „Tehát őseiteknek joguk volt ezt a népet leigázni és most az utódoknak utolsó javától megfosztani.”³ Nehány számon keresztül Barițiu lapjai folyton a szászok érveit használták. De az együttműködés nem sokáig tartott. 1842-ben a két román püspök egy közösen aláírt panaszban tiltakozott az erdélyi országgyűlésen a románság királyföldi elnyomása ellen. A kérvényben a püspökök a szász és román nép egyenlőségéért szálltak síkra s a szászoktól kérték azokat a jogokat, amiket máshol a magyaroktól követeltek. A szászok, akik a magyarok elleni hasonló követeléseket buzgón támogatták, most felháborodva tiltakoztak a

¹ I. h. 20 kk.

² Hodos—Ionesu: i. m. 289.

³ Chesteștiu: i. m. 17.

velük szemben támasztott követelések ellen. A Királyföld az szász föld, — hangsúlyozták. — A románok oda később szivárogtak be, tehát csak megtűrt elemnek tekinthetők, akiknek nincs joguk ilyen követeléssel előállni. Egy tűzhely mellett két úr nem fér meg; a románoknak tehát vagy engedniök, vagy távoznok kell.¹ A szászok e felfogásnak megfelelően cselekedtek. Mikor Barițiu az 1842-i királyföldi panaszt Moga püspök és más román vezetők kérésére külön román nyelvű röpiratban kinyomtatta, a brassói városi tanács az összes megtalálható példányokat elkoboztatta.² Így csak az a néhány példány jutott el rendeltetési helyére, amelyik már a postán volt. A szászok tudták, mit jelent e panasz népszerűsítése a román falvakban. Ettől kezdve gyakori volt a szász és román lapok vitája. A Gazeta 1847-ben megbotránkozva idézte Göllner dr. szász hadbíró nyilatkozatát. „Eljön az idő, mondta a bíró, midőn egykor a románoknak ki kell vándorolniuk a szász földről. Az oláhok ma hivatalokért követelöznek, pedig még nem rég mi mások voltak, mint a szászok szolgái és pásztoraik.”³ Egy évvel később Roth, Brassó városi főjegyzője még keményebb hangot használt, mikor az ottani románok közhivatali állásokat követeltek. Követelésüket Leményi Bran János brassói román ügyvéd 200 román élén haladva adta elő Albrichsfeld polgármesternek. A polgármester azonban rögtön összehívta a városi tanácsot és ennek határozata szerint másnap statáriummal fenyegette meg a románokat. Roth főjegyző magához hívatta Barițiu-ot és így szólt hozzá: „Ne merészelj semmit se írni a városi tanács intézkedései ellen. Egyúttal mondd meg oláhjaidnak, hogy azokat, akik Branéhoz hasonló tüntetésekben merészelnek résztvenni, a lámpafákra fogjuk felakasztatni.”⁴

Ezek az események részben megmagyarázzák a brassói szászoknak a magyar álláspont felé való közeledését. A román követelések hatására a brassói szászok a magyaroktól kívánt unió hívei lettek s Erdélynek Magyarországgal való egyesülését ők is pártolták. Brassóban 1848. tavaszán olyan unió-barát hangulat volt, hogy ez alól Barițiu sem vonhatta ki magát s lapjaiban többször közölt unió melletti cikkeket. Néhány hónappal később azonban Bärnuțiu unió-ellenes álláspontja felülkerekedett s ettől fogva Barițiu lapjai hevesen támadták az uniót és a magyarságot. A két lap hangjának megváltozásához a cenzura megszüntetése persze nagyban hozzájárult. Most már kedvükre írhattak a románság elnyomásáról, a mihálcfalvi véres összeütközésről, a jobbágyok felszabadításával késlekedő nemesekről stb. Muresianu tüzes költeményeket írt a Foaia-ban, miáltal erős hatást gyakorolt a nép nemzeti büszkeségének és lelkesedésének felébresztésére.⁵ Barițiu lapjai rövideken annyira a románság magyarelleses törekvéseinek szószólói lettek, hogy mikor 1849. tavaszán a magyar csapatok előrenyomultak, Barițiu Erdélyből Havasalföldre menekült. Lapjai 1849. március 17-től december 1-ig nem jelentek meg.

¹ I. h. 19.

² Diaconovich: i. m. 17.

³ Chereșteșiu: i. m. 30.

⁴ Diaconovich: i. m. 19—20.

⁵ Hodos—Ionescu: i. m. 289.

A román sajtó a szabadságharc és az önkényuralom alatt.

Időközben a magyarországi román sajtó több új lappal bővült. Ezek között első volt Cipariu Timoteus balázsfalvi kanonoknak először 1847. január 4-én megjelent „*Organulu luminarei*” című (egyházi, politikai és irodalmi) hetilapja.¹ A lap nehézkes latinizáló nyelve miatt kevés hatást gyakorolt s nem versenyezhetett Barițiu lapjaival. Ezért Cipariu 1848-ban átszervezte s *Organulu naționale* (Nemzeti orgánium) címen adta ki május 12-től szeptember 29-ig, ugyancsak hetenként egyszer. A lap első számában a szerkesztő rámutatott újságja céljára, mely „a román nemzet igazi érdekeinek megvilágítása”. Politikai és erkölcsi jelszavakul a „békét, hűséget és nemzetiséget” hangsúlyozta, nemzetiségen a román nemzetiséget értve. Ennél sokkal érdekesebb volt Cipariu néplap alapítási kísérlete. Az előbbi orgánium megindításával egyidejűleg jelent meg 1848. május 12-én a *Invetiatoriulu poporului* (Nép tanítója) című heti néplap.² Az első számban közölt, Cipariu fogalmazta munkaterv a román nép politikai nevelésére irányult. Elsősorban a román iskolák szükségességéről akarta az olvasókat meggyőzni. A szász és magyar iskolákban a román gyermekek nem sajátítják el azt, ami nekik hasznos, hanem azt, ami a szászoknak és magyaroknak az. A végén a román gyermekek úgy nőnek fel, hogy románul sem tudnak. „Ez nagyon rossz, ezerszer rossz.” A románok így vesztették el a leghíresebb román családokat: a Majlátokat, Jósikákat, Kendeffyeket, Huszárokat, Zeykeket és Kenderessyeket. Ugyancsak a román iskolák hiánya miatt nincs a románoknak politikai érzékük. A román népet politikai nevelésre kell fogni. A lapnak ez a főcélja. Megtanítani a népet arra, amire szüksége van; felébreszteni álmából, segíteni újjászületésében.³

Cipariu egyik újságja sem volt hosszúéletű, mert már ugyanazon év őszén megszűnt mindenik. Rövid életük egyik okát bizonyára abban a nehézkes román nyelvezetben kereshetjük, melyet még az írni-olvasni tudók sem nagyon értettek; a néplap túlságosan korai volta pedig egészen nyilvánvaló volt. Irányt jelző cikkében Cipariu maga állapította meg, hogy az erdélyi románok nagy része nem tud írni-olvasni, sőt — amint írta — a román asszonyok között még 1000 sincs, aki olvasni tudna.

A román politikai sajtó történetében rendkívül érdekes számunkra az a két lap, mely az 1848—49-es szabadságharc alkalmával magyarbarát magatartást tanúsított. Ezek közül időrendben első volt a Pap Zsigmond szerkesztésében Pesten megjelenő „*Amicul poporului*” (A nép barátja), melynek első száma 1848. június 3/15-én látott napvilágot.⁴ Kossuth szellemében hirdette a magyar-román összefogást és kibékülést. A magyarországi románokra volt is némi hatása. November 9-én megszűnt. Szerkesztője, Pap Zsigmond később az abszolutizmus alatt indított új román lapot.

¹ I. h. 472.

² I. h. 342.

³ I. h. 344.

⁴ Lupas: *Contribuțiuni...* 13—14.

1849. március 25—június 10 között jelent meg Brassóban Bolliac Cézár híres lapja az „*Espatriatul*“. Bolliac egyik legtehetségesebb tagja volt a havasalföldi román vezető-osztálynak. Elismert költő, aki gyakran szerepelt verseivel és cikkeivel a havasalföldi lapok hasábjain.¹ Az 1848-i román forradalomban való részvétele miatt az oroszok elől Erdélybe menekült. Itt Bem tábornok vette védelmébe. A magyar seregek sikereinek hatása alatt, Bem valószínű biztatására a megszűnt Barițiu-lapokat akarta helyettesíteni lapjával. Ez néhány hónapos fennállása alatt hetenként kétszer jelent meg. Jelszava: „Igazság és testvériség“, a lap felső részére nyomtatva pompázott e bibliai vers mellett: „Zörgessetek és megnyitattik, kérjétek és adatik néktek“. A lap első számában Bolliac szenvedélyes szavakkal fordult az erdélyi románokhoz. „Hat hónapi üldöztetés és elfogatások után — írta többek között — a kivándorolt román száműzött kinyithatta szemét és szabadon vehetett lélegzetet, hála a magyar fegyvereknek és a Szabadság emez arkangyalának, Bem tábornoknak, aki villámaival szétszórta a zsarnokság démonait és megtisztította az eget.“ — „Román testvérek! — hangzott felhívása — ti, akik annyi mindenféle csoportra és alcsoportra vagytok oszolva, hasson át végre titeket ez az igazság: most nem ilyen vagy olyan nemzet, vagy császár között vannak harcok, — ma egész Európában egyetlen küzdelem van a Szabadság és Zsarnokság, a népek és az uralkodó-családok között. Az uralkodó-családok mindenfelől tömörülnek és kezét nyújtják egymásnak, hogy megtámasszák trónjaikat, melyek sülyedőben vannak; már csak egy reményük maradt, a népek egymás közti féltreértése és veszekedése. Ha egyszer a népek megismerik igazi érdeküket, akkor a harc megszűnik.“ Miért pusztulnak a románok és magyarok, szerbek és mások egymás kezétől? Azért, mert egymás ellen ingerlik őket. Pedig mindyájuknak érdeke volna a magyarokkal való összefogás. „Amíg a román aludt — folytatja Bolliac felhívása — addig a magyar felemelkedett, felébresztette őt is (t. i. a románt) érzéketlenségéből s tudtán kívül kiszabadította a jobbagyság rabságából, földet adott neki, testvérévé fogadta a törvény előtt, fizikai és erkölcsi képességeinek teljes szabadságot adott — és ő, ahelyett, hogy felfegyverkezve együtt harcolna szabadítóival, ahelyett, hogy a közös ellenség ellen kelne fel, minden erejével harcol azért, hogy tovább is ugyanolyan rabságban maradjon, mint amilyenben volt. Oh pokoli kamarilla ámitása!“²

Bolliac hasonló lendületes felhívással fordult az orosz megszállás alatt élő moldvai és havasalföldi románokhoz. Kitartásra búzította őket s rámutatott a magyarokkal való együttes küzdelem nagy lehetőségeire. Az erdélyi románok felé pedig állandóan hangoztatta, hogy csak akkor remélhetik szabadságuk megtartását, ha a magyarokhoz csatlakoznak és együtt harcolnak az összes közép-európai államokat egyformán fenyegető szláv veszedelem ellen. Az egymást kergető események azonban megakadályozták Bolliac munkájának sikerét. Újságja június 10-én utoljára jelent meg, mert a szerkesztőnek tovább kellett menekülnie. Bemtől Kossuthoz ment s együtt

¹ Bogdan-Duică: *Istoria literaturii Române Moderne*. Kolozsvár, 1923. 292 l.

² Hodoș—Ionescu: i. m. 243.

jutottak el Konstantinápolyba. Később visszatért Havasalföldre s a két fejedelemség 1859-ben bekövetkezett egyesülése után tovább is résztvett a román közéletben. Erdélyi szereplését a románok „sajnálatos eltévelyedés”-nek minősítették; ezt Bogdan Duica s utána mások is zsidó származásával próbálták magyarázni. Újságjának összes, megtalálható példányait az osztrákok összegyűjtötték és elégették.¹

A magyar szabadságharc bukása után Erdély az osztrák seregek hatalmába kerülvén, Barițiu visszatért Bukovinából s a románság vezetőinek, köztük Șagunának határozott kívánságára, ismét hozzáfogott lapjai kiadásához. A megjelenéshez azonban új engedélyre volt szükség, amit Barițiu írásban kért, majd személyesen is Nagyszébenben. Kérésének teljesítése után 1849 december 1-én lapjai újból megjelentek. A címben egy kis változás történt: az eredeti *Gazeta de Transilvania* már 1849 jan. 3-tól *Gazeta Transilvana* cím alatt jelent meg, míg most dec. 1-től kezdve a közvéleményben ismeretes *Gazeta Transivaniei* elnevezés maradt állandó használatban. Egy másik változás a cirill-betűs cikkek lassú háttérbe-szorulása volt. Latin betűs cikkek már 1844-től előfordultak, de 1849 után kezdtek egyre jobban sürgetni a teljesen latin betűs írás bevezetését. A románság vezetőinek erre vonatkozó kérését 1848 előtt Barițiu azzal háritotta el, hogy a nem cirill-betűs újságokat az oroszok egyáltalában nem tűrnék a fejedelemségek területén. 1849 után azonban lapjai amúgy is kiszorultak a fejedelemségekből. Három év múlva, 1852-ben, a január 2-iki számmal kezdődőleg a *Gazeta* és *Foaia* egészen a latin-betűs írásra tértek át.

Ekkor már nem Barițiu volt a szerkesztő, mert 1850. februárjában az osztrák hatóságok megtiltották lapjainak további megjelenését. Barițiu ugyanis a Foaia-ban megkezdte volt Iancu Ábrahám móc vezér jelentésének folytatólagos közlését. A jelentés azelőtt Bécsben már német nyelven megjelent s Barițiu azt hitte, nem lehet akadály a ő lapjában való közlésének sem. — Tévedése csakhamar nyilvánvaló lett. Brassó rendőrfőnöke magához hívatta s kifejtette előtte a császári kormány rosszalását a Iancu jelentés közlése miatt. Azt tanácsolta Barițiu-nak, szüntesse meg a további részletek közlését. Barițiu a románok előtt nem akart gyávának látszani s ezért a tanácsot nem fogadta meg. A rendőrfőnökség jelentést tett makacs-ságáról s e jelentésre válaszképen érkezett a *Gazeta* és *Foaia* megjelenésének eltiltása.² A két lap február 13-tól szeptember 9-ig szünetelt.³ Ekkor az osztrák hatóságok állami szempontból kezdték szorgalmazni megjelenésüket, de más szerkesztő vezetése alatt. A választás Murășianu Jakab gör. katolikus pap-tanárra esett, aki 1837 óta a másik Murășianu-val együtt a Kovács igazgató vezetése alatt álló brassói róm. kat. gimnáziumban tanított. Murășianu Jakab szerkesztésében a lapokat majdnem egy évtizeden át az osztrák kormány román nyelvű félhivatalosainak tekintették. A szerkesztő lapjaira rányomatta a kétféjű sasos hivatalos osztrák címet s kötelezte magát az előírt feltételek teljesítésére.⁴ 1850-től 1860-ig az összes jelentő-

¹ I. h. 244.

² Diaconovich: *í. m.* 34.

³ Hodosz—Ionescu: *í. m.* 287.

⁴ Diaconovich: *í. m.* 34.

sebb cikkeket közlés előtt német fordításban bemutatta a rendőrségnek. Emiatt a két lap színvonala rohamosan hanyatlott, az előfizetők száma 400-ra esett. A Bach rendszer bukása után a lapok új fejlődési korszakba léptek. A megalkuvás nélküli román követeléseket hangoztatták s különösen az 1861—1867-i korszakban nagy hatással voltak a románság magatartására. 1861 január 7-től hetenként kétszer, 1863-ban gyakran hetenként háromszor jelentek meg s az előfizetők száma elérte az 1200-at; ezt azelőtt még a legnagyobb derűlátással sem remélték a szerkesztők. Mindez természetesen összefüggésben volt az 1863-i Nagyszebenben tartott ú. n. tartományi gyűléssel, ahol a magyarok távollétében a románságot Erdély negyedik nemzetévé és a román nyelvet, a magyar és német nyelvvel egyenlő jogú hivatalos nyelvvé nyilvánították.¹ Amint azonban az események további alakulása az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéshez vezetett és a románságnak az erdélyi egyeduralomra vonatkozó reménysegei megsemmisültek, a Bariju-féle lapok is visszaestek. Az új helyzetben nem találták fel magukat s előfizetőik jó része más, időközben alapított román hetilapokhoz pártolt. 1875-ben mindössze 300-an rendelték meg a *Gazeta-t* és *Foiaia-t*, ami nyilvánvalóan mutatta hanyatlásukat. A román olvasóközönség ekkor már megoszlott; a szebeni és budapesti román lapok erős versenytársai lettek a brassói újságoknak.

Az osztrák önkény-uralom berendezkedése lezárja a magyarországi román politikai sajtó történetének első korszakát. Ebben a korszakban történt meg az alapvetés és a Magyarországgal szembe forduló román politikai törekvéseknek a sajtó útján való népszerűsítése. Rövid ideig tartó próbálkozások után ebben az egész korszakban a *Gazeta Transilvaniei* bizonyult állandó újságnak a *Foiaia* című mellékletével együtt. A *Gazeta* és melléklete mintegy összekötő kapcsot képezett a Kárpátokon inneni és túli románok között s politikai jelentősége jó ideig nem annyira az erdélyi, mint a Kárpátokon túli románság érdekeinek védelmében állott. Az 1848-as események közelségében megnőtt belpolitikai szerepe jelentős, de nem döntő a románság életében. A *Gazeta* a román nemzeti öntudat felébresztésében és erősítésében, valamint a román középosztály politikai nevelésében döntő tényező. A politikai magatartást és a románság e szempontból való irányítását a román egyházak püspökei, 1848—49-ben pedig Bärnuju Simon és Iancu Ábrahám erőteljes egyénisége határozta meg.

A román politikai sajtó történetének második korszaka 1850-től 1884-ig, a *Tribuna* című nagyszebeni újság megjelenéséig tart. Ebben a korszakban végleg kialakult a magyarországi román politikai sajtó három nagy gyűjtőpontja: Brassó, Nagyszeben és Budapest. A románság politikai magatartását most már jobban meghatározza a sajtó, mint annakelőtte. Az egyházfők szerepe 1867 után egyre jobban háttérbe szorul. A románság vezetői külön utakon indulnak el, mert úgy érzik, egyházaik képviselői kormánytól függő helyzetükben többé nem vezethetik úgy őket, mint annakelőtte.² A politikai

¹ Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Budapest, 1936. 152—60.

² Slavici János: *Tribuna și Tribuniștii*. București, 1896. 13.

vezetők e különválása, később pártszervezetbe való tömörülése természet-szerűleg új helyzetet alakított ki a sajtó területén is. Ebből az új helyzetből magyarázható a második korszakban alapított új hetilapok célkitűzése, sőt végeredményben ebből a helyzetből nőtt ki az első román napilap, a *Tribuna*, mely új korszakot jelent a magyarországi román politikai sajtó történetében.

Az osztrák önkényuralom korának első nagy sajtóeseménye a nagy-szebeni *Telegraful Roman* megjelenése. Ennek az újságnak megalapítása s két évtizedes tevékenysége a Şaguna András ortodox püspök legszemélyesebb alkotásai közé tartozik. Mivel pedig az abszolutizmus korában Şaguna volt a magyarországi románság elismert és legtekintélyesebb vezére, a *Telegraful Roman* jelentősége nyilvánvaló. A román történetírók a lap húsz évfolyamát (1852—1872) Şaguna emlékiratainak tekintik. Az újság ugyanis kezdettől fogva a püspök legszemélyesebb irányítása alatt állott. Şaguna püspök Flórián Áron szerkesztővel előzetes írásbeli megállapodást kötött. Ennek értelmében a szerkesztő kötelezte magát, hogy a lap megjelenése előtt legalább egy órával egy nyomtatott példányt Şagunának jóváhagyás céljából bemutat, az időszéri cikkek pedig kinyomtatás előtt ugyancsak ismerteti Şagunával, „magától értetődően — állapítja meg a szerződésben Şaguna — hogy ha történetesen valamelyik szám nem nyerne meg jóváhagyásomat, az nem közöltetik”.¹

Midőn Şaguna e megállapodást aláírta, akkor már meg volt az engedély a lap megindítására. Az engedélyt 1852. október végén kérte Schwarzenberg Károly herceg erdélyi kormányzótól, akivel bizalmas viszonyban volt. Ugyanakkor a rendőrhatalomhoz is beadta folyamodványát. Indokolásában rámutatott arra, hogy a brassói *Gazeta Transilvaniei* sokat veszített erkölcsi és szellemi erejéből s ezért szükség van egy új román újságra. Ez érdeke nemcsak a román népnek, hanem az államnak is, mert ez utóbbi számára lényegesen fontos, hogy a népnek olyan műveltséget adjanak, mely az állami érdekekkel nem áll ellentétben. Şaguna hangsúlyozta, hogy minden anyagi és szellemi lehetőséggel rendelkezik, amely szükséges egy újság fenntartásához. A rendőrhatalomhoz intézett beadványban megjelölte lapja célját. A cél: ipari, kereskedelmi és irodalmi kérdések tárgyalása, sőt politikai elmélkedések közlése is. Az engedély már december 15-én megérkezett. Ennek alapján jelent meg a lap első száma 1853. január 3-án. Az első öt évben hetenként kétszer, 1858—1862-ig hetenként egyszer, azután 1878-ig ismét kétszer, 1878. után pedig rendszeresen hetenként háromszor jelent meg. A cikkeket eleinte cirill-betűvel, 1865-től kezdve latin betűvel közölték.²

Az 1852. december 8-i előfizetési felhívás szerint a *Telegraful Roman* célja, hogy „a román néppel közölje azokat a politikai, ipari és kereskedelmi eszméket és hasznos ismereteket, melyek időszériek és az ő szükségleteihez vannak mérve, hogy megtanítsa neki, melyek azok a jogok és milyen az a helyzet, amelyet számára az államban biztosítottak, hogy felvilágosítsa népét azok felől az érdekek felől, melyek egyéni és közéletében fontosak számára, hogy fizikai és erkölcsi erőtevékenységét megmozgassa, hogy szel-

¹ Lupuş: *Contribuţiuni...* 80. l. jegyzete.

² Hodós—Ionescu: *í. m.* 715.

lemét fejlődésének tényezői felé irányítsa, és meggyőzze arról, hogy csak anyagi és erkölcsi helyzetének megjavulása révén juthat műveltséghez és boldoguláshoz“.¹

A Telegraful eme célkitűzése Şaguna józan, a valóságos helyzet ismerésével számoló szemléletét tükrözi vissza. A románok joggal tekintik őt legnagyobb tehetségű vezetőjüknek. Sokan a román Széchenyinek nevezik, mert az volt a felfogása, hogy amíg a magyarországi románság anyagilag, erkölcsileg és műveltségében meg nem erősödik, addig hiába küzd politikai céljaiért. Şagunára minden biznnyal hatása volt Széchenyinek, mert sok terve, cselekedete román viszonylatban ugyanaz volt, ami Széchenyi és tettei a magyarság számára. Újságjában nagyvonalú gazdasági nevelő munkát fejtett ki. Politikai szempontból főleg 1861-től 1865-ig volt nagy jelentősége a Telegrafulnak. 1868 után ez a lap volt az aktivitás híveinek szócsöve. De a már külön utakon járó román vezetők nagy részére nem tudott elhatározó befolyást gyakorolni. Şaguna halála után Christea Miklós szemnáriumi tanár szerkesztésében sok értékes fiatal író kapcsolódott bele a lap munkájába. Már úgy volt, hogy az újság napilappá alakul át, mikor Christeát egy Tisza Kálmán miniszterelnök ellen írott éles cikke miatt püspöke lemondatta a szerkesztői állásról, Christea barátai ekkor indították meg azt a mozgalmat, mely a Tribuna megalapítására vezetett.

A Bach korszak bukása után új román hetilapok indultak meg. Ezeket már tisztán politikai célból alapították. Első volt közülük az 1861-ben Pesten alapított *Concordia*. Ez a hetenként kétszer megjelenő „politikai és irodalmi“ lap (*Diurnalu politicu și literariu*) ugyanannak a Pap Zsigmondnak (a lapon Sigismundu Popu) volt az alapítása, aki 1848-ban az „Amicul Poporului“ című újságot is szerkesztette.² Ez a kövárvidéki birtokos 1861-ben is a román-magyar kibékülés érdekeit hangsúlyozta s lapjában ennek a meggyőződésnek adott kifejezést. A bevezető cikkben összetartásra hívta fel a románokat, majd a jövő komoly építésére biztatta őket. Néhány hétig azonban olyan ügyesen fogalmazta meg cikkeit, hogy a románok nem tudták, vajjon egyetért-e a Şaguna és Barițiu képviselte unióellenes politikával, vagy sem? Ezért írta Barițiu róla, hogy eleinte elvből nem fűztek megjegyzéseket megjelenéséhez. „Azt halljuk azonban, — írta ezzel kapcsolathgn — hogy a „Concordia“ szelleme egyetért a nemzet „concordiá“-jával s nem hisszük, hogy azt elhagyja és belépjen az unió magyar táborokba, amitől féltünk“...³ A lap tehát láthatóan figyelmeztet ébresztett maga iránt. A románok képviselői egy darabig a román nemzeti párt szervének tekintették. A külső formájával is feltűnt: ez volt az első román politikai újság, melyet egészen latin betűkkel nyomtattak.⁴ Szerkesztői között Roman Sándor és Cosma Pártén is ott voltak; ők később nagy szerepet játszottak a román közéletben. A „Concordia“ jó román szellemét mutatta az egyesült román fejedelemségeket dicsőítő egyik cikke, melyben a fejedelemségeket a románok „igéret földjé“-nek

¹ Lupaş: *i. m.* 82.

² Hodoş—Ionescu: *i. m.* 140.

³ Lupaş: *i. m.* 14—15.

⁴ Diaconovich: *Enciclopedia*, I, 901.

nevezte.¹ Később azonban az olvasók észrevették, hogy a lap a magyarokkal való megbékélést hirdeti. Ezt maga Pap fejtette ki újságja 1863. január 3/15-i számában. Amint írja „a nemzetiségünk érdekében vívott harcok“ alatt sohasem veszítette el szem elől a szerénység és béke határait. Ostorozta a visszaéléseket, de egyetlen nemzetet sem bántott, mert így akart hozzájárulni az egyetértés nagy épületének megalapozásához, mely épületben a haza minden polgára elfér. Lehetőség szerint kerülte a támadást. Inkább a védekező magatartásban maradt. Ha a magyar lapok időnként rosszul fordított, vagy hiányos cikkek alapján támadtak, ők — mármint a „Concordia“ szerkesztői — nem támadással feleltek, hanem a szükséges felvilágosítások megadásával. „Nem vagyunk hibásak abban, — folytatja tovább, — hogy románoknak születtünk, nyelvünket és nemzetiségünket mindenekfelett szeretjük és arra törekszünk, hogy nyelvünknek a hivatalos ügyekben illő hely biztossá váljék, összhangban az állam sértetlenségével és a diplomáciai nyelvvel (t. i. az állam nyelvével).“ „Szellemi harcaink sikeresek voltak“, — folytatja tovább. A más népek s elsősorban a magyar nép szellemiségével megismertették a román követeléseket. Ezek a követelések jogosak és nem túlzók. „Meg akartuk győzni őket arról — olvashatjuk cikke további részében — hogy legtermészetesebb szövetségeseik vagyunk, nemcsak azért, mert sokan vagyunk, hanem mert nagy előhaladást tettünk.“²

A lapot 1863-tól kezdve Pap veje, Roman Sándor szerkesztette. Az osztrák-magyar kiegyezés után azonban megvált a „Concordia“ szerkesztőségétől, s *Federațiunea* címen külön lapot alapított. Ezután a „Concordia“, mely nem hagyta abba a román-magyar kibékülésre irányuló küzdelmet, egyre hanyatlott s 1870. december 25-én megszűnt.

A Roman Sándor alapította „Federațiunea“ első száma 1868. január 3/15-én jelent meg ugyancsak Budapesten. Amint a cím alatti megjelölésből (Diurnalu politicu, literariu, comercialu și economicu) látható, az újság a politikai kérdések mellett irodalmi és gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. Az első évben nagyon népszerű és jólmenő újság volt, hetenként négyszer jelent meg.³ Később — 1869—1872-ig — heteként háromszor, majd hetenként csak kétszer adták ki. Anyagi nehézségek miatt szűnt meg 1876-ban. — Amint a neve is mutatja, az újság politikai célja a federalizmus volt, azaz a monarchia átszervezése az egyenlő jogú nemzetiségek szövetségévé, Svájc mintájára. E cél érdekében hívta közös munkára a román olvasókat. Izzó hangja nem kis népszerűséget szerzett a románok között. „Kürtszóval harcoljuk mindennap, — írta Roman Sándor bevezető cikkében — nemzetiségünk ügyét, amíg az Románia minden fiának vérévé és velejévé válik; hallják meg Európa művelt népei, ismerjék meg lényegében azok, akik most úgy tesznek, mintha nem értenék, hogy végül a rideg államhatalom engedjen annak az erőnek, amely a jogban és igazságban van. E célból alapítottuk a „Federațiunea“-újságot, hogy a toll erejével védjük jogainkat, harcoljunk az igazságtalanság és az alkotmányos rongyokba öltözött önkény-

¹ Lupaș: i. m. 16.

² Lupaș: i. m. 15.

³ Hodoș—Ionescu: i. m. 252.

uralom ellen, ébresszük fel azoknak a testvéreinknek nemzeti öntudatát, akik a nemtörődomség álmát alusszák, vagy akik múltó anyagi érdekekért elég gyávák elhagyni édesanyjuk szent ügyét, aki őket táplálta.“¹ Roman Sándor és a lap munkatársai a dualizmust csak a federalizmus felé tett első lépésnek tekintették. Roman gyakran hangoztatta, hogy ha nem az első lépés e fejlődés felé, akkor „az utolsó a felozslás felé“. A lap híven visszatükrözte ezt a gondolkozást, ezért nagyon népszerű volt, különösen az egyetemi ifjak között. A Bécsben tanuló román nemzetiségű egyetemi hallgatók többen munkatársai lettek az újságnak, amely örömmel közölte cikkeiket. E munkatársak között volt Eminescu, a románok legnagyobb költője, aki a lap 1870. 38—39-ik számában közölt Varro álnév alatt egy „Ecuilibru“ (Egyensúly) című cikket. Írásában ő is a lap szellemének megfelelően az osztrák-magyar monarchia nemzetiségeinek egyenjogusítását követelte.

Roman Sándort a lap cikkeinek izgató hangja és tartalma miatt börtönbüntetésre ítélték. 1870-ben épen a váci börtönben volt a tót Hurban-nal együtt, mikor Horváth Boldizsár igazságügyminiszter egy körútja során Vácot is meglátogatta. Roman-t betegesen találta. Azt tanácsolta neki, kérjen amnesztiát az uralkodótól egy külön kérvényben. Roman nem fogadta meg a tanácsot, Hurban ellenben rögtön megírta a kérést. Ki is szabadult Roman előtt. Ez utóbbinak Horváth kérés nélkül hat heti szabadságot adott egészségének helyreállítása céljából.²

A „Federațiunea“-val majdnem egy időben indult meg a Mocsonyi testvérek „Albina“ (Méh) című hetilapja. Ennek jelentőségét a Mocsonyi család óriási szerepe biztosította. 1848 óta e család tagjai egészen 1890-ig döntő szerepet játszottak a magyarországi román közéletben. A család ősei macedo-románok voltak, akik a XVII. század végén a török ildözések elől vándoroltak be először Havasalföldre, onnan Magyarországra. Magyar nemességet kaptak s a leszármazottak a XVIII. század folyamán tekintélyes családi vagyont szereztek. A család tagjai a XIX. században majdnem ötven éven át a magyarországi románok legismertebb vezetői lettek, több magyar főúri családdal (Sztáray, Bethlen stb.) rokonságban voltak, s e révén olyan sikereket értek el, melvek nagyban hozzájárultak a románság fejlődéséhez és a család tekintélyének növeléséhez. Az összes művelődési, gazdasági és egyházi intézményeket támogatták, a román lapokat nagy összegekkel segélyezték s hatalmas vagyonukból mintegy száz román ifjú egyetemi tanulását biztosították.³ A magyarsággal szemben 1867 után az aktivitás politikáját hirdették.

Ez a hatalmas család indította meg az „Albina“ című lapot. Az első szám 1866. március 27-én jelent meg Bécsben.⁴ Az újság célját a négy testvér — András, Gergely, Antal és Sándor — közös aláírásával kibocsátott felhívásban körvonalazta. Eszerint a testvérek „egyetemes román nemzeti orgánunom“ (organu națiunale generale) akartak. Elképzelésükben ez a lap független és szabadelvű jelleggel indult minden párti és vidéki kötöttségtől

¹ Lupas: *i. m.* 17.

² I. h. 20.

³ Diaconovich: *Enciclopeđia*, III, 303—4.

⁴ Hodoș—Ionescu: *i. m.* 14.

mentesen. Főcélja „a nemzeti fejlődés és boldogság“ érdekében való harc, szenvedély, előítélet és felekezeti elfogultság nélkül, a legjobb és legbiztosabb nemzeti út megkeresése és a rajta való előhaladás. „Nemzetünknek a Kárpátokon túli Romániában élő részeit illetőleg a cél az igazi közvélemény megkeresése“ — olvashatjuk a felhívásban. — A lap a monarchiában „egy igazi nemzeti program“ megállapításáért és a román nép igazi etnikai, politikai és gazdasági értékének fejlesztéséért és képviseléséért akart küzdeni.¹

E felhívás tanúsága szerint az „Albina“ irányítói a románságot ugyan-csak egy testnek, egységes nemzetnek tekintették. 1869-ben jelszavat is választottak a lap első oldalára: Egyetlen és oszthatatlan, erkölcsi és kulturális Dacoromania (Dacoromânie morală, culturală, una și indivizibilă).² Ez lévén felfogásuk, a romániai belpolitikába is gyakran beleavatkoztak, mivel a Kárpátokon túli románság nemzetüknek „egyik része“. A lap 1870. júniusában kemény szavakkal fordult Károly fejedelem politikája ellen. Elítélte a sűrű kormányváltoztatást, az erőszakos választásokat, a verekedéssel, sőt gyilkossággal végződő választói hadjáratokat. „Romániának meg kell erősödnie — írta. Csak így felelhet meg azoknak a nemzeti követelményeknek, melyeket az összes románok felállítanak vele szemben... Ezek a követelmények a nemzet művelődési, szellemi és erkölcsi fejlődésére vonatkoznak. E viszonylatban azt várjuk, hogy Románia nappá váljék, melynek sugarai felmelegítsék és megvilágítsák a szomszédos országok összes románjait. Ilyen módon Románia politikájának a románizmus politikájával kell a jövőben azonosulnia. Így értelmezzük mi Románia hivatását, de ebbe az irányba kényszerítenek minket a körülmények is, ha biztosítani akarjuk nemzeti létünket és integritásunkat.“³

Az idézett sorok már nem Bécsben, hanem Budapesten jelentek meg. Tekintettel a lap egyre izgatóbb hangjára, a magyar kormány 1869 tavaszán a Magyarországra való postai szétküldését megtiltotta. A lap szerkesztője, Babeş Vince akkor elhatározta, hogy újságját Pestre költözteti. Valóban, az „Albina“ 1869. július 16-án már Pesten jelent meg hetenként kétszer. Éles hangú kül- és belpolitikai cikkeivel a magyar fővárosban folytatta előbbi tevékenységét. Jellemző ennek lényegére, hogy például az 1870-i német-francia háború alkalmával nyugodtan kifejezte a románság francia-barát érzéseit. „Bármennyire is haragudjunk Napoleon császárra — írta ekkor — a nemzetiségünkre nézve oly kártékony osztrák-magyar dualizmus pártolása miatt, bármennyire is ragaszkodunk a romániai Károly fejedelemhez és németországi rokonaihoz: minden rokonszenvünknek Franciaország mellett kell állania és minden fohászuk a francia fegyvereké.“⁴

Természetesen ezek a cikkek — tartalmukban kimerítve az államellenes izgatás ismérveit — nem egy sajtópert idéztek fel a lap szerkesztői ellen. A lap magatartása mindazonáltal nem változott. 1877. január 12-én jelent meg az utolsó száma. Ebben mintha még egyszer össze akarta volna foglalni

¹ I. h.

² Diaconovich: *Enciclopedia*. I, 85.

³ Albina 1870. 46. sz. „Misiunea României“ cím alatt idézi Lupuş: *i. m.* 21.

⁴ I. h. 1870. július 9/21, 57. sz.

nyolc éves munkásságának lényegét. A szerkesztőség az olvasókhoz intézett búcsúszavaiban kifejezte annak reményét, hogy mindaz, amit a lap fennállása alatt írt, „gyökeret vert és kicsirázott a román keblekben, *mutatva az utat a babiloni rabságból az igéretföldre, Románia és Traján fájának uralma felé.*“

Ugyanilyen szélsőséges hangon írt az 1874—75-ben Brassóban megjelenő „*Orientulu latinu*“ című hetilap is. Ez a politikai és társadalmi jellegű újság (Diariu politicu, literariu, socialu și economicu)¹ részben az „Albina“ és „Federatione“ által képviselt irányzatot követte, részben pedig egészen új utakon indult el. A román nép egységét az „Albiná“-hoz hasonlóan vallotta, sőt némely tekintetben pánromán szellemű volt, többször követelve a balkáni románok bekapcsolását a nemzeti egységbe. „A Kárpáton túl románokat illetőleg — írja a legelső, 1874. február 23-iki száma — átlépünk az eddigi káros vidékiességen és elkülönülésen és érdeküket, jogaikat és kérdéseiket úgy fogjuk tekinteni és tárgyalni, mint a mienket.“² A lap tulajdonosa Densușianu Áron író és fogarasi ügyvéd, szerkesztője Frâncu Teofil, főmunkatársa Lapedatu János költő, a brassói román főgimnázium tanára volt. Mindhárman az értelmiséghez tartozók, akik szerény anyagi viszonyok között éltek és lapjukat elsősorban az anyagiak hiánya miatt nem tudták sokáig fentartani. Két éven át azonban állandóan beavatkoztak a romániai belpolitikába s annak minden nagyobb kérdéséhez hozzászóltak. Újságjuk főleg két kérdésben foglalt el új álláspontot: követelte a monarchiában élő románok teljes és tökéletes összetartását, továbbá nyíltan szembefordult a németekkel s a német befolyással, a francia és latin népek összefogását hangoztatva. Lapedatu az addigi hagyománytól eltérően nem Német-, hanem Franciaországban tanult. Francia hatás alatt elejétől fogva ellensége volt a magyaroknak és németeknek s ez az ellenséges magatartás minden írásában meglátszott. Cikkeiben hevesen korholta a román politikát, amiért teret engedett a német befolyásnak. Az erdélyi szászok ellen mindvégig bíráló, elítélő hangot használt. Szerinte Románia s a románok Kelet latin bástyáját alkotják a germán-szláv elem között s csak a latin testvérnépek támogatására számíthatnak.³

A kéthetenként megjelenő lap rövid, de érdekes epizód a magyarországi román sajtó történetében. Nem jelentett új hangot a Szebenben élő Barișiu új hetilapja, az „*Observatoriulu*“, melyet a román újságírás nesztora 1878-ban alapított.⁴ Hét éven át jelent meg hetenként kétszer. Hasonló értékű volt a temesvári *Luminatoriul*. Ez már hosszabb ideig fenntartotta magát: 1880—1893-ig jelent meg — ugyancsak hetenként kétszer.⁵

Az 1849-től 1880-ig terjedő korszakban a magyarországi román politikai sajtó sok új hetilappal gazdagodott. Ezek a lapok a későbbi román politikai küzdelmek majdnem minden lépését eszmeileg felvetették. De egységes

¹ Hodos—Ionescu: *i. m.* 475.

² Agârbiceanu: *Orientul Latin*. Lapedatu. emlékkönyv 6.

³ *I. h.* 4.

⁴ Hodos—Ionescu: *i. m.* 458.

⁵ *I. h.* 393.

gondolkozást épen nagy számuk és bizonyos párt-, valamint helyi érdekek miatt nem tudtak kialakítani. Hasonlóképen nem tudtak a román nép nagy tömegeihez férközni, hiszen még a román vezetősztálynak is csak egy-egy részéhez szólottak. E hiányokra gondoltak azok a fiatalok, akik már a 70-es években felvetették egy román napilap megalapításának szükségességét. A tervezett napilap hosszú előkészítés után 1884-ben jelent meg. Ez volt a nagyszebeni Tribuna.

3.

A románok helyzete a szabadságharc után és a Tribuna előzményei.

A Tribuna szerepének és munkájának értékelése csak a magyarországi románság egykori viszonyainak ismerete alapján lehetséges. Mielőtt a nagyjelentőségű napilap munkájának kibontakozásával foglalkoznánk, szükséges tehát röviden áttekinteni azokat a változásokat, melyek a szabadságharc után a magyarországi románság életében történtek. E változások ugyanis egészen átformálták a románság gazdasági, társadalmi, egyházi, művelődési és politikai viszonyait.

Az 1848-as törvények a rendiség eltörlésével a román jobbágyokat is felszabadították. Erdélyre vonatkozólag az 1848-iki erdélyi országgyűlés IV. t.-cikke mondotta ki az úrbéri szolgálat és tized eltörlését, valamint a földbirtokosok állami kártalanítását. Ilyenformán a román jobbágyok minden fizetési kötelezettség nélkül 1,600.000 hold földbirtok tulajdonosai lettek.¹ Ezt a rendkívül nagy jelentőségű tényt még kedvezőbbé tette az a számukra szerencsés körülmény, hogy a magyar országgyűlésen megszavazott jobbágy-felszabadító törvényeket a szabadságharc leverése után az osztrák közigazgatás hajtotta végre. Slavici szavai szerint ez a közigazgatás a „nép érdekeit tartva szem előtt, a törvényt részben az elvesztett jogok egyenes visszaadásának tekintette“.² Azaz az összes vitás kérdésekben a románok javára s a magyarok hátrányára döntött. Így a volt jobbágyok teljes gazdasági függetlenséget szereztek. Vagyonosodásuk ország-szerte megindult s a század végéig, átlag ötven év leforgása alatt „a magyarországi románok birtokmennyisége megtízszereződött“.³ A románok első-sorban a magyaroktól szereztek földet, különösen a 80-as évektől kezdve, mikor az Albina bank mintájára mindenfelé megindult a román pénzüzetek alapítása. De már azelőtt is, az abszolutizmus korában némely vidéken csupa jómódú román falvak voltak. Slavici visszaemlékezéseiben leírja Arad környékét, ahová a románok a XVIII. században vándoroltak be. Leszármazottaik tíz nagy faluban élnek; az abszolutizmus korában mind virágzó, gazdag falvak voltak. Lakóik jómódúak, öntudatos magatartásukon megérezett a gazdasági függetlenség.⁴ A román gazda-társadalom érdekeit az altruista román bankok védelmezték. Az első ilyen bankot, az Albinát 1872-ben

¹ Dr. Jancsó Benedek: *Erdély története*. Kolozsvár, 1931. 276.

² Slavici: *Românii din Ardeal*. București, 1910. 32.

³ I. h. 32.

⁴ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. București, 1930. 65.

alapították. Alapszabályainak első cikkelye szerint célja az volt, hogy „megszerezze a román paraszt-nép gazdaságának fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges eszközöket, felébressze benne a takarékoság szellemét, hitelét emelje és ily módon műveletei által előmozdítsa a nemzeti gazdaság érdekeit“. Az Albina példájára húsz év alatt huszonnyolc román hitelintézetet alapítottak. Ezek az intézmények 1872-től 1890-ig ötvenezer román családot mentettek meg az anyagi összeomlástól.¹

A románság azonban nemcsak a földművelés, hanem az ipar és kereskedelem területén is megerősödött. 1848 előtt román iparosok csak Brassóban, Szelistyén és Szebenben voltak, mivel máshol iparos mesterséget nem folytathattak.² 1851-ben egy császári rendelet az iparban és kereskedelemben a szabad verseny elvét honosította meg. Az erdélyi kormány külön utasítást adott ki az ipari és kereskedelmi élet rendszabályozására. Şaguna é korszakban minden befolyását latbavetette, hogy a románokat az iparos és kereskedő pályára irányítsa. 1855-ben 445. sz. körrendeletével külön elrendelte, hogy az ortodox papok és esperesek fejtsenek ki nagy propagandát az ipar és kereskedelem érdekében. Sőt gyakran maga is végigjárt egy-egy vidéket s a népet mindenütt buzdította a mesterségek elsajátítására. „Mesterségre, mesterségre, szeretett nyájam, — írta említett körlevelében, — mert nagyszámú nép vagy, fiaidból tanult embereket formálhatsz, akik megvédik érdekeidet; iparosokat, akik megsokszorozzák és fenntartják a nemzeti gazdagságot...“³ A papság buzdítása, de még inkább a kedvező anyagi lehetőségek hatása alatt csakugyan megindult a román kisiparos osztály kialakulási folyamata. Az alakuló osztály tagjait a románság vezetői valóságban dédelgették. Baiulescu esperes Brassóban iparos-egyesületet szervezett a román iparosok számára. 1871-ben Kolozsváron is megalkult az iparos-segédék pártoló egyesülete Pap Gábor ortodox esperes vezetése alatt. 1873-ban az egyesület vezetését Silasi Gergely, a kolozsvári egyetem román nyelvi tanára vette át. Hasonló egyesület alakult Szebenben és Besztercén. Ezek az iparos ifjak nemcsak magyarországi, de romániai segílyt is kaptak. A magyarországi román egyetemi hallgatók segílyezésére alakult bukaresti egyesület, a *Societatea Transilvania pentru ajutorul Studenţilor Români din Ţările de peste Carpaţi* (a Kárpátokon túli országokból való diákok segílyezésére alakult Erdély-társaság) évenként 400 forint segílyt juttatott az inasok eltartására. A kolozsvári egyesületnek 1878-ban 47 tagja volt, kik közül több mint 50 százalék mester. 1883-ban 52 tag 30—32 inas ellátásáról gondoskodott.⁴ A kisiparosok mellett román iparvállalatok is voltak, főleg Brassóban, az Érchegység vidékén és a Maros balpartján, valamint Nagybányán.

Aránylag a kereskedő osztály volt a leggyérebb. De Brassóban, Szebenben, Aradon, Temesváron és Budapesten, sőt Bécsben is élt néhány igen gazdag román kereskedő. Ezek összetartottak és a román célokra nagyon

¹ L. az *Observatorul Social-Economic. Revistă lunară*, Kolozsvár (Cluj), 1935. 140 kk. az erdélyi román bankszövetség titkárától közölt adatokat.

² Slavici: *România din Ardeal*. 35.

³ Lupaş: *Istoria bisericăscă a Românilor ardeleni*. Sibiu, 1918. 224—6.

⁴ *Observatorul Social-Economic*. 1931. 322 kk.

sokat áldoztak. A román származású nemesek mellett ezek a gazdag kereskedők és leszármazottaik alkották a románság igazi vezetőrétegét.¹ Fiaik orvosok, ügyvédek, papok lettek s anyagilag már hazulról függetlenek lévén, nagyon alkalmasak voltak a politikai vezetésre.

A gazdasági és társadalmi helyzet kedvező alakulásával egyidejűleg az egyházi és művelődési viszonyok is előnyösen változtak meg a magyarországi románok életében. Az abszolútizmus korában az ortodox román egyház rendkívül megerősödött. 1864-ben különvált a karlócai szerb patriárka egyházától és független román érsekséggé (mitropolia) alakult. A császár engedélye alapján az új érsekség hatásköre kiterjedt az összes erdélyi és magyarországi ortodox román hívekre. Az érsekség élére a császár Şagunát nevezte ki, akinek érseksége alá tartoztak az aradi és karánsebesi sufraganeus püspökök.² Şagunának néhány év múlva sikerült érseksége számára a magyar országgyűlés hozzájárulását is megszerezni. Az 1868. évi IX. t.-c. elismerte az új szebeni érsekséget és annak önkormányzatát törvénybe iktatta. Ez sok tekintetben Eötvös József kultuszminiszter érdeme volt, aki mint Şaguna tisztelője mindent megtett iránta való rokonszenvének és ragaszkodásának kifejezésére.³ E törvény alapján ült össze a román ortodox egyház törvényhozó kongresszusa, mely hosszú viták után megszavazta a híres „Szervezeti statutum”-ot (Statutul Organic). A szervezeti alaptörvényt világiak dolgozták ki és szavazták meg. Legtöbbet munkálkodtak rajta a románság későbbi politikai vezetői: Babeş Vince, Cosma Pártén, Mocsonyi Sándor stb. Ezek sokszor annyira túlsúlyban voltak az egyes bizottságokban, hogy az egyházi elemet, sőt magát Şagunát is leszárvasták. Befolyásuk látszik az egész Statutumon, mely tulajdonképpen a világi elem uralmát honosította meg az ortodox egyházban. A hívek döntő módon vesznek részt az egyház ügyeinek intézésében. Minden állást választás útján töltenek be. Az esperesi, püspöki, érseki szinódusban, sőt az egyházi-nemzeti kongresszusban is a világi képviselők az összes tagok kétharmadát, a papi, illetőleg egyházi képviselők csak egyharmadát alkotják. Így állván a helyzet, az ortodox román egyház irányítása végeredményben a világiaktól függött; ezt sem Şaguna, sem a romániai ortodox álláspontot képviselő Melchisedec püspök nem tartott kanonikusnak. Az alaptörvényt a magyar kormány csekély módosításokkal jóváhagyta s ezzel a Statutum érvénybe lépett. Így a világi elem tulajdonképpen egy jólhasználható védvart kapott a maga számára. „Az ortodox románok meg voltak győződve arról — írja Lupaş —, hogy autonom érsekségük eme szép alaptörvényében nemzetiségük számára erősséget és független területet szereztek, legalább is az egyházi élet részére, melynek azonban bizonyos határok között lehetőség adatott az iskolai, művelődési és gazdasági élet átfogására.” Ezért írta 1870-ben a Telegraful Roman, hogy „az ortodoxok csak Istennek és autonom érsekségüknek vetik alá magukat”.⁴

¹ Slavici: *i. m.* 37.

² Lupaş: *Istoria bisericească*. 191.

³ I. h. 194.

⁴ I. h. 197.

Az egyházi függetlenség és önkormányzat biztosítása a román oktatásügy fejlődésére is kedvező hatással volt. A gör. kat. egyház már előbb megalapított elemi és középfokú iskolái mellé most felsorakoztak az újonnan létesített ortodox román iskolák. Ezek nagy részét Şaguna biztatására és hathatós anyagi segítségével az 50-es és 60-as években alapították. A népiskolák száma 1850-től 1865-ig 339-el növekedett. Ugyanekkor alapították a brassói és brádi gimnáziumot, amelyek nemsokára nagy fejlődésnek indultak. Şaguna a szebeni ortodox papnevelőt is átszervezte és megreformálta.

Az abszolutizmus és dualizmus korában a románság műveltségi viszonyai ugyancsak évről-évre javultak. 1861-ben Szebenben megalapították az *Astra* nevű nagy közművelődési egyesületet (*Asociaţiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român*), mely állandóan szaporodó tagozataival lassankint behálózta az összes románlakta vidékeket s a nép gazdasági, nemzeti és műveltségi nevelésében jelentős szerepet játszott. „Egyesületünk által — mondotta 1872-ben az *Astra* szászsebesi közgyűlésének elnöke — ébresztjük, tápláljuk és őrizzük a nemzeti érzést, műveljük a nyelvet és ezáltal nemzeti létünket, míg politikai és vallási téren szét vagyunk szaggatva és egymástól elidegenítve, ... itt mind testvérek vagyunk, ugyanazon az úton haladunk. Így összekapcsolódva nemzeti egységünk kötelékeiben el fogunk jutni az óhajtott parthoz, ahová törekszünk az egyesület támogatása által.”¹

Ami még hiányzott a magyarországi románok műveltségéből, azt bőven pótolta a Kárpátokon túli románok. Az érintkezés zavartalan volt, különösen 1860 után. A dualizmus korában még könnyebben lehetett Romániából Magyarországra jutni. A világháború után kialakult határforgalmi megszorítások akkor ismeretlenek voltak. Világosan bizonyítja ezt a bukaresti román színtársulatok gyakori vendégszereplése Erdélyben. 1868-ban Pascaly Mihály, egyik legismertebb román színész járta be társulatával Magyarország románlakta területeit. Brassóban, Szebenben, Aradon, Temesváron, Lugoson és Oravicán tartott előadásokat, melyekre a románok úgy összegyűltek, mint valami nemzetgyűlésre. A temesvári előadásokat például budapesti románok is végignézték. 1870-ben Millo Mátyás rendezett egy nagy erdélyi kirándulást. Tizenkét tagú társulatával Brassót, Szeben, Aradot és Oravicát kereste fel. Előadásai sehol sem ütköztek akadályba, noha valamennyi darabját román írók írták. Sőt Kolozsváron, a magyar központban, ingyen átengedték a magyar színház épületét a román nyelvű előadások számára, noha az alapító-oklevél szerint a színházban csak magyarul lehetett előadást tartani.² A román nemzeti viseletben játszó színeket megtapsolták, de a magyar közönség véleménye az volt, hogy az erdélyi románoknak szebb népviseletük van.

A román színművészet akadálytalan fejlődési lehetőségét bizonyítja a román műkedvelő társulatok tevékenysége. A kolozsvári román egyetemi hallgatók műkedvelő társulata 7 év alatt 40 színházi előadást tartott, bejárva az erdélyi városokat. 1874-ben május 15-ét (a balázsfalvi népgyűlés

¹ *Transilvania*, 1930. 1—6. sz. 33.

² Ion Breazu: *Matei Millo în Transilvania și Banat (1870)* Lapedatu-émlékkönyv 202.

napja) Kolozsváron Lapedatu János „Tribunul“ című darabjának előadásával ünnepelték meg. A darab szellemére jellemző, hogy abban a magyar alakok „árulók, gyávák és könyörtelen elnyomók“¹ — Breazu szavai, — különösen egy Vilmos nevű gróf; a románok ellenben nagylelkű hősök, akiknek vezére az 1848-as felkelés egyik „tribunja“ legnagyobb ellenségének is megkegyelmez és bántatlanul szabadon bocsátja. A dráma egyik személye a román eredetű, de elmagyarosodott főispán, László, aki a harmadik felvonás végén bevallja eltévelyedését, s román eredetét elismeri. Az Albina című újság beszámolva az előadásról, dicsérte a főispánt játszó Filip színészt, mert „fenséges volt és az összes nézők lelkét megrázta, mikor mint renegát beismerte eltévelyedését, hitványosságát és megátkozta múltját. Borzongás fogott el, mikor hallottuk és felismertük vallomásának igazságát s minden néző törhetetlen hűséget esküdött lelkében a román nemzetnek“.² Az „elnyomó“ magyar hatóságoknak nem volt szavuk az előadás ellen, mint ahogy a dráma is minden baj nélkül megjelent a Familia c. irodalmi folyóiratban, melyet Budapesten nyomtattak. A román irodalom és műveltség fejlesztését egyetlen magyar hatóság sem akadályozta. Hiszen a román nyelv a román vidékeken jegyzőkönyvi nyelv volt s a 70-es években az igazságszolgáltatás és közigazgatás románok számára románul történt. Noha a románok már 1869-ben kimondták a választásoktól való tartózkodást — az ú. n. passzivitást — és az ország alkotmányát el nem ismerve követelték Erdély autonómiáját, anyanyelvük zavartalan közéleti használatát országszerte biztosították. „A provizórium idején bevezetett gyakorlat és a nemzetiségek egyenjogosításáról szóló törvény alapján — írja az erre minden bizonnyal illetékes Slavici — a románok jogosan használhatták nyelvüket a közigazgatásban és az igazságügyi hatóságok előtt. 1872-ben ezt a jogot tiszteletben tartották³ és mi a román ügyfeleink pereit románul folytattuk fel egészen a legmagasabb fórumig, amely határozatait és végzéseit nekünk ugyancsak románul hozta. A románok jogait még inkább elismerték a közigazgatásban.“⁴

Áttekintve a magyarországi románok eme háborítatlan egyenesvonalú előhaladását a gazdasági, társadalmi, egyházi és művelődési téren, lehetetlen csudálkozásunkat eltitkolni ama heves, elkeseredetten gyűlölködő magatartás felett, melyet a romániai és magyarországi románok egyaránt tanúsítottak a magyar állammal szemben. E magyarelles magatartás okát a románok politikai törekvéseinek természetében és azok végső céljában találhatjuk meg.

Mióta Şincai és Maior eszméi az erdélyi románság történeti folytonosságáról napvilágot láttak, a magyarországi románok egyre többen és egyre határozottabb módon kezdték igényt formálni Erdély román vezetésére. Számarányuk állandó hangsúlyozása mögött ez a gondolat rejlett elejétől fogva. Sőt Slavici szerint a balázsfalvi iskola egyenesen e földre (t. i. Erdély földjére) vonatkozó román jogok érdekében indította meg munkásságát.

¹ I. h. 199. l. széljegyzet.

² Idézi Petruţiu a Lapedatu-émlékkönyv 683. l.-jén.

³ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. Bucureşti, 1930. 64.

⁴ I. h. 65.

„Kiindulva abból a gondolatból — írja — hogy napvilágra hozzák a románok római eredetét és jogukat ahhoz a földhöz, ahol élnek s bátorítani akarván a római legionáriusok utódait abban a harcban, melyet olyan régóta folytatnak lényök megőrzéséért, a balázsfalvi iskola vezetői nem törődtek sem a történeti igazsággal, sem a jelenlegi viszonyokkal, sem a közösségi érzéssel, hanem arra törekedtek, hogy a multat és jelent egyébként igen nemes szándékaiknak megfelelően mutassák be.“¹

Valóban az erdélyi románok nemzeti öntudatának felébredése óta vezetőik folyton a románság „számának“ megfelelő politikai helyzetre törekedtek. Ők lévén többségben — gondoljunk Barițiu idézett 1842-es cikkére — erősen meg voltak győződve arról, hogy ha számarányuknak megfelelő helyet kapnak, Erdély román vezetés alá kerül. A román vezetés alá jutott Erdély pedig előbb-utóbb politikai egységbe kerül a Kárpátokon túli románsággal. Ez a gondolat már a 40-es években felmerült, s ettől fogva örökké ott csillogott a jövő felett elmélkedő románok szeme előtt. 1848-ban ezért tiltakoztak a Magyarországgal való unió ellen. Ezért csatlakoztak az osztrákokhoz, gondolva, hogy esetleg Ausztria segítségével valamiképpen megvalósíthatják a Kárpátokon túli románsággal való egyesülést. A politikai törekvések eme gondolatmenetét fejtette ki először Maiorescu Jánosnak a frankfurti német birodalmi miniszteriumhoz beadott ismeretes emlékirata.² Ezek a remények Ausztria 1849. utáni politikája következtében kissé megfakultak, de a Bach rendszer bukása ismét tág teret nyitott a politikai érényesülésnek. 1863-ban úgy látszott, hogy Ausztria uralkodója végleg a román álláspont mellé áll a magyarokkal szemben. A nagyszzebeni tartománygyűlésen a románság egyenjogosítása és a román nyelv hivatalos nyelvvé nyilvánítása megtörtént. A románok csakhamar Erdély urainak érezhették magukat. Slavici gimnázista volt ekkor s az aradi templomban hallotta, hogy a román urak erősek és nagyok Aradon.³ Egyikből tanfelügyelő, másik megyefőnök stb. lett. „Úgy tetszett nekem tehát — folytatja visszaemlékezéseit — hogy itt is (Aradon) olyanformán van, mint Világoson, ahol minden a románoktól függött s nem találtam a maga nemében új dolognak, hogy Aradra román főispánt neveztek ki Popa György személyében.“ A vármegye más vezető tisztviselői, szolgabírák, jegyzők stb. ugyan csak románok lettek. A világ külső képe románná vált; a román nyelvet mindenütt bevezették a közigazgatásba és igazságszolgáltatásba; a jegyzőkönyveket nem tisztán román vidékeken is románul vezették. Sőt „néhány túlbúzó magasarangú hivatalnok ott is bevezette, ahol a románok kisebbségben voltak.“⁴ Ez természetesen nagy elkeseredést idézett elő az illető vidék lakósaínál. A svábok a magyarokkal rokonszenveztek a románokkal szemben s közülük sokan egyenesen magyarnak vallották magukat. „Szégyel-jétek magatokat — mondták a román gimnázisták sváb társaiknak, — azokhoz csatlakoztok, akik népeteket kényszergetik a magyar nyelv állandó

¹ Slavici: *Români din Ardeal*. București, 1910. 80.

² Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története*. II, 498—501.

³ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. 21.

⁴ Slavici: *i. m.* 33.

használatára.“ A svábok visszavágtak: „A románok is kényszerítenek, hogy az ő nyelvüket használjuk.“ A főispán fia erre apjának intézkedésére hivatkozott, mellyel az orvosolta az ilyen sérelmeket s a román nyelv erőszakolását nem pártolta. De sok román diák a román nyelv uralmáért lelkesedett s a főispán eljárását helytelenítette. „Végül is, — mondották vita közben — mi itthon vagynnk s egészen azt csináljuk, amit akarunk. Ki hozta őket (t. i. a nem románokat, magyarokat, svábokat stb.) ide?“ Slavici az érvelést visszautasította: „A többiek is itthon vannak. Ha panaszkodunk azokra, akik minket kényszergetnek, nem engedhetjük meg magunknak azt, hogy másokat mi kényszerítsünk.“¹ Slavici azonban véleményével kisebbségben maradt. A románság országszerte úgy rendezkedett be, mint aki úr, s minden téren megkezdődött a magyarság háttérbeszorítása. Ezt elsősorban a román középosztály cselekedte, hiszen annak tagjai ültek be a közhivatalokba. A román falusi nép addig is háborítatlanul élt, neki az új korszak nem sok változást hozott. Római eredete tudatában és jómódú viszonyai között öntudatos és büszke volt. Nem politizált, de a nem románokat kevésre becsülte. Slavici visszaemlékezéseiben megállapítja, hogy szülőföldje környékén a román parasztok a többi nemzetek tagjait, — magyarokat, svábokat, szerbeket — nem vették emberszámba. „Ha nem éppen piszkos (spurcați), de valami hasonló lényeknek tekintették őket.“² A román parasztság azonban e meggyőződését politikailag nem érvényesítette. A román-magyar viszonyt a román és magyar középosztály egymáshoz való viszonya határozta meg. Ez a viszony pedig az erdélyi vezetés, az erdélyi területekre vonatkozó román hatalmi igények miatt volt feszült. A magyarság természetesen nem akarta, hogy a számbeli többség elve alapján román vezetés alá kerüljön, a román középosztály pedig épen a román többségre való hivatkozással csak a román vezetést tekintette jogszerűnek.

Az a néhány esztendő, mely alatt (1861—1865) Erdély úgyszólván román vezetés alá került, kitörölhetetlen nyomokat hagyott a magyarországi román középosztály lelkében. Megízlelte s jónak találta a hatalmat. Igaza van Slavicinak, mikor megállapítja, hogy „az a hat éves korszak a magyaroknak többet ártott, mint máskor egész évszázadok.“³ Valóban itt a legmélyebb magyarázata a románok későbbi magyarelles magatartásának. A kiegyezéssel Erdély vezetése kiesett a kezükből s ismét a magyarok vették azt át. A román középosztály csalódása óriási volt. Politikai és egyházi vezetői megkísérelték a kiegyezés megakadályozását. Mikor ez nem sikerült, a magyar országgyűlésen próbálták az ország nemzetiségi területekre való beosztását keresztülvinni. A nemzetiségek egyenjogosításáról szóló 1868:XLIV. törvénycikkkel szemben benyújtott nemzetiségi ellenjavaslatuk erre irányult. A magyar országgyűlés azonban visszautasította a „cuius regio eius religio“ elvének nemzetiségi területen való alkalmazását, s ezzel a nemzetiségek javaslata megbukott. Így a nemzetiségek a XLIV. törvénycikket nem fogad-

¹ I. h. 37.

² Slavici: *Amintiri*, București, 1924. 18.

³ Slavici: *Politica națională română, articoli scriși dela 1871 până la 1881*. București, 1915. 21.

ták el. A románok már ekkor a többi nemzetiségek élén állottak. Ők voltak a leghevesebbek. 1869. március 7—8. napjain az erdélyi román értelmiség mintegy 400 tagja a szerdahelyi értekezleten kimondotta a képviselőházi választásoktól való tartózkodást, az ú. n. passzivitást.¹ Ennek indoklására a szónokok rengeteg érvet felhoztak, de igazi oka az volt, hogy nem ismerték el Erdélynek Magyarországgal való egyesítését. Világosan mutatja ezt az értekezlet elnökének az uralkodó iránti hűség kifejezésére vonatkozó előterjesztése. Az előterjesztésben „Őfelsége a császár és Erdély nagyfejedelemé” szerepel,² a király pedig nem. Az értekezlet vezetője Macelariu Illés kormánytanácsos azonban Péchy Manó királyi biztosnak olyan értekezleti jegyzőkönyvet küldött, melyben az elnöki előterjesztés szövege „Őfelsége, a mi királyunk”-ról szól.³ Az értekezlet vezetőjének ez az „óvatos” magatartása felesleges volt, mert csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy az erdélyi románság politikai célja az unió revíziója és Erdély önkormányzatának biztosítása.

A magyarság érezte e politikai cél magyar- és alkotmányellenes jellegét. Ezért egyetlen magyar felelős államférfi sem gondolt a románság fenti követelésének teljesítésére, hiszen ez egyet jelentett volna Erdélyben a román egyeduralommal, ami mögött ott rejlett a Romániával való egyesítés dákoromán szemlélete. Ezt a románság vezetői állhatatosan tagadták, noha időnként itt-ott elszólták magukat. Így például Moldován balázsfalvi tanár már a szerdahelyi értekezleten megmondotta, hogy „meg akarjuk szerezni az összes jogokat, amelyek minket megilletnek”.⁴ Később a passzivitást a választói törvénnyel indokolták, mint amely lehetetlenné teszi a románság számarányának megfelelő parlamenti képviselet biztosítását. A magyarság azonban tudta azt, amit Slavici 1881-ben nyíltan megírt: „A románoktól felvetett erdélyi önkormányzat követelése bizonyos mértékben magában foglalja azt a vágyat, hogy idővel elnyomják a magyar és szász kisebbséget.”⁵ Ezért volt olyan nehéz a román és magyar álláspont összeegyeztetése. Az összeegyeztetést különben a passzivitás is megnehezítette.

Şaguna és hívei a passzivitást nem helyeselték. Elsősorban azért, mert semmi eredményt nem vártak alkalmazásától. A passzivitás mellett kardoskodó politikai vezérek a magyar passzív ellenállás példáját akarták utánozni. Deák és pártjának magatartására gondoltak. De megfélemlítettek az erőviszonyokról. Bármennyit is fejlődtek a szabadságharc utáni két évtized alatt, még nem voltak olyan erősek és olyan egységesek, mint a magyarok az abszolutizmus korában. Túlbecsülték a románság erejét. Pedig a román középosztály még igen fiatal volt egy ilyen harc eredményes folytatásához, a parasztság pedig nem nagyon foglalkozott politikával. „A passzivisták, — írja Slavici — túlságosan büzgők voltak, túlozták a román nép erőit és nem tudták szándékaikat népies formában megmutatni.” „Az igazi románnak — folytatja tovább a népre vonatkoztatva — körülbelül mindegy az, hogy

¹ Păcăţian V. Todor: *Cartea de Aur*. V. 62—7.

² I. h. 63.

³ I. h. 78.

⁴ I. h. 103.

⁵ Slavici: *Politica naţională Română*. 27.

Erdély autonóm marad, vagy Magyarországgal egyesül.¹ Ez valóban így is volt. A román választók legnagyobb része s maga a nép nem nagyon értette, mit akarnak vezetői? A passzivitás kimondása után tíz évvel, az 1878-i szebeni értekezleten Străvoiu Miklós ügyvéd kifejtette, hogy a passzivitással mielőbb fel kell hagyni, mert a román nép nagy tömegei sohasem értették s nem is tartották meg. Még tiszta román kerületekben is résztvettek a képviselő-választásokon, csak épen nem román, hanem magyar vagy zsidó jelöltre szavaztak. Mivel pedig a passzivitás politikáját ilyenformán csak a román középosztály, az értelmiség, tartotta meg, a nép nem, az addig meglévő kapcsolat a nép és középosztály között egészen meggyengült, sőt nem egy helyen teljesen eltűnt. A politikai fegyelem is megsemmisült.² Azonkívül a mindenkori kormányt a passzivitás a románság elleni fellépésre kényszerítette, mert amint Străvoiu megállapította, „a politikai passzivitás elve minden kormány létjogát tagadja. A harcoló ellenféltől senkisésem várhat előnyöket, csak csapásokat... Az akció reakciót vált ki, az ütés vissza-csapást.“ S így a passzivitás lehetetlenné teszi az annyira szükséges román-magyar kiegyezést.³

Şaguna mindezt előre látta s ezenkívül még mást is. Úgy vélte, a románság a passzivitással nemcsak a magyar kormány, de a bécsi udvar, sőt a császár nehezítését is magára vonja. A császárnak pedig a románok vég-eredményben sokat köszönhetnek s csak jóakarata további megtartásával remélhetik helyzetük javulását. A passzivitás, — Şaguna véleménye szerint — részben a császár ellen is irányult, már pedig a román népnek nem szabad kockáztatni a császár jóbarátságát. Ezért azt tanácsolta a románoknak: béküljenek ki a helyzettel, küldjenek képviselőket a pesti országgyűlésre és ott azok ellen küzdjenek, akik az uralkodóházat támadják. A bécsi, pesti és szebeni román vezetők legnagyobb része a Şaguna véleményén volt. Ők elítélték a nemzetiségek egyenjogosításáról szóló törvény tárgyalása alkalmával tanúsított román magatartást is. A kormányt ugyanis már ekkor szorongatta a „dinasztia-ellenes“ Tisza-párt s ezzel szemben a románoknak a kormányt kellett volna támogatniok, mert Eötvös és Deák kormánya őszintén akarta a nemzetiségekkel való békés kiegyezést.⁴

Şaguna és hívei azonban nem tudták a passzivistákat meggyőzni s így véleményükkel kisebbségben maradtak. Szócsövüik a „Telegraful Roman“ volt, melyet Şaguná-nak 1872-ben bekövetkezett halála után az érsek bizalmi embere, Christea Miklós konzisztórium asszesszor és teológiai tanár szerkesztett. Sok eredményt azonban ő sem érhetett el, mert az aktivitás híveinek száma egyre csökkent. Hiába léptek közbe az aktivitás érdekében a magyarországi románság bécsi és bukaresti barátai. A passzivitás hívei kitartottak, mert „azon a véleményen voltak, hogy a románoknak ugyanazt kell tenniök, amit annak idején a magyarok tettek és veszedelmeseknek kell mutatkozniok, ha hatni akarnak.“⁵ E célból azonban szükség volt az összetartásra.

¹ I. h. 27.

² Păcăţianu: *Cartea de Aur*. VI, 655—6.

³ I. h. 654—5.

⁴ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. 49.

⁵ Slavici: *România din Ardeal*. 119.

Az ország szentesített alkotmányát és törvényeit elutasító román előharcosok az összetartás érdekében együtt dolgoztak a román egyházfőkkel. De ez az együttműködés titokban történt, bizalmas értekezleteken, mert az egyházfők, akik az ország törvényeire megesküdtek, nyíltan nem foglalhattak állást az ország törvényeivel ellentétes politikai célok mellett. A titkos tanácskozásokon meghatározott célok azonban nem kerülhettek nyilvánosságra, s így a románságnak vakon kellett vezetői szava után mennie. Ez az eljárás azonban sok veszekedést eredményezett. Slavici kissé gunyoros megállapítása szerint a politikai előharcosok és az egyházi vezetők jelszava ez volt: „Ti semmit se csináljatok nálunk nélkül, mi semmit sem csinálunk nélkületek s mindannyian együtt semmit se csináljunk.“¹ A románság vezetőinek tevékenysége valóban csak helyi tiltakozásokra, vezércikkek írására és beszédek tartására szorítkozott. Nagy tömegeket magával ragadó egységes politikai fellépés hosszú ideig nem történt.

Ezzel a helyzettel azonban sokan nem voltak megelégedve s ezért 1881-ben összehívták a román választók nagyszzebeni gyűlését. A gyűlés kérdéseit bizalmas előértekezleteken vitatták ugyan meg, de a határozatokat mint a románság nemzeti programját nyilvánosságra hozták. E program értelmében a románok „román nemzeti pártot alapítanak“; harcot indítanak Erdély autonómiájának visszaszerzéséért, követelik a román nyelv törvényes bevezetését a közigazgatásba és igazságszolgáltatásba, a román tisztviselők alkalmazását, a nemzetiségi egyenjogúsítás törvényének a nemzetiségek javára felülvizsgálását. A dualizmus kérdéséről a párt egyelőre nem nyilatkozik,² de fenntartja magának a jogot a későbbi állásfoglalásra.

Az aktivitás hívei a szebeni programnak az erdélyi önkormányzatra vonatkozó részét nem helyeselték. Legalábbis így mutatták s ezért nyilatkozatban különvéleményüknek kifejezést adtak. A magyar kormány örült ennek s az egyházfők útján egy „mérsékelt“ román nemzeti párt megalakulását szorgalmazta. Annál is inkább, mivel akkor már folytak a tárgyalások Romániának a hármasszövetséghez való csatlakozása érdekében. Ez a csatlakozás 1883-ban meg is történt, s most még nyomósabb okok szóltak egy román mérsékelt párt megalakulása mellett, amely nem állna ellentétben az ország alkotmányával és alaptörvényeivel. Ezek voltak az előzményei annak az értekezletnek, melyet mintegy ötvenen Miron ortodox érsek elnökölete alatt 1884. március 14-én Budapesten tartottak. A résztvevők, akik Păcățianu szerint „részint helyzetük, részint meggyőződésük“ miatt a szebeni programot nem fogadhatták el, kimondták a „mérsékelt román párt“ megalapítását. Ez a párt a dualizmust és Erdélynek Magyarországgal való egyesítését fenntartás nélkül elismerte, továbbá az általános választó jogot nem kívánta. A szebeni program többi pontjait elfogadta.³ A párt megalapítását dr. Gall József országgyűlési képviselő kezdeményezte, de Roman érsek is támogatta. Az előbbinek volt egy hetilapja, melyet most a pártnak ajánlott fel s melynek első száma 1884. január 1-én jelent meg Budapesten aktivista

¹ Slavici: *Tribuna și Tribuniștii*. 16.

² T. Păcățianu: *i. m.* VII, 34.

³ Păcățianu: *i. m.* VII, 142.

írányal. A lap főcíme, a „Viitorul“ (Jövő) mellett mintegy jelszökepen ezek a szavak szerepeltek: aktivitás és törvénylisztelet (activitate și legalitate), testvériség és egyenlőség (frăție și egalitate). A magyar kormány azt gondolhatta, hogy most a mérsékelték ellensúlyozzák a túlzókat. Nem ez történt. A szebeni pontok alapján álló előharcosok és a mérsékelték vezetői bizalmas értekezleten megegyezést kötöttek, mely szerint a két párt titokban együttműködik, míg nyilvánosan egymást bírálják. A szebeni program alapján álló nemzeti párt elnöke, Popea Miklós vikárius azonban nem akart ilyen kétszínű politikai játékokban résztvenni s ezért lemondott. Helyét Cosma Pártén, Miron érsek rokona és bizalmasa foglalta el a párt élén.¹ Így látszólag megvolt az összetartás, ez azonban nemsokára megbomlott. A „szolidaritás“ hívei nem számoltak a fiatalokkal, akik ekkor már javában szervezték a Tribuna-t. Ennek megjelenése gyökeresen megváltoztatta a magyarországi románság politikai és művelődési viszonyait.

A Tribuna előzményei a 70-es évekbe nyulnak vissza. Ekkor alakult meg az a csoport, mely a Tribuna eszméit kitermelte és népszerűsítette. Șaguna biztatására és néha anyagi segítségével, a tehetséges román ifjak Németországban és Bécsben tanultak. Ez utóbbi helyen lassankint tekintélyes számú román egyetemi hallgatóság verődött össze; ennek tagjai részint a monarchia területéről, részint Romániából mentek a bécsi egyetemre. Közük elsősorban ketten vonták magukra a figyelmet: Eminescu Mihály, a román Petőfi és Slavici János, aki a magyarországi románság közéletében korszakalkotó szerepet játszott.

A két fiatalember gyorsan összebarátkozott. Rengeteget vitatkoztak a román jövőről, az osztrák-magyar monarchia sorsáról. Eminescu ekkor már ismert ember volt, az 1863-ban alapított jászvásári *Junimea* irodalmi egyesület tagja. A *Junimea* tagjai mind tehetséges írók voltak, akik a román helyesírás és a román nyelv törvényeiről vitatkozva megállapodtak abban, hogy az a jó irodalmi nyelv, melyet a nép mindenütt általánosan beszél.² Eminescunak a román nyelvi egység mindennekfelett szívügye volt. Bécsben mindenféle tartományból származó románnal találkozott. Megdöbbenve tapasztalta, milyen nehezen értik meg egymást. „Nincsen még román nép, — kiáltott fel egy alkalommal — csak a lehetőség arra, hogy összeolvasszuk.“³ Ez egy kis költői túlzás volt, mert a román egység eszméje már évtizedek óta összefogta a különféle vidékek románjait. De a középosztályhoz tartozó román rétegek nyelvében valóban nagy különbségek voltak. „Különböző uralom és különböző műveltségi hatások alatt élve — állapítja meg Slavici — a románok egyrésze ilyen, másrésze amolyan módon eltávolodott a néptől, mégpedig nemcsak a látásmódot és a gondolkozást illetőleg, hanem a szavak megválasztása, elhelyezése és helyesírása tekintetében is. Annaira ment ez az eltávolodás, hogy az erdélyi románok nehezen tudták olvasni a romániai írásokat, a romániaiak pedig már nem olvasták az Erdélyben nyomtatott dolgokat.“⁴ A *Junimea* hatása alatt a romániai írás-

¹ Slavici: *Tribuna și Tribuniștii*. 18.

² Slavici: *Amintiri*. 80.

³ I. h. 47.

⁴ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. 93.

mód lassankint egységessé vált és egyre közelebb jutott a népnyelvhez. Ezzel szemben Erdélyben kitartottak a balázsfalvi hagyományok mellett. A balázsfalviak, Cipariu tanítványai, állandóan a latin nyelvből akarták származtatni azokat a szavakat, melyek a szláv, vagy görög nyelvből való átvételek voltak. Sokan mindent ki akartak vetni a román nyelvből, ami nem volt latin eredetű. Így keletkezett Erdélyben az a nehézkes román nyelv, melyet sem a köznép, sem más területek románsága nem igen értett. Eminescu „madár nyelv“-nek (limba păsărească) csúfolta ezt, mert olyan nyelv volt, amelyet a nép sehol sem beszélt, amelyet úgy „találtak ki“ pillanatnyi benyomások alapján és sietve vagy kellő hozzáértés nélkül újítottak.¹ Slavici-csal együtt úgy látta, hogy az irodalmárok legfontosabb és legsürgősebb kötelessége a nyelvi egység, a művelődési egység helyreállítása. E célból alapították a bécsi román egyetemi hallgatók számára a „România Jună“ egyesületet, melynek elnökévé Slavici-ot választották meg.

A bécsi román diákegyesületben vetették fel a putnai zarándoklás tervét az összes románok egységének hangsúlyozása érdekében. Az Ausztriához tartozó Putna kolostorban volt eltemetve Nagy István (Ștefan cel Mare) moldvai vajda. Slavici és társai elhatározták, hogy a nagy vajda sírjánál egy ifjúsági találkozót rendeznek, melyre az összes románlakta országok románjait meghívják. A felhívást Slavici fogalmazta meg, rámutatva arra, hogy „a román nemzet műveltséget akar s ez a műveltség egy legyen, ugyanaz a Prútnál és a Szamos mellett, ugyanaz a hófehér Kárpátok ölében és az öreg Duna partjai mentén.“²

A putnai kirándulást Slavici-ék a román művelődési egység érdekében szervezték meg. Akkor állandóan hangsúlyozták az osztrákok és később a magyarok előtt, hogy kimondottan a művelődési egységről van szó, nem pedig politikai egységről, amit sokan gyanítottak. A rendezők vigyáztak a látásra s a putnai találkozóról évtizedek múlva is csak mint „kulturális“ eseményről beszéltek. A világháború után már nem volt szükség titkolózásra. Slavici ekkor két önéletrajz-szerű könyvében: „Amintiri“ (Emlékezések) és „Lumea prin care am trecut“ (A világ, melyet bejártam) részletesen és őszintén beszámolt a putnai ünnepekről jelentőségéről. Megállapításaiból kitűnik, mennyire igazuk volt azoknak, akik a sokat hirdetett művelődési egység mögött a román politikai egység előkészítését sejtették.

Miről volt szó a putnai gyűlés előtt? — kérdi Slavici az Amintiri című kötetében. — Arról, hogy 1866-ban egyesültek az olaszok, 1870-ben a németek. „Közel volt az a gondolat, hogy előbb-utóbb megtörténik az összes románok egyetlen államban való egyesülése is. Mi azon a véleményen voltunk, hogy ez az egyesülés a dolgok természetes fejlődése alapján meglesz... A fő dolog az volt, hogy készüljünk fel rá, amint felkészültek az olaszok és a németek.“³ Az egyesülés megvalósulásában tehát Slavici-ék nem kételkedtek. Az összes románok egy államban való egyesülésének úgy kellett véleményük szerint bekövetkeznie, mint amely az európai élet szerves szükségességének folyománya.

¹ Slavici: *Amintiri*, 41.

² I. h. 48.

³ Slavici: *Amintiri*, 115.

Ebben a hitben indították meg a harcot a művelődési egység „helyreállítására“. A román ifjúság nagyrésze rögtön megérezte a kérdés politikai jelentőségét s a kevésbé óvatosak sokkal nyittabban beszéltek a politikai egyesülés kérdéséről, mint Slavici-ék. „A többiek számára — írja ezzel kapcsolatban — a „România Jună“ egyesület, de különösen a putnai ünnepség csak mintegy spanyolfal volt, melynek háta mögött a politikai egyesülés érdekében úztek propagandát. Ez előttünk veszedelmesnek látszott. Az egyesület megszervezése és az ünnepség engedélyezése érdekében jóhiszeműeknek kellett lennünk. Azután pedig nem feledkezhetünk meg arról, hogy az olaszoknál és németeknél is a politikai egyesülés a kulturális egyesülés természetes következménye volt s a dolgokat megfordítva látnók, ha úgy akarnók, hogy nálunk a kulturális egyesülés csak akkor legyen meg, mikor már a politikai megvalósult.“¹

Ilyen előzmények után fogtak hozzá a putnai ünnepség megrendezéséhez. A rendező román diákok nevében Slavici készített elő mindent. Ő írta a felhívást az ünnepen való megjelenésre, ő tárgyalt az osztrák hatóságokkal, melyek megengedték az összes román vidékek kiküldötteinek eme pánszlovák gyűlését. Pedig ha más nem, már a felhívást közlő lap iránya is óvatosságra inthette volna a bécsi köröket. A felhívás ugyanis a bukaresti *Románul* című újságban jelent meg, mely már egy évtized óta a legféltlenebb módon izgatott a magyarság ellen, a „román“ Erdély érdekében. Az osztrák-magyar kiegyezés után nyíltan hangoztatta a románság jogát Erdélyre vonatkozóan, mert amint írta „a román kérdés kulcsa Erdélyben van“. Sajnos a már nem is burkolt területi követelésekről a hivatalos körök bizonyára nem vettek tudomást. Slavici és társai akadálytalanul megrendezhették 1871-ben a putnai találkozást. Az illetékes bukovinai hatóság, a Rădăuș-ban székelő kerületi parancsnok román volt. Az ünnepségen ő képviselte az államot, a kirendelt csendőrök pedig — ugyancsak románok, — az ünnep rendezőségének rendelkezése alá helyeztetek. Így az ünnepet a szó szoros értelmében állami segédlettel rendezték és tartották meg, minden ellenőrzés nélkül. Moldvából, Havasalföldről, Ausztria-Magyarországból, Besszarábiából és Dobrudzsából először jöttek össze a román ifjúság képviselői. Mellettek persze politikusok is voltak, olyan hírességek, mint Kogălniceanu, Alexandri és mások. Az ünnepi beszédet Xenopol tartotta, aki néhány év múlva megkezdte külföldi hírverő tevékenységét a magyarországi románok érdekében. A viták a román egység — kulturális és politikai — kérdéseiről folytak. Teljes szabadságban, mert az államot képviselő román parancsnok, miután elmondta pohárköszöntőjét a „román nép boldogulására“, e szavakkal búcsúzott a diákoktól: „habár nem vagyok pap, megáldom az önök munkáit és itthagynom önöket, hogy teljes szabadságban vitatkozzanak.“² A román ifjak valóban szabadon vitatkoztak és megállapodtak egy közös fellépésben „a művelődési egység helyreállítása“ érdekében. A határozatok egyik pontjában kimondották egy erdélyi román napilap, egy képes irodalmi folyóirat és egy népkönyvtár megalapítását. Slavici

¹ Slavici: *Lumea prin care am trecut*. 63.

² Slavici: *Amintiri*. 71.

fogadalmat tett, hogy e kulturális mozgalom vezetését és a megalapítandó román napilap igazgatását elvállalja.¹

A putnai találkozón kimondott határozatokat a rendező ifjak, elsősorban Slavici és Eminescu nagyon komolyan vették. Mindkettő rendkívül tehetséges író volt, attól fogva minden írásában hangoztatta a román szellemi egység helyreállításának parancsoló szükségességét. Eminescu a Timpul című újságban, Slavici a Convorbiri Literare folyóiratban, továbbá a szebeni Telegraful Roman-ban irogatott ilyen értelmű cikkeket. A putnai megállapodás tehát kezdte éreztetni hatását a különféle területek románságának szellemi életében. „Sok minden, ami később különösen Erdélyben és Bukovinában történt, — írja Slavici — azoknak a (putnai) vívódásoknak következménye.”²

Egyelőre a lapot még nem tudták megalapítani. Slavici és hasonló gondolkodású társai túlságosan szegények és fiatalok voltak egy napilap alapításához és vezetéséhez. Megelégedtek hát azzal, hogy a Telegraful Roman-ba írtak cikkeket a román szellemi egység érdekében. A Junimea mozgalmának és az egységes román nyelv kialakítására irányuló kezdeményezésnek már Şaguna érsek nagy híve volt s lapját a Junimea híveinek rendelkezésére bocsátotta. Halála után Cristea Miklós szerkesztő ugyancsak e szellemet képviselte. Körülötte alakult ki Popea Miklós vikárius vezetése alatt a Németországban tanult tehetséges román fiatalok csoportja; ebben Slavici mellett a Brote testvérek és Bechnitz János voltak a legnevezetesebbek. E fiatalokból egy irodalmi kör alakult (Cercul literar din Sibiu), mely harcot indított az etimologikus írás ellen és a kiejtéshez igazodó egyszerűbb helyesírás érdekében. A csoport a Telegraful Roman-t az erdélyi román irodalmi és szellemi mozgalom élére akarta állítani. Mivel azonban egy ilyen mozgalmat hetilap nehezen tudott volna hordozni, a fiatalok napilappá akarták átszervezni. A szerkesztő egyelőre az irodalmi melléklet összeállítását bízta rájuk. A csoport tagjai a mellékletben a romániai helyesírást akarták használni. Ettől azonban sokan félték, mert a romániai befolyás ellen különösen a görög-katolikusok tiltakoztak. Márpedig, amint Slavici írja „a szebeni irodalmi kör mindjárt kezdettől fogva abból a gondolatból indult ki, hogy a román kulturális élet központja Bukarestben van és a román irodalomnak minden szempontból a román nép lelki életét kell visszatükröznie.”³ Így természetesen a kör és tagjai csakhamar szembe kerültek a balázsfalvi iskolával és ennek híveivel. Ezért nem merték a Telegraful Roman mellékletében a romániai kiejtéses helyesírást használni, hanem Bechnitz a nyugati nyelvészek elvei alapján összeállított egy fonetikus helyesírást és ennek szabályai szerint írtak.⁴ Az irodalmi körnek a napilap megalapítására vonatkozó terve egyelőre nem valósulhatott meg, mivel a kör legtehetségesebb és legszívósabb tagja, Slavici, Bukarestben lakott.

¹ Slavici: *Lumea prin care am trecut*, 81.

² Slavici: *Amintiri*, 118.

³ Slavici: *Români din Ardeal*, 82.

⁴ Slavici: *Tribuna și Tribunistii*, 25.

Slavici a putnai gyűlés után Eminescu révén a Junimea-től tizenkét arany havi segílyt kapott, hogy ebből kényelmesebben éljen. Azonban Bécsben társaival csakhamar összeveszett és ezután hazatérve egy aradi ügyvédi irodában helyezkedett el. De összeütközésbe került a megyei vezetőséggel s emiatt újból Bécsbe ment. Itt ugyancsak a Junimea segítelyéből élt. Nemsokára azonban helyzetében gyökeres változás állott be. Romániában kormányválság volt s annak megoldása után az új közoktatásügyi miniszter Maiorescu Titusz lett. Maiorescu barátja volt Slavici-nak. Kinevezése után azonnal levelet írt neki s felajánlotta támogatását, megkérdezve tőle, milyen állást akar? Meghívására Slavici Romániába ment s rövid jászvásári tartózkodás után Bukarestben telepedett le. Itt tanári működés mellett újságírással foglalkozott és a Hurmuzachitól összegyűjtött román oklevéltár kiadási bizottságának titkára lett. E minőségben ismerkedett meg a román társadalom legelőkelőbb és legnagyobb tekintélyű tagjaival. Ezek között legismertebbek Sturdza Demeter, a román Akadémia titkára és a későbbi liberális vezető-politikus, Davila tábornok, Rosetti Tódor és Bratianu János voltak. Sőt a puritán jellemű tehetséges erdélyi író maga Károly király és felesége, Carmen Sylva is nagyon megszerette. Tíz éven keresztül élt Bukarestben boldogan és megelégedetten. Ez idő alatt erdélyi barátaival állandóan fenntartotta a kapcsolatot és a Telegraful Roman-ba szorgalmasan írogatott. Magyar állampolgárságáról nem mondott le, mert eltökélt szándéka volt, hogy amint a Putnában tervbe vett napilap megalapítása lehetővé válik, azonnal visszatér Erdélybe és fogadalmának megfelelően a lap vezetését átveszi. Fogadalmát 1884-ben teljesítette és Bukarestből Szebenbe költözve, kezébe vette az akkor alapított Tribuna című napilap irányítását.

Biró Sándor.

A gyermekgyilkos nők büntetése és a néphagyomány.

A gyermekgyilkosság (infanticidium) a mai felfogás szerint a házasságon kívüli szerelmi viszonyból származó gyermeknek az anya által a születés alatti, vagy közvetlenül a születés utáni szándékos megölése.¹ Régen a szándékos emberölésnek legsúlyosabb esetei közé számították és büntetése kegyetlen halál volt. Demkó szerint a vádlottakat kínzó vallatás alá vették és a szerencsétlenek a kínos haláltól való félelmükben nem egyszer azt vallották, hogy nem valódi gyermeket, hanem macskát, kutyát, vagy más állatot szültek, s azt veszítették el.² A további kínzás fokozásának hatására azonban bevallották a valódi tényt, hogy gyermeket veszítettek el; hazudozásaikkal könnyen boszorkányság gyanujába keveredtek. Megtörtént, hogy képzelt nőtisztelettel többszörös gyermekgyilkosnak vallották magukat,³ holott gyermekük sohasem volt, pedig az ítéletek minden esetben elrettentőek voltak. 1508-ban egy szolgálot gyermekgyilkosságért halálra ítélték. Két halálnem közül választhatta a tetszetősebbet: az egyik volt a vízbefojtás, a másik az elevenen való eltemetés könnyítve azzal, hogy szívét nyárssal átszúrják. A harmadik, legszebb halálnemet, a pallos általi fejvesztést, arra az esetre tartották fenn, „ha tekintélyes emberek könnyörögnének érte”. Az 576, 582, 612 és az 1655-i évekből található feljegyzve olyan esetek, hogy a gyermekgyilkos nőt elevenen, nyárssal átszúrva temették el.⁴ Ezt a büntetést alkalmazták a XVI. században Németországban is. A büntetés végrehajtása úgy történt, hogy az elítélt nőt elevenen a tövisekkel bélelt sírgödörbe tették, tövissel és földdel befedték úgy, hogy csak a feje és a melle volt szabadon. A mozdulni sem tudó elkínzott nő szívére a hóhér egy meghegyezett karót (esetleg megtüzesített vasrudat) vert át.⁵

Később enyhült a büntetés. 1740-ban Szamosújváron egy asszony törvénytelen gyermeket szült. Büntetésül megkötözték és a templom udvarán hagyták egy napig, hogy mindenki reája köpjön. Ez után a nyilvános és a közösségtől végrehajtott büntetés után úzték ki örökre a városból.⁶ Ezt a büntetést Szabolcsban és Szatmárban is gyakorolták. 1811-ben

¹ Irk Albert: *Kriminologia*. Bp. 1912. I, 293.

² Demkó Kálmán: *A felsőmagyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Bp. 1890. 122.

³ Siklóssy László: *A régi Budapest erkölce*. Pp. 1922. II, 215.

⁴ Demkó: i. h.

⁵ Csefkó Gyula: *Tüskére való*. Balassa Emlékkönyv. Bp. 1934. 48–49.

⁶ Vajna Károly: *Hazai régi büntetések*. Bp. 1906. I, 162. — Vö. Tápay-Szabó Gabriella: *Szeged erkölcei a XVIII. században*. Gyoma, 1933. 71. — Siklóssy: i. m. II, 214. kk.

egy megesett leányt templomi penitencia-tartás után a templomból kifelé menet köpdöstek le a jámbor emberek.¹

Ez a közfelfogás tehát nem törődik a gyermekgyilkos anya tettének indító okaival, nem ismer mentő-körülményeket. Ezért elrettentő a büntetés, amelynek végrehajtásában a közösség is részt vesz. A törvényesen meghatározott kereteken kívüli szerelmi élet szigorúan tilos és az elbukott nőnek, esetleg a férfinak is, tettenérés esetén büntetést kell elszenvednie. A büntetés fokozódik abban az esetben, ha a megtévedt nő törvénytelen úton fogamzott gyermekét megöli. A fattyut tehát ez a felfogás egyedül az anya szegényének tartja. Ez a régi felfogás uralkodik ma is, bár sokan próbálták megváltoztatni. Prohászka Ottokár szerint „tapasztalatlan, hetyke, könnyelmű leányok, ha megesnek, a mai társadalmi morál szerint „bukott”, megvetett nők, azonban bűnében sem szabad eltaszítani az anyát”. Ugyancsak ő hangoztatja, hogy a társadalom, mely nemtörődömségével, felszínes felfogásával, hibás szervezetével a nő elbukásának útját egyengeti, anyai „örömök” esetén elítéli az „áldott” állapotban levő nőt, s nem bélyegzi bűnösnek, gazembernek azt a férfit, ki a nőt megejtette, élvezete tárgyának használta, anyát és gyermekét rútul elhagyván, menekült a törvényes felelősség és a kötelességszerű gondoskodás terhei elől.²

Az újabb kimutatások tanulságai szerint a gyermekgyilkosság olyan leányoknál, akik szabadabb erkölcsi légkörben kicsapongó életet élnek, nagyon ritkán fordul elő.³ Leggyakoribb a faluból városba kerülő lányoknál. A falu még ma is bizonyos családi vonást ad lakosainak: a családok között jobban él az összetartozás érzése, mint a város forгатagában élőknel. A falu lakossága egymás életének a legapróbb mozzanatokig való ismerete folytán állandóan ellenőrzés alatt áll, mivel mindenki ismeri a másikat, akiről, jó vagy rossz tetteiről, szó esik. A nagyobb, népesebb falvakban már nem ismerik egymást az emberek, s ennek folytán a közösség ellenőrzése, ennek gátló, ható ereje erősen csökken. Ilyen helyeken már gyakrabban előfordul, hogy a megesett leányt nem veszi el a szeretője, vagy a vadházasságban élő nőt elhagyja gyermek születése esetén férfitársa.⁴ Ezért vált gyakoribbá, különösen az Alföldön, a magzat-elhajtás, azonban az egykézű vidékek sem riadnak vissza ettől a mester-ségtől.⁵ „Nem hűtlenül elhagyott, megértést és szánalmat követelő nők a gyermekgyilkos anyák, hanem családban élő, jómodú gazdaasszonyok gyilkolják, vagy gyilkoltatják meg rendszeresen szülőtteiket.”⁶ Ez a leg-szomorúbb fejlődési iránya ennek a jelenségnek, mert „nem azok a gonosztevők okozzák a legnagyobb bajt, akik közmegvetésben részesülnek, hanem azok, akiknek cselekedeteik gonoszak, s mégis dicsőítik őket.”⁷

¹ Kis Áron: *Szabolcs és Szatmár meguék régi végzései szilkoződók, ünneprontók és fajtalanok ellen*. Sárospataki Füzetek, II. 782.

² Prohászka Ottokár: *Összes munkái*. XIII, 338–45., XXII, 82–86.

³ Erdélyi Múzeum. 1930: 294.

⁴ Vö. Szeberényi Lajos: *A parasztkérdés*. Békéscsaba, 1908. 112–13.

⁵ Illyés Endre: *A magyar református földművelő nép lelki élete*. Szeged, 1931. 53.

— Szeberényi: *i. m.* 169.

⁶ Szombatfalvy György: *A Tiszazúg*. Népünk és Nyelvünk, 1931: 141–62.

⁷ Szeberényi: *i. m.* 159. I. 2. sz. jegyzet.

vagy legalább is hallgatva veszi tudomásul akár a falu, akár a város társadalma, közössége.

Kiskúnhalasi hiedelem szerint „amíg a gyerek meg nem mozdul az anyyában, addig el lehet csinálni, mert még nincs benne lélek. Azután már bűn. Aki gyermeket elcsinálta, az nem tud addig meghalni, míg a gyermekét meg nem ette”.¹ Ez a hiedelem rámutat egyrészt az egykezés érthetetlennek látszó terjedésének mélyebb, a nép hagyományrögzítő hajlamaiban gyökerező alapterületére,² amelynek alapos megvizsgálása a magyar néprajz egyik elsőrendű kötelessége, másrészt megvilágítja a gyermekgyilkosság egyoldalúan az anyát elítélő és kárhozható felfogás alapját is. Eszerint a gyermek kifejlődése az anyától függ, tehát ne akkor kövesse el az anya a gyilkosságot, amikor már felnevelt magában egy élő, egy új emberpalántát, aki nem tehet arról, hogy milyen körülmények között jött a világra, hanem akkor, amikor az még nem számít „élő” embernek. A hivatalos vádemelés nem ismert ilyen megkülönböztetést. Az 1840-es évek egyik perirata szerint Szabó Juli „Nágotsi festőnétől csete olajt kicsalni, s azt azon szándékkal, hogy méhében levő gyümölcsét elhajtsa, bevenni, ekkép pedig idő előtti szülését eszközölve gyermekgyilkossá válni, semminek sem tartotta”.³ A pontosan megjelölt vád ellenére felmentették, mert az orvosi vizsgálat megállapította, hogy beteg volt az anyaméh.

A gyermekgyilkosság tehát a népi felfogás szerint igen nagy bűn, a magzatelhajtás pedig bizonyos esetekben éppen olyan természetes következménye a szerelmi életnek, mint maga a földi lét. Mivel a gyermekgyilkosságot maga a nép is erkölcsi eltévlyedésnek, bűnnek tartja, igen sok és érdekes. „szenzációs” történetet mondanak el róla mindenfelé. Nemcsak mesélik, hanem versbe foglalják és éneklük is ezeket a szomorú végű történeteket, amelyeknek az a tanulsága, hogy a könnyelmű életnek hosszú rabság, szomorú halál a vége. A vásárokon megjelenik a kép-mutogató és ékes rigmusokban elzengi a szegény, elkeseredett leányzó szomorú történetét. A folkorista szerencséje, ha a történet ponyvatermek alakjában is fennmarad, mert nem kell feltevéseket gyártania.⁴

¹ Néprajzi Múzeum: *Etrológiai Adattár* 000139. sz.

² Dömötör Sándor: *Népi erkölcs és kálvinista egyke*. Magyar Protestánsok Lapja, 1938: 86–88.

³ Orsz. Levéltár: Táblai büntetőpercek 23.506/1848. sz.

⁴ *Gyermeagyilkos nők népballadáinkban* című kis értekezésemben (Erdélyi Múzeum 1930: 294–8.) a tőlem ismert változatok motívumainak összeállításával kapcsolatban felhívtam már a figyelmet arra, hogy „a gyermeagyilkos nőt megéneklő balladánk mind egy ismeretlen régi szövegre vezethető vissza, azonban nem rendelkezünk még elég adattal, hogy a kérdést tisztán látnók”. Dános Erzsébet újabb összegyűjtött adataihoz még néhányat pótolhatok.

Csáki Vilma. Szegedi. (Bálint Sándor: *Szeged népe*. I. Szeged, 1933. 18. l. 11. sz.) b. Törödek.

Szabó Vilma. Nyirbátori. Közlő szerint több-kevesebb eltéréssel az egész Nyírség területén ismeretes (Ortutay Gyula: *Mondotta*. Szeged, 1933. 38. l. 13. sz.) b, d, e, h, i, p. Világos, tisztult változat, Ortutay szerint „e tőjegységen honosodott meg leginkább”. (I. m. 13.)

Szekelycsókai. Érdekes, mesészerűen ható részlettel bővült változat b, d, k, j (Ethn.: 1911. 106.).

A sok név közül magyar területen két név emelkedik ki: a *Bereg Náni* és a *Szabó Vilma* neve. Dános Erzsébet magyar népballadakatalógusában a két névhez fűződő balladákat külön-külön foglalja össze.¹ A *Bereg Náni* — Dános szerint — a múlt század elejéről származhatott, s bár a szöveg új, a változatok csaknem kivétel nélkül töredékesek. A *Szabó Vilma* erősen emlékeztet *Bereg Náni* balladájára; a közhelyek azonosak és sok a keverék-változat, azonban — úgy látszik — német hatás alatt keletkezett.

Dános Erzsébet feltevései ellentétben vannak célkitűzésével, mely szerint könyvét kalauznak szánta, „mert eredményt levonni csak azután lehet, amikor a néprajzi gyűjtés előrehaladottabb stádiumban kerül.”² Egy német párhuzamot idéz,³ s alaposabb előtanulmányok nélkül egész sereg olyan feltevést kockáztat meg, amelynek sem alapja, sem helye nincs tájékoztató jellegű művében. Dános szerint a *Szabó Vilma* balladának dallama feljegyezve nincs és addig, míg a két ballada lényeges különbözőségét alapos dallamvizsgálat nem állapítja meg, arról sem beszélhetünk, hogy melyik (a *Bereg Náni*, vagy a *Szabó Vilma*) hatott a másikra.

Dános szerint a német balladában ugyanúgy öli meg az anya gyermekeit, mint *Szabó Vilma*. Az egyiket vízbe öli, a másodikat egy fába szorítja, a harmadikat — a magyartól eltérően — a szemébe dobja. A magyar változatok legtöbbszörében a vádlott a kérdezősködésekre így felel:

Egyet tettem díjófa tövibe,
A másikat Tisza fenekibe.
Harmadiknak én voltam gyilkosa,
Ezért leszek a börtön lakosa. (Ikland)

A székelycsókai változat ezzel ellentétben egész meseszerűen hangzik:

Kettőt tettem citromfa tövébe,
Egyet tettem tenger közepébe.

A szövegtromlás érdekes fejleményeket mutat a hegyesdi változatban:

Szabó Vilma, fáj-e még a szived,
Hová tetted három szeretődöt?

Egyet tettem Tisza fenekébe,
Kettőt tettem rózsafa tövébe.

Az a körülmény, hogy a bűnös nő hány gyermeket ölt meg, s hogy hogyan rejtette el őket, az eredet szempontjából nem bizonyító részlet, mert a vers elmondója ötletszerűen is megváltoztathatja. Dános szerint a

Szentgericei. b, d, e, j, k, r (töredékesen) Veress Gábor közlése. (Ethn. 1911: 106.)

Gyermekgyilkos nőről található egy népdal *Füredi Örzse* címen, amely Abafi szerint „nélkülözi az elsőrendű népballadák domborodottságát”, s tárgya tekintetében az eddig ismeretekhez nem is sorolható (Magyar Könyvesház 29–30. sz. 1–2. l.).

¹ Dános Erzsébet: *A magyar népballada*. Bp. 1938. (Néprajzi Füzetek 7. sz.) 127–8. l. 193. tipusszám.

² Dános: i. m. 3.

³ Scherer: *Jungbrunnen*. 1875. 118. *Die Kindesmörderin*. — Vö. Ethn. 1921: 110.

német ballada gyermekgyilkosát elviszi az ördög, a mieinkből pedig ez a rész hiányzik. Ha nem is versbe foglalva, a balladába sűrítve, de ismeri ezt a fejleményt is a magyar néphagyomány. Ime, a kiskúnhalasi történet, amely a fentebb idézett és a Viski Károlytól „nem elszigetelt jelenség”-nek nevezett néphittel¹ szorosan összefügg: „Egy fiatal menyecske meg akarta őrizni szépségét, ezért őt gyereket ellett az útból. Mikor nagy beteg lett (egy javasasszony előre megmondta), szörnyű fájdalmak kínozták és amint a halála közeledett, a fal felé fordulva, nagy kínok között kapkodott a levegőben, s rakott valamit sokáig a szájába. A jelenlevő öregasszonyok szerint az őt elcsinált gyereket emésztette meg. — A haláltusát a nép általában küzdelemnek tekinti az ellenséggel, vagy az elkövetett vétkekkel.”²

Ez a hátborzongató hiedelem azonban nemcsak nálunk található meg, hanem magyar földön román templomok falfestményeinek tárgyaként is. A hunyad negyei guraszádei görögkeleti templom falfestmény-sorozatának egyik képe azt a jelenetet ábrázolja, amint a pokolban az egyik ördög a bűnös asszonynak számszerint nyolc magzatát találja fel, hogy megegye, s a szerencsétlen nő az egyiket már rágja is. Ez az adat a hiedelem régiségét is igazolja, mivel a guraszádei falfestményeknek ez a része 1701-ben készült. Hasonló tárgyú régi kép található a biharmegyei Középes falu templomának falfestményei között is.³

Kisszámú adataink nem döntenek el a ballada eredetének kérdéséről, csak rávilágítanak arra, hogy a ballada tárgya mélyen a néphitben gyökerezik és ennek alaposabb vizsgálata nélkül ezt a kérdést sem boncolhatjuk sikerrel. A kérdés összetett voltának igazolására és az elterjedés széles körének szemléltetésére néhány lausitzi vend adatot ismertetek.⁴ Az egyik, vend területen szélteben ismert dal szerint Aria, a szép leány (Aria nevet mondanak és nem Mária-t, pedig különben Aria név teljesen ismeretlen a vendeknél) vasárnap reggel vízért ment⁵ és egy ősz, öreg ember szegődött a nyomába. „Ó, szép leány, adj innom a vízből!” — kérte. „Szívesen adnék inni, de látod, a víz nem tiszta: homokos és falevelek uszkálnak rajta!” — „A vized tiszta és átlátszó, te magad vagy tisztátalan!” — kiáltott az öreg.⁶ „Bizonyítsa tanukkal, hogy tisztátalan vagyok!” — „Tanukkal fogom bizonyítani: menj csak vasárnap reggel pártával a templomba!” — Aria vasárnap pártával ment a templomba. Előtte elszáradt a fű, mögötte véryomok maradtak. Amint a templomudvarba ért, kilenc gyermek csatlakozott hozzá. Kilenc fiucska fej nélkül. „Ó, anyám, édes jó anyánk, te még mindig pártában jársz.

¹ Viski Károly: *A magzatelcsináló büntetése*. Balassa Emlékkönyv. Bp. 1934. 171.

² Elbeszélte: Molnár K. Ferenc kb. 60 éves gazdálkodó, Kiskúnhalas (Bodoglár) 1939. évben. Néprajzi Múzeum. Ethnologiai Adattár 000139. szám. — A hiedelem magyar területen való elterjedésére vonatkozóan l. Viskit (i. h.).

³ Viski: i. m. 171–4.

⁴ L. Haupt u. J. E. Schmalzer: *Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz*. Grimma, 1841 (I), 1843 (II).

⁵ A reggeli vízmerés a vend néphit szerint a sokáig tartó fiatalsággal függ össze.

⁶ Ez a rész összefügg egy sziléziai szláv dallal, mely arról szól, hogy az Úr két apostollal és három ifjúval jár körül a világon, hogy kipróbálja az emberek szívét. Velök esik meg a vízkérés esete, azonban a befejezés („a víz tiszta, de te nem vagy tiszta”) a lány és az öreg közötti kis esetre vonatkozik.

Pártában jársz és a pokolban fogsz égni, mert az ördögöt szolgálod. Kilenc fiad gyilkoltad meg, kilenc fiadnak vetted fejét. Ezt gondoltad el magadban a tizedikkel is!" — „Kedves gyermekeim, bocsássátok meg bűneimet!" — „Mi megbocsátunk, de Isten nem bocsát meg néked soha!" — Aria ezután a templomba lépett, szentelt vízzel hintette meg magát, az oltárhoz ment és alázatosan letérdelt. Keresztet vetett és többé nem látszott belőle semmi, csak szőke haja.¹

Ez a költői részletekben és gondolatokban bővelkedő dal több változatban, rövidebb formában is található. Egy másik változat szerint a leány arra a vádra, hogy ő nem tiszta, ezt feleli: „Tudom, de felettem van Isten és megbocsátja bűneimet!" — „Szép leány, — mondotta az agg, — vasárnap reggel menj el a templomba és Isten megbocsátja bűneidet!" — A leány elment a templomba. Amikor átment a templom udvarán, kilenc sir kinyílt és kilenc lélek követte őt. A legidősebb a nyakába ugrott és szétverte a fejét. „Itt a jutalom, anyánk, hogy kilencünket megöltél!"²

Nem rendelkezünk még elég adattal ahhoz, hogy a gyermekgyilkos nők csodálatos bűnhődésére vonatkozó hiedelem elterjedési körét meg tudnók határozni, azt azonban bátran megállapíthatjuk, hogy a ballada eredetkérdése jóval túlhalad egy régi szöveg, vagy egy régi gyilkosság valódi megismerésén, vagy felkutatásán. Igen érdekes és szerteágazó kérdés ez; tudományunknak érdemes alaposabban foglalkoznia vele.

Meglevő adataink is bizonyítják azt, hogy a gyermekgyilkosságot (helyesebben: csecsemőgyilkosságot) a néphit a földi igazságszolgáltatás borzalmain jóval túlmenő, rettenetes túlvilági büntetéssel sújtja. Ez is azt igazolja, hogy a nép erkölcsi érzéke így ítél: ki miben vétkezik, abban gyötrődik! A gyermekgyilkos nőnek akkor is felelnie kell bűnéért a Legfőbb Bíró előtt, ha bűnét a földön senki sem fedezi fel.

Dömötör Sándor.

¹ Haupt—Schmäler: i. m. I, 287—8., 389: *Aria, dzjeci mordarka.*

² Haupt—Schmäler: i. m. II, 149—50, 314: *Zjesi husmersnica.*

Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán.

Torma Károlynak, 80 évvel ezelőtt
megindított limes-kutatásai emlékéül.

Az 1941. év nyarán nagybátyám, dr. Ferenczi István szegedi egyetemi tanár felszólítására az Egregy-völgy és Meszes-gerinc közötti terület földtani méréseiben és térképezésében segédkeztem. Ott tartózkodásom pihenő napjaiban — édesapám figyelmeztetésére — a környékben régészeti megfigyeléseket igyekeztem végezni. Elsősorban az egykor ott virágzott római élet ma is ugyan földben pihenő s kiásásra megfeldolgozásra váró, de még mindig erősen szembetűnő emlékei vonták magukra érdeklődésemet. Enemű tanulmányi kirándulásokra fordíthatott kevés időm ellenére is több érdekességet figyelhettem meg, sőt végig járhattam a limes dacicus egyik, jobban ismert részét és egy másik, eddig még átvizsgálatlan szakaszát is.*

Torma Károly az 1888-ban Kapjonban (Szolnok-Doboka) talált és Mommsentől is örömmel fogadott római feliratos emlékkő sugallta¹ gondolat alapján — fáradságos kutatás árán — 1862-ben végre megállapíthatta Erdély északnyugati határhegységének, a hosszan elnyúló keskeny Meszes-vonulatnak gerincére részben őrtornyokból, kisebb táborhelyekből, részben pedig határvédő töltés-árok szakaszokból megszervezett limes dacicus felső, északnyugati részét.² Általában örömmel fogadták felfedezéseit. Saját szavai szerint: „Helyjelöléseimet a bel- és külföldi szakirodalom jobbadán helyesnek találta s hogy másokat ne említsek, Mommsen a Dácia északnyugati hadútja mentén kimutatott táborállomások legfontosabbika, Porolissum, holfekvésének kérdését a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében, véleményemet helyeslőleg megoldottnak jelentette ki.”³

Eredményeinek azonban, magától értetődően, ellenzői is akadtak. Ismeretése után nemsokkal *Ortvoay Tivadar* már a Torma felfedezte erődítés-

* Utam megtevésében — dr. Ferenczi István egyetemi tanár úron kívül — igen nagy segítségre volt *Almay Béla* m. kir. vk. őrnagy úr, aki katonai térképek átengedésével, *Unger Ámándusz* bányaigazgató úr, aki elszállásolással, továbbá dr. *Miháltz István* egyetemi adjunktus úr; ez utóbbi kocsija átengedésével támogatott. Kérem fogadják e helyről is halás köszönetemet.

¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL). III. 827. sz.

² Torma Károly: *Adalék északnyugati Dacia föld és helyiratához*. Pest, 1864. 35—39.

³ U. a.: *A limes Dacicus felső része. Értekezések a történeti tudományok köréből*. IX. Budapest. 1882. 5.

láncolat barbár voltát igyekezett bizonyítani.¹ Ugyanigy vélekedett Rómer Flóris a töltésvonulatról az 1876. évi VIII. ősrégészeti és embertani nagygyűlésen.² Domaszewski Alfréd másképpen olvassa s egészíti ki a kő kopott feliratos szövegét és tagadja a limes rómaiságát, a római limes létezését.³

Petri Mór,⁴ majd Finály Gábor⁵ Domaszewskit követte. Sőt Finály tovább is ment. Felásta a szintén római őrtornyoknak tartott vártelki várat s mivel ásatásakor ebben — úgy véli — nem talált római életre valló maradványokat, még inkább, feltárás által is megerősítettnek látja Domaszewski megállapítását.

A kérdés következő tanulmányozója Buday Árpád volt. Többször is kinnt járt a limesen. Első esetben a Kissebestől a Meszes-hegység Észak-hegyéig terjedő szakaszt járta be.⁶ Másodszor 1913. évi porolissumi ásatásai közben cserkészte át a régi katonai központ környékét, amde a rossz időjárás következtében csak a Gyülmölesmál (Pometul, Pomät + 502⁷) és Beréd (Brebi) közötti szakaszt nézhette át tüzetesebben.⁸ Harmadszor az Észak-hegy (+ 716) felé eső részt kereste fel.⁹ Útjai eredményeképpen határozottan a védelmi töltés árokrendszer római volta mellett foglalt állást.

Fabricius, a limesről írt összefoglaló cikkében¹⁰ teljességgel Buday eredményeihez alkalmazkodva emlékszik meg a meszesi limesről. Panaitescu Emil sem egyik, sem másik oldalhoz nem csatlakozik.¹¹ Daicov ciu Konstantin, a kérdés utolsó vizsgálója, többször is kutatott a limes mentén. A berédi kis táborban ásatott (7. kép. F, G, H,) is és abban római edényöredékeket talált. Véleménye szerint azonban sem a kissebesi előretolt erődítés, sem a Torma leírta és Budaytól újból ismertetett Valea Vărădeștilor-i limes részlet, továbbá a Vármező (Bucium) környékebeli nyomok nem győzték meg az 1933-ban vele együtt ugyanott kutató Bersut sem a római lim s létezéséről. Daicovicu csupán a Beréd-től közvetlen délnyugatra húzódó s Budaytól eléggé jól ismertetett, legutolsó 600—700 méter hosszú limes részletet ismeri el római limesmaradványnak. Határozottan tagadja ellenben a felső-németországihoz hasonló, hosszabb, összefüggő határvédő mű meglétét. Domaszewski nyomán csupán őrtornyokkal, illetőleg kisebb földerődökkel megerősített képzetelbeli határvonalban hisz.¹²

¹ ArchÉrt. IX (1875), 225—33, 257—70 és 292—306.

² ArchÉrt. IX (1875), 260—61, 263.

³ *Les fossées du diable en Hongrie. Résultats généraux de mouvement archéologique avant la VIII-e session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876.* Budapest, 1878. II 39—77.

⁴ *Szilágyvármegye monographiája.* Zilah, 1901. I. 38—44.

⁵ A limes Dacicus és pogurji földvár. ArchÉrt XXIV. (1904), 9—15.

⁶ Vannak-e limes-maradványok a Meszesen? *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjéből.* (Dolg.) III (1912), 99—120.

⁷ Helyneveknél először mindig a magyar, illetőleg ennek hiánya esetében a rumén nevet használom. A rumén neveknél először a katonai térképen használt helynév-alakot közlöm. Ha ennek helyesírása helytelen, akkor a rumén helyesírás szerinti alakját is.

⁸ *Limesmaradványok Porolissum környékén.* Dolg. — Trav. V (1915), 97—105.

⁹ Porolissumból. *Dold.* — Trav. VI (1915), 94—95.

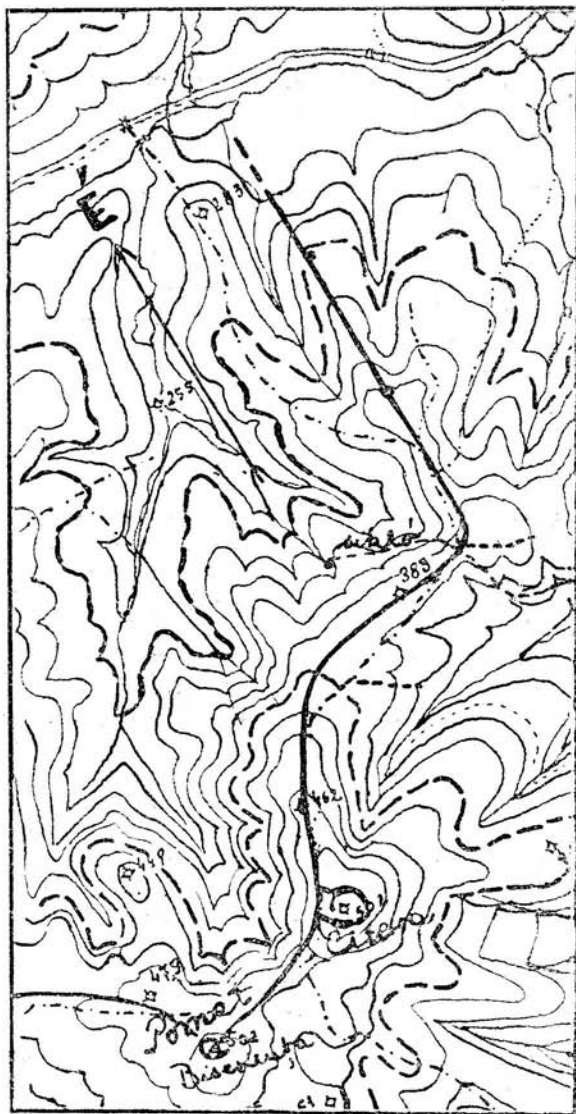
¹⁰ Pauly-Wissova-Kroll: *Real-Encyclopädie.* XIII. 1. 642—643. h.

¹¹ Le limes dacique. *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine.* Bukarest, 1929. 7—11, 16.

¹² Există un „Limes Dacicus” în munții Meseșului? *Anuarul Institutului de Studii Clasice* II (1933—35), 251—256.

I. A Gyümölcsmáltól (Pomătu) északkeletre húzódó vallumrész.

A Gyümölcsmál (Pomătu) csúcsáról, a Kápolnás-bérecről (Bisericuța, Vârful Bisericii; a 75.000-es katonai térképen: Pometul + 502; 1. 1. és 2. kép) kiindulva a Kápolnás-bérec és az attól közvetlenül keletre emelkedő Vártető (Citera + 502), közötti nyergen jól követhetni a már Torma és Buday ismer-

2. sz. kép. A Kápolnás-bérecről (Bisericuța) északra és északkeletre levő terület részletesebb áttekintő térképe (Az 1:25.000 méretű katonai térkép alapján).

tette s Daicovicitól is elfogadott limes-részt. Nemsokkal a limes és a római úton haladó mai út egymástóli eltávolodása után (l. 2. kép) a töltés két ágra válik szét: Egyik ága az eddigi keleti irányából hirtelen északra kanyarodik, másik ága pedig Torma barátja, *Sziksza Lajos*, állításának megfelelően¹ valóban felkapaszkodik a Vártetőre (Citera). Utóbbi töltés-rész körülbelül 100 lépés egyenes távolság, majd egy kis jobbratérés után balra kanyarodik és teljességgel körülövezi Budaytól a Vártetőről (Citera) (?) említett és egyes helyeken elpusztultnak mondott „melléktábor“, majd beléfut az előbb említett északi ágba.

Jó harminc esztendővel későbben jártam ott, ámde a többi fennmaradtakkal összehasonlítva, ez a vártetői (Citera) „melléktábor“ se pusztult el Buday említette mértékben. A meglehetősen mély erődítés-árokából még ma is elegendő fárasztó felkapaszkodni a Vártető (Citera) tovább már nagyrészt elegyengetett talajú s több tereppihenővel rendelkező, határozottan emberi erővel lelaposított ponkjára. A kápolnás-bérci római tábornál kisebb, de még mindig számbavehető nagyságú vártető (Citera)-i erődítés keleti oldalán, a csupán itten 2, sőt helyenként 3 méter mélységű tábor-árok teljesen átvágja az össze-szükülő hegynyakat. Az erdőben levő erődítés ugyanezen oldala igen lemeredekített. A vár tulajdonképpeni, árkan belüli peremének északkeleti sarkában helybeli andezitből kinagyolt és látszólag kötőanyag nélkül felrakott kőfalmaradványt találtam. (Sajnos, éppen az erről a helyről készített fényképfelvétel nem sikerült.) A visszakanyarodó s mindenütt a hegy alakjához alkalmazkodó várárok és töltés a vártól — a hegy körülövezett laposától — 70–80 lépésnyire ismét beletorkollik az említett északfelé haladó limes-ágba, azaz a tulajdonképpeni limesbe. Itt, találkozásuknál a töltés feltűnően kiszélesedik. Ennek következtében lehetséges, hogy e helyen egykor fa- vagy kő őrtorony állott.

Időm rövidsége miatt a vártetői (Citera) várat csupán nagyjából tekinthettem meg. A vallumból kiágazó s oda ismét visszatérő említett töltés egyúttal a vár külső töltése is. Ez a töltés minden kétséget kizáróan a limesnek egy, a tartomány belseje felé beugró szakasza. A tőle körülfogott erődítés rómaisága emiatt szintén nyilvánvalónak tekinthető. Ezt azért kell külön hangsúlyoznom, mert az utóbbi, a Vártetőn (Citera) levő erődítés, mai állapotában — ámde hangsúlyozom: csupán felszínen, külsőleg nézhettem meg — egyáltalán nem felel meg a római táborépítési elveknek: nincs szabályos vagy kevéssé szabályos négyszög alakja. Az erődítmény töltése ugyanis szigorúan alkalmazkodik a terepviszonyokhoz és szabálytalan tojásdad idomot zár körül. Ezek miatt nem tartható lehetetlennek, hogy a Vártetőn (Citera) eredetileg egy régibb, esetleg a csiki dak várakhoz hasonló s kedvező fekvése miatt utóbb a rómaiaktól a limes dacicus és Porolissum védelmi rendszerébe nagyszerűen beleillesztett erődítés állott.

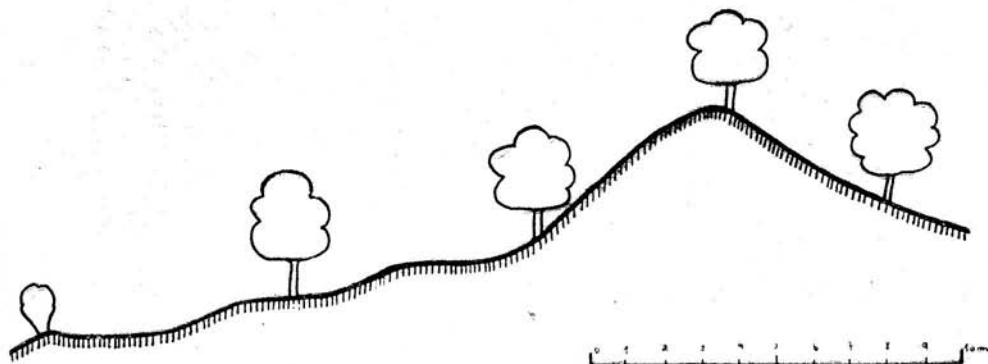
A limes a vallumnak és a vártetői (Citera) külső vártöltésnek utóbb említett egyesülésétől kezdve előbb észak, utóbb északkelet felé továbbra is mindenütt a gerincet követi, még pedig a Budaytól már ismertetett méretben. A + 462 és + 383 (l. 2. kép) közötti hegyél nyugatra néző, 50–80 méter viszonylagos magasságú s meredek esésű oldala kisebb erővel is aránylag könnyen védelmezhető.

¹ A limes Dacicus felső része. 83.

1. sz. kép. Az 1941. év nyarán bejárt terület 1:75,000 méretű áttekintő térképe (a Zilah, 5170. sz. részletes lap után).

A töltés méretei csak az 1920-as évek közepe táján nyitott, ma azonban már részben felrobbantott berédi szénbánya sodronykötélpályája s egyúttal a limes utolsó északnak fordulása után változnak meg. A pálya-átvágás meg a Kápolnás-bércről (Bisericuța) számított és későbbben ismerttendő I sz. kísérő erődítés közötti távolság déli harmadában a töltés viszonylag magasra kapaszkodik. Ennek a résznek a nyugati oldalán 2–3 párhuzamos árokrendszernek, esetleg cövekműnek a nyomai látszanak. (Mégközelítő szabatoságú keresztmetszetét és méreteit lásd a 3. képen.) A mai szekérút is egy ilyen — a völgy feletti legutolsó — pihenőn halad. A két felső pihenő semmi esetre sem régebbi, elhagyott szekérút-maradvány. Széleinek épsége, sértetlensége miatt határozottan a vallumhoz kell tartoznia.

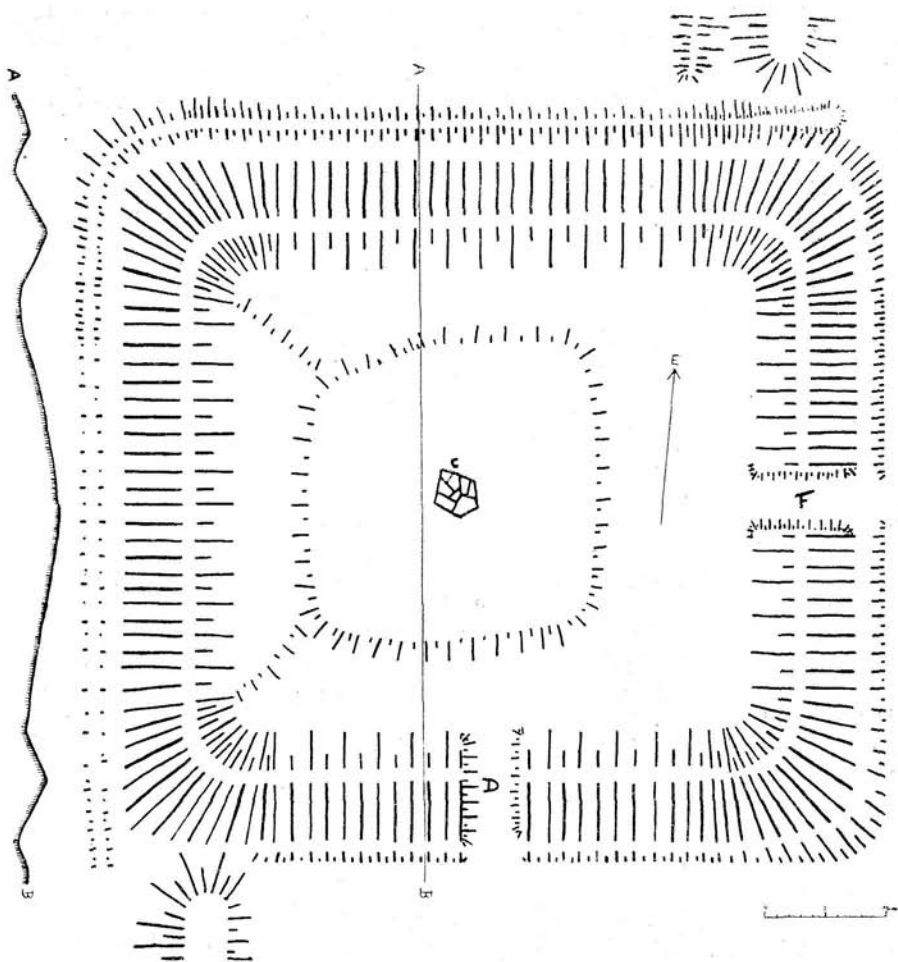
3. sz. kép A sikló utáni, attól északkeletre eső töltésrész és cövekmű (?) képzeleti átmetszete.

Ettől a résztől mintegy 400 lépésnyire északra, a Vártető (Citera) északkeleti gerincének utolsó, Beréd fölött emelkedő magaslatán, csekélyke földhajlaton (2. kép), közvetlenül a „Peste vale“ nevű erdő szélén, de még benn, az erdőben ötlük szemünkbe a Kápolnás-bércről (Bisericuța) számított első nagyobb — szorosan a limeshez magához épített — kísérő erődítmény. (4. kép.)

Torma 336 lépés (= 252 m.) területű „nagy propugnaculum“-ként emlékezik meg róla. Buday csak hallomásból ismerte, maga nem látta. Daicovicu felkereste.

A szinte tökéletesen négyzet alakú erődítés (4. kép) hosszúsága 60, szélessége 56 m., területe meg 3360 m². Sarkai a római erődítés-építési szokásoknak megfelelően kissé lekerekítettek. A vallumhoz hasonló alkatú s méretű, néhol azonban már kissé szertefolyt, ellaposodott töltése, legalább is külszíne után ítélve, szintén csak föld. Az erődítésnek az ellenség felőli — vallumtól küön nem védett — két (északi és nyugati) oldalát bizonyára egy másik, külső, alacsonyabb töltés, esetleg cövekmű is védte. Az erre valló földhányás nyomai csaknem mindenütt ma is tisztán kivehetőek. — A délfelől jövő limes árka beleszalad ugyan a kísérő-tábor árkába, ámde töltése nem. Csupán iránya szalad szinte törés nélkül a kísérő-tábor nyugati oldalába, a

két töltés azonban nem egyesül, a kettőt t. i. a kíséző-tábor közbeeső árka választja el egymástól (4. kép). Feltűnőbb jelenséget figyelhetünk meg a limes északi folytatásánál. A kétszer is megtörő limes ugyanis nem közvetlenül a kíséző-tábor nyugati oldalából szakad ki, hanem a törések után a tábor északi keleti (a befutással rézsút átellenes) szögletéből válik ki. Szembe-

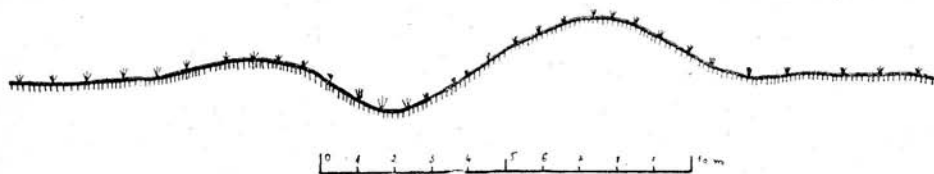
4. sz. kép. A Kápolnás-bércről (Bisericuța) észak-északkeletre levő I. sz. kíséző-tábor alaprajza és metszete.

tűnő aztán az is, hogy noha az északi folytatásnak szintén van egy kis, később részletesebben tárgyalt előtöltése, a kíséző tábor fő- s külön (mellék) töltése és árka nem folytatódik közvetlenül a limes északi tovább haladásában, hanem egészen végig zárja a tábor északi oldalát és csak azután, kisebb bemélyedés által elválasztva folytatódik, helyesebben kezdődik újra a limes.

A limesnek nem a természetes, egyenes irányba való folytatódása, hanem a tereptől határozottan nem követelt kétszeri megtörése után, a kísértábor északkeleti szögletéből való újrakezdődése miatt, továbbá a töltésnek és ároknak a tábor északkeleti sarkában nem szerves összefüggése következtében, úgy gondolom, jogosan következtethetünk arra, hogy a kísértábor eredetileg tulajdonképpen nem kísértábor, hanem még a limes telepítése előtt emelt önálló erődítés volt. Ez csak utóbb, a limes telepítése után lett a limes kiegészítő része, limes kísértábor.¹

Déli és keleti töltésnegyedének közepetáján egy-egy körülbelül 2—2 m. széles bemélyedés (kapunyílás?) látható (4. kép. D, F). Ezekről elvezető, fokozottabb gondal épített útra nem akadtam Igen valószínű azonban, hogy az út a limes mellett közvetlenül, vele párhuzamosan vezetett Prolissum felé. A Kápolnás-bércre (Bisericuța) ez az útvonal a legrövidebb, amellet meg a limesen örökös katonák felváltására és az utánpótlás lebonyolítására is ez volna a legjobb, legegyszerűsebb útvonal. Az erődítés belsejének középrésze az azt körülvevő töltésnél valamivel magasabbra emelkedik. A kis, belső magaslattetején — néhány csákányütés után — nagyobbacska, vörösrézű római agyagedény nyakrészére találtam. Ezen kívül semmi érdemleges sem került elő. A most említett edénydarabbal szemben feltűnően sok a felszínen levő, valamikor erős tűz égette homokkő tuskó (4. kép. C). Látszólag érintetlen rétegbeni előfordulásuk miatt nem gondolhatni újabbkori átégetésükre. Bizonyára nem juhász, stb. tüzek okozták anyaguk teljes egészében való átizzását, meglikásodását. Dr. Ferenczi István többet megvizsgált és határozottan megállapította, hogy sem nem vasas, sem mangános, tehát ásványi festésűek, hanem valójában valamikor mindenik áttüzesedett.

A limes „ettől kezdve egyenesen északnak megy — írja Buday — változatlan alakban s a 283 jelzésű magassági pontnál levő kisebb mellék-táborban, éppen a patak völgyének pereménél végződik“.²

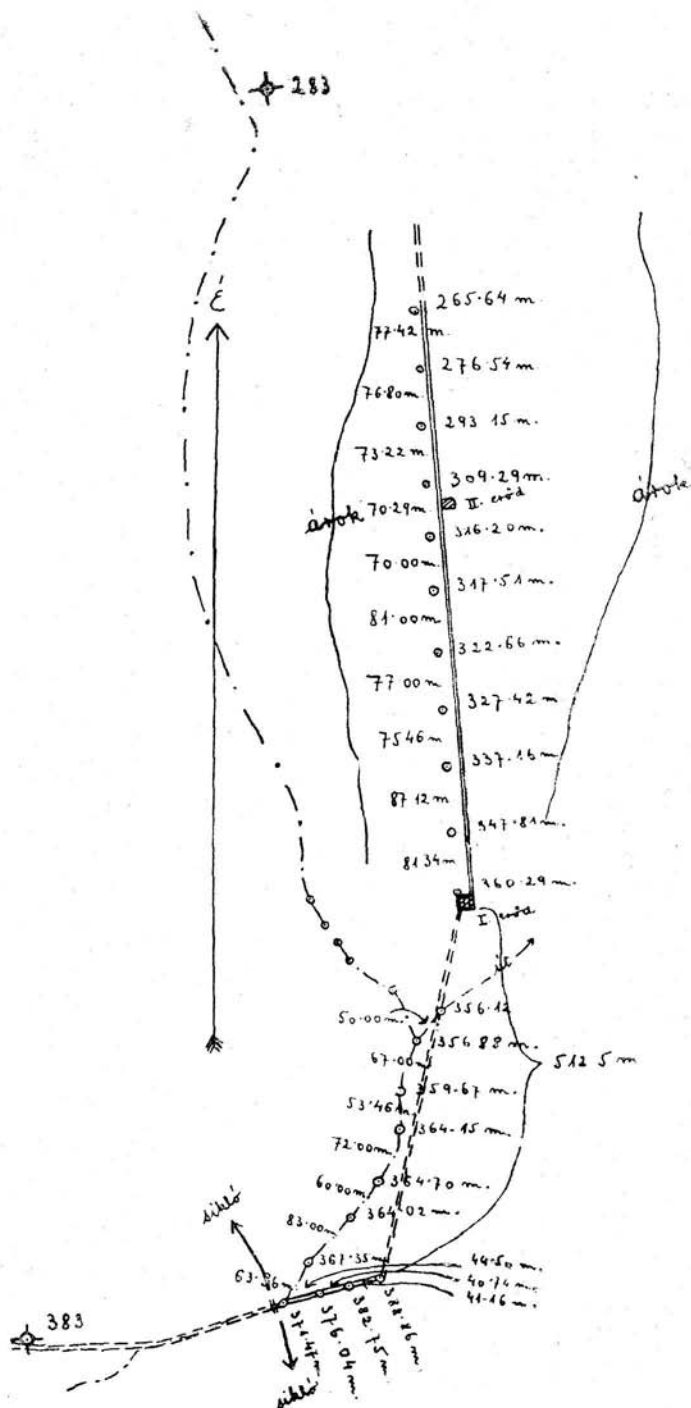

5. sz. kép. Az I. sz. erődítmény utáni limes-rész képzeleti metszete.

Buday leírása nem mindenben felel meg a valóságnak. Így nem figyelte meg a töltésnek e szakaszán és kizárólag ezen a szakaszán, átlagban 35 méterenként előforduló s a vallum keleti, tehát tartomány belseje felőli oldalán levő ki-kiszélesedését. Az ellenségnek ezen a széles hátton aránylag könnyen végrehajtható támadása miatt nagyon valószínűnek tartom, hogy a töl-

¹ Eredeti kísértáboron a földtöltésig bezárólag terjedő tábort értem. A külső töltés ugyanis későbbi, esetleg a limes telepítésével körülbelül egykorú is lehet.

² Dolg. — Trav. V (1914), 102.

6. sz. kép. A II. sz. beréti, 1:5000 méretű földtani térképlapnak a limesre vonatkozó részlete.

tésnek ezeken a szabályos távolságban ismétlődő kiszélesedésein egy-egy, összesen 10—12 faörház állott. Sőt a feltűnően lapos részekben nemcsak a töltést magasztották meg mindkét oldalról is, hanem az árok előtti külső, az ellenség felé néző földsváot is, külső töltés gyanánt feltöltötték (5. kép). Buday továbbá tévesen rajzolta meg közleménye elején bemutatott térképét, illetőleg rosszul húzta meg a limes vonalát is. A határvonal ugyanis törés nélkül — Buday szövege szerint — „*egyenesen északnak megy*”, térképén viszont ezzel ellentétesen: északnyugatra kanyarodik. Ennek következtében a Berédre néző utolsó kísérő-erőd sem lehet, s igazában nincs is a + 283-n. Valójában az ettől a háttól keletre, Karika község felé eső első, kissé rövidebb hegynyúlványon folytatódik. Az éppen erről a területről, részben magáról a limesről felvett földtani térképen¹ (6. kép) szabatosan szembetűnik Buday tévedése.

A II. sz. erődítés (7. kép) nagyobb, mint ahogy Buday közölte s korántsem olyan kerekded.² Hossza 32, szélessége 30 m, területe 960 m². Földtöltésének és árkának metszet-méretei nagyjából megegyeznek a Buday-féle méretekkel. A teljes négyzetnek csak a Karika felé eső oldala dűdorodik ki kissé. Sarkai sem oly túlságosan lekerekítettek. Egyébként semmi sem igazolja Buday rajzát. A kísérő-tábor belsejének a Beréd felé lejtő oldala — északnak való dőlése következtében — kissé kitöltődött. Buday a kísérő-tábor jellemző vonásaként említi, hogy „nyugati árka egyesül a töltés betorkolló árkával, továbbá, hogy a közvetlenül a völgy fölött emelkedő peremen, az *említett melléktáborral megszűnik a töltés*”. Buday utolsó előtti megfigyelése nagyon helyes, ámde a legutolsó egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Teljességgel érthetetlen eme kijelentése, hiszen a töltés legesekélyebb méret-változás nélkül, már akkor is teljességgel fátlan terepen még jó 200—250 méterrel továbbfolytatódik és csupán közvetlenül a Berédi-patak árka mellett mosódik el. A limes továbbhaladását 1933-ban Daicovicu is megállapította.³ A ma a töltés egy részét úgy-ahogy megszakító, illetőleg arra részben ráfolyó suvadás pedig csak két éve, a gyakori esőzések következtében keletkezett.

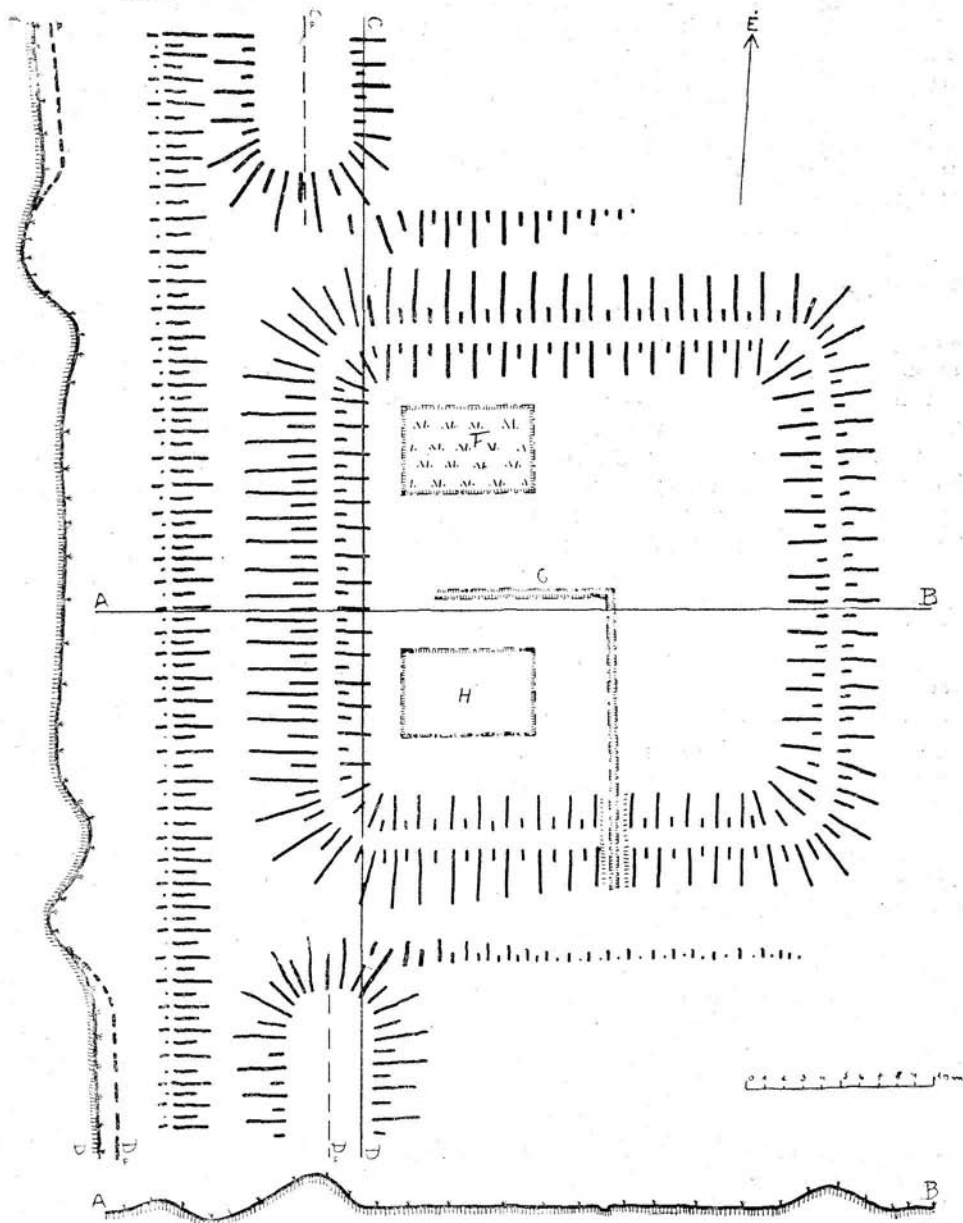
*

A Berédi-patak völgyének északi oldalán, a Hosszú-gerinc (Dealul Mare) irányába (l. 1. kép) felkapaszkodó élre, az imént tárgyaltak folytatásaként feltételezhető töltést időhiány miatt akkor nem kereshettem fel. Ámde később sem a Hosszú-gerincen (Dealul Mare), sem a Táros-tetőn (Dumbrava) nem akadtam odáig felhúzódó töltésre, illetőleg limesre. Elképzelhető s igen valószínű azonban az utóbbinak a völgy túlsó, északi széléig való folytatása. Itt talán — igazán utolsó — erődítményből is védelmezték a völgy közepének bejáratát. Az eddig még fel nem kutatott alacsonyfekvésű esetleges erődítés

¹ Az általam közölt térképvázlat az 1941. évi nyári földtani térképezés II. sz., berédi térképlapjának egyik részlete. A térkép átengedéséért dr. Ferenczi Istvánnak, a 2. sz. áttekintőtérképem lemásolásához hasonlóan, ennek átrajzolásáért is Timár Lajos és Kulcsár László egyetemi gyakornok uraknak mondok ezúttal is hálás köszönetet. — A limes és az út baloldalán levő számok a szomszédos mérési pontok közötti távolságot, a jobboldaliak viszont a pontok tengerszínfeletti magasságát jelölik.

² Limesmaradványok Porolissum környékén. *Dola. — Trav.* V (1914), 103. 8. kép.

³ *Anuorul Inst. de Studii Clasice.* Kolozsvár, 1936. II (1933—35), 255.

7. sz. kép. A II. sz. erősítés alaprajza és metszetei.

a limes utolsó, északi, völgybeni részéhez hasonlóan elmosódhatott, beiszapolódhatott, feltöltődhetett.

A lakosok a völgynek éppen eme szegélyén római eredetű téglas fedélcserép töredékeket szedtek össze ugyan, egyelőre azonban csupán ezek alapján még nem állíthatjuk, hogy itt valóban létezett is az említett elgondolható erődítés.

A Torma Károly — csupán hallomás alapján — leírta,¹ de általa személyesen be nem járt, ellen nem őrzött harmadik „külerődítvényi övnek“ semmi nyomát se találtam. Többször keresztül-kasul bejártam a fő kutató és mérési területet, azaz Zsákfalva — Karika — Beréd községek háromszögét, ámde sem a „hegygerinc nyergességein viaduct-szerűleg két kőfal közé fogott töltés“, sem pedig a „több körded erőd-substructió“ nem mutatkozott sem a Vártető (Citera) — „Luncs“ völgy — Ilonka völgy (Leanca, Valea Lăncii) közötti gerincen, sem Zsákfalva északi oldalán, a Pogyerejen (Poderei) és Kaminon (Pe Cămin, + 350), sem a berédi Kurmaturán (Curmătura, + 401), sem pedig végül a Kurmaturától Karika felé vonuló hegyélen. Embereink sem tudtak semmit ezekről, noha jól ismerték keresési vágyamat és jól ismerték az egész területet is. Egyedül a zsákfalvi *Tálos Vazul* mondott annyit, hogy a karikai öregek a közvetlenül a távolabbi Karika község föött emelkedő Dumbravicáról (Dumbrăvița, + 391) faragott kőveket hordták le s állítólag ott is a limesmenti négyszögű táborokhoz hasonló maradvány van. Ott jártamkor azonban sem a Dumbravicán, sem a tőle délre kimagasló, a térképen névtelen, adattalan csúcson (+) hosszú kutatás ellenére sem találtam se római, se más régi életnyomot („A késői unokák“, pótolva az elmulasztottakat, annál inkább kiépítették a „harmadik erődítvény övet“. (I. J. kép.) Lépten-nyomon golyószóró, gépfegyver, ágyú, légvédelmi ágyú fedezékeket, harcikocsi elhárító árkokat kerülgettünk).

II. A mojgrádi Várhegy (Măgura, + 504).

A mojgrádi Várhegy már messziről szemébe ötlük az Egregy völgyén felfelé a bányavasúton utazónak. Karika község táján a közbeeső Kurmatura (Curmătura, + 401) elfedi ugyan egy darabig, ámde Beréd községhez közeledve már mindinkább uralkodik a nyugati láthatáron. Útközben — talán különös koporsószerű alakja (I. sz. kép.) miatt — folyvást magára vonzza a tekintetet. Viszonylagos magassága 200—260 méter. A környező harmadkori lejtők fölé pedig 150—170 méterrel emelkedik ki. Hirtelen, eredetére igen jellemzően magasodik föléjük.

„A Pomot felett büszkélkedő]Magurá“-t szintén Torma Károly vezette be az irodalomba (8. kép.)²

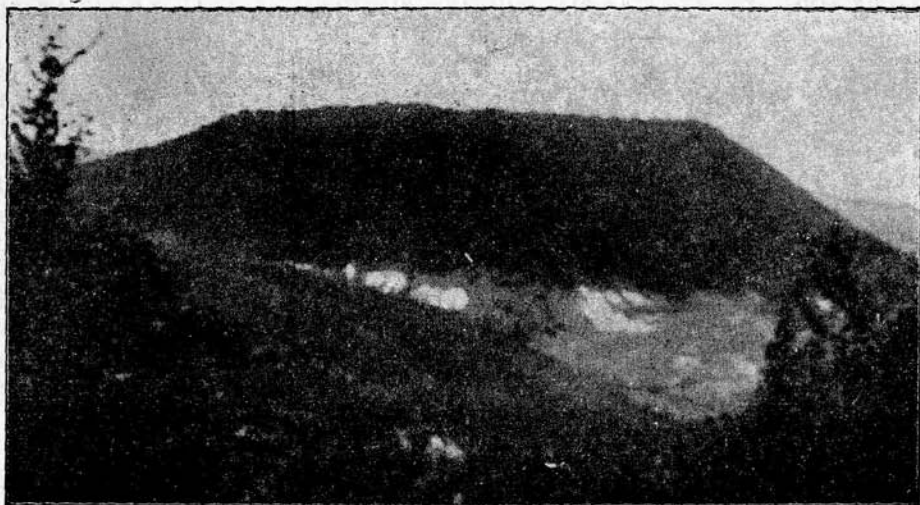
A környéken több nyáron is kutató Budaynak ellenben csodálatosképpen sohasem jutott eszébe legalább megnézni a Várhegyet, nemhogy eszébe jutott volna árkot is ásni annak érdekes tetején...

¹ *A limes Dacicus felső része.* 83, 84.

² *Adalék észak-nyugati Dacia föld és helyiratához.* 15.

A székelyföldi dák várak meredek ormaihoz hasonlóan szintén igen meredek egykori kis tűzhányónak teteje meglehetősen sima, 400 m. hosszú s 160—80 m. széles térség. „Ezen a 1/2 órányi kerületű, jelenleg szántóföldekül használt lapályon . . . vár létezett, amit föld-sánchányások s különösen a hegy északi oldalán látható begyepesedett, — s tegyük hozzá — bebokrosodott körfal-alapzatok tanúsítanak.“ Igy hangzik Torma Károly meglepően éles szemre valló tudósítása.

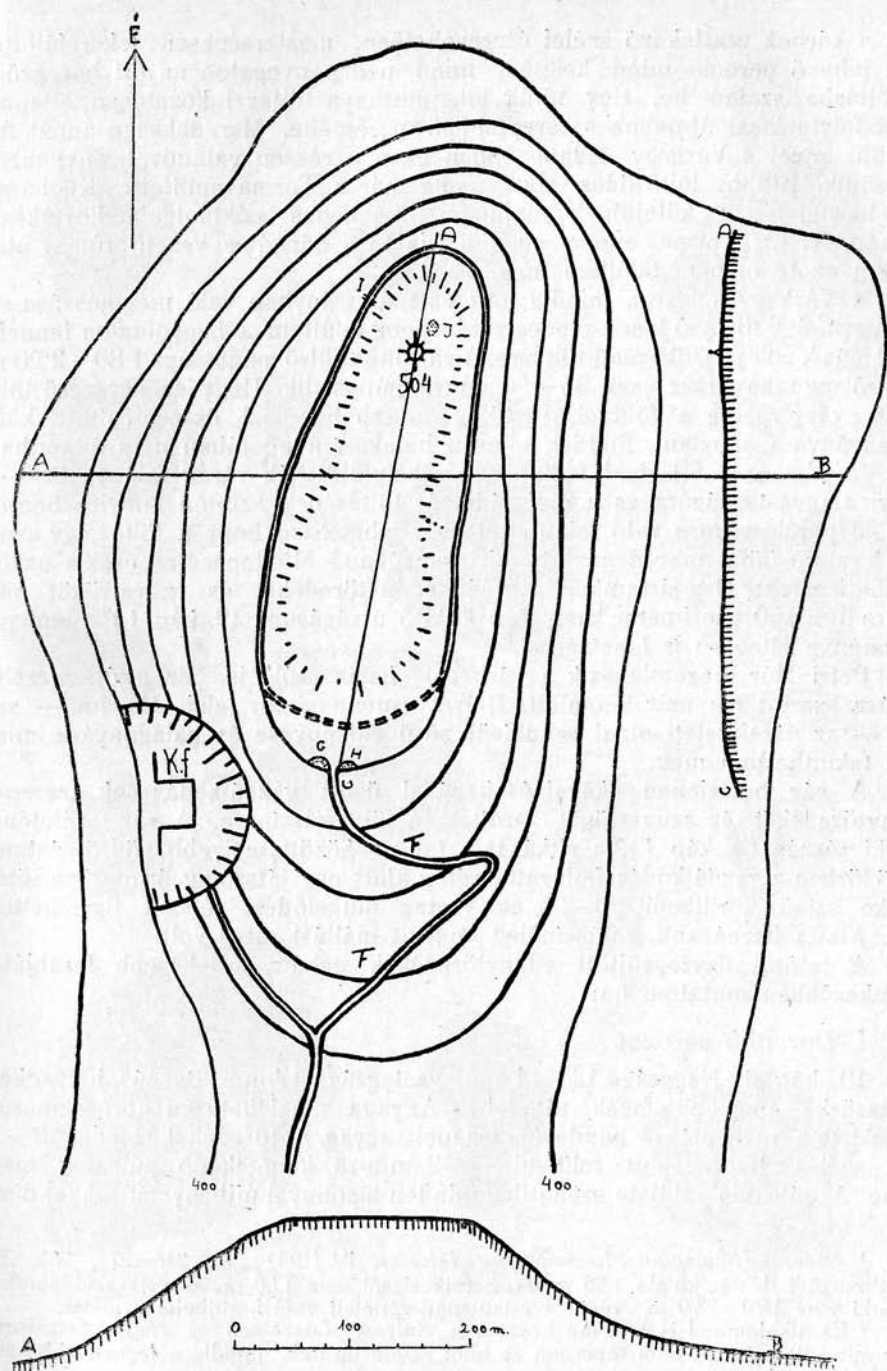
A magányos, zordon és hossz tengelye irányában kissé kidomborodó hegytetőt valóban néhol jobban, sokhelyütt kevésbé jól látható, kissé már elmosódott töltés (kőfal?) övezi (9. kép). A töltés alakja nagyjából kerülek. Mindenütt a tető peremén vonul végig. Egyedül délen nincs meg. A hegytető

8. sz. kép. A mojgrádi Várhegy keleti oldala. E felvétel a +462-ről készült.

itt kissé jobban lejtősödve csekélyebb tereppihenőbe megy át. A tereppihenő és a vár közötti, ma már csak feltételezhető földtöltést vagy falszakaszt alighanem a kiterjedt mezőgazdasági munkák semmisítették meg. A pihenő szélessége 45—50, hosszúsága pedig 120—130 méter. Erről az alacsonyabb fekvésű tereppihenőről bocskátkozik alá a mai s minden bizonnyal régebbi út (9. kép. F) is a Várhegy és Gyümölesmál (Pomăt) közötti jóval (60—80 méterrel) alacsonyabb nyeregére. A mai útnak ősrégi volta amiatt valószínű, mert más útnak semmi nyoma sincs. Ez az út pedig a tudvalevőleg igen kemény augit-andezitbe a hosszas használat alatt 1:80—2:50 méter mélységű árokká vágódott be. Szélessége (3 m) egy megrakott szekér szélessége.

A vár eme egyetlen tereppihenőjén, különösen az útnak a várból való kiindulása mellett jobbra s balra (9. kép G, H) a peremen egy-egy halomban kötömbök hevernek össze-vissza. Lehet, hogy egy-egy régibb kapubástya omladékai. Nem állíthatom határozottan ezt, ámde a csíki s hunyadmegyei kiterjedt dák erődrendszerek tanulságai alapján nem is lehetetlen. A pihenőnek

9. sz. kép. A várhegyi vár alaprajza.

nem a várhoz csatlakozó szélei észrevehetően, mesterségesen lekerekítettek és a pihenő pereme mind keleten, mind pedig nyugaton az ott beveződő vártöltésbe szalad be. Úgy tűnik fel, mintha a töltés fokozatosan ellapuló rövid folytatással átmenne a tereppihenő peremébe. Meredeksége annál feltűnőbb, mivel a Várhegy oldala éppen ezen a részen valamivel enyhébben lejtősödik. Utóbbi lejtősödés alatt pedig már a Torma említette Kis-bánya (La băişte) nevű kőfejtőnek majdnem függőleges sziklaoldala következik (9. kép. K. f.). Torma éppen emellől írja le a bányába vezető római utat. Magam azonban nem találtam meg.

A Várhegy kétszeri, mindig más és más irányban való megmászása s a róla ugyanúgy történő leereszkedés során nem találtam a hegyoldalon lennebb sehol másik cölöpös föld védő-töltésre. A vártöltés külső magassága 1'80—2'20 m. Belülről azonban már csak 35—50 cm-re púposodik. Hogy ez egyszerű föld-töltés, vagy pedig a földdel, illetőleg mészhabarcossal összeerősített kőfal maradványa-e, mostani, földdel teljesen betakart állapotában nem állapítható meg. A *Ferenczi Sándor*¹ felkutatta székelyföldi dák várak falának 1'80—2 m-nyi alapvastagságára és a mojrádi vár töltésének szintén ennyire becsülhető alapszélességére való tekintettel nem lehetetlen, hogy a töltés egy azokhoz hasonló kőfal maradványait rejtje magában. Mindenesetre csakis ásatás döntheti el ezt. Ott jártamkor, csupán edénytöredéket és szuvartrögöt napfényre hozó, 50 centiméter mélységű kutató átvágásunk (9. kép. I)² nemleges eredménye ellenére is lehetséges ez.

Petri Mór megemlékezik a várhegyi „barlangról” is.³ Ez, a róla mesélők állítása szerint ma már beomlott. Helyét csupán gödör jelzi. Magam — sajnos — az északkeleti oldal rendkívül sűrű kőényese és galagonyása miatt nem tekinthettem meg.

A vár belsejében ekével és kapával űzött gazdálkodás sok cserepet, edénytöredéket és szuvartrögöt fordított a föld felszínére. A vár területének északi részén (9. kép. J.), a ritkább tengeri között mélyebb gödröt ástunk. A gödörben a gazdálkodás holgatta réteg alatt egy látszólag érintetlen, sötétszürke színű, körülbelül 30—35 cm vastag művelődési réteget figyeltem meg. Alatta barnásabb, valószínűleg andezit mállási réteg volt.

A tetőről összegyűjtött edénytöredékek néhány érdekesebb darabját a következőkben mutatom be:

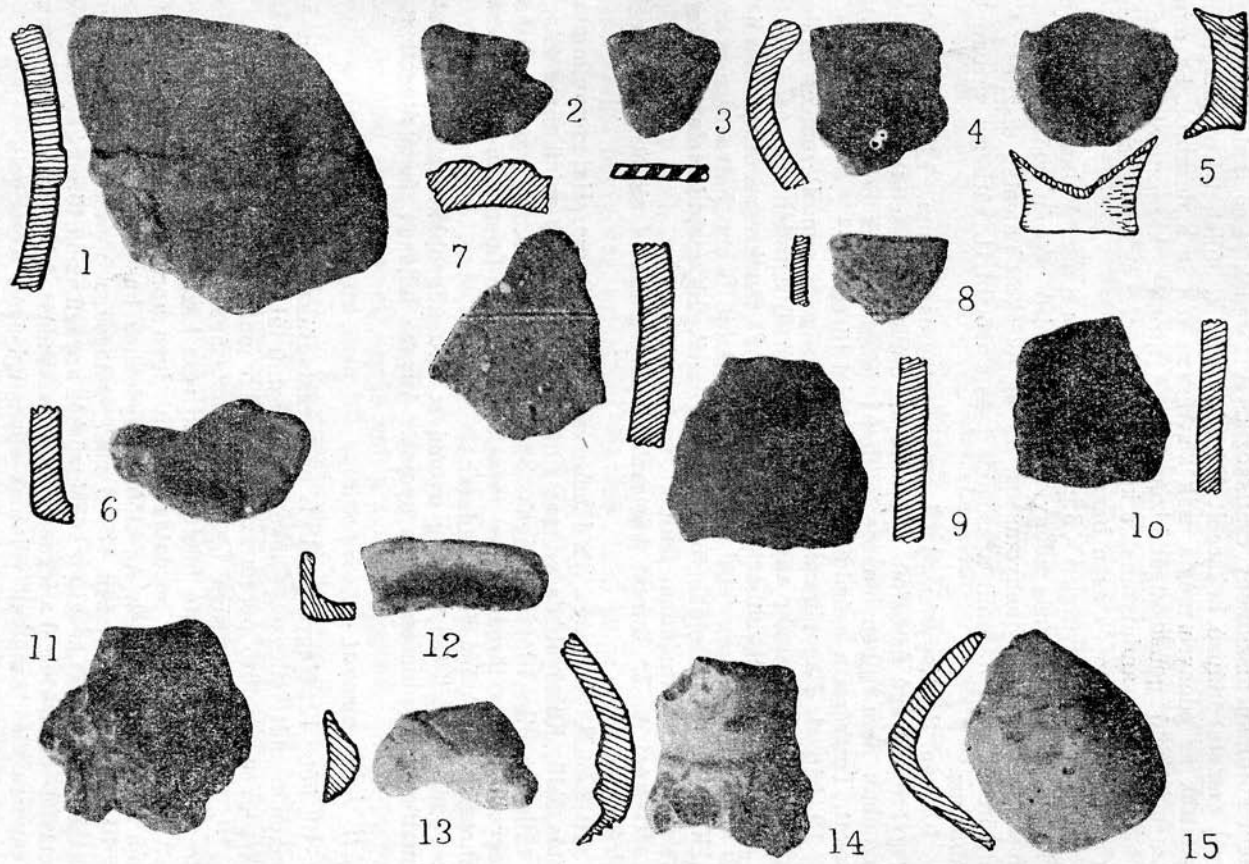
I. Durvább sorozat.

10. kép 1. Nagysága 12×11 cm, vastagsága 12 mm. Barnás, helyenként sötétszürke, nagyobb fazék töredéke. Anyaga meglehetősen aprószemcséjű homokkal kevert, eléggé gondosan iszapolt agyag. A töredék közepén 12—13 mm. széles, letöredezett felületű, 2—3 mm-re kiemelkedő pálcátag megy körbe. A pálcátag felülete eredetileg minden bizonnyal újjbenyomásokkal díszí-

¹ *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, IV (1932—38). 246, 271, 289, 305. A csikszögödi II. vár kőfala 1'96 méter, a csikcsicsói váré 1'56 m, a csikszentdomokosi vársarki váré 1'70—2'00 m., végül a csiktusnád-várleteji váré körülbelül 2 méter.

² Ez alkalommal is hálásan köszönöm *Kulcsár Lászlónak* és *Nagy Andrásnak*, hogy mind itt, mind a fihói táborban és ahol együtt jártunk, mindig a legnagyobb készséggel segítettek nekem a gyűjtésben.

³ *Szilágy vármegye monographiája*, I. 34.

10. sz. kép. A várhegyi várban talált néhány érdekesebb edényserép-töredék.

tödött. Az edény testén vízszintes, körben haladó pálcátághoz alul ugyanolyan kivitelű köralakú díszítmény csatlakozik. A töredék felső balsarkában pedig falevél erezetet utánzó bekarcolt ékítmény látszik. Jóllehet a pálcátágot utólag illesztették az edényre, mégis csak kis részen vált le a darabról. Ez mindenestre a készítő gondosságát bizonyítja. A töredék keresztmetszetében nem egy helyen világosan látszanak a kelta edényégetési és színezési eljárás nyomán megfigyelhető korom és szén beszűrődések.

10. kép. 2. Nagysága 4×5 cm., vastagsága 8 mm. Valamivel jobb anyagból készült vöröses-barnás edény töredéke. Felső részén előbbihez hasonló, 10 mm. szélességű, újjbenyomásos, utólag felrakott pálcátá díszítés. E két edénytöredék igen hasonlít a zsongödi I. és a zsongödi II. várhegyi várban talált darabokhoz.¹

10. kép. 3. Nagysága 4×4 cm., vastagsága 8 mm. Előbbivel teljesen megegyező anyagú és színű. Ugyanolyan utólag felillesztett pálcátá díszítéssel, ez azonban nem újjbenyomásos felületű: késsel vágták be a ferde párhuzamosokat. Testvérei a zsongödi III., vártetejei töredékek.²

10. kép. 4. Nagysága 6×5 cm., vastagsága 8 mm. Perem és nyakrészdarab. Előbbihez hasonló anyagú, kidolgozású. Díszítetlen.

10. kép. 5. Nagyobbacska edény (korsó?) fenékrésze. Alapátmérője 4×5 cm., magassága 4 cm., felső részének átmérője 6 cm. Falvastagsága 8–10 mm. Keskeny feneke előbb függőlegesen emelkedik, majd hirtelen kiöblösödik. Színe sötétbarna, majdnem fekete.

10. kép. 6–7. Durva, kavicsokkalteli téglavörös színű edényfenék és oldalrésze.

10. kép. 8. Nagysága 3×4 cm., vastagsága 10 mm. Hal-gerinc mintázatú díszítés ékíti. Külső oldala világosszürke, belül sötétebb színű töredék.

10. kép. 9–10. Nagyságuk 8×8 és 7×6 cm, vastagságuk 10 mm. A nagyobbik edénytöredék (hasi rész) külső oldalán finomabb, vörösre iszapolt bevonat is van. A másik fenékdarab.

10. kép. 11. Több rözseág nyomával bíró, nagyobbacska vörös szuivatrog. Szalmatöreknek nincsen benne nyoma. Anyaga teljesen tiszta átégett agyag.

II. Jobb sorozat.

10. kép. 12. Nagysága 8×5 cm., vastagsága 5 mm. Gondosan iszapolt korongon készült, jellegzetes kékes-szürke színű tál peremtöredéke. A tál testére, derékszögben megtörő perem szélessége 2.5 cm. Díszítetlen.

10. kép. 14. Nagysága 7×8 cm., vastagsága 7 mm. kancsószerű edény nyakrésze. Az edény teste felett, a nyaki rész kezdeténél egymás fölött elhelyezett kettős vízszintes bordatag látható. Igen aprólékosan iszapolt anyaga szintén kékeszürke színű. Az előbbi töredékhez hasonlóan korongon készült.

10. kép. 15. Nagysága 11×8 cm., vastagsága 5 mm. Igen gondos megmunkálású, korongon készített kékeszürkés anyagú szilke töredéke. Felső részének másfél centiméterrel a legnagyobb kihasadása felett való kissé bemélyülése tagozza díszítés nélküli voltának egyhangúságát. Korongolt.

¹ Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. IV (1932–38), 256. l. 3. és 22. kép.

² I. h. 256–57. l. 23–24. kép.

10. kép. 13. Nagysága 7,5×4,5 cm, vastagsága 9 mm. Hasonló gonddal és ugyanolyan eljárással készült edény fenékrésze,

A most bemutatott edénytöredékek mind anyaguk, iszapolásuk és égetésük, mind pedig díszítéseik miatt nagyon hasonlóan mind a csiki és háromszéki dák várak egy részéből közöltekhez,¹ mind pedig a kosztési (Costești: Cetățuia, Blidar—Faerag), muncseli gredistyei (Grădiștea Muncelului) erődítésrendszer tagjaiban kiasott, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában őrzött, egyelőre még csak részben feldolgozott edénytöredékekhez. — A mojgrád-várhegyi vár fekvése, körfala (?), tereppihenője, edénytöredékei, szuivatrógei önkéntelenül reámutatnak ennek a várnak a valamikor egész Erdély fölött uralkodó dák nép hunyad-, csik-, háromszék- és udvarhelymegyei váraival való rokonságára, szoros kapcsolataira.

Az éles szemű s a régészet útvesztőiben kitűnően tájékozódó Torma Károly meghatározásánál szebben nem is szólhatunk a mojgrádi Várhegyről. Ime az ő véleménye:

„A mojgrádi kettős vár — Várhegy, Kápolnás-bérc (Bisericuța) — helyiségét illetőleg nem tartózkodom egyébiránt abbéli véleményemet kimondani, hogy azokat a római kornál eredetileg régebb településeknek tartom. Úgy hiszem, hogy a Magura s tán még a pometi vár is akkor, midőn Dacia Traianus sasait először látta, már létezett; hogy ezek helyén hihetőleg a dákoknak, vagy ezek valamelyik rokon fájának voltak városai, amelyeket Traianus elfoglalt, és katonái s telepesei céljaira idomított. Az elrejtett bérces vidéken uralgó hegycsúcs sajátos fekvése főképp az, a mi e nézet kimondására bír, mert csak Erdély harcos őslakói építettek ily félreeső magas helyeken lakásokat. Példa erre a muncseli *Gredistye* Hunyadmegyében, melyet kétségnélkül dák településnek lehet nevezni. A rómaiak kerülve az ily vad — 80 évvel ezelőtt még szinte háborítatlan — erdőséget, nyílt és verőfényes vidékeket választottak kivétel nélkül településök helyéül. Minden olyan római erődöt tehát, mely a Magurához és muncseli *Gredistyéhez* hasonló magasságú hegytetőkön létezett, erdélyi ősnép építményeire csak rá épített munkának tartok. Dekebal székhelyeinek egyike volt-e a római foglalás előtt a Magura? — oly kérdés, melyet vitatni nem áll hatalmamban.“

Ő tehát a vár alakjának és berendezésének tüzetesebb ismerete nélkül, edénytöredékek hiányában, csupán a hegy alakjának a tőle már akkor, 80 évvel ezelőtt dáknak tartott muncseli *Gredistyével* való összehasonlítása alapján állítja a vár dák származását. Ez akkor talán még igen merész állítás volt, de mindenesetre Torma Károly nagyméretű tudásáról és helyes ítélőképességéről tanuskodik.

E most bemutatott bizonyító anyag alapján Torma véleménye megokoltnak látszik. A vár minden valószínűség szerint dák eredetű s ez maga is bizonyára egy régebbi kő-réz-, illetve bronzkori település fölé épült. A majd meginduló kutatások, szakszerű ásatások ezt is és a környező többi dák (?) erődöket is beosztják a dák várak időrendjébe s szorosabb népi-, törzsrendszerébe: végeredményben az erdélyi dák védelmirendszer megfelelő helyére.

¹ *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*. IV (1932—38), 246, 271, 289, 305.

Részben az elmondottak következtében, részben pedig mivel magából Porolissumból nem került elé a legesekélyebb dák maradvány sem, jogosan merül fel az a kérdés is, hogy vajjon Porolissum, a dák Porolissum, nem a Várhegy tetején volt-e eredetileg s a rómaiak — szokásukhoz híven — nem onnan helyezték-e át a Gyümölcsmál (Pomăt) tetejére?¹ Párvan szerint e név (Πορόλισσον) első felének származása nem világos ugyan, ámde második része feltétlenül thrák-géta.² Ennek következtében tehát valószínű, hogy Porolissum nem eredeti római helységnév, hanem a dákoktól kölcsönöztek. A kölcsönzéssel pedig a rómaiak talán a település folytonosságát kívánták volna igazolni, mint például Sarmizegethusával, amelyet a muncseli Gredistye helyett a hunyadnegyei Vaskapu alatt, a hátszegi síkon alapítottak, építettek újra.

III. A Gyümölcsmáltól (Pomăt) nyugatra vonuló limes-részhez.

A mojrád-zsákfalvi úton haladva értem fel a limesnek az Észak-hegy felől a Gyümölcsmál (Pomăt) felé haladó részére. Ez a szakasz szintén régóta ismert. Legutoljára Buday is bejárta s le is írta egészen részletesen. Szerinte a limes előbb a Gyálu Fericsi (Dealul Fericii)-re húzódik, aztán a Gyálu Komarejen (Dealul Comoarei) megkettőződve nagyobb kanyarodás után a ma már nem létező vadászaktól nyugatra magasló + 449 hez érkezik (1. kép). A Gyümölcsmáltól (Pomăt) háromnegyed kilométernyire északnyugatra fekvő s a térképen is jól kivehető helytől nyugatnak fordulva kezdtem követni a még mindig jó fenntartású töltést. A mojrád-zsákfalvi, továbbá az Észak-hegy-Beréd közötti út előbb említett egybetalálkozásától kissé nyugatra, körülbeül a találkozás és Gyálu Fericsi (Dealul Fericii) közötti fele távolságtól délre, a hegynyereg lassú lejtőjén, a limes hajlatában, a töltéstől mintegy 30—40 méternyire nagyobbacska, 45—50 méter hossz-, 35—40 méter kisátmérőjű, patkóalakú építmény romja ötlött szemembe. Nagyjából 150—220 méter széles szabályos domborodás övezi a belső lapos területet. A domborodás belső oldalán helyenként egész világosan láthatni egymás fölött két-három 50—60 cm. szélességű lépcsőfokot. Az északnyugati részén a falusiak kikezdték a domborulatot és ezen a helyen 4—5 darab, eléggé gondosan faragott négyszögű kötömböt találtam. Jóllehet az épület nem teljesen tojásalakú, hiszen a domborodása a délnyugati végén nem zárul be, mégis a C. I. L. III. köt. 836. sz. felirat („amphitheatrum vetustate dilapsum”) miatt, feltétlenül helyesnek tartom legalább egy kutatóarokkal meggyőződni arról, hogy vajjon nem ez, nem itt volt-e a Ti. Claudius Quintilianustól Kr. u. 157-ben helyreállított amphitheatrum? Az, amelyet Torma Károly⁴ Porolissumból, a telep déli részéről említ félkör alakú amphitheatrumként, ámde amelyet utána senki sem talált meg ott és amelynek a létezésében, Torma tévedésének tulajdonítva, emiatt már kételkedni is kezdtek.

¹ Szádeczky-Kardoss Sámú nemrégiben megjelent becses értekezésében (Áttelepedés és eltelepedés a görögök történelmében. Kolozsvár, 1941) az ó-görögök történelmében végbement ilyenfajta város-áttelepítések egész tömegét nyújtja. Ephesos (6. l.), többékevésbé hasonló Leontinoi (18. l.), Asine (22. l.), Ithome (31. l.), stb.

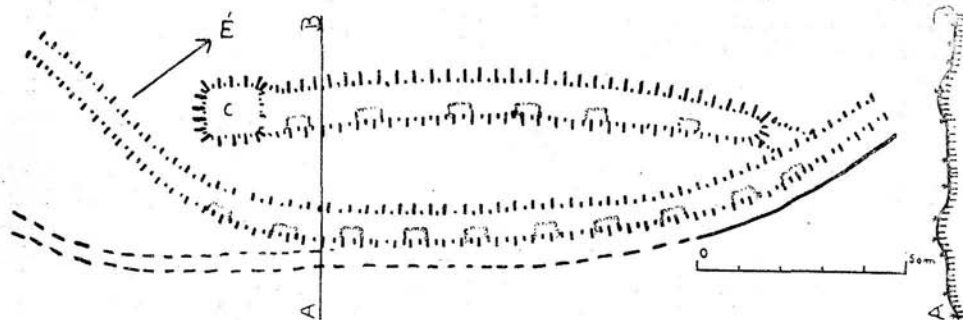
² Párvan Vazul: *Getica*. Bukarest, 1926, 256.

³ *Dolg.* — *Trav.* V (1914), 95—7.

⁴ *Adalékok észak-nyugati Dacia föld és helyiratához.* Budap. st., 1864. 15.

A méreteiben nem változó töltés, illetőleg a másfél—két méterrel mellette-alatta haladó 4—5 méter szélességű, sokhelyt füvel borított és meglehetősen síma római kövezett út innen nagyjából úgy halad tovább, amint Buday írta.¹

A limes a Berédi-patakba ömlő Mojgrádi-patak legdélibb, leghosszabb csermelyének feje, továbbá a Zsákfalvi-patak (Valea Pomätului) forrása közötti széles, könnyen áthágható hegynyergelen, a limesnek a Meszes-hegység kristályos kőzeteire való végleges felkapaszkodásától, a + 449-től 250—300 méterrel kelet felé számított helyén látszólag, hirtelen két ágra szakad és mindkét vallum-ág a szokásos viszonylagos magasságát megtartva 12—14 méterre szélesedik ki (11. kép). Először feltöltött útrészletnek hittem a déli ágot, tüzetesebb átvizsgálás után azonban a limes egyenes folytatásának találtam. Az északi ág viszont — eltekintve attól, hogy kiindulási helyénél kezdetben nem éppen olyan magas, mint maga a tulajdonképpeni vallum, meg ennek az északi ágnek a további folytatása, hanem 4 méter távolságon át körülbelül 1 méterrel alacsonyabb — nyugati végén nem fut ismét bele a

11. sz. kép. A + 449-től keletre fekvő töltés-kettőződés és metszete.

déli ágba, azaz a tulajdonképpeni vallumba, hanem attól mintegy 20—30 méterre folytatás nélkül megszakad. Helyesebben ezen a részen még jobban kiszélesedik a töltés és egy 20 × 20 m. oldalú, négyzet alakú területet zár körül (11. sz. kép. C).

A töltés átmetszése előtt nem mondhatunk határozott véleményt rendeltetésükről, korukat illetőleg. Most csak az tartható valószínűnek, hogy az északi töltés-ág a régibb. Ezt utóbb felhagyták és 15—20 méterrel hátrább vonva emelték a déli ágot.² Ettől kezdve a + 449-ig, Budayval szemben, csupán egy

¹ Dolg. — Trav. V (1914), 95—7.

² Mindkét töltés-ág déli oldalán, szinte szabatosan kimértnek látszó távolságra, a limes-töltést sokhelyütt felig átszelő, annak csaknem az aljáig hatoló, 4—5 méter széles, részben fű- és gazbenőtte mélyedések vannak. Eleinte nem tudtam elképzelni ezeknek a töltést felülnézetben, középkori csipkés bástyacromhoz hasonlóvá tevő vájatoknak a rendeltetését. Később azonban a közelben játszódó juhászfiúk felvilágosítottak szerepükről: a román hadsereg az északi töltés bevágásaiban golyószóró és gépfegyver fészkeket, a déli töltés bemélyesztéseiben pedig kis hegyi-ágyú állásokat épített Erdély védelmére. A kőből és földből jól összeállított töltés igen kitűnő védőfalnak kinálkozott számukra is és egyúttal nagyszerűen mutatja nekünk is, hogy a töltés kövel felhányt földből emelkedött. A juhászfiúk elbeszélése viszont arra mutat rá, hogy a román vezérkar mennyire becsülte meg „őseinek” hagyatékát, mű- és történelmi emlékeit!

töltést láttam.¹ A limes a + 449-ba jöcskán bevágódik irányának megtörése ellenére is. Ez világosan megfigyelhető. A tőle innen feltételezett „propugnaculum“-nak ellenben, noha a Buday ismertette akkori sűrű galagonyás ma már nincsen meg, nem akadtam nyomára.

IV. A + 449—Tihó közötti védelmi vonal.

A + 449-on nem délre, a régészekről már ismételtén bejárt részre fordultam, hanem az eddig tulajdonképpen át nem vizsgált északi területre. Torma elképzelése után indulva, a Kismagura (Mäguriță) felé vettem utamat. Első állomásom, a Kornista (Corniștea + 501) volt. Jóllehet jogosan váhattam volna itten erősítést és noha több irányban összejártam, semmi érdemeset nem nyújtott. A Kornista csúcsától alig 100 m-re északra azonban észak felé haladó, elmosódott, rövid távolság után valóban annak bizonyuló töltés kezdett feltűnedezni. Ez a töltés a Mojgrád és Vártelek közötti lapos nyereg előtt levő (1. kép.) a Kornistából egyenesen északra kiinduló éles hegykiágazáson, egy az Erdélyi-medence felé dülő, eocen-korú mészkőlap csapás irányán halad tova északra. Eleinte éppen emiatt kételkedtem töltés voltában, t. i. jobban kívájt (erodált) csapásnak képzeltem. Ámde mivel a töltés a túlsó oldal felszíni meszes agyagjából is az előbbi részhez teljesen hasonló méretekben emelkedik ki, határozottan töltésnek kell tekinteni. Magassága 1,50 m, omladék-alapszélessége 3,50—4 m. Anyaga köves föld. Ez a töltés a Kornistától közvetlenül északra bemélyülő völgy fejébe való leereszkedés után újra felkapaszkodik a völgy túlsó oldalán a főgerincre, a vízválasztóra és itt azután nemsokára megszűnik.²

Ettől északabbra — az újabb román lövészárkokon kívül — semmi lényeges nyomra nem bukkantam. A Kismagura (Mäguriță, + 474) tetején hasonlóképpen hasztalan kerestem. Amint azonban átmentem a kismagurái rhyolit kitörés valamivel alacsonyabb északnyugati mellékcúcsára (1. kép), ott váratlanul rátaláltam egy őrtorony nyomaira. A kör alakú őrtorony falomladékának magassága 1,60—1,80 m, átmérője 8 m. Az 1940. évi katonai berendezkedés alkalmával letakarították a fal belső oldalának egy részét. Itt jól látható, hogy helyszínről való rhyolit darabokból rakták fel a falat. Ennek felületén azonban nem akadtam mészhabarcra. A Kismagura melletti másik, északkeleti mellékcúcson ismét semmi sem látható.

Innen Beréd felé térve haza, rövidítés végett átvágtam a mojgrádi temetőn (1. kép, □). Már azelőtt is, távolból nézve is, meglepett a temetőnek teljesen egyengetett térszínű s 15—20 m-rel a völgy felett elterülő, azon uralkodó magaslata. Körülbelül 1½ m mély árok választja el a mintegy 400—500 m²-nyi, négyzet alakúra levágott magaslatot az északabbra elkeskenyedő és valamivel továbbra erősebben emelkedni kezdő + 350-ba kapcsolódó oldaléltől. Megtörténhetik, hogy az ősök tisztelete készítette a temető egykori idetelepítőit az árok ásásra, kiemelve ezáltal a hely jelentőségét és tiszteletét. Nem tartom lehetetlennek azonban a helynek a temető idetelepítése előtt is körülárokolt voltát. Minthogy előtte s alatta található a Vártelekről

¹ *Dolg.—Traav.* V (1914), 96.

² Ennek a töltésrésznek a Kornista (Corniștea) és Kismagura közötti utolsó, de aránylag elegendően könnyen megtámadható s éppen a mojgrádi völgy közepére, a Gyümölcs-mától (Pomăt) északra a Várhegy lábánál elterülő városnegyedre nyúló nyeregnek a megvédelmezése lehetett feladata.

jövő Berédi-patak völgye és a széles mojrádi völgy, esetleg valamelyik római parancsnok is megerősíthette ezt a völgyelzárásra kiválóan alkalmas peremet. Sajnos azonban semmi adat — cserép, téгла, lakosok korábbi találásáról szóló vallomás — nem támogatja feltevésemet. Az idő előrehaladottsága miatt ugyanis nem keresgélhettem huzamosabban tárgyak után és, mivel a falu messze kiesett utamból, falusiaktól sem kérdezősködhettem.

*

A Meszesi-kapu¹ északi oldalán őrtálló meredek Poguzsor (Pogujor, + 437) tetején találjuk az először Torma,² majd azután Finály Gábor³ ismertette „öserdővel borított“ poguzsori földvárat, illetőleg őrtornyot. Finály át is vágta, körül is ásta. Méreteit, adatait tehát a Tormától közölteknél helyesebbnek kell tartanunk. Az igazság kedvéért azonban rá kell mutatnom közölt alaprajzának egy kisebb hibájára. A vár alapja t. i. nem tojásdad, hanem szinte teljesen szabatos kerülek. Finály leghatározottabban tagadja, hogy megvolnának a Torma feljegyezte „római cserépedény-, téгла-, s fedélcserép darabok“. A tőle kiásott „kettétört, palmaágdíszítésű ezüst gyűrűt, két daraból álló bronztöredéket, talán edényfület, vaskarikának a két felet, amelyeket egy átmenő vasszeg tart össze“, a vörösre festett és korongolatlan edénycserepeket viszont túl röviden említi meg és egyszerűen megfelelkezik kortani, népi beosztásukról. Egyedül a vas nyélkarikát tételezi fel rómainak. A belső, kőtorony alapzataól adott leírása is igen furcsa, helyesebben szembeütően ellentmond saját magának: „A fal a helyszínen tört homokkőből, vakolat nélkül épült, bár a 2. ábrán látható körfal északi felében *nagy-mennyiségű vakolat volt található*“!⁴

Utolsó megjegyzése következtében mégis igen valószínű, hogy valamikor mészhabarc fogta össze ennek a körfalnak a köveit, de az idők folyamán, amint egyes székelyföldi dák várak faláról Ferenczi Sándor megállapította,⁵ kilúgozódott a kőfal mészhabarc kötőanyaga.

A sűrű erdőben levő, csaknem egészen nyugatkeleti hossz tengelyű s az északi égtáj kivételével mindenütt meredeken alá bocsátkozó Poguzsoron (Pogujor) fekvő vár hosszúsága 90—95 m, szélessége 35—55 m. Valóban, Torma megfigyelésétől eltérően a kettős vár-töltésgyűrű belső tagja és az abban emelkedő 13 m átmérőjű kőfalú torony határozottan az erődítés nyugati részén fekszik. Meglehetősen szabályos kerülek alakja van mind a külső, mind pedig az attól átlag 8 m távolságban, az előbbivel (a keleti oldal kivételével) párhuzamosan vonuló belső gyűrű-földtöltésnek. A külső töltés 25—30 m-rel keletebbre ugrik ki, közvetlenül a legmagasabb, 2—3 m-nyi

¹ Részletesebben Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája*. I, 223—32.

² *A limes Dacicus felső része*. 76—79.

³ *ArchÉrt.* XXIV (1904), 9—15.

⁴ Uo. 14.

⁵ *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*. IV (1932—38), 289, 301. A csíkszentdomokosi és csíksomlyói II. dák vár, továbbá a tálos-tetői kerek őrtorony kőfalának általam megfigyelt esete (lásd a ább) alapján joggal és a mészhabarc-törmelékre támaszkodva szinte biztosan állíthatjuk, hogy igenis mészhabarc kötőanyaggal emelték a kőfalat. — Valószínűleg téves Finálynak az építő kőanyag fajtájának meghatározása is. Az egész hegy ugyanis ma is rendszeresen kitermelt és mészégetésre felhasznált úgynevezett „perforátás eocen mészkő“-ből áll. Ennek következtében aligha helyes a „helyszínen tört homokkő fal“ leírás.

kiemelkedés lábánál pedig, a csakis ezen a keleti hegynyakon meglévő 1'60—1'80 m. mély árkával átvágja azt.

Semmiféle edénycserepet és téglamaradványt sem találtam. Ugyancsak nem fedeztem fel a Tormától a Poguzsörtől (Pogujor) nyugatra s délnyugatra futó és már nagyrészt elhordottnak mondott kőfalmaradványt sem.

Finály következőképpen összegezi ásatása eredményeit: „A kőfal építésének módja és a leletek mind határozott bizonyossága annak, hogy a pogujori „castellum“-ot nem a rómaiak létesítették és legfennebb ideiglenesen használhatták fel (v. ö. a vas nyélkarikával). Így Tormának e helyhez fűzött *következtetései mind tárgyalanná válnak!*”¹

A méreteiben Finálytól egyébként helyesen ismertetett földvár mai alakja s elhelyezése bizonyos elmékedésre késztet. A rom a Karika—Vártelek közötti 5—6 kilométer hosszúságú, közepén kissé szétterülő völgszoros legészaknyugatibb hegyén, közvetlenül a legnagyobb völgszűkület felett és egy igen alacsony hágó közelében terül el (1. kép). A Szamos zsidói áttörésén kívül a Sebeskőrös Kissebes-Révi szorosáig 55—60 kilométernyi távolságon keresztül ez az egyetlen — a Zilah-patak s Kraszna révén egyenesen a Szamos alsó síkságára nyíló, a Szilágy-patak völgye segítségével pedig a nagybányai aranyvidékre lebecsátkozó — alacsony hágójú völgy. A Szamos Benedekfalva—Cikói, csak újabban járhatóvá tett vadregényes szorosa, — Királyhágó—Révi szoros viszonyához hasonlóan — még inkább ideirányította távolabbi vidékek hajdani kereskedelmi forgalmát, hiszen a Szamostól keletre a Lápos-folyó kanyargós síkatoráról nevezetes, Gutin—Lápos—Cibles vonulathoz csatlakozó macskamezei (prelukai) kristályos tömb sem nyújt kedvezőbb közlekedési feltételeket! Ennek alapján magyarázható meg éppen ennek a vidéknek régészeti leletekben való nagyfokú gazdagsága.²

¹ *ArchÉrt.* XXIV (1904), 15.

² A kőkortól kezdve a bronz, a vas (dák) és római koron keresztül a középkor végéig bizonyára ez volt a „népek országútja.”

Kulcsár László kutatótársam pattintott jáspis szerszámra akadt Zsákfalva—Karika közötti Karika homloka (Fața Creii) nevű erdőrészből. Ez, sajnos, később elveszett.

De ezen kívül a közvetlen környékbeli zilahi, szilágycehi *kőkori leletek*, a *rész-bronzkori* két rézcsákányból álló farkasmezei, két bronzcsákányból, bronzkerperecből, nagyon szép, arányos csigavonalas díszítésű agyagedényből, 30 bronz nyilvégből, két ezüst kapocsból és peckes ezüst nyakláncból álló mojrádi lelet, a Gooss felásatta mojrádi hamvas temelkezések (Szilágyvármegye monographiája I, 31), a magyarnagygoroslói, aztán az oláhnádasdi, stb., stb. bronzleletek, a szilágynagyfalusi kiterjedt népvándorláskori temető, és végül a szilágyosmlyói meg a mojrádi nagy aranykincsleletek is mind eme útvonal nagy forgalma, mindenkor igen nagy jelentősége mellett érvelnek.

Egyáltalán nem csökken ennek a vártelek—karikai szorosnak a jelentősége akkor sem, ha Erdély északnyugati részét bizto ítő, de eddig még eléggé át nem vizsgálta dák (?) erődorsozatra [Poguzsor; mojrádi Várhegy (Măgura); zsákfalvi Vártető (Citera); farkasmezei Várle (Cetate + 441); somróúfalvi Besszarába (Bassarabă, Δ 486)] gondolunk, vagy ha éppen a honfoglalás utáni, Árpádházi királyaink alatti gyeprürendszer és a Meszes—Meszes-kapu közötti egyáltalán nem tagadható összefüggés jut eszünkbe. Ez a kapcsolat annyira nem tagadható, hogy már Anonymus megemlékezik róla (22—23. r.: A Nyírről).

Sőt, minthogy az egész úgynevezett Meszes hegységben éppen csak itten van nagyobb mésztömeg, az egyébként tisztán kristályos Meszes-hegység is tulajdonképpen ezután a mésztömb után neveződött el. Helyesebben eredetileg ez a rész, a várteleki szoros volt a Meszes, a Meszes-kapu, s ennek a neve csak utóbb, az idők folyamán tolódott át az egész mai Meszes-hegységre. Ezen t. i. tulajdonképpen semmi mész sincs és ebbe ma már az eredeti névadó hegyvonulatot sem értik bele.

Az eddig elmondottak következtében nem tartom valószínűnek, hogy a poguzsori erődítés dolgát olyan könnyen elintézhették, mint ahogy Finály Gábor elintézettnak vélte. A poguzsori erődítést igen nagy jelentőségűnek és — kisebb-nagyobb időközöktől eltekintve — hosszabb ideig védettnek, lakottnak kell tartanunk. Gondosabb, alaposabb felátatása bizonyára sokkal helyesebben világítja meg szerepét. Addig, biztos leletek hiányában csak feltevésekre szorítkozhatunk. Lehetségesnek tartom, hogy a Poguzsoron egymás után dák, majd abból átalakított római, végül pedig esetleg — még mindig ugyanazon a helyen fekvő — középkori magyar erőd állott fenn.¹ A Finály által kiásott maradványok kezdetlegessége, az erődítmény mai állapota s a Meszesi kapuban való fekvése t. i. nem tagadják felhasználásának legutóbbi, középkori lehetőségét sem.

A Meszes-kapu felé keletről jövő betörések kivédésére igen alkalmas fekvése nagyon jogosulttá teszi azt a feltevést, hogy Erdély első magyar századaiban is szerepelt. Vagy éppen a várban vagy annak közvetlen közelében kereshetjük Tuhutumnak az Anonymus említette Meszesi-kapuját.²

Poguzsort elhagyva a Táros tető (Dumbrava), majd Tihó felé folytattam utamat. Korábbi tapasztalataimon okulva minden kiemelkedőbb ormot, nyeret és hágót végigkutatam. Poguzsoronk és a Tormától az Egregy-vize mellől leírt, ma „pénzgyárnak“, hajdan Kászonyi-nak nevezett malom között kiemelkedő, mind nyugatra, mind pedig északra feltűnően meredeken leeső hegygerinc előbb északkeletnek tart, majd keletre kanyarodik és az Egregy-völgy felett uralkodó Csiglen-tetővel (Vrf. Boroneasa) végződik.

Az első, a Poguzsor és Hosszúgerinc (Dealul Mare) közötti, ma hadiúttal átvágott hágón várakozásom ellenére sem leltem sem római töltésnyomra, sem pedig őrtoronyra. Tovább haladtomban a bokrokkal sűrűn benőtt magasabb Hosszúgerinc (Dealul Mare, + 444) másztam föl. Ennek a tetején végre ráakadtam egy keresett őrtoronyra. A nehezen megközelíthető, nagyjából egészen szabályos körépitmény alapátmérője (8 m) teljesen megegyezik a Kismagura melletti csúcson találttal és a Torma fele közepes nagyságú őrtornyokéval s nem tér el különösebben a poguzsori közép-torony méreteitől sem. A falomladék magassága 1·80—2·00 m, alapja 2·50, teteje meg 0·80—1·00 m széles. Ezt a maradványt sűrűn benőtte a mogyoró és az alatt a fű meg páfrány, ámde idomai azért mégis jól kivehetőek. Nem akadtam cserép- vagy téglatormelékre, mivel mindent fű, bokor borít.

Ezután az ettől légvonalban egy kilométerre délkeletre emelkedő + 471 magaslatra kapaszkodtam föl. Sajnos azonban hiába. A Gyümölcsmál (Pomăt)-tól a + 462— + 383-an átvonuló és nem a + 283 felé kitérő, Budaytól részletebben ismertetett és tovább csupán a hegy lábánál keresett limes folytatást én sem találtam meg.

A Hosszú-gerinctől (Dealul Mare) másfél km-nyi távolban északkeletre levő Beréd és Szilágyapaptelek közötti jól bevágódott hágó töröküzásai, napraforgó és szőlőkertjei nem igen mutatták a római élet legcsekélyebb tanujelét

¹ Petri Mór többek nyomán a Poguzsorra helyezte Szent Margit meszesi monostorát. Ez a föltevés azonban, a Buday kiásatta gyümölcsmáli (Pomăt) csúcsíves ízlésű műemlékek miatt mezdőltnek tekinthető (Dolg. — Trav. VI (1915), 77—80, 91—4).

² Anonymus: 22—23. r.: A Nyírről.

sem. Idők teltével esetleg elpusztulhatott, ami itt volt, habár a területet alig egy emberöltő óta művelik. — A Tálos-tető felé vezető gerincen szintén nem találtam semmi nyomot.

A Tálos-tető (Dumbrava Δ 558, Dumbrava cea mare) háromszögelési helyén emelkedik ellenben egy újabb erődítés¹ (l. 12. kép). Átmérője 10 m. A hely jelentős pont: minden irányban, különösen pedig északnak nagyon messzi elláthatni innen és amellet — a gerincet tekintve — eléggé központos fekvésű. Ezért, érthetően, az eddigieknél valamivel nagyobb erődítés nyomát találjuk rajta. Falának helyben termelt, nem faragott s csak részben nagyolt, kisebb méretű köveit mészhabarcossal erősítették össze. Először kételkedtem a mészhabarc alkalmazásában. Miután azonban a csupán kevés helyen földdel borított falmaradvány néhány követ leszedtem, világosan kitűnt, hogy a mészhabarc a falfelületeken teljesen kioldódott, ámde a mélyebben fekvő részekben, ahová az eső, hóle s fagy kevésbé juthatott be, épen megmaradt. A köralakú épület közepén néhány bélyegtelen római téglát s fedélcserép darabot találtam (12. sz. ábra. C).

Tálos-tetőről a Csigleni tetőre (Vârful Boroneasa + 472, Dumbrava Mică, Dumbrava Cigleanului) ereszkedve le, a tőlem már előzőleg is ismert széles hátát kerestem fel. A kitűnő, égetésre felhasznált mész miatt egymást érő mészégető-kemencék között kanyargó úton csakhamar feljutottam a mostan kitűzött katonai magassági segédponthoz. Itt a Hosszú-gerincen talált öröronyhoz hasonló nagyságú, szintén köralakú építmény igen elmosódott körvonalai tűnnek szembe. Eddig se volt nagyon jó állapotban, de a magassági segédpont felállításkor még jobban megrongálódott. A köralakú kőfal magassága 20–40 cm között váltakozik. Alapjának szélessége helyenkénti nagyfokú szétesése miatt nem mérhető. Se téglát, se cserepet nem leltem, sem belsejében, sem környékén

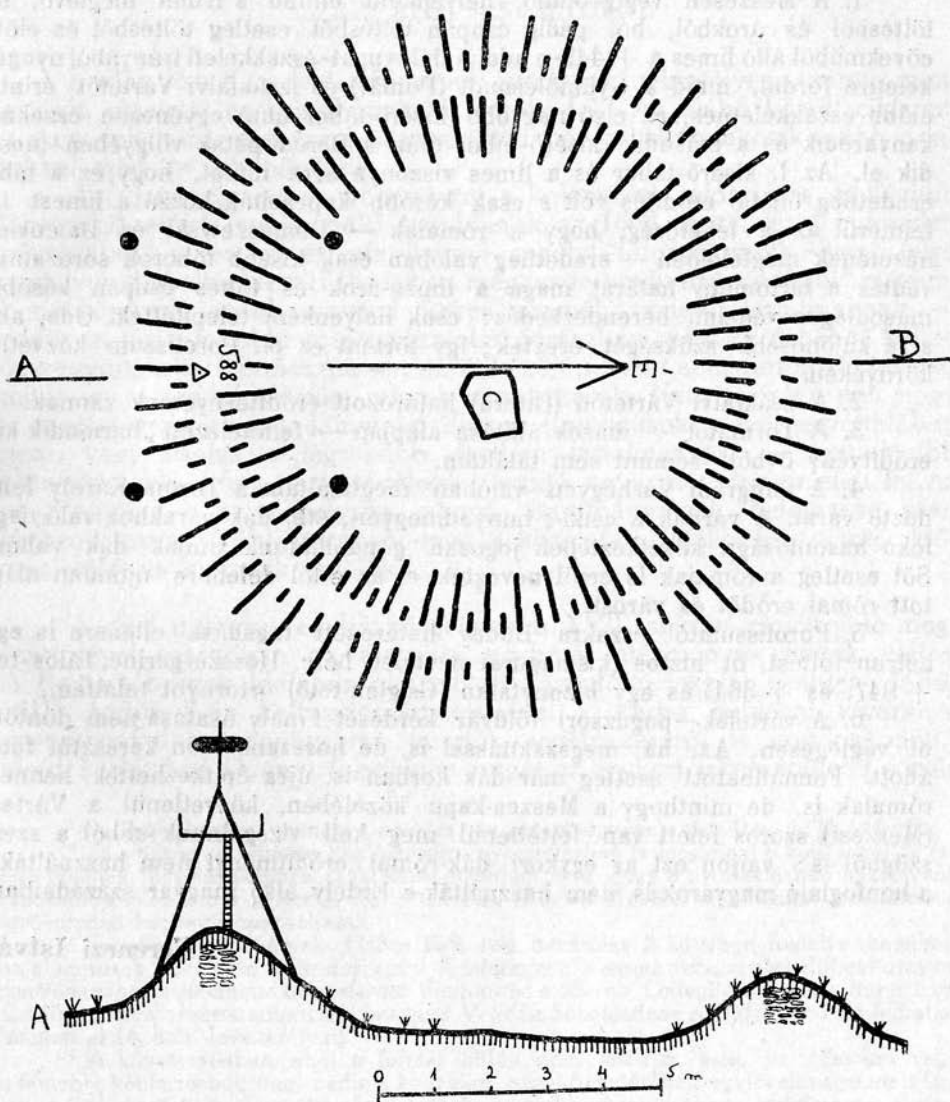
Innen azután az egykori Kászonyi-malom felé húzódó s az Egregy-völgy torkolata előtti legszűkebb részén átvonuló „megerősített limest“ kutattam végig. Sajnos, ennek sem bukkantam semmi nyomára.

Az Egregyen átkelve először a legészakabra, csaknem a zsibói szénrakóddal szemben emelkedő + 294 jelzésű dombot, majd délnek fordulva a + 347 jelzésű csúcsig terjedő, több kisebb, különálló magaslattal változatossá tett gerincszakaszt néztem át. Sehol sem találtam semmit. Azután e magaslat alatti, a térképen névtelen mellékvölgy keleti oldalán emelkedő D. Tara-văilor-i + 347-ra mentem át. Ezen a Szamos-völgy fölött örökdő magaslaton ismét rátaláltam egy 8 m átmérőjű körded épület omladékára. A fűvel benőtt épület-maradvány fala körülbelül 1·50—1·80 méternyire domborodik ki a környező földfelszínből. Falának északi részét a román védelmi berendezések felépítésekor átvágták. Fájdalom, azonban részben újra betemetétek földdel. Ennek következtében t. i. nem vizsgálhattam meg falának építésmódját.

Tovább, keletfelé haladva, miután Örmező végső házai közül felértem a Tihó előtti utolsó hegyhátra, azon a + 364-n sarkaival szabatosan a négy világtájnak telepített, 12 méter hosszú és ugyanolyan széles, tehát 144 m²

¹ Érdekes, hogy Budaynak „egész napja veszett kárba“, mivel a Monostor-hegven (Tálos-tető Dumbrava) egész napi keresés árán se talált semmiféle limes nyomot és nem fedezte fel az ott feltételezett monostornak legkisebb nyomát sem (*Dolgozatok—Travaux. Porolissumból.* 95). Nekem szinte keresgélés nélkül azonnal szemembe ötlött a rombadől kerek örörony.

területű erődöcske még eléggé jól kivehető, fél méterre magasodó töltésére akadtam. Árokkal sem belül, sem kívül nem rendelkező töltésének alapszélessége 2 m. Gyepetakarta felületén a legszorgosabb kutatás ellenére sem találtam se római, se más maradványt.

12. sz. kép. A tálos-telői őrtorony alaprajza és képzeleti metszete.

Kutatásomat ezzel tulajdonképpen be is végeztem, hiszen ezután az Almás völgye, annak tulsó olda án már a Torma ismertette,¹ bájos fekvésű római állótábor, illetőleg a felette, tőle délebbre magányoskodó őrtorony következik.²

Az eddig elmondottakat a következőkben összegezhetem.

1. A Meszesen végigvonuló, helyenként eltűnő s ismét meglevő, hol töltésből és árokból, hol pedig csupán töltésből, esetleg töltésből és előtte cövekműből álló limes a + 449-n addigi délnyugat-északkeleti irányából nyugatkeletre fordul, majd a Gyümölcsmált (Pomät) és zsákfalvi Vártetőt érintve előbb északkeletnek, az első nagyobb kísérő-tábor után egyenesen északnak kanyarodik és a második kísérő-tábor után a Berédi-patak völgyében mosódik el. Az I. kísérő-tábor és a limes viszonya arra mutat, hogy ez a tábor eredetileg önálló erődítés volt s csak később kapcsolták hozzá a limest. Így felmerül az a lehetőség, hogy a rómaiak — Domaszewski és Daicoviciu nézetének megfelelően — eredetileg valóban csak kisebb táborok sorozatával védték a tartomány határát, maga a limes-árok és töltés csupán későbbi, másodlagos védelmi berendezkedés: csak helyenként telepítették. Oda, ahol arra különösebb szükségét érezték; így történt ez pl. Porolissum közvetlen környékén.

2. A zsákfalvi Vártetőn (Citera) határozott erődítésnyomok vannak.

3. A Tormától — mások állítása alapján — feltételezett „harmadik kül-erődítvény övből” semmit sem találtam.

4. A mojrádi Várhegyen valóban megtaláltam a Torma Károly felfedezte várat. A várnak a csíki-, hunyadmegyei-, stb. dák várakhoz való nagyfokú hasonlósága következtében jogosan gondolhatunk annak dák voltára. Sőt esetleg a rómaiak is erről nevezték el az ettől délebbre újonnan alapított római erődöt és várost.

5. Porolissumtól északra Buday határozott tagadása ellenére is egyhelyen töltést, öt biztos (kismagurai névtelen bérc. Hosszú-gerinc, Táros-tető + 347, és + 364) és egy bizonytalan (Csiglen-tető) őrtornyot találtam.

6. A vártelek—poguzsori földvár kérdését Finály ásatása nem döntötte el véglegesen. Az, ha megszakítással is, de hosszabb időn keresztül fennállott. Fennállhatott esetleg már dák korban is, újra építkezhettek benne a rómaiak is, de minthogy a Meszes-kapu közelében, közvetlenül a Vártelki (Meszesi) szoros felett van, feltétlenül meg kell vizsgálnunk abból a szempontból is: vajjon ezt az egykori dák-római erődítményt nem használták-e a honfoglaló magyarok is, nem használták-e Erdély első magyar századaiban?

Ferenczi István.

¹ Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához. 20.

² A limes Dacicus felső része. 88.

A dési református iskola XVII és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói.

Kádár József a dési református iskolának tekintélyes számú igazgatóját, mesterét és osztálytanítóját sorolja fel.¹ Az alább közölt cikk ezt a nagy lelkiismeretességgel összegyűjtött névsort szándékozik újabb adatokkal még tovább bővíteni.

Az új nevek legnagyobb részét a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt (subscribált) tanulóknak az 1668. évtől vezetni kezdett névsorából,² valamint az alapítványi segílyt (alumniumot) élvező felső osztályos diákoknak az 1718. évben megkezdett nyilvántartásából³ idézem. E névkönyvek azonban vajmi kevés személyi adatot tartalmaznak, — ezért azután a további magyarázatokat jórészen más forrásokból kellett összegyűjtenem. Természetesen az itt közölt névsort sem tartom teljesnek, minthogy e segédforrásaim maguk sem teljesek. Nem tekintve azt, hogy a segílyt nem élvező, künnlakó diákok (publicusok) nevét egyáltalában nem, vagy csakis a legrikkább esetben tartalmazzzák, — legnagyobb hiányosságuk, hogy nem mindenik tanuló neve után jegyeztetett fel az az életpálya s az a helység, ahová tanulmányainak befejezése után távozott, ezen kívül jórészen még a közelebbi tájékozást nyújtó időmegjelölés is hiányzik belőlük.⁴

*

A dési unitárius egyházközségnek a XVII. század elején való megszűnésével egyidőben a kálvinista egyházi intézmények keltek életre. A Basta tábornok idejében elpusztított középfokú iskolát Bethlen Gábor 1615. április 5-én kelt adománylevelével jó karba helyezni kívánta s egyszersmind a szegénysorsú tanulók segílyezéséről is gondoskodott.⁵ Majd I. Rákóczi György fejedelem magát az egykori iskolaépületet a már

¹ Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének tört. Ds., 1896. 144—65.

² Ez a névsor, a *Nomina studiosorum*, nyomtatásban is megjelent a koll. 1904/5. évi értesítőjének függelékeképpen. Tekintettel azonban arra, hogy a nyomtatásban nagyon sok szedéshiba és hiányosság fordul elő, — ezért az idézetek alapjául a kollégium levéltárában levő eredeti kéziratot használtam.

³ E nyilvántartás, amely 1718—1808. évig bezárólag 2 kötetben foglalja magában az alumnusok nevét, *Ad tollendas circa Adstationem saepius recurrentes difficultates ac controversias, ordinemque in posterum (flagitante moderno Collegii futuroque hunc consimili) curatius observandum est communi V. Sedis Scholasticae calculo: (etc.)* címfelirattal látatott el (A koll. levéltárában).

⁴ A következőkben, ahol a forrást külön nem jelöltem meg, az adatokat vagy a fentebbi két forrásból, vagy pedig a kollégium nagykönyvtárának egyleveles-nyomtatvány anyagából merítettem. E gyűjtemény ugyanis nagyobb mennyiségben tartalmazza azokat a kártákat, amelyek előkelőbb, vagy kiválóbb egyének temetési ünnepségére készítettek. Ezekre azután az emlékkerseket főképpen kollégiumi diákok szerzették.

⁵ A Kádár József-féle Szolnok-Doboka vm. Monographiája III, 90—92, 121—2, 128.

teljesen reformátussá lett polgárság részére az 1638. évi július havában tartott dési országgyűlés végzésével biztosította.¹

Ezzel az utóbbi időponttal egyidejűleg, vagyis éppen háromszáz évvel ezelőttről, akadunk reá annak az iskolamesternek a nevére, akit a dési református iskola eleddig elsőnek ismert igazgatójául nevezhetünk meg.

1. *Kuti János* (1638. szeptember 16-tól kezdődőleg). Veres János Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében ezt látjuk feljegyezve: 1638. szeptember 14-én *érkezének salussal* (fejedelem) *Urunknak két oda fel* (külföldön) *tanult alumnusi Stephanus Szegedi és Joannes Kuti hatod magokkal, Urunk akarván őket látni.* — Továbbá 1638. szeptember 16-án *Urunk ő Nagysága alumnusát Joannes Kutit rendelték dési mesterségre, attam alája Nyitrai György négy lovát, szekerét, vitte Désre.*²

Kutiról ezen kívül még azt az adatot ismerjük, hogy 1636 október 1-e körüli időben a hollandiai leydai egyetem hallgatója, ezt megelőzőleg pedig a marosvásárhelyi iskola igazgatója volt.³ Így azután nevét azonosíthatjuk azzal a főiskolai tanulóval, aki 1636. július 11. napján mint *Johannes Koudi Hungarus Transsylvanus* (annorum) 27. *J(uris studiosus)* jegyeztetett be a leydai egyetem anyakönyvébe.⁴ Dési iskolamesterségét legfennebb ha 1640. nyaráig folytathatta. Ugyanis Geleji Katona István püspök már szeptember 13-án azt jelentette öregbik Rákóczi György fejedelemnek, hogy megérkezett külföldről két künn tanult alumnus-diák. *Egyikét Vásárhelyre adám scholamesterségre, — írja — még a másíknak helye nincs, mert a dézsiék nem győzők, a gonosz emberek, várni, és csak egy scholabeli gyereket kellett közjők adnom* (tanítóképpen).⁵ Mindebből azt következtethetnők, hogy mind a fejedelem, mind pedig a püspök ezt az iskolát is teljes közép-, avagy méginkább főiskolai rangúnak akarta megtartani, egyetlen színvonalra emelve az ország nagyobb városainak tanintézeteivel. Ez azonban talán a város akkori polgárságának megnemértése miatt nem sikerült.

2. *Tiszabecsi Tamás*, vagy *János* (1653, 1654, 1655). Kádár 1653-ban Tiszabecsi János néven említi. — 1650 táján Szentgotthárdon találunk egy hasonló nevű prédikátort.⁶ Ezt azonban nem azonosíthatjuk a dési iskolamesterrel, mivel az előbbi már megválasztott lelkipásztor volt. 1658-ban egy ugyanilyen nevű cegői, vagy cegei pap, egyházkerületi (?) jegyző ismeretes, aki bencidai nagyobbik fiával együtt a mondott év szeptemberében török fogságba esett.⁷ Ezt az adatot is csak a név egyezőségéért sorolom fel, minthogy életkora miatt az előbbivel már nem vehető egynek. Végezetül Kendilónán említették egy ugyanilyen nevű

¹ Kádár J.: Szolnok-Doboka vm. nevelés- és oktatásügyének tört. 145.

² Kolozsvár város 1638. évi számadáskönyve 191, 192, 249, 1. (A volt rumén állami levéltárban, Kolozsvárt)

³ Szabó-Hellebrant: Régi Magyar Könyvtár III/1, 455. Itt jegyzem meg, hogy Koncz József (A m.-vásárhelyi ev. ref. koll. tört.) nem ismeri Kútit.

⁴ Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XVI, 209. — Valószínűnek tartom, hogy az idézetben előforduló *J(uris studiosus)* csak sajtóhiba a *T*(heologiae studiosus) helyett.

⁵ Új Magyar Múzeum 1859: I, 207.

⁶ Református Szemle 1939: 201.

⁷ SzolnDobMon. II, 492.

lelkipásztor,¹ azonban az idézet hibás évszámot közöl valószínűleg 1679 helyett. Nem tudhatom, vajjon Kádár az iskolamester nevének leírásakor nem tévedett-e. Ugyanis a dési születésű Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor és orvosdoktor naplójában az 1654. évről a következőket jegyezte fel: *Anno aetatis meae VII. maturo parentum p. m. consilio in primis literis formari coepi, in sat illustri natalis soli gymnasio clariss. viro D. Thoma Tiszabetsi et Martino Kodori rectoribus, hujus tamen singulari et industria opera initiante, operamque illam circa me continuante ad annum 1655.*² Minthogy a dési iskolamesternek korban a 20—30. életév között levőnek kellett lennie, az ő korának inkább megfelelő adatokat találtam egy Tiszabecsi Tamás nevű teológus-diákkal kapcsolatosan. Ugyanis Tiszabecsi P. István kolozsvári, majd marosvásárhelyi pap és esperes kisebbik fiát, Tamást, az 1626-ban született Tiszabecsi Gáspár erdélyi ref. püspök testvéröccsét, 1651-ben Frankfurtban, 1652-ben Utrechtben és Franekerában, 1654-ben ismét Frankfurtban, végezetül pedig 1655 legelején Heidelbergben látjuk mint egyetemi hallgatót.³ Azonban éppen ezek az évek, amelyeket egyelőre nem tudok egyeztetni a dési rektor-kodással, hacsak Pápai Páriz az évszám megjelölésében egy-két évet nem tévedett.

2/a *Kodori (Nagy) Márton* (1655). Pápai Páriz Ferenc előbbi idézete szerint a dési iskola 1655. évi igazgatója Kodori Márton volt. Nagyon kevés az, amit reája vonatkozólag meg tudtam állapítani. Mégis vele azonos személynek kell tartanom azt a dési Kodori Nagy Márton désaknai papot, akinek Apafitól adományozott nemeslevelét az 1671. február 19-i szentmargitai gyűlés minden ellenmondás nélkül kihirdette.⁴

3. *Fogarasi Mátyás* (1659. május 22-től 1661. tavaszáig). Tanult a kolozsvári iskolában. Itt Apáczai Csere János professzornak és Porcsalmi András lektornak volt a tanítványa. Mint a teológia, bölcsészet és nyelvészet hallgatójának Apáczai elnöklete alatt tartott nyilvános vitatkozása *Disputatio philosophica de mente humana* címen 8 levélnyi terjedelemben Szenczi Kertész Ábrahám váradi nyomdájában 1658-ban látott napvilágot.⁵ Kiváló tanárainak nem lehetett méltatlan tanítványa; ezt az is bizonyítja, hogy Apáczai jóvoltából 1658. december 31-én elnyerte a syntactica osztály köztanítóságát (praeceptorságát).⁶ E tisztséget azonban csak néhány hónapig viselte, minthogy a dési iskola igazgatójának meghívott. 1659. május 22-én már beköszöntő beszédét is megtartotta; az iskoláról, a tanítók és tanulók kötelességéről értekezett. — A tudós Pápai Páriz Ferenc naplójában arról emlékezik meg, hogy neki, aki Désen mint tíz-tizenegy éves gyermek Fogarasi tanítványa volt, az első évben a latin nyelvtant tanította nagy hozzáértéssel s Cicero *Cato major*-ját fordította nagy alaposággal; a második esztendőben már a versírást is gyakoroltatta.⁷ 1661

¹ SzolnDobMon. IV. 300.

² Korcz J.: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649—1691. (IrodalomtörtKözl. 1892: 388).

³ Herepei J.: A Tiszabecsiék (Kéziratban).

⁴ SzolnDobMon. III, 60. és 239.

⁵ RMK. II, 918.

⁶ Apáczai-album 32 (A kolozsvári ref. koll. levéltárában).

⁷ IK. 1892: 389.

tavaszaán a betörő török-tatár sereg elől többekkel együtt Fogarasi is Désről Besztercére menekült. Innen azután 1662-ben a marosvásárhelyi iskolához hivatott meg, ahol igazgatói tisztségét május 22-én tartott be-
köszöntő beszédével foglalta el. Itt tanított 3 éven keresztül nagy lelki-
ismeretességgel, mígnem hivatalát 1665. április 23-án a makfalvi egyház-
község lelkipásztorságával cserélte fel.¹ Innen azonban, úgy látszik, csak-
hamar eltávozott, mivel 1670-től 1678-ig Koronkában találunk egy Fogarasi
Mátyás nevű prédikátort.² Külföldi akadémiákon nem járván, papi tisz-
séget ezért nem nyerhetett városi egyházközségben.

4. *Diószegi István* (1669 táján). Tanult a kolozsvári kollégiumban.
Itt az 1667. évben Bánffi Dénes tanácsúrnak, a kollégium főpatronusának
alumniumát nyerte el, amely évenkénti és személyenkénti 20 magyar
forint összegben volt meghatározva.³ Valószínűleg azonos az 1676-ban
nemeslevelet nyert Diószegi, másképpen Fodor Istvánnal, a bárói rangra
emelkedett dési Diószegi Mihály édesapjával,⁴ aki az 1675/76. évben Dés
városában hadnagyi tisztséget viselt.⁵

5. *K(ézdi-)Vásárhelyi Péter* (1674). Tanult a kolozsvári református
kollégiumban. Itt 1667-ben Bánffi Dénes tanácsúr alapítványainak
kamataiból évi 20 magyar forint összegű segílyt nyert el.⁶ Az 1669—70.
évben a rhetorica osztály köztanítói tisztségével bízott meg s mint ilyen
a természetbeni járandóságon kívül 50 magyar forint készpénzfizetséget
élvezett az egyházközség rendes jövedelmeinek terhére.⁷ A kollégiumból
Bánffi Dénes udvarába hivatott s itt Bánffi egyetlen fiának, Györgynek,
Erdély későbbi kormányzójának, házi oktatása bízott reá.⁸ Meddig telje-
sítette nevelői hivatását, — nem tudhatni, azonban a hatalmas pátronusnak
1674. december 28-án történt kivégeztésekör már nem állott az ő szol-
gálatában. Ezt bizonyítja, hogy a külföldi tanulásából éppen hazatérő
Pataki István teológus 1674. május 24-én azt jegyezte fel naplójába, hogy
*érkeztem Deésre Vásárhelyi Péterhez, az ott való mesterhez, aki böcsület-
tel procurált.*⁹ Ugyancsak ő róla maradt feljegyezve a kolozsvári tanulók
névsorában, hogy külföldi akadémiákon is járt s azután papi hivatalra
vitetett. — Budai Mihály, a kolozsvári egyházközség gondnoka 1678/79.
évi számadásában feljegyezte, hogy 1679. január 16-án *Vásárhelyi Péter*
*uramnak, Németországból megjövén, gratis táplálására adattak ő kegyel-
mek fl. 12.* — Majd pedig nem egészen határozottan megjelölt időponttal
(megeshetik azonban, hogy 1679. május 11-én) arról emlékezik meg, hogy
Vásárhely Péter uramnak Németországban való menetelire conferált az
*ecclesia, melyet tiszteletes Pataki (István professzor) uramnak adtam, fl 50.*¹⁰

¹ Koncz J.: A m.-vásárhelyi ev. ref. koll. tört. 46—48.

² Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1903: XXV. 1.

³ Apáczai-album 54.

⁴ Genealógiai Füzetek 1904: 102.

⁵ SzolnDobMon. III. 208.

⁶ Apáczai-album 54.

⁷ Hosz Pál és Szathmári János gondnokok számadáskönyve az 1669/70. évről,
a 15b. levelen (A kvári ref. egyházközs. lt.-ban).

⁸ Apáczai-album 54.

⁹ TörtTár 1887: 146.

¹⁰ 1678/79. évi számadás 3a és 4a levelén (A kvári ref. egyházközség lt.).

Tehát azon az alapon, hogy ezt a Vásárhelyi Pétert az egyházközség segélyezte, megállapíthatjuk, hogy a kollégium jeles tanítványával kell azonosnak lennie. Jóllehet pedig az útiköltséget a Németországból való visszatérés után számolja el a gondnok, — ebből mégsem következtekünk egy második németországi útra, hanem ezen csakis azt a költséget kell értenünk, amelyet az egyházközség mint jóltevő (patronus) a hazatérendő ifjúnak megelőzőleg kiküldött. — Mindezek után tekintetbe véve azt a körülményt, hogy Vásárhelyi külföldet járt, jelesen képzett ifjú volt, — bátran azonosíthatjuk őt azzal a Vásárhelyi K. Péterrel, aki 1680-tól 1693. november 19-én bekövetkezett haláláig tekintélyes pap és esperes volt Széken.¹

6. Sz(ent) *Simoni Mihály* (1675 táján). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt Teleki Mihály kövári főkapitány, fejedelmi tanácsúr 20 magyar forint összegű alumniumát nyerte el.²

7. *Székelyhidi János* (1675 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1670. május 1-ével elnyerte Rhédey Ferenc évi 20 magyar forint összegű segélyét és azt 1672. májusáig élvezte, majd pedig Bánffi Dénes ugyanolyan összegű alumniuma ítéltetett oda számára.³ Venter Mátyás, valószínűleg mezőmádasai ref. lelképásztor, családi vonatkozású feljegyzéseiben olvassuk, hogy 1690. január 14-én megkereszteltetett *Venter Mátyás fiom... keresztapja Székely Hidi János uram, a paniti ecclesiának hűséges lelkitanítója.*⁴ A Székelyhidi névnek Erdélyben ritkábban való előfordulása miatt feltételezem, hogy az itt említett mezőpaniti lelképásztor azonos a dési iskolamesterrel.

8. *Márkusfalvi Miklós* (1675 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban s itt mint diák Teleki Mihály kövári főkapitány 20 magyar forint összegű alumniumát nyerte el. A kollégiumból dési iskolaigazgatóságra vitetvén, itt a művelt, eszes ifjú nagyon szomorú véget ért, ugyanis halászás közben — talán megcsúszva — elmerült és vízbe fulladt.⁵

9. *Zoványi P. Sámuel* (1676 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban, — azonban a debreceni főiskola törvényeit aláírt tanulók névsorában 1669. évi kelettel hasonlóképpen találunk egy Zoványi P. Sámuel nevű diákot.⁶ Ámbár mindkettejük nevében a P. betű nem egy bizonyos családnevet, hanem az édesapa *pastor* (pap-)mivoltát jelöli, mégis, minthogy mindkettejük kora egymásnak teljesen megfelel, feltételezzük, hogy e két különböző helyen megjelenő, de teljesen azonos név egy személyt takar. Csupán csak az akkori általánosan elterjedt szokásnak hódolt ez az ifjú is, amikor Debrecenben való tanulása után Kolozsváron is beiratkozott. — Itteni diákoskodásának ideje alatt Teleki Mihály kövári főkapitány alapítványának kamataiból évenkénti 20 magyar forint összegű segélyt élvezett.⁷ Tanulóköréből nevére még csak egyszer akadunk. Ugyanis

¹ SzolnDobMon. VI. 415.

² Apáczai-album 56. l.

³ I. h. 55, 62.

⁴ Genealógiai Füzetek 1908: 104—6.

⁵ Neve a kollégiumi tanulók névsorában nem fordul elő. Csupán csak az Apáczai-album 56. lapján találjuk meg.

⁶ Thury E.: Iskolatörténeti adattár II, 139.

⁷ Apáczai-album 56.

használt tankönyvét 1675. december 6-án ifjabb rokonának, vagy legalább is falúbelijének, Zoványi Péternek ajándékozta.¹ Ebből azután már azt sejtjük, hogy ekkorra olyan diáktsztséget tölthetett be, amely már felmentette a tanórák látogatása s a rendszeres tanulás kötelezettsége alól.

Ha már most a külföldi akadémiák hallgatóinak névsorában keressük, úgy találjuk, hogy ez az itt megnevezett Zoványi Sámuel 1680. május 1-én 26 éves korában Leyda egyetemére iratkozott be.² Nevével legközelebb akkor találkozunk, amikor az 1680-ban Leydában meghalt tanuló társának, Kovásznai Péternek, a hasonló nevű erdélyi püspök fiának, emlékeztetere latin és magyar verseket szerzett.³ 1681-ben ugyancsak Leydában verssel üdvözölte tanuló társának, Köleséri Sámuelnek, Erdély későbbi főorvosának, nyomtatásban megjelent *Disputatio Mathematico-Physica* című vitaközlését.⁴ Innen eltávozva, 1682. augusztus 23-án a frankerai egyetem hallgatói közé iratkozott be.⁵ Reája vonatkozó több adat nem került elő.

10. *Zilahi András* (az 1678 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt Teleki Mihály kővári főkapitánynak, a nagyhatalmú államférfiúnak, 20 magyar forint összegű alumniumát nyerte el.⁶ Mint kollégiumi alumnus, Apafi Miklósnak, a fejedelem unokaöccsének és Teleki Annának, Teleki Mihály leányának, 1676. szeptember 9-én tartott lakodalmára nyomtatásban is megjelent hét soros latin verset szerzett. — Aligha írhatjuk alá Török Istvánnak azt a megállapítását, hogy ez a megnevezett alumnus diák azonos volna a Zilahi (Sebes) Andrással, aki mint diák, 1696. március 28-án elhunyt Tolnai István professzor kártájjára verset szerzett s aki 1711—1714-ig a kolozsvári református kollégiumnak tanára volt.⁷ Ennek ugyanis ellene mond az időpontbeli feltűnően nagy távolság: ennek alapján határozottan két különböző Zilahi Andrást kell megállapítanunk. Az idősebb Zilahinál az időpontot azzal az adattal tudjuk rögzíteni, hogy az Apáczai-album szerint a dési iskolaigazgatóságban őt az 1680. év körül rektorokodó Boros István, ezt az utóbbit pedig itteni hivatását 1683-ban megkezdő Bányai István követte.

11. *Boros István* (az 1680 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt Teleki Mihály kővári főkapitány 20 magyar forint összegű alumniumát nyerte el.⁸

12. *Bányai B. István* (1683). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt Teleki Mihály kővári főkapitány alapítványának kamataiból évenkénti 20 magyar forint összegű segélyt kapott.⁹ — 1683. február 23-án az oratoria

¹ A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárban C/223. sz. alatt elhelyezett könyv kéziratosa bejegyzése: *Ex donat[i]one Sam. P. Zoványi accepit Petrus Zoványi. Vivant. Anno 1675 die 6 10-bris.* — *Legavit Coll. Claud. Defunctus Petrus Zoványi.* — Az idő előtt elhunyt Zoványi Péter nevét is megtaláljuk a kollégiumi tanulók névsorában.

² Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XVI, 216.

³ RMK. III/2 3051. sz.

⁴ RMK. 3118. sz.

⁵ TörtTár 1886: 797.

⁶ Apáczai-album 56.

⁷ Török I.: A kvári ev. ref. koll. tört. I, 99.

⁸ Apáczai-album 56.

⁹ I. h.

(rhetorica) oszlály köztanítójaképpen említi az egyházközségi számadáskönyv.¹ Mint kolégyomi alumnus, Apafi Miklósnak és Teleki Annának 1676. szeptember 9-én tartott lakodalmára nyomtatásban is megjelent hat sornyi terjedelmű latin nyelvű distichont szerzett.

13. *Almási N. István* (1685 táján). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt a fejedelemasszonynak a máramarosi sóbányák jövedelméből kiutalt alumnumát élvezte, majd pedig a régi fejedelmi adomány segélyét nyerte el.² — 1682 május 31-től november 30-ig terjedő félév alatt a grammatica (etymologica) osztály köztanítójaként említi az egyházközség gondnokainak számadáskönyve.³ Ezután a seniori diáktisztségre is megválasztották. — Valószínűleg azonos azzal az Almási Istvánnal, aki 1696-ban ugyancsak Désen második pap s mint ilyen 1725. január 24-én halt meg ugyanitt.⁴ Közben az esperesi tisztséget is viselte s ez alatt 1712-ben összeíratta egyházközségeinek javait.⁵

14. *Ajtai Miklós* (az 1689 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Czegei Vass György naplóíró, mint öccsének iskolatársát, abból az alkalomból említi, hogy 1682. december 26-án Czegében más két diákkal együtt ebédre vendégül látta.⁶

15. *Ajtai Dániel* (1691) Tanult a kolozsvári kollégiumban, ahol seniori tisztséget is viselt. — Valószínűleg azonos azzal az Ajtai Dániellel, aki 1696-ban rettegi lelkipásztor volt.⁷

16. *Csernátfalusi Simeon* (az 1695 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban.

17. *Hosszufalusi P. János* (az 1695 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1689. május 25-én a poétika osztály tanítójaképpen említetik s mint ilyen, latin nyelvű verset szerzett Szatmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkipásztor és kolozs-kalotaszegi esperes emlékére. Ez azután nyomtatásban is megjelent a temetés alkalmára készített kártán.⁸

18. *Ajtai Márton* (1695 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Mint diák 'collegii civis) nyomtatásban is megjelent latin-nyelvű verset írt az 1689. május 25-én meghalt Szatmár-Némethi Mihály pap és esperes emlékezetére.⁹ Ajtait a dési iskolaigazgatóságból Veresegyházára vitték papnak. — 1712-ben és 1714-ben Bonchidán találunk hasonló nevű prédikátort.¹⁰

19. *Kőröspataki Ferenc* (1703). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1698. június 3-tól 1703. január 8-ig a könyvtárosi (bibliothecarius) tisztséget viselte.¹¹ 1698. szeptember 11-én meghalt Bártai B. György kolozsvári

¹ Hosz Pál és Ujfalusi Sámuel gondnokok 1682—83. évi számadáskönyve. 24a. levél (A kvári ref. egyházközs. levéltárában).

² Apáczai-album 60 és 66.

³ Hosz és Ujfalusi számadáskönyvében a 23b. és 24a. levelen.

⁴ SzolnDobMon. III. 129.

⁵ Névkönyv 1882: XIII. 1.

⁶ Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XXXV, 26.

⁷ SzolnDobMon. V, 525.

⁸ A kolozsvári farkas-utcai templomban a papi szék hátára felszegzett kártán. — L. még IK. 1895: 82—95 és Magyar Könyvszemle 1898: 277—81.

⁹ I. h.

¹⁰ Szabó T. Attila: Papok, mesterek (Ref. Szemle 1939: 198.).

¹¹ Apáczai-album 36. és Magyar Könyvszemle 1886: 168.

pap és kolozs-kalotaszegi egyházmegyei jegyző, valamint 1702. március 20-án elnyugodott Tóthfalusi Kis Miklós kiváló nyomdászunk emlékére latin nyelven írott verset szerzett. Mindkettő nyomtatásban is megjelent a temetés alkalmára készített kártán.¹ 1702. március 20-án a kollégium senioraképpen említetik. Majd ugyanilyen minőségben az 1703. évben nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset írt nagyfalvi báró Serédi Benedek özvegyének, sárközújlaki Ulaki Borbálának temetésére.² Meghalt mint dési iskolaigazgató. Könyvtárának egyes darabjai közül ma is több megtalálható a kolozsvári kollégium nagykönyvtárában.

20. *Gecsei István* (az 1703 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban.

21. *Hunyadi Ferenc* (1703 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Désről Kendilónára vitetett a Telekiek udvari papjául. Mint ilyen említetik 1718-ban; 1725-ben pedig mint a dési egyházmegye espereséről van emlékezet.³ Hunyadiról czegei Vass László naplóíró is megemlékezik abból az alkalomból, hogy 1727. augusztus 10-én felszenteltetvén a gr. Teleki Pál és felesége gr. Vay Kata által épített kendilónai templom, az ünnepély szónoka Deáki Filep József (a későbbi püspök) mellett Hunyadi volt; beszédének alapigéjéül a Zsoltárok könyve 122. részének 1–3. versét választotta.⁴ Nyomtatásban két munkáját adta ki. Az egyik: *Asszonyi szükséges öltözet* [Halotti beszéd Korda Borbála Keczei Istvánné felett. Megjelent év nélkül (1728-ban) Kolozsvárott]. A másik: *Jézus Krisztussal együtt az ő királyi székében ülő győzedelmes* [Halotti beszéd gr. Teleki Pál felett. (Kolozsvár, 1732)].⁵

22. *Somkádi Mihály*. Somkádíról csak Kádár emlékezik meg. Szerinte 1711–1716-ig tanítóskodott Désen. Minthogy azonban szokatlanul hosszú időközöt jelöl meg itteni igazgatása idejéül, — feltételezzük, hogy közlésébe valami hiba csúszott be. A kolozsvári kollégiumi tanulóknév-sorában neve nem fordul elő. — Családja, legalább is a XVIII. század folyamán, dési lakozású volt. Ugyanis az 1770–73-ban összeírt adót-nemfizetők névsorában ott találjuk a dési Somkádi-családnevet is.⁶

23. *Budai András* (1712 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1709. szeptember 18-án meghalt Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi tanár emlékére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett.⁷ Tanulmányai öregbitése céljából Désről külföldre távozott. 1716. október 5-én iratkozott be a hollandiai Franekera egyetemére.⁸

24. *Viski V. János* (1716–1718). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Tévesen mondja róla Kádár, hogy azonos lenne azzal a külföldet megjárta Viski Jánossal, aki későbbben kolozsvári pappá lett. Közel-egyidőben

¹ A kolozsvári farkas-utcai templomban a papi szék-k háttára felszegzett kártán. — L. még IK. 1895: 82–95 és Magyar Könyvszemle 1898: 277–81

² Magyar Könyvszemle 1879: 295.

³ SzolnDobMon. IV, 300 és Névkönyv 1882: XIII. 1.

⁴ Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XXXV, 537.

⁵ Petrik: Bibliographia Hungariae. II, 187.

⁶ SzolnDobMon. III, 69.

⁷ Mint a fennebbi 1. sz. jegyzetben.

⁸ TörtTár 1887: 199.

ugyanis három ilyen nevű diák tanult Kolozsvárott, — ezeknek azonban életpályájukon való elindulásuk világosan szétválasztható.

25. *Laki Péter* (1718). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Feltételezem, hogy fia volt az 1703. október 20-án eltemetett¹ Laki Péter kolozsvári centumvirnek és kolozsmonostori konvinti levéltárosnak (requisitornak).² Ezen a révén azután unokaöccse lehetett Szathmár-Némelhi Mihálynak, a kolozsvári ref. kollégium tanárának, akinek 1709. szeptember 19-én történt elhunytakor nyomtatásban is megjelent latin nyelvű emlékverset szerzett. Ekkor nevét mint *nobilis publicus* írta alá.³ Valószínűleg még középiskolás tanuló korában szerzette azt a néhány rend verset, amelyet az ő tulajdonában volt könyv őrlapján olvastunk.⁴ E sorokat az egykori virágénekek késői hajtásának mondhatjuk. Diák-szerzőségét némiképpen bizonyítja, az is, hogy a versben megemlített kutyát Ovidius Átváltozásainak hatása alatt Licaonnak, a szerencsétlen Actaeon egyik vadászebének nevéről keresztelte el. — 1716. december 7-én kollégiumi assessornak írta magát s mint ilyen, nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett Boros-Jenei Annának, Bogdányi Sajgó Mihály máramarosszigeti lelkipásztor özvegyének halála alkalmával. A dési iskolaigazgatóságból eltávozva, hivatalnoki pályára lépett.

26. *Gyulai Ferenc* (1721). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt az assessori diáklistátséget is elnyerte. Dési rektoroskodása után — a feljegyzés szerint — a gróf Teleki-fiúkkal külföldi akadémiára ment. Így azonosnak kell lennie a váradi Gyulai Ferencsel (Franciscus Gyulai de Várad), aki 1722. november 29-én és 1723. január 2-án a magdeburgi Halaban, továbbá 1725-ben Lipcsében saját könyvtárát újabb könyvvásárlással gyarapította.⁵ — Széki gróf Teleki Ádám tábornok családi feljegyzéseiben önmagáról írva, említi, hogy 1722-ben állottam ki tavasszal a (kolozsvári református) kollégiumból és ugyanazon esztendőben medio septembris indultam fel Német országba Bécs felé, idvezült kedves (unoka-) bátyám ifjú Teleki József urammal. Eodem anno circa finem Novembris érkeztem az hálai universitasban, az holott is más tavaszig ott voltam és így ab anno 1723 usque ad 1725 mense Maji voltam néhai nagy emtékezetű Augustus Secundus felséges lengyel-orosz király és saxoniai elector szolgáltyában (Drezdában). A mense Majo usque ad initium Augusti voltam Berlinben, Brandenburgiában mostan uralkodó felséges prussiai királynál Fridericus Vilhelmusnál. Circa finem Augusti érkeztem Bécsben, és circa finem Novembris indultam le Bécs-

¹ Veresegyházi István harangoztató-gazda számadáskönyve a kvári ref. egyházközs. levéltárában.

² IK. 1893: 111.

³ Mint az előző lap 1. sz. jegyzetében.

⁴ A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában a RMK. 3. sz. szekrényében a 4. polcon 27. számmal jelölt könyv őrlapjaira bejegyzett verstörödek a mai helyesírás szerint ártírt sorokban:

Oh, te szép viola, te két szemed mely szép, | annyira kegyetlen hozzám mint márványkép. | Most virágzik minden kikeleti nép. | Szeret Viola, de, jaj, nem engemet, | szereti Licaont, amaz hamis ebet. | Porrávaló, jaj e muló életem, koporsóm . . .

⁵ Kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában B. 242, B. 110, X. 11, Y. 166. sz. alatt elhelyezett könyvek bejegyzése szerint.

ből..... Azután *in fine anni ejusdem* érkeztem Erdélyben...¹ Az adatok összevetéséből megállapíthatjuk, hogy Gyulai Ferenc — az akkori szokások szerint — mindenhová elkísérte a gazdag gróf-úrfi. Így tehát szolgálataiért nemcsak az egyetemi tanulmányi díjakat, de minden más költséget is az úrfi atyja, a tudósnak nevezett gróf Teleki Pál² hordozta. Ennek következtében módjában volt nemcsak tudását, de világi jártaságát is kellőképpen tökéletesítenie. Külföldről való hazatérése után — egyik iskolatársának feljegyzése szerint — *galléras udvarbíró lett ő*.³ Ez a tréfásnak látszó megjegyzés pedig valószínűleg tisztartói, vagy még inkább jószágigazgatói tisztségére vonatkozik. — V. Gyulai Ferenc 1741. július 6-án N.-Győrből ír ismeretlen nevű komájának. Levelében arra kéri, hogy a szigeti nemesség levelét átolvasás után adja át a főispánnak.⁴ Tekintettel arra, hogy az említett Sziget azonos Máramarosszigettel, ennél fogva N(agy)-Győrben sem gondolhatunk a dunántúli Győr városára. Minthogy pedig Borsód-megyében találjuk Kisgyőr és Diósgyőr nagyközségeket, nem tartjuk lehetetlennek, hogy Teleki Ádámnak ezen a vidéken is lehetett uradalma, ugyanis édesanyja jussán, aki Vay Kata volt, a gömörmegyei Ajnácskőn is birtokolt.⁵

Végezetül megkockázatom azt a feltevést, hogy az itt bemutatott férfiú elődje volt Gyulai Pálnak, a költőnek és kritikusknak. Ő ugyanis hasonlóképpen a váradi előnevet használó, de már kolozsvári lakós nemes Gyulai-családból származott. Ezt támogatja az a körülmény is, hogy ennek az iskolamesternek egyik, még 1722-ben Halaban vásárolt könyvét Méhes György professzor 1777-ben éppen Kolozsvárott tartott nyilvános árverésen vásárolta meg.⁶ Vagyis ez azt jelenti, hogy ekkor halhatott meg a könyv előző tulajdonosa s az örökös a saját lakóhelyén: Kolozsvárott, szokásos nyilvános árverés alá bocsátotta a birtokába jutott ingóságokat. De a család azonossága mellett tanuskodik az is, hogy a költő elődei között öröklődő keresztnév volt a Ferenc. Ugyanis nemcsak testvérbátyját, de nagyapját és dédapját is e névvel nevezték. S így a közvetlen-ősök közül összefüggőleg kimutatható Gyulai Ferenc kolozsvári borbély és kirurgus-mester, akiről adatainkban 1754-ben tétetik először említés,⁷ — feltételezhetőleg fia lehetett a dési iskolamesternek. Ez a fonal azután a Gyulai Pál elődei után való kutatást a gr. Teleki-féle levéltárak felé irányítja, minthogy e család szolgálatában állhatott az itt megnevezett udvari tiszt is.

27. *Vásárhelyi István* (1722). Nevét Kádártól veszem át, minthogy a kolozsvári diákok névsorában sehol sem fordul elő.⁸ Kádár szerint

¹ GenFüz. 1908: 168.

² Nagy Iván: Magyarorsz. családai. XI, 83.

³ Székely Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében 21/d. 887. jelzésű bekötési tábla és címlap nélküli kéziratos könyvecské 7a. levelén,

⁴ Vegyes iratok a kvári ref. koll. levéltárában.

⁵ GenFüz. és Nagy Iván i. h.

⁶ Kvári ref. koll. nagykönyvtárában Y. polc. 166. sz. könyvének bejegyzése szerint.

⁷ Kvári ref. egyházközség A. jellel jelzett keresztelési anyakönyvében.

⁸ A *Nomina studiosorum*-ban ebben az időtájtban találunk ugyan egy K(á)zdi-*Vásárhelyi István* nevű diákot, de ez a kollégiumi tanulmányok elvégzése után Máramaroszigetre ment rektornak, majd pedig hivatalnoki pályára lépett.

azonos (Maros-)Vásárhelyi (Tőke-) István udvarhelyi tanár, majd széki lelképásztor és felesége Dadai Zsófia¹ fiával. Vásárhelyi dési igazgatóskodása után külföldre távozott. 1722. szeptember 30-án iratkozott be az oderamelletti Frankfurt egyetemére.² Az utrechti egyetem anyakönyvében pedig 1724- és 1725-ben látjuk nevét bevezetve.³ Külföldön létele alatt több fizikai taneszközt szereztén össze, ő volt az első, aki — hazatérése után mint enyedi tanár — elsőnek tanította idehaza a kísérleti természetant. 1736-ban *Institutiones Philosophiae naturalis, dogmatico-experimentalis* című latin nyelvű kézikönyvet adott ki Szebenben. Majd 1766-ban Nagyenyeden megjelentette *Consideratio magnitudinis mundi adspectabilis, physico-astronomica* című munkáját.⁴ Meghalt 1768. április 14-én Nagyenyeden.

28. *Bányai M. István* (az 1722 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Désről lelképásztorságra távozott Több Bányai István nevű pap között végül is az 1753—1755. években Magyarborzácson találunk egy olyant, akinek nevében előfordul a közelebbi meghatározást magában foglaló M betű.⁵

29. *Szilágyi Mihály* (az 1723 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt mint assesor 1721. májusában nyomtatásban is megjelent latin nyelvű halotti emlékverset írt Huszti Lovász Sámuel tiszáninnyi püspök emlékére. Ugyanitt a contrascribaságra is megválasztott. Désről eltávozva, Désaknára vitetett papnak. Itt 1724-től 1768-ig teljesítette hivatását.⁶

30. *Vitkai László* (1723). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Az 1721. május 19-én elhunyt Huszti L. Sámuel tiszáninnyi püspök emlékére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett. A kollégiumban jurátusi diáktisztséget is viselt.

31. *Bányai József* (1724). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Az 1721. május 19-én elnyugodott Huszti L. Sámuel tiszáninnyi püspök emlékére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset írt. — Ugyanitt jurátusi tisztségre is megválasztották.

32. *Zilahi István* (1725). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Az 1721. május 19-én meghalt Huszti L. Sámuel tiszáninnyi püspök emlékére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett.

33. *Katona András* (1725 után). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1721. májusában a párvisták köztanítójául említetik. 1720 augusztusában meghalt Vizaknai Bereczk György neves orvosdoktor, városi főbíró, kolozsmonostori káptalani levéltáros, valamint 1721. májusában elköltözött Huszti L. Sámuel tiszáninnyi püspök temetésére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett. Désről külföldi akadémiaira

¹ Deési Daday István: A deési Daday-család genealógiája (Kézirat).

² *Proletárs Szemle* 1889: 194.

³ *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* XXII, 84.

⁴ P. Szathmáry Károly: *A gy-fehérvári—n.-enyedi Bethlen főtanoda története.*

318. — Szinnyei J.: *Magyar írók* XIV, 458.

⁵ *SzolnDobMon.* II, 260.

⁶ I. h. III, 239.

távozott; hazajöve pedig előbb Kassán, majd Mármarosszigeten választották meg lelképásztornak.

34. *Ajtai H. István* (1729-től kezdődőleg). Neve után ítélve, valószínűleg a nagyajtai Huszár-családból származott.¹ Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1720-ban öltötte magára a tógát, vagyis a középosztályok elvégzése után ekkor lépett a felső évfolyamok elsejébe, a philosophiába. 1720. augusztusában meghalt Vizaknai Bereczk György orvos, 1721. májusában elhunyt Huszti L. Sámuel tiszánineni püspök, 1728. májusában elnyugodott Naszályi B. János kolozsvári tanár temetésére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű emlékverset szerzett. 1728. májusában kollégiumi assessornak említették. Kolozsvárról 1729. április 26-án búcsúzott ki s foglalta el dési állomáshelyét. Innen azután (Mező-)Sámsondra vitetett papnak.

35. *Bacsoni Mihály* és 36. *Miszti Gáspár*. Mindkettőjük nevét csak Kádár említi, azonban még a szolgálati évüket sem ismeri. — A kolozsvári diákok névsorában nevük az 1720—1730-as években, nem fordul elő.

37. *Técsi Mihály* (1731-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1721. november 29-én lépett a felső évfolyamba. 1728. május 2-án meghalt Naszályi B. János tanár temetésére nyomtatásban is megjelent latin emlékverset szerzett. Diákoskodása idejében jurátusi diáktisztséget viselt. 1731. április 21-én búcsúzott ki a kollégiumból és vette át dési hivatalát. Hasonló nevű egyénre találunk Dész város 1735-beli polgárai között. Ugyanis sárospataki Pataki Sámuel dési orvos és városi tanácsos ennek az évnek március 6-án kereszteltette meg Sára nevű leánykáját s egyik pár keresztatyául és anyául Técsi Mihályt és feleségét hívta meg.²

38. *Böszörményi András* (1733-tól kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban, ahol 1723. március 8-án vétetett fel a felső évfolyamokra. Kollégystáskodása során a contrascribai diáktisztséget is elnyerte. — 1733. április 20-án búcsúzott ki a dési iskolaigazgatóságra. Rektoroskodása után Désen telepedett le s itt világi foglalkozást vállalt. Rövid időn belül megnősült. Pataki Sámuel dési orvos Sára nevű leányának 1735. február 27-én tartott keresztelője alkalmával már feleségével együtt tölthette be az egyik pár keresztszülői tisztet.³ — Dész város multjában az 1779. évben fordul elő egy azonos nevű egyén *judex nobilium notarius* tisztség megjelöléssel.⁴ Talán azonosíthatjuk az egykori dési iskolaigazgatóval.

39. *Keresztes András* (1734-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban, hol 1726. március 31-én öltötte magára a tógát. Tanulmányainak befejezése után 1734. április 12-én búcsúzott ki a kollégiumból. 1735. március 6-án Pataki Sámuel dési orvos Sára nevű leánykájának

¹ A nagyajtai Huszár-család nemességigazoló perében 1803-ban hozatott ítélet. (Geneológiai Füzetek 1905: 98.).

² Az 1735. évi lőcsei kiadású naptárba írt feljegyzés szerint (A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában).

³ I. h.

⁴ SzolnDobMon. III. 211.

keresztelőjén egyik keresztatyai tisztet töltötte be.¹ Ugyancsak Palaki Sámuel naptári feljegyzéseiből értesülünk róla, hogy még az 1736. évben is Désen oktatta a gyermekeket. Az idézet szerint: „... húsvét innepe előtt kezdtük Pataki Símuel fiúnkat csak játékból az oskolába tisz(letes) Keresztes András u(ra)m keze alá jártatni és az canicula után kezdtük realiter feljártatni itt Désen.² Tehát ebből az is kitűnik, hogy egészen kezdő gyerekek is jártak a keze alá, ugyanis a kis Pataki Sámuel éppen azokban a napokban töltötte be ötödik életévét. Dési rektoroskodása idejében fejezte be életét.

40. *Pais László* (1737). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1728. április 22-én lépett a felső évfolyamokba. Az 1737. március 2-án meghalt Udvarhelyi Mihály tanár temetésére, mint az etymologia osztály köztanítója, nyomtatásban is megjelent latin emlékverset szerzett. Nemsokára ezután, vagyis április 24-én kibúcsúzott a kollégiumból. Valószínűleg azonos azzal a hasonló nevű pusztakamarási pappal, aki 1741. június 21-én Mária Terézia hűségére homágiális esküt tett.³

41. *Szathmári János* (1740-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1730. március 26-án öltötte magára először a tógát. Diákoskodásán vége felé az adessori diákisztségre is megválasztották. 1737-től kibúcsúzásáig a kollégium könyvtárosa tisztségével bízott meg.⁴ Majd 1733. január 23-tól kezdődőleg egy esztendeig a görög osztály köztanítója volt s mint ilyen 25 magyar forint évi fizetést élvezett a Polyik-féle alapítvány kamataiból.⁵ 1740. április 22-én hozatott a dési iskolaigazgatóságra s mint ilyen 1741. júniusában Mária Terézia királynő hűségére homágiális esküt tett.⁶ Désről eltávozva, tanulmányainak egyetemen való folytatására Svájcba utazott

42. *Bányai József* (1742-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban, ahol 1730. február 19-én öltötte magára a tógát. Diákoskodása idején elnyerte az adessori, majd pedig 1740. április 23-tól 1742. április 21-ig a contrascribai tisztséget. 1741. július 30-án eltemetett Sámsondi Somodi Mária Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári lelkipásztor özvegye, emlékére nyomtatásban is megjelent magyar verset szerzett. 1742. tavaszán búcsúzott ki a kollégiumból és távozott a dési iskolaigazgatóságra.

43. *Sebe János* (1743). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1735. július 6-án írta alá az iskola törvényeit. Mint adessor és a sintactica osztály köztanítója az 1742. szeptember 19-én elhunyt Baczoni Incze Máté kolozsvári lelkipásztor temetésére latin nyelvű, az 1742. szeptember 21-én meghalt Szathmári Pap Sándorné Ladányi Mária emlékére magyar nyelvű, végül az 1743. április 4-én elnyugodott Binder János kolozsvári evangélikus pap temetésére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű emlékverset szerzett. — A dési schola-mesterségre az 1743. év közepe táján, való-

¹ Mint az előző lap 2. sz. jegyzetében.

² 1736. évi kolozsvári kiadású *Új és Ó Kalendáriumban* az áprilisi naptárlap mellé kötött üres lapon (A kvári ref. koll. nagykönyvtárában).

³ 1741. évi homágiális eskükönyv az Erdélyi Múzeum levéltárában.

⁴ Török I.: i. m. III. 323.

⁵ Georgii Verestói Rationarium 261 (A kvári ref. koll. nagykönyvtárában).

⁶ Mint a fennebbi 3. sz. jegyzetben.

színűleg augusztus 11-e körül búcsúzott ki.¹ Igazgatóskodása után hivatalnoki pályára lépett.

44. *Varró József* (1746). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1737-ben subscribálta az iskola törvényeit. 1740-ben a görög osztály köztanító-ságát és az adessori diáktisztséget viselte. Ezen az alapon tehát megállapíthatjuk, hogy Török István tévedett akkor, amikor arra következtetett, hogy a görög és logika osztály csak 1768. február 1-én alapított volt.² Ezt az állítást nemcsak az a körülmény gyengíti, hogy már Varró is mint *Classis Graecae praeceptor* említették, — de nála még jóval előbb, vagyis a Török által megjelölt időpontnál harmincegy évvel korábban, pontosabban 1737. márciusában viseli Deáki Filep Sámuel diák is ugyanezt a címet és tisztséget; sőt 1735. januárjában Vajasdi Mihályról is mint *pro tempore Graecae praeceptor*-ról van emlékezet. Varróról még csak az alábbi adatok ismeretesek: az 1741. év júliusában meghalt Csepregi Turkovics Mihályné, református papné felett magyar nyelvű, az 1744. júliusában elhunyt br. Kemény Sámuel, továbbá az 1745. év folyamán eltemetett Szathmári Pap Sándor nyomdász, Patonai István kereskedő, valamint gr. Teleki Mihály emlékére latin nyelven írott s nyomtatásban is megjelent verset szerzett.

45. *Szilágyi István* (1748). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1738. június 24-én írta alá a törvényeket. 1745. decemberében mint a declinista osztály, 1746. májusában pedig mint a conjugisták köztanítója és mint assessor említették. 1744. júliusában eltemetett br. Kemény Sámuel, 1745. decemberében elnyugodott gr. Teleki Sámuel, 1747. decemberében meghalt Kolozsvári György kolozsvár-városi senator felett latin nyelvű, továbbá az 1746. májusában meghalt Váradi Krisztina br. Diószegi Mihályné emlékére nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett. 1748. április 2-én búcsúzott ki a kollégiumból, hogy a dési iskolaigazgatóságot átvegye.

46. *Karancsi B. Gábor* (1750). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1740. április 4-én írta alá az iskolai törvényeket. 1746-ban a grammatisták köztanítója, 1749-ben a teológia praesese,³ 1749—1750-ben pedig a kontra-tisztséget viselte. Az 1743. áprilisében meghalt Binder János kolozsvári evangélikus pap, az 1741. júliusában elhunyt br. Kemény Sámuel, az 1745. januárjában meghalt Szathmári Pap Sándor, az 1749. decemberében elnyugodott Schwartz Sámuel kolozsvári gyógyszerár és az 1750. áprilisében meghalt gr. Teleki István emlékére latin nyelvű, míg az 1746. év májusában elhunyt Váradi Krisztina br. Diószegi Mihályné temetésére nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett. — A kollégiumból 1750-ben búcsúzott ki s távozott a dési iskolamesterségre.

47. *Istvánfi Sámuel* (1752-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1743. december 8-án tett eleget a felsőbb osztályba léphetés követelményeinek. — Diáksága ideje alatt assessor, kontra, majd

¹ Georgii Verestói Rationarium 261. (A kvári ref. koll. negykönyvtárában).

² Tö.ök I.: i. m. III, 85.

³ I. h. 91.

1751. május 14-től seniori tisztséget nyert; az 1751. év júniusában pedig a syntactica osztály köztanítójaképpen említették. 1750. februárjában Csepregi T. Mihály tanulónak, 1751. júniusában káli Kun István özvegyének emlékére nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett. 1752. április 20-án búcsúzott ki a kollégiumból.

48. *Derczeni Márton* (1755-től kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1746. június 1-én írta alá az iskola törvényeit. Később az adessori és 1752-ben a könyvtárosi tisztséget is elnyerte. 1752—1753-ban pedig a görög nyelv praesese volt.¹ A kollégiumból 1755-ben búcsúzott ki nagy tisztességtétel mellett.

49. *Albisi Csomós János* (1757). Született 1730. július 30-án Albisban, Háromszéken. Testvéröccse volt Csomós Mihály kolozsvári református jogtanárnak. Szülei: nemes Csomós János és Bartalis Anna, akiket egymás után, az 1756. év elején vesztett el.² Tanulását falujában kezdte. 1744-ben a kolozsvári kollégiumba írták be. Itt az aló osztályokat négy év alatt elvégezvén, 1748. február 24-én lépett a tógátus diákok közé. Tanulmányaiiban való előhaladása folyamán a zsidó nyelv praesesevé, majd a grammatica osztály, 1757-ben pedig a poetica osztály³ köztanítójává, végezetül a kollégiumi törvényszék ülnökévé (adessorává) tétetett. 1757. április 21-én vette tisztességes végső búcsúját a kollégiumtól, minthogy a dési iskola igazgatójául meghívalott. Innen azután két évi eredményes működése után a fogarasi gimnázium igazgatását nyerte el. Fogarason az 1759. évben egyúttal a segédpapi tisztséget is betöltötte. Azonban még ugyanabban az évben lemondott hivataláról s az erdélyi királyi táblánál vállalt tisztséget. Mint táblai írnok és felelős jegyző nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett testvérbátyjának 1762. február 18-án tartott lakodalmára. — Világi pályáját azonban csakhamar abban hagyva, 1763-ban Bernbe ment teológiai tanulmányainak tovább folytatására. 1761-ben ugyancsak Bernben jelent meg egy munkája *Observationes philologico criticae et critico theologicae* címen. Külföldről 1765-ben hazajöve, 1766-ban dési lelképásztorrá választották, — azonban nem egészen két esztendei szolgálat után 1768. február 9-én rövid szenvedéssel bevégezte életét. Ugyancsak Désen temettetett el. Felette a dési templomban Csernátoni Vajda Péter püspök és Szathmári Pap Mihály kolozsvári professzor tartott gyászbeszédet s a kolozsvári kollégium diákjai írtak erre a szomorú alkalomra latin nyelvű emlékeverseket. E beszédek és versek nyomtatásban is megjelentek.⁴

50. *Kolcsár András* (1761 körül). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1749. január 16-án írta alá a törvényeket. Majd 1758-ban a poetica osztály köztanítója, 1759—1761-ig pedig contrascriba tisztséget viselt. 1757. novemberben eltemetett Viski Sára Csepregi Turkovics Ferencné, valamint 1758. áprilisban meghalt br. Wesselényi István emlékére magyar nyelven, továbbá 1758. májusban elhunyt Csepregi Turkovics Ferenc

¹ Török I. i. m. III, 88, 89.

² Nyomatott halotti beszédek id. és ifj. Csomós János, Csomós József és Csomós Mihály felett.

³ Török I. i. m. III, 85.

⁴ Köblös Zoltán: Halotti beszédek (Kolozsvárt, 1905.) 59—60.

professzor emlékére latin nyelven írott s nyomtatásban is megjelent verset szerzett. Az 1761. év táján távozott el a kollégiumból és foglalta el dési igazgatói megbízatását. — Innen azután hivatalnoki pályára lépett.

51. *Radnótfái Nagy Pál* (1761-től kezdődőleg). Nemes Radnótfái N. Zsigmond bánffihunyadi, majd bonchidai papnak és a széki egyházmegye helyettes esperesének fia volt. Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1752. október 30-án subscribált. 1757. november 5-én meghalt Viski Sára Csepregi T. Ferencnének és az 1758. május 24-én elhunyt rokonának, Csepregi Turkovics Ferenc professzornak temetésére nyomtatásban is megjelent latin emlékverset szerzett. Továbbá az 1760. április 9-én elnyugodott Szathmári P. Zsigmond püspök tiszteletére magyar nyelvű verse jelent meg a temetés alkalmára készített kártán. Radnótfái 1761-ben búcsúzott ki a kollégiumból és foglalta el Désen nyert hivatalát. Iskola-mesteri állásából való eltávózása után hivatalnoki pályára lépett. Mint a Torda-vármegyei állandó tábla ügyvédje (procurator) halt meg 1807. június 5-én Radnótfáján.¹

52. *Técsi Mihály* (az 1766 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1755. február 1-én a zilahi származású Técsi Mihály, mint gr. Teleki Ádám szolgája, a görög osztály tanulójaképpen említették.² De még ugyanebben az évben letéve vizsgáit, március 8-án aláírta az iskola törvényeit és ezáltal a felsőbb évfolyamba átlépett. — 1761. júniusában eltemetett br. Jósika József emlékére magyar nyelven s 1762. júniusában elnyugodott gr. Teleki Mihály emlékére latin nyelven írott s nyomtatásban is megjelent emlékverset szerzett. — A dési iskolaigazgatóságból eltávozva, a karai egyházközség lelkipásztorául vitetett.

53. *Pánczél Sámuel* (1768). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Említik mint a nagykapusi pap fiát, aki 1755. február 1-én a syntactica osztály növendéke; ugyanő, mint nagykapusi lakozású nemes Pánczél Sámuel, 1757-ben a rhetorica osztály tanulójaképpen íratik.³ Így tehát fia volt annak a Pánczél Istvánnak, aki 1742-ig Mérában, és ettől kezdve Nagykapuson lelkipásztoroskodott s mint ilyenről van még emlékezet az 1757. évben is.⁴ Éppen ezért azt hisszük, hogy megnevezett lelkipásztor azonos azzal az albisi Pánczél István pappal, aki József nevű testvérével 1737. július 6-án megosztozott szüleiktől, Pánczél István paptól és feleségétől: Eczen Ilonától örökölt albisi jószágukon.⁵ A dési iskolaigazgató ennél fogva az albisi Pánczél-családnak abból az ágából származott, amelyből Pál és Ferenc nyelvészeti és földrajzi írók s Dániel, a bécsi „Magyar Merkurius“, a „Magyar Kurir“ és a „Kedveskedő“ szerkesztője és tulajdonosa is eredett.⁶ Désről való eltávózása után külföldi

¹ Genealógiai Füzetek 1905: 15.

² *Recensio studentium* című anyakönyv 1. (A koll. levéltárában).

³ I. h. 5. és 16.

⁴ Névkönyv 1871: 33, 34 és 1872: 33.

⁵ Háromszék vm.-i anyag 115/1831. sz. (A Székely Nemzeti Múzeum levéltárában Sepsiszentgyörgyön).

⁶ Erdélyi Protestáns Közlöny 1871: 324—5. — Nagy Iván: *Magyarország családai* IX. 105—6 és 841. — Petrik: *Magyarország bibliographiája* 1712—1860. II. 272, 273, 312, 353, 523, 721 és III. 34.

akadémiára ment. Valószínűleg azonos a hasonlónevű kolozsi pappal, akiről 1782-ből¹ és 1787-ből² van emlékezet.

54. *Dombi István* (az 1770 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1766. február 12-től 1767. december 12-ig a rhetorica osztály köztanítója volt,³ s mint ilyen az 1766. április 20-án eltemetett Ladányi István emlékére nyomtatásban is megjelent magyar verset szerzett. — 1768. májusában adsessornak írja a nevét Kolozsvári Erzsébet Szathmári P. Zsigmond püspök özvegye temetésére szerzett s nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verse alá.

55. *Putnoki N. János* (az 1771 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1760. december 10-én írta alá az iskola törvényeit; 1769. január 18-án pedig a declinisták köztanítója lett.⁴ 1769. november 7-én mint contrascriba említették. 1767. június 14-én elhunyt barátjának, Thót György, tógátus diáknak, valamint 1769. november 7-én meghalt gr. Teleki Adámnak emlékére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű verset szerzett. Kollégiumi tanulmányainak tisztességesen eleget téve, búcsúzott ki Kolozsvárról.

56. *Bodoki Mihály* (1773-tól kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1765. november 19-én subscribált, 1771. március 28-tól 1773. szeptemberéig a kollégium könyvtárosságával bízott meg. 1772. február 1-én mint a görög osztály köztanítóját említik, aki évenként 50 magyar forint fizetséget élvezett⁵ — 1771. november 24-én meghalt gr. Rhédey Zsuzsánna br. Vesselényi Ferencné emlékére, mint könyvtáros és a görög nyelv praesese, nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett. Dési igazgatói tiszttségétől búcsút véve, katonának, mégpedig — úgy látszik — a mérnöki karba állott. Adataink 1790. április 12 és 1800. dec 30-án emlitenek Désen egy *ingenieur Bodoki Mihály urat*.⁶

57. *Vitkai Ádám* (1776). Tanult a kolozsvári kolozsvári kollégiumban. Itt 1768. április 25-én írta alá a törvényeket. 1775. április 10-től 1776. március közepéig a conjunctica osztály köztanítója volt.⁷

58. *Sebestyén János* (1779). Tanulását valószínűleg más iskolában kezdette, Kolozsvárt ugyanis csak 1773-ban írta alá az iskola törvényeit. 1776. április 10-től 1778. április 10-ig a conjunctica osztály köztanítóságát töltötte be.⁸ Az iskolaigazgatóságtól való megválása után dési polgárrá lett. Ugyanítt eltemettetett 1793. december 8-án, 42 esztendőskorában.⁹

59. *Vas János* (az 1780. körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1772. június 30-án subscribált. 1779-ben a seniori tisztséget viselte s ezzel egyidejűleg, vagyis 1779. október 12-től 1780. november 4-ig a rhetorica osztály köztanítóságával bízott meg. — Désről való eltávozása után hivatalnoki pályára lépett.

¹ Bacsoni Incze-iratok dr. Lengyel D. átiratában (Herepei J. tulajdonában).

² Névkönyv 1871: 54.

³ Török I.: i. m. III, 87.

⁴ I. h. III, 83.

⁵ Generalis Rationum Demonstratio az 1771 és 1772. évre (A koll. levéltárában).

⁶ Erdélyi István dési ref. pap magán jegyző-könyve (Herepei J. tulajdonában).

⁷ Török I.: i. m. 80.

⁸ I. h. 80.

⁹ Mint a fennebbi 6. sz. jegyzetben.

60. *Ungi Pál* (1780). A kolozsvári kollégiumból ment a dési iskola igazgatására, de a *Nomina studiosorum*-nak abból a megjegyzéséből, hogy Désről Magyarországra visszatért, — következik, hogy már előzőleg is ott tanult. A debreceni főiskola tanulóinak névsorában valóban megtaláljuk a debreceni származású s alsófokú tanulmányait is ott végzett Ungi Pál nevét, aki 1777. április 21-én írta alá az ottani iskola törvényeit.¹ Debrecenből azután Kolozsvárra ájtjve, itt 1779. június 21-én vétette fel magát a felső osztályos tanulók közé. Azonban alig egy évi kolozsvári tanulása után már a dési iskola igazgatására távozott Dési tanárkodása után pedig visszatért Magyarországra.

A név azonossága és az időpont egyezése alapján megkockázthatjuk azt a feltevést, hogy az itt említett iskolaigazgató egy személy azzal az Ungi Pállal, aki későbbben a *Magyar Kurir* segédszerkesztőjévé lett. Onnan pedig meghívatott a pozsonyi *Magyar Hirmondó* szerkesztőjéül. E lapot azonban csak az 1787. év második félévében szerkesztette, mivel tüdőbajt kapván, a következő év elején hazájába visszaindult. De útjában csak Győrig jutott el, mert a betegség által leverve, február 8-án be is fejezte életét. — Szerkesztői ténykedésén kívül csupán egy németből átülletett munkáját ismerjük, ez pedig az 1788-ban Bécsben névtelenül megjelent *Báró Trenk Friderik emlékezetre méltó életének története. Irattatott magától.*²

61. *Komjáti Fábí János* (1783—1787). 62. *Elekes Márton* (1785), a német nyelv tanítója. 63. *Balogh István* (1785), köztanító (praeceptor). Mindhármójuk nevét csupán Kádár említi.

64. *Sós János* (1788-tól kezdődőleg). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1786. január 22-én sub-cribált. 1784. január 1-től 1786. június 20-ig a conjunctica osztály köztanítója,³ majd későbbben a kontra és a senior diáktisztséget is elnyerte. 1788. május 1-én búcsúzott ki a kollégiumból, hogy a dési iskola igazgatását átvegye.

65. *Beke József* (1791). Nevét csak Kádár említi.

66. *Kolozsvári József* (1792—1793.) Tanult a kolozsvári kollégiumban. 1782. június 23-án lépett az iskola felsőbb évfolyamába. Diáksága folyamán a kontra tisztséget is elnyerte. Az Odera melletti Frankfurt egyetemének teológus hallgatói közé 1789. október 13-án egy Kolozsvári József nevű huszonhét éves dési fiatalember iratkozott be. Ez az erdélyi magyar diák — az egyetemi anyakönyv bejegyzése szerint — a kolozsvári gimnáziumban végezte hazai tanulmányait. Apjának neve Mihály, aki saját jövedelméből él (magánzó).⁴ Ez az ifjú pedig semmiképpen sem lehet más, mint az itt megnevezett dési iskolaigazgató. Csupán csak az a kérdés, hogy nem tévedett-e Kádár a tanítóskodás évszámában! Ha azonban ez csakugyan hibátlan volna, akkor vele csak úgy egyeztethejük össze a külföldi tanulás időpontját, ha feltételezzük, hogy az egyetemről visszatért ifjú azért, hogy 1—2 évig még odahaza maradhasson, elvállalta az otthoni középiskola igazgatását. Ezek után Válaszútra vitetett papnak. Almási Sámuel

¹ Thury E.: i. m. II. 333. 340.

² Szinnyei XIV. 669—70. — Pintér J. *Magyar irodalomtörténete*. IV. 89., 701.

³ Török I.: i. m. III. 80.

⁴ *Protestáns Szemle* 1859. 201.

kéziratok egyházmegye-története szerint — itt 1795-től 1839-ig teljesített szolgálatot.¹

67. *Szakács M. János* köztanító (1793—1794). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1791. január 22-én írta alá a törvényeket. Désről 1794. július 1-én visszatért a kollégiumba s 1795. december 14-től 1798. szeptember 27-ig a declinista osztály köztanítója lett.² 1796. májusában primáriussá tételt.³ A kollégiumból 1798. április 28-án⁴ Magyarvalkóra vitték, ahol 1814-ig teljesített lelkipásztori szolgálatot; majd Szászlónára választatván meg, itt szolgált 1837. január 7-én, 63 éves korában bekövetkezett haláláig.⁵ — Leszármazottai egy évszázadon keresztül papskodtak részben Szászlónán, részben pedig más, szomszédos községekben.

68. *Balázs András* (1795—1798). Tanult a kolozsvári kollégiumban. — A nyárszói származású Balázs András először 178. február 28-án, mint a grammatica osztály tanulója említetik.⁶ 178. szeptember 4-én írta alá az iskola törvényeit s lépett a felső évfolyamba. — 1794. június 1-től 1795. január 19-ig a grammatica osztály köztanításával bízott meg.⁷ Désről külföldi akadémiaira távozott.

69. *Deési Boldizsár* (1798). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1790. június 20-án subscribált. Az alumnusok névsorának vezetője róla mint derék és értelmes ifjúról emlékezik meg. — 1794. február 3-tól 1797. február 3-ig a syntactica osztály köztanítója.⁸ 1796. március 2-án primáriussá tételt;⁹ 1797. június 1-től 1798. április 28-ig kontra tisztséget viselt, amiért évenkénti 20 magyar forint fizetséget nyert a Köblös—Szegedi-féle alapítvány kamataiból. Ez alatt az idő alatt pedig a teológiai praesességgel is megbízott.¹⁰ Valószínűleg azonos azzal a Deési Veress Boldizsárral, aki 1803-tól 1835-ig volt Rettegen lelkipásztor.¹¹

70. *Fekete János* (1798—1800). Nevét csak Kádár említi.

71. *Thamás László* köztanító (az 1799 körüli időben). Tanult a kolozsvári kollégiumban. Itt 1794. május 25-én írta alá az iskola törvényeit. Dési tanítóskodása idejében szerencsétlenül járván, a Szamosba fulladt.¹²

*

Dolgozatomban csaknem háromszor annyi nevet sikerült felsorakoztatnom, mint amennyit Kádár József nagyon becses munkája tartalmaz. Ennek azonban az az egyszerű magyarázata, hogy Kádárnak még annyi forrás sem állott rendelkezésére, mint amennyit közleményemhez magam

¹ Ezt az adatot deési Daday István semesyei lelkipásztor úrnak köszönhetem.

² Török I.: i. m. 83.

³ Bereczki András jegyzőkönyve 1795-től 290. (A koll. levéltárában).

⁴ A *Recensio studentium* című anyakönyv. (A koll. levéltárában.)

⁵ Névkönyv 1871: 13 39 és a szászlónai cinteremben levő sírkövének felirata.

⁶ *Recensio studentum*.

⁷ Török I.: i. m. III, 82.

⁸ I. m. 84.

⁹ Bereczki A. jegyzőkönyve.

¹⁰ Címleírás n. l. üli könyv a legatumokról 61 és 80. (A koll. levéltárában).

¹¹ SzolnDobMon. V, 525.

¹² Bereczki A. jegyzőkönyve. 292.

felhasználhattam. De e levéltári anyagból meríthető további adatok hihe-
tőleg már sokkal gyérebbek, mintsem azokból valami érdemlegesebbel
tudnók kiegészíteni Kádár József nagy alaposággal készült munkáját.

*

Végezetül megemlékezem arról a körülményről, hogy még keve-
sebbet tudunk az iskola egykori tanítványairól. Eppen ezért a reájuk
vonatkozó minden legcsekélyebb adat is megbecsülendő.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egyik régi
tankönyvében olvasható latin bejegyzés szerint ezt a könyvet 1648. április
28-án *Kapi Boldizsár* 78 pénzért (denáriusért) vette barátjától és tanuló-
társától: *Szigethi István* dési tanulótól.¹

Dézi Márton (1639—1681) egyházi íróról és nagyenyedi teológiai
professzorról tudjuk, hogy szülővárosában tanult mindaddig, amíg Pápai
Páriz Imre dési pap és esperes tanácsára a sárospataki kollégiumba nem
távozott.²

Pápai Páriz Ferenc (1649—1716.) orvosdoktor és nagyenyedi kollé-
giumi professzor jegyezte fel naplójába, hogy az 1654—55. és az 1659—61.
években Désen tanult.³

Báró Nemes másképpen Pataki Jánost, a későbbi fogarasi görög
katolikus püspököt († 1727), bátyja, a szentbenedeki tisztartó, mielőtt a
felsőbb osztályok elvégzése céljából a kolozsvári jezsuita kollégiumba
küldötte volna, a XVII. század utolsó évtizedében a dési iskolában
taníttatta.⁴

Dési Lázár György († 1773) erdélyi református püspökről írja Bod
Péter, hogy szülővárosában, Désen, tanult addig, amíg tanulmányainak
öregbítése céljából a nagyenyedi kollégiumba nem távozott.⁵

Végül pedig *sárospataki Pataki Sámuel* (1731—1804.) kolozsvár-
megyei főorvosról, kolozsvári kollégiumi professzorról jegyezte fel az
édesapja, hogy Désen kezdette iskoláztatását az 1736. évben.⁶

Azt gondolom, nem volna érdektelen, ezeket az adatokat tovább
szaporítani, minthogy számos, dési születésű, neves férfiúról hihetjük,
hogy tudásának alapja itt gyökerezik.

Herepei János.

¹ A kvári ref. koll. nagykönyvtárában A. polc. 205. számmal jelzett könyv: *Titi Livii Patavini Latine Historiae principis, Decas Quarta* (1554, Lugdunum) 372. lapján az Index végén: *Anno 1648 dje 28 Aprillis emi ab amico meo et condiscipulo Stephano Szigethi Studio Desiensi den. 78. Balthasar Kapi mpria. Soli Deo Gloria. Amen.*

² Bod Péter: *Magyar Athenas* 65.

³ IK, 1892: 388—9.

⁴ Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések*. I, 670.

⁵ Bod Péter: i. m. 67.

⁶ 1736. évi naptári feljegyzések a kvári ref. koll. könyvtárában.

Az ógörög pénzek pontozott típusának jelentősége.

Az ógörög numizmatikai anyagban, — főleg a későbbi archaikus korban, — gyakran van példa olyan típusbeli sajátosságra, melyet nem szabad összetéveszteni a legkorábbi némely elektron pénz hasonlatos, de nem azonos sajátosságával. Ez a sajátosság a szemcséesség. — A legrégibb elektron érmeknél előforduló szemcséesség magára a pénz anyagára, az egész lapkára vonatkozik, míg az alább tárgyalandó pénzeknél csak a típuson, az ábrázoláson belül mutatkozik a szemcséesség és pedig sűrűn felrakott pontok alakjában. Az alábbiakban ez utóbbiakról, vagyis azokról lesz szó, melyeknél a szemcséesség a hátlapi típuson, legtöbbször a quadratum incusum keretében, egymás mellé felrakott pontok alakjában jeletkezik (körnig, granaso, granuléé, grained).

Ilyeneket találunk Európában. — Macedoniában: az edonok által lakott területen, Chalchidike félszigettől északra.¹ Továbbá Bisalteban,² Leteben³ és Acanthusban (Chalchidike⁴). Az érme anyagja mind a négy helyen ezüst. — Thraciában: Bizantiumnak ezüst⁵ és Bergaeusnak⁶ (ismeretlen dinastia) ugyancsak ezüst érmein.

Ázsiában. — Paphlagoniában: Sinope, illetve Kromna ezüst érmein.⁷ — Bithyniában: Chalchedon ezüst érmein.⁸ Mysiában: Kyzikos elektron érmein⁹ és Lampsacus ezüst érmein.¹⁰ — A ion szigetek közül: Theoson¹¹ és Chioson¹² Mindkét helyen ezüst érmein.

¹ E. Babelon: *Monnaies grecques et rom.* III./1. 45. táb. 7., 9, nyolcas drachma. Kr. e. 513–479ből

² K. Regling: *Die griechischen Münzen der Sammlung Warren*, 554. sz. 8-as drachma. Kr. e. 5. század

³ Sallet: *Beschr. d. antik. Münzen.* II. köt. IV. táb. 34; szövegben 98. I. 63. sz. Subaeratus, 3.13 gr.

⁴ Sallet: i. m. II. k. 19. táb. 20. sz.

K. Regling: i. m. 546. sz. 4-es drachma. Kr. e. 424.

Mionnet: *Description d. mon. gr. et rom.* Recueil. 45. táb. 5., 6. sz.: 46. táb. 2. sz.: 48. táb. 23. sz.

⁵ B. Head: *Historia Num.* 1911. 165. l. 165. ábra, tetradrachma, didrachma, tetrobolos, diobolos. Kr. e. 357–340.

⁶ Sallet: i. m. I. kötet. 336. l. 4-es drachma. Bergaeus dinastia.

B. Head: i. m. 283. l. Kr. e. 400–350.

⁷ K. Regling: i. m. 977. sz. Drachma. 5. század.

⁸ K. Regling: i. m. 978. sz. 4 drachma. Kr. e. a 4. század.

E. Babelon: i. m. III./2. kötet. 181. táb. 23–25. sz. Kr. e. 394–306.; 182. táb. 1–4. Kr. e. 394–306.

⁹ E. Babelon: i. m. III./2. kötet. 173. táb. 23, 30, 37.; 177. táb. 24, 26, 27. Kr. e. 5–4. század. — *Zeitschr. f. Num.* 41. kötet. 4. l. I. táb. 12, 18, 20., II. táb. 41, 43–49.; III. táb. 50, 75, 78. stb. (Prinkipoi lelet).

¹⁰ E. Babelon: i. m. III./1. kötet. XVI. táb. 14. sz. Diobolos, 5–4 század Kr. e.

¹¹ E. Babelon: i. m. III./2. kötet. 154. táb. 7–9. 11. sz. Aeginai didrachma. Kr. e. 390–301.

¹² Babelon i. m. III./1. kötet. 154. táb. 15, 21, 23. sz. Drachma. Kr. e. 478–394. és 394–350.

Mionnet: i. m. 46. táb. 3. sz.: 47. táb. 8–9. sz.

Látjuk tehát, hogy a kyzikosi elektronok kivételével (lásd a képen 4 a és 4 b) valamennyi ezüst példány és pedig octadrachma, tetradrachma, drachma és ez utóbbinak részei. Kor tekintetében a Kr. e. 5. és 4. század termékei.

Földrajzilag az ilyen pénzek a Pontus Euxinus déli partvidékét, Kis-Azsia nyugati partjait, délen Chios vonaláig és Európában Dél-Thraciát és Dél-Macedoniát jellemzik. A két ion sziget kivételével valamennyi város csaknem ugyanazon földrajzi szélesség alatt fekszik, azaz a 41. északi szélességi kör tájékán, a keleti hosszúságnak pedig 23. és 33. foka között, vagyis kb. 1000 km. hosszúságban annak a fő kereskedelmi útnak a vonulatában, mely a Pontus Euxinus déli partját a Boszporuson és Hellespontuson át, a dél-tráciai és észak-macedon vidékekkel köti össze. Hogy a városok közül melyik volt e téren a kezdeményező, hol jelenik meg először a pontozott, szemcsés felület, alig dönthető el. Ha a közzétett anyag időrendjét úgy fogadjuk el, amint azt a közlők megállapították, valamennyi a Kr. e. V. és IV. század terméke, közülök mégis a macedoniak, illetőleg thráciaiak látszanak a legkorábbiaknak, vagyis a Pangeus hegység környékén elterülő gazdag ezüst vidék szolgáltathatta e sajátos típushoz az előképeket. Bizonyára Byzantium közvetítésével terjedt Kelet felé, ahol legkésőbbi alkalmazásával talán Kyzikos elektron staterjein találkozunk.

Az ilyen érme két különböző fémből készültek: 1. elektronból és 2. ezüsből.

Az elektronok közül azokat a lyd darabokat, melyeken a *pénzlapka* egész felülete szemcsés,¹ a fuvócsővel való tökéllenn olvasztás eredményének tartom. Ha nem egyforma finomságú volt a rendelkezésre álló apró vagdalék vagy por, a fuvócsővel való olvasztásnál történhetett meg igen könnyen, hogy az erősebb ötvözetű részek hamarabb, illetőleg tökéletesebben olvadtak meg, mint a nagyobb finomságú darabok és így előállott a szemcsés lapka. Ugyanez az eset, ha nagyobb és apróbb szemű *homogén* anyagról van szó: a kisebb részek hamarabb olvadtak, mint a darabosabbak. Ha egyenkénti olvasztást tételezünk fel, még inkább megtörténhetett ez. Az az ellenvetés, hogy az apró vagdalék, reszelék vagy por a fuvás alatt szétrepül, tehát fuvócsővel nem olvasztható, nem állja meg a helyét, mert hisz valamelyes kötőanyagról az ókorban is gondoskodtak. Ma főleg boraxport kevernek hozzá és selyempapírba csomagolva teszik ki a tűz hatásának. A XVI—XVII. században is ezt kell érteni az „évegsó” műszón.²

Máskép értelmezem a szemcsésséget a típus keretén belül, tehát a jóval későbben vert pénzeknél. Ezeknél a szemcsésséget a patrica alap felületének mesterséges alakításával érték el, tehát szándékolt jelenség. Ritkább, vagy sűrűbb pont-beütésekkel tették egyenetlenné a patrica felületét. Ez a vert-érmeken a szemcsésség alakjában adódott vissza.

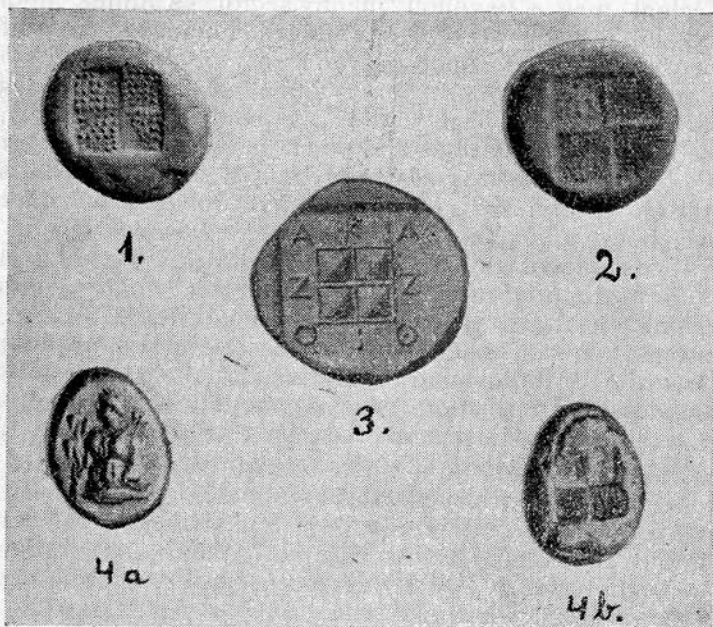
Akanthosnál szokatlan formában, négyoldalú gulák alakjában látjuk a szemcséket felhalmozva (Lásd a képen 3. sz. alatt). Más városoknál jórészt mindig azonos formában jelentkezik e sajátos típus, t. i. a síma

¹ Például Sallet-Regling: *Die antiken Münzen*. Berlin, 1909. I. I. (Handbücher der König. Museen zu Berlin).

² *Archaeológiai Értesítő* 1884: 321.

alapról egymás mellett emelkednek ki a reliefes pontok. Csakhogy amíg itt a pontok nagyobbak és ritkábbak, addig ott kisebbek és esetleg sűrűbbek (Lásd a képen 1, 2, 4a-b. sz. alatt).

Nézetem szerint az ilyen felülettel akarták bizonyítani az anyag származását és finomságát, nevezetesen, hogy homokból mosták anyagát és pedig vagy mesterséges, vagy természetes homokból és hogy átesett a tisztítás minden műveletén. Hitelt, bizalmat igyekeztek biztosítani pénzeiknek e típus által. Az elektron által jellemzett ázsiai területen, — ahol

Pontozott típusú ó-görög pénzek.

Allgriechische Münzen — Punktierter Typus. — Monnaies grecques — Typ granulé.

1. Khalcedoni. — 2. byzantumi. — 3. akantosi ezüst; 4. a-b. kyzikosi elektron.

Sallet, Regling, Head-Svoronos- és a Zeitschr. f. Num. nyomán.

maga a természet is különböző arányú összetételben kínálta a természetes ötvözetet, az elektront, — különösen indokolt lehetett Nemcsak a modern analízis,¹ de az ókori írók² is bizonyosságot tesznek ez utóbbi ötvözet értékének nagyon ingadozó voltáról. Kétségtelen, hogy mesterséges silány ötvözetekkel is igyekeztek igen sok esetben pillanatnyi előnyöket biztosítani maguknak némely városok, illetőleg ezeknek hivatalnokai.

Arany példányok között a rendelkezésre álló, főleg irodalmi adatok alapján nem észleltük a szemcsés típust. Ebből azonban korántsem következik, hogy nincsenek ilyenek. Ezért, meg az elektron példányokért

¹ Zeitschr. f. Num. 26. k. Hammer tanulmánya.

² E. Babelon: *Traité... Doctrina.* 358, 490, 873—11.

szükségesnek tartjuk a két nemesfémnek az *arany*nak (elektronnak) és az *ezüst*nek olyan szempontokból való tárgyalását, melyek útmutatással szolgálnak a felvetődött kérdés megoldásához.

Rákóczy Sámuel munkájából¹ tudjuk, hogy az ókori Pannonia területén két helyen mostak a közelmúltban hordalékaranyat nagyobb mennyiségben és pedig Győr vidékén a Duna homokjából és a délebben fekvő Nagykanizsa mellett, a Dráva és Mura iszapjából. Mindkét helyen a helybeli adóhivatal váltotta be a termelt mennyiséget. Évről-évre hivatalos kimutatás jelent meg a beváltott mennyiségről és annak finomságáról. Győrön 1884-től 1902-ig 93.76%-os átlagos finomságú mosott aranyat váltottak be, Nagykanizsán pedig ugyanezen idő alatt 92.59%-os átlagos finomságú aranyat szolgáltatottak be.² A beváltott arany finomsága, mondhatni évről-évre állandó jellegű volt és oly magas fokú, amilyenre példát sem a békebeli Magyarország — Erdélyt se véve ki³ — sem az egykori osztrák tartományok⁴ összes aranybányái nem szolgáltatottak. Itt is, ott is fordult elő a természetes mosott-aranyat megközelítő finomság, de csak elvétve, hogy a következő esztendőök termelésével együtt rendszeresen csak 72—75%-os átlagot adjon. A szerző tehát felhívja a figyelmet arra, hogy a *folyók aranyhordaléka sokkal finomabb, mint a bányaarany*.⁵ A mosótelepek helyrajzi vizsgálata alkalmával sorra veszi a Duna és mellékvízei esését szakaszonként, térképek kíséretében és megállapítja, hogy mind a Dráva és Mura, mind a Duna az Alpok Tauer-csoportjából hozzák magukkal az aranyport és azért hullatják el a fenti helyeken, mert itt válnak először hosszabb vonalon át alsószakaszos folyásúvá.⁶

A feltűnő finomságot Rákóczy a *felszíni telérek szokásos nagyobb finomságával magyarázza*. Következteti továbbá, hogy a rómaiak a sirmiumi és sisciai pénzverdét az itt termelt arany feldolgozására rendezték be és így — szerinte — a krasznai római császárkori aranyrudak (Háromszék m.)⁷ is mosott aranyból valók.⁸ A *természetes, kisebb nagyobb szemcsékből*

¹ A bányászat múltja a magyar birodalom földjén. Budapest, 1910.

² Rákóczy S.: i. m. 178. A Győrön beváltott 92.16 és 91.83% között, a Nagykanizsán beváltott 92.67 és 93.27% között ingadozott.

³ Porcura (Hunyad vm.) 6 év alatt termelt átlag 86.61%-os bányaaranyat, 72.74—90.59%-os finomsági ingadozással. Verespatak átlag 74.76%-os bányaaranyat, 71.57—78.21%-os finomsági ingadozással. Pian 90.51%-osat, Oláhlapos átlag 81%-osat.

⁴ A ratnhausburgi (Salzburg) bányatelep 1898—1903 ig 83.42%-os átlagos finomságú aranyat termelt (ingadozás 82.88—83.99% között).

⁵ Rákóczy Sámuel: i. m. 179

⁶ A Dráva és a Mura folyó Délpannoniában. Nagykanizsa táján ejti el aranytartalmát, mert itt esésük 1 km hosszúságra csak 1.35 méter — A Duna pedig az Innból, Ennsből és Salzbachból kapott aranyhordalékát Északpannoniában, Győrvidéken hullatja el, mert itt esése 1 km hossza csak 9 cm. (0.09 m).

⁷ Rákóczy: i. m. 170. — Zeitschr. f. Num. 26. B. Seite 63. — Arch. Értesítő 1888. évf. 48. — Th. Mommsen: Goldbarren aus Sirmium. Zeitschr. f. Num. 1888. évf. 352.

⁸ Ha ez utóbbi állításnak nem is adnánk teljes hitelt, kétségtelen, hogy a nagyobb mennyiségű mosott arany (fenti kimutatás sze int több, mint 200 kg. 18 év alatt) hozzájárulhatott ahhoz, hogy nevezett helyeken állítsák fel a pénzverő officinákat. Ezt támogatja az a valószínűség is, hogy a római időkben bizonyára dúsabb volt a homok aranytartalma, mint a XIX. század végén. Az elérhető finomságot pedig a krasznai aranyrudak 98⁰,0-os finomsága jelzi.

álló mosott arany fogalmával tehát a legnagyobb finomság fogalma társul. A pontozott típusú arany tehát bizalomkeltő lehetett.

Első pillanatra egészen más a helyzet az *elektron*-nál, mely nem homogén anyag, hanem ötvözet és pedig vagy természetes, vagy mesterséges ötvözet. A természetes elektronra is áll azonban a fenti szabály, mert hisz ezeket is telérekből hordják a folyók és itt is a finomabb rétegek fekszenek felszínesen. Ha pedig bányászás útján nyerik az elektront, épen úgy homokosítják mesterséges úton, mint az aranyat. Szerintünk tehát a szemcsés, pontozott típusú elektron-érmek arról beszéltek a nagy publikumnak és maguknak a pénzt verető közegeknek is, hogy nem gyűjtélékes anyagból, különböző ötvözetű nyers és már egyszer feldolgozott ipari termékekből beolvasztás által nyerték a pénzverési alapot, hanem bányászat útján szerzett és mesterségesen homokosított, — vagy méginkább természetes, mosott elektronból, mely a bányászott elektronnál finomabb.

Az ezüst lelőhelye is kétféle: elsődleges (bánya) és másodlagos (hordalék).

Ha a folyóvizek elérik az ezüsttartalmú ereket, fészkeket és üregeket, magukkal ragadják a letört részecskéket és másodlagos fekvőhelyre juttatva, elhomokosítják épen úgy, mint az aranyat. Más kérdés az, hogy vajjon érdemes-e, kifizeti-e a ráfordított munkát az ezüstnek a folyami homokból való mosása? A felelet rá: csakis ott, ahol bőségesen fordul elő, egyébként nem. Azt a sok ezüstöt, amely valaha forgalomba került és ma is közkézen forog, javarészában mesterséges homokosítással nyerték régen és nyerik ma is, ha részleteiben eltérő eljárásokkal is, mint az aranyat. Éppen ezért az ezüst ókori érmek szemcsés típusának magyarázatául is elfogadhatónak tartjuk azt a magyarázatot, hogy az illető város valami okból súlyt kívánt helyezni arra, hogy a szokásos tisztítási műveleteken átesett nemesfémét hozott forgalomba.

Az ezüst esetében azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy tisztított állapotban, folyékonyra hevítve, sok levegőt nyel el és ennek következtében felülete nyugtalan, lehülés közben fröcskölve távozik a levegő belőle, lehülve pedig *felülete apró szemcsékkel borított*. Ezt a jelenséget a rómaiság a *pusulatum*, *pustulatum*, vagyis a szemcsés szóval illette.¹ A *tiszta ezüstnek* tehát egyenesen *jellemzője az a felületi sajátos-*

¹ R. Forrer: *Reallexikon*. 24. tábla. 4. és 5. sz. alatt a diestdorfi ezüst lapokon, továbbá a nyugati pénzverőkből kikerült római császárkori ezüst érmeken a P, PV rövidítés.

Ebert: *Reallex f. Praeh.* „Geld” címszó alatt.

E. Babelon: *Traité... Doctrina*, 307, 362, 889 stb. I. — Görögben a *pusulatum* szóval egylényegű szó az *obryzum* *obryziacum*, *obryzatum* az anyag finomságának jelölésére. — (Az arany solidusok szelvényében az OB és a 980/1000 finomságú krasznai aranyrudakon az OBR rövidítés).

„*Livescit nulla caligine fusca nec odit exploratores nubila massa focus; | vera minus flavo radiant electra metallo, | et niveum fel x pustula vincit ebur.*” Martialis VIII, 51. 3. kk. A két utolsó sor szerint tehát a borostyánkő (elektron) nem sugárzik úgy, mint a sárgaarany és a drága finom ezüst (pustula) túltesz a hófehér elefántcsonton is.

Nulla venit a me | Hispani tibi libra *pustulati* | nec levis toga, nec rudes lacernae. Vagyis: Nem érkezett tőlem számodra ajándékba sem egy fontnyi *finom hispaniai ezüst*, se finom anyagú toga, se durva szövésű csuklyás felső kabátok. Martialis VII. 86 kk.

ság, melyet a pontozott típusú ókori érmek mutatnak és így igen észszerű, bizalomkeltés szempontjából, az ilyen típusúhoz való következetes ragaszkodás. Az ezüst érmeknél tehát a pontozott típus magyarázatául fentartás nélkül elfogadhatjuk ezt a magyarázatot.

Az ezüstnek ez a jellemvonása és az ezüstöknél előforduló gyakori pontozott típus arra a gondolatra is rávezet, hogy esetleg a kyzikosi pontozott elekronok minden további nélkül utánozzák azokat a pontozott típusú ezüstöket, amelyek — amint fentebb láttuk — csaknem ugyanazon földrajzi magasságban húzódó kereskedelmi útvonalon bonyolították le a forgalmat, melyhez maga Kyzikos is hozátartozott. A kyzikosiaknak gyakori lelőhelye¹ ezen útvonal mentén ennek a feltevésnek a lehetőségét is megengedi. Hogy a két lehetőség közül melyik fedí a valóságot, ma még nem dönthetjük el.² Az első esetben több önállóság és belső tartalom illeti Kyzikost, mint a második esetben. A típus tartalmi jelentősége mellett szól Kyzikosnak anyagi javakban való gazdagsága és kereskedelmének jelentősége a Kr. e. VI. század végétől a Diadochusok koráig.

A pontozott típus magyarázatául tehát egyrészt a megolvasztott és lehűlni kezdő tiszta ezüst fizikai tulajdonságát, másrészt pedig az anyag nyérése és finomítása során bekövetkező homokosítási (természetes vagy mesterséges)³ eljárást jelöljük meg. Célja volt a bizalomkeltés.

Die Bedeutung des punktierten Types der altgriechischen Münzen.

Verfasser führt 12—13 europäische und kleinasiatische Städte an, auf deren Münzen, dem Incusum Quadratum-Typus die Rückseite eine körnige, punktierte Oberfläche hat. Die Mehrzahl der Münzen stammt aus dem V.—IV. Jahrhundert v. Chr. und, mit Ausnahme jener aus Kyzikos, sind sämtliche aus Silber. Die Städte liegen auf 41° nördlicher Breite, auf der Handelsstrasse der Küstengegend des Eurasischen Meeres entlang, und zwar zwischen den Meridien, welche über 23° und 33° durchgehen (Greenw.), also in einer Länge von ungefähr 1000 Kilometer auf der nördlichen Küstengegend des Aegäischen Meeres (Macedonien, Thracien) und der südlichen des Pontus Euxinus (Phrygien, Bythinien, Paphlagonien).

Exegitque ingenti fastidio et acerbitate nummum asperum, *argentum pustulatum aurum ad obrussam*. Azaz, helvesei fordíva, csak finom ezüstpézt és tűzpróbát kiállt finomságú aranyat fogadott el Svetonius N ro 44. Georges szótára szerint:

Pustula, -a. f. = eingen lich das Bläschen auf d m geschmolzenen, reinen Silber: das reine Silber. Mart 8. 51. 6. — *Pustulatus* = pusu atus a um = mit Bläschen versehenen argentin, geschmolzenes, reines Silber, (Hologocskákkal, szemcsékkal ellátott ezüst, olvasztott tiszta ezüst).

Finály Henrik — *Rég ni István*: Latin-magyar iskolai szótár, Kolozsvár, 1858.: *argentum pustulatum* = tisztított, tiszta ezüst

Az ókori auctorok idevonatkozó szöveg-inek összeállításáért Szádeczky Kardoss Sámuel úrnak, a kolozsvári tud. egyetem class.-filológiai tanszéke mellett működő tanárségédnek és egyetemi lektorának tartozom köszönettel.

¹ Ze tschr. f. Numism. 41. kötet 1. l.; 24—27. l. és 45. l. 1. 2. jegyzet (Reising cikke.)

² Talán a pontozott típusú kyzikosiak analízise során dől el ez a kérdés.

³ Erről más alkalommal esetleg bővebben.

Als Erklärung des eigenartigen Typus stellt Verfasser jene Eigenschaft des Feinsilbers hin, die in der lateinischen Sprache mit „*pusulatum*“, „*pustulatum*“ bezeichnet wird und die sich auf die *Körnigkeit* (Bläschen) der Oberfläche des abzukühlenden feinen Silbers bezieht. Das Ziel dieses Typus ist: der guten Materie des Geldes der Stadt und des Staates eine kommerzielle Reklame zu machen, um den Kredit zu erhöhen.

Autor hat auf Goldmünzen den punktierten Typus nicht beobachtet, doch ist der Orient das Land des natürlichen Elektrons (dazu zählt auch das blasse Gold Siebenbürgens), wo es in grösseren Mengen aus dem Schlamm der Flüsse gewaschen wurde (Pactolus), wie z. B. das Gold bei uns in Ungarn auch aus dem Sande der Donau und der Drau gewaschen wird. Offizielle Daten der Goldgruben und der Einwechselstellen von Goldpulver in Ungarn beweisen, dass das *gewaschene Gold um vieles feiner ist, als das Grubengold*.

Die Elektrone aus Kyzikos und wenn es solche gibt, auch die Goldmünzen von punktiertem Typus beweisen, dass sie aus feinem, gewaschenem Elektron, bezw. Gold hergestellt sind. Wenn wir auf Goldmünzen den punktierten Typus nicht beobachten sollten, könnten wir die alleinstehenden Münzen aus Kyzikos als solche betrachten, — die ganz einfach die früheren, punktierten Silbertypen nachgeahmt haben. Initiative zu diesem Typus dürfte die in Silber sehr reiche Pangeusgegend gegeben haben. Ziel dieser Münzen war sicherlich, die Güte und Feinheit des Geldmaterials zu bezeugen.

István v. Kovács.

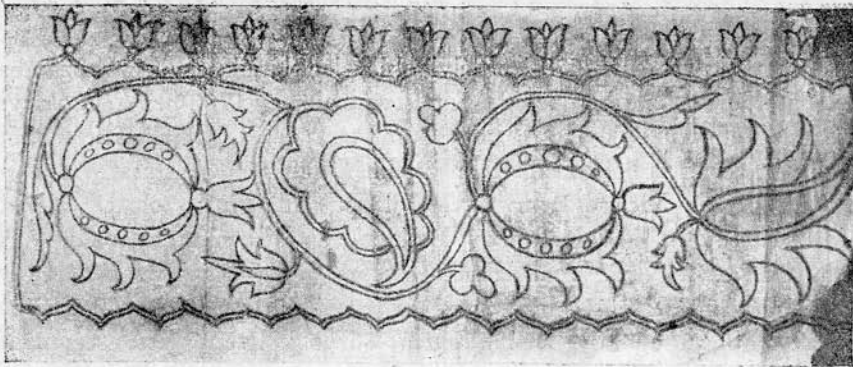
L'importance du type pointé des monnaies grecs anciens en argent et en électron. L'auteur énumère 12—13 villes grecques anciennes européennes et de l'Asie Mineure, qui avaient des monnaies sur le revers desquelles le type avec quadratum-incusum est d'une surface granulée, pointée. La majorité des monnaies provient du V.—IV. siècle a. I. Ch., et à l'exception de celles de Kyzikos, tous sont d'argent. Toutes les villes sont situées environ à la latitude 41° de nord, dans la direction des chemins commerciaux près de la rive de la mer d'Eurasie, entre les méridiens, qui passent par les 23° et 33° (Greenw.), ainsi à une longueur de environ 1000 km. à la rive de la Mer Égée (Macedonie et Thrace) et celle de sud du Pontus Euxinus (Phrygie, Bythinie, Paphlagonie).

Pour expliquer ce type particulier, l'auteur donne à l'argent la propriété de l'argent fin, laquelle en latin se désigne avec „*pusulatum*“, „*pustulatum*“ et se rapporte à la *granulation* de la surface à refroidir de l'argent fin. Le but de ce type était prouver la bonté de l'argent, pour augmenter le crédit commercial de la ville, de l'état.

L'auteur n'a pas observé le type pointé des monnaies d'or, mais l'Orient, la patrie de l'électron naturel (et l'or pâle de la Transylvanie aussi y appartient), où on a lavé l'or du limon des fleuves (Pactolus), comme, par exemple, chez nous en Hongrie, — on lave l'or aussi du sable du Danube et de la Drave. Les dates officielles de l'industrie minière et celles des bureaux de change prouvent, que *l'or lavé est plus fin, que l'or de la mine*. Cela se rapporte aussi à l'électron.

Les électrons de Kyzikos, et si'il y a des ors pointés, ils démontrent aussi, avec leurs types particuliers, qu'ils sont fabriqués de l'électron, resp. de l'or fin lavé. Si on ne peut pas observer le type pointé en or ceux de Kyzikos prouvent, qu'il y en avait aussi et qu'on a imité simplement les monnaies antérieures en argent. Initiative à ce type a donné peut-être la région du Pangaeus riche en argent. Le but était toujours de prouver la bonté et la finesse de la matière des monnaies.

Kovács István.

1. Rédei Julia szürkált hímzés minta-rajza.

Régi erdélyi hímzés minta-rajzok.

Az a hat papirlapon fennmaradt hímzés minta-rajz, amellyel az alábbiakban kívánok foglalkozni, az önéletrajzíró Bethlen Miklós kancellár második feleségének, Rédei Juliának tulajdonából származik és családi levéltári anyaggal együtt került az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonába; ma is ott őrzik.¹ E mintarajzok közül hármon, a 3., 6., és 9. képen bemutatottan látjuk Rédei Julia sajátkezü névalírását, az 1. és 9. kép mintájának hátlapján pedig Rédei Julia leányának, Bethlen Ágnesnek aláírását. A mintarajzok hitelességének kérdését tehát evvel eldöntöttnek tekinthetjük. Keletkezési idejüknek megállapítása azonban, s használatuknak, azaz alkalmazás-módjuknak tisztázása már több körülményt kíván.

Rédei Julia 1686-ban ment nőül Bethlen Miklóshoz. Hogy e mintákat már házassága előtt, vagy csak azután használta-e, erre vonatkozóan névalírásából nem következtethetünk, mert hiszen tudjuk, hogy ezidőtájt férjes asszonyok is leánynevüket írják okmányok, levelek alá. A mintarajzok keletkezési idejéről tehát, csak nagyjából, a XVII. század végét vagy a XVIII. század elejét jelölhetjük meg. Az időponthoz való közelebbi rögzítés dolgában a mintarajzok papírjában látható vízjegyek vizsgálata sem hozott újabb eredményt. A 6. kép

¹ A hímzés minta-rajzokra Kelemen Lajos volt szíves figyelmemet felhívni és munkámat útbaigazításaival támogatni. E mintákat, rajzmásolatban és minden magyarázó szöveg vagy leírás nélkül már közölte ugyan Lukinich Imre (*A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest, 1927. 439), mégsem gondolom feleslegesnek, — már a hitelesség okáért is — tényképpen való újraközlésüket. Felhasználás módjuknak, a fennmaradt hímzésekkel való kapcsolatuknak művelődéstörténeti jelentősége is megokolttá teszi ezt.

papirjának vízjegyét egy 1679-i erdélyi oklevelen látjuk egyik változatában, a 9. kép papirjának vízjegyét pedig Apor Istvánnak egy 1702-ben kelt oklevelén.¹ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mintarajzok a papir készítési időpontjánál jóval később is keletkezettek. Bethlen Ágnes névalírása, ha a mintarajzok keletkezési idejére nem is vet világot, adalékul szolgál használatuk korára. Kétségtelen ugyanis, hogy Bethlen Ágnes e mintarajzokat — vagy, egykorú kifejezéssel élve, „példákat” — csak akkor látta el névalírásával, mikor már nem élt szülei házában. Az ilyen hímzésminta-rajzokat ugyanis, ahogy az alábbiakban bővebben kifejtem, sűrűn kölcsönözgették egymásnak a nagyasszonyok, s ezért látták el nevükkal, ahogyan ma is beléírjuk nevünket, kölcsönzés esetére, könyveinkbe. Minthogy Bethlen Ágnes 1719-ben lett báró Kemény Zsigmond felesége, bizonyosnak látszik, hogy e mintarajzok még a XVIII. század derekán is használatosak voltak. A mintarajzok keltezését megnehezíti ezenfelül egyrészt az, hogy a fennmaradt hasonló mintázatú hímzések között nincsen évszámias darab, másodsorban pedig, hogy e minták némelyike, úgy látszik, igen hosszú időn keresztül, majd az egész XVII. és XVIII. század folyamán kedvelt és használatos volt Erdélyben. Ezek között — részletkutatások hiányában — ma még nem tudunk keletkezési idejüket bizonyító stílusbeli különbségeket kimutatni.

Művészi értékben jelentős és számban is tekintélyes régi úrihímzéseink létrejöttéről, készítmódjáról mindeddig nem sokat tudtunk. Családi levelezésekben többször olvashatunk arról, hogy úri hölgyeink a hímzés, kivarrás, csipke, stb. mintáinak készítéséhez szükségelt „példákat” egymásnak küldözgették, kölcsönözték. Bánffyiné Országh Magdolna egy 1563-ban leányához intézett levelében többek közt ezt írja: „Egy példánk vagyon Borbála asszonynál, nagy öreg példa: szövés is vagyon rajta, a te gyöngyös hímed is, az ki az menyegzőre nem készülhete meg, rajta vagyon... Légy érte, küldd meg. Vagy szép szóval, vagy haraggal légy érte... Bizony nagy drága marháknál inkább bannók, ha elveszne tőlünk ez a példa.”² Jellemző, hogy nemcsak egymástól kérték-kapták e mintákat a magyar nagyasszonyok, hanem a Magyarországon időző török hivatalnokok feleségeihez is fordultak ilyenekért. Így Batthyány Ferencné 1611-ben magyar levélben fordul Amhát aga feleségéhez, török hímzésminták ügyében,³ Beser ispaia felesége pedig 1609-ben arról értesíti ugyanőt, hogy a kért aranyvarrásos „formát” (mintát) már meg is küldötte.⁴ Hogy Erdélyben, s éppen Rédei Julia és Bethlen Ágnes idejében is szokásban

¹ Kelemen Lajos és Szabó T. Attila szíves megállapítása gr. Kemény Józsefnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában lévő vízjel-gyűjteménye alapján.

² Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok*. Budapest, é. n. 32.

³ I. h. 456.

⁴ Takáts S.: *A török hódoltság korából*. Budapest, é. n. 52.

volt a hímzés (és egyéb, pl. szabás) mintáknak papíron való lerajzolása, megőrzése, s kölcsönzése, arra Árva Bethlen Kata leveleiben találunk adatokat.¹

Ezeknek a régi oklevelekben említett „példák“-nak, „formák“-nak mibenlétéről, felhasználásmódjáról mindedig mit sem tudtunk, s Rédei Julia hímzés-minta-rajzai éppen azért becsesek, mert erre vetnek világot. Mintarajzainak mindenike (1, 3, 6, 7, 8 és 9. kép) tintaszerű fekete festékkel van papírra rajzolva, vagy — régi szóval és a mai népi gyakorlatnak megfelelő, népnyelvi kifejezéssel élve — „írva“. Feltehető lenne az is, hogy e mintarajzokat, egyszerűen a hímzendő vászon alá téve, másolták át, de valószínűbbé teszi egy másik eljárás alkalmazását az a körülmény, hogy az 1. kép mintáján, egymástól 2—3 milliméternyi távolságban, tűszúrásokat látunk a körvonalak mentén,² a minta hátlapja pedig valamilyen fekete porral, talán korommal lehetett bekenve. A minta másolása tehát úgy történt, hogy a rajzot színével a vászonra fektették, arra a részre, ahová a hímzést elgondolták, a felfelé eső fonákját pedig fekete porral erősen bedörzsölték. A por a lyuggatáson keresztül a vászonra nyomódott keresztül, miáltal itt kirajzolódott a minta körvonala. Ezt a körvonalat ezután erélyesebben utánahúzták, nehogy dolgozás közben elmosódjék. Az eljárás tehát pontosan ugyanaz, mint ami a mai hímzőgyakorlatban, az u. n. „szúrt sablonok“ alkalmazásával napjainkban is használatos. Nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy ez az eljárás Nyugateurópában már a középkor óta él. *Paganino* 1527-ben megjelent „*Il Burato, Libro de recami*“ című hímzésmintakönyve és *M. de Saint Aubin* 1770-ben kiadott „*L'art du brodeur*“ című műve is tud ugyanerről. Hogy nálunk is országszerte ismerték és használták Rédei Julia idejében, arról *Huszka József* 1886-ból való vázlatkönyvének egyik lapja tanúskodik.³ A vázlatkönyv lapjához ragasztva egy régi levéltöredéket látunk, amelynek hátlapján hímzés-minta-rajz van, a körvonalak mentén jól kivehető lyuggatással (2. kép). A levél, csonka keltezése szerint, a nyitramegyei Ocskón íródott. Évszáma hiányzik, de az írásból ítélve, a XVII. század közepéről való.⁴ Az, hogy a levél maga mikor íródott, természetesen nem jelenti egyben a hímzés-minta készültének idejét, hiszen a rajzot akár egy évtizedek óta heverő levél hátlapjára is „írhatták“. Maga a minta egyike azoknak a részarányos virágbokormustráknak, amelyek régi úrihímzéseinken, mind a XVII., mind a XVIII. századbelieken, igen gyakoriak. Azt a feltevést, hogy nemcsak a levél, hanem a mintarajz is a Felföldön íródott, támogatni látszik az a körülmény, hogy *Huszka* vázlatkönyvének e lapján,

¹ L. ehhez bővebben EM. XLV, 120 és 124.

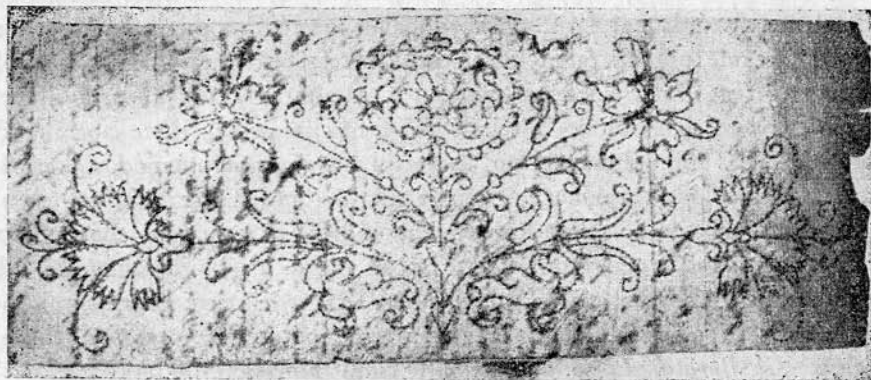
² A fényképen is kivehető a tűszúrások.

³ *Huszka* e vázlatkönyvét a Néprajzi Múzeum képgyűjteményében őrzik F 76.211. lelt. sz. alatt.

⁴ Szabó T. Attila szíves megállapítása.

— de az ezt megelőző és ezt követő lapokon is — csupa felföldi, a helyszínen másolt úrihímzésmintát örökített meg.

Rédei Julia mintarajzaihoz visszatérve, meg kell állapítanom azt, hogy — ennek az egynek kivételével — a többi semmiféle használatnak, átrajzolási eljárásnak nem mutatja nyomát. Így fel kell tételeznünk, hogy ezeket csak mintaként őrizték, s — adandó alkalommal — erről a papirlapról egy olyan másikra másolták át, amelyet azután használtak. Hogy e minták valóban hímzések készítésére valók voltak, azt — kétséget kizáró mintázatokon kívül — az a felirat is igazolja, amelyet Rédei Julia megjegyzéseként, az egyik minta (9. kép) sarkában látunk s amelyről alább bővebben szólok.

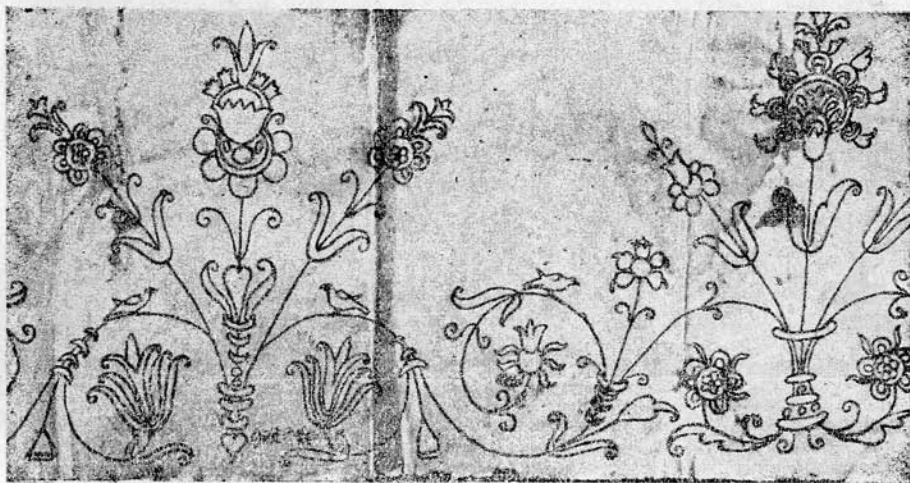
2. Felföldi szúrkált hímzés minta-rajz.

Hogy e minták nyomán miképpen dolgozták azután ki a hímzéseket, azt csak akkor tudnók, ha a róluk készült kész hímzésekkel hasonlíthatnók őket össze. Sajnos, olyan hímzéspéldányok, amelyeknek e mintákkal való azonossága kétségkívül megállapítható lenne, nem ismeretesek. Így csak következtethetünk, részben a hasonló mintájú, egykorú hímzésekből, részben pedig Rédei Julia más mintájú, de hiteles hímzésének kidolgozásmódjából. A 3, 7, 8 és 9. kép mintáihoz találunk is hímzett analógiát (az első háromhoz többet is), de Rédei Juliának tulajdonítható hímzésünk eddig csak egyetlen került elő: a tordai református egyház egyik terítője (11—12. kép).¹ Hogy ez a terítő valóban Rédei Julia adománya, azt írott feljegyzés nem tanúsítja ugyan, de a terítő közepébe hímzett neve és családi címere, valamint az a körülmény, hogy Bethlen Miklós kancellár főgondnoka volt az ó-tordai egyházközségnek, minden kétséget kizárva bizonyítja.

¹ Fényképe az Erdélyi Református Egyházkerület rajz- és fényképgyűjteményéből való. Darkó Ákos hívta fel rá figyelmemet.

A mintarajzok csupán körvonalakat tüntetnek fel, tehát csak a minta vázát adják. Ezen belül azonban a hímzőnek még mindig tág tere nyíltott egyéni elképzelései megvalósítására (ami különösen a színek megválasztására és megoszlására, s az öltéstechnikára vonatkozott), valamint a divat követelményei szerint való kidolgozásra. Tudnunk kell ugyanis, hogy e minták igen hosszú ideig, majd kétszáz évig éltek, s hogy kidolgozásmódjuk, színezésük, öltéstechnikájuk igen különböző volt.

Az 1. kép mintája (mérete 36×14 cm)¹ vízszintesen fekvő fűzér egy részlete. Ez kétségkívül ismétlődő minta volt, vagyis a papirlapot annyszor helyezték el egymás után a vásznon, amíg a minta a kívánt hosszúságot elérte.

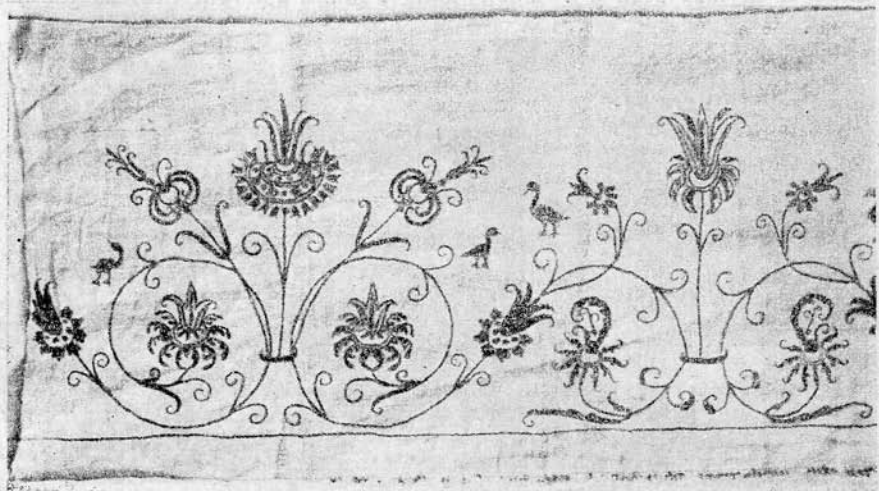

3. Rédei Julia hímzsminta-rajza.

A gránátalmák és nagy levelek váltakozó sora így megszakítatlan fűzért alkot. E minta részletei, különösen a gránátalmák, jólísmert elemei XVII—XVIII. századi úríhímzéseinknek; ezeken nemcsak fűzérszerűen, hanem sokféle más alkalmazásban is használták. Hasonló fűzéreket, amelyek szerkezetüket tekintve, a renaissancekori mustrákra nyúlnak vissza, nálunk különösen párnavégeken, s kisebb-nagyobb vászonterítők szegélyén látni. E minta ilyenféle használatára a két oldalát lezáró hullámvonalból is következtetünk, mert párnavégeken kivétel nélkül mindig csak ilyen lezárt mintacsíkot dolgoztak. A hímzendő felület egyenletes betöltésére irányuló törekvést a szárból kinövő, kisebb levelek és bimbók jelzik. Ami most már az e minta nyomán készülő hímzés kivitelezését illeti, itt persze csak feltevésekre vagyunk utalva. Minden valószínűség

¹ A méreteknél nem a papirlapnak, hanem magának a rajznak terjedelmét vettem figyelembe.

szerint egy vagy többszínű selyemmel és fémfonállal hímezték, a felületeket a rajzon megadott módon tagolva a színezéssel. Így pl. a gránátalma-virágok külső szirma és belső magva közé ékelődő karéjok bizonyára más színnel voltak kivarrandók, mint a velük szomszédos felületek, másfelől viszont a bennük levő pöttyök megint másféle fonállal, valószínűleg fémszállal hímeződtek. Egyes hangsúlyos, díszjellegű részleteket ugyanis szívesen varrtak ki fémfonállal. Hasonló szín-váltakoztatást, amelynek célja a hímezett felületeknek színekkel való tagolása, a nagy levélalakú díszítmények kidolgozása során is feltételezhetünk. Ezekhez egészen hasonló leveleket az Iparművészeti Múzeum egy felföldi eredetű

4. XVIII. századi erdélyi úrihímzés.

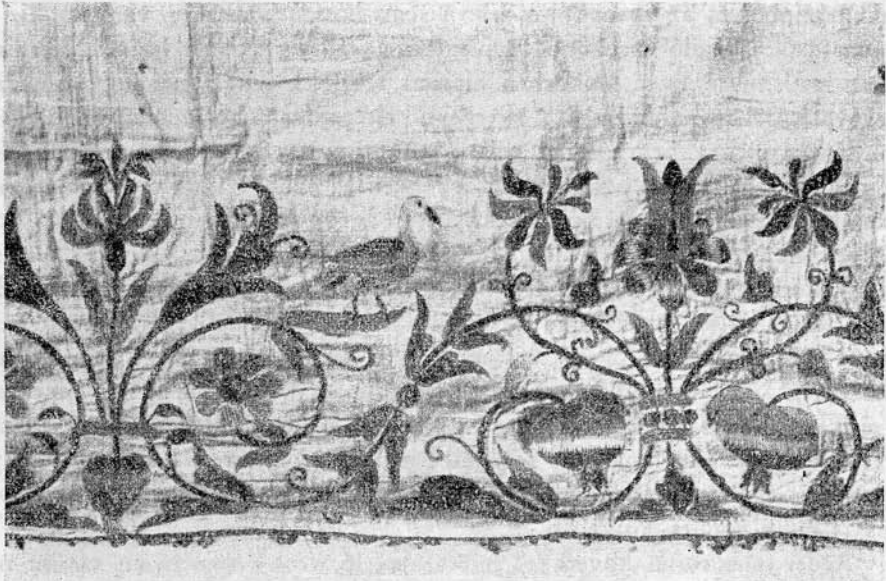
vászonkendőjén látunk, zöld selyemmel és ezüstszállal kivarrva.¹ De e mintának helyenként kettős körvonala még egy másfajta hímezőmód lehetőségére is utal; arra, hogy egyes díszítményeknek csupán körvonalát hímezték ki, a nagyobb felületeket hímezetlenül hagyták. Igaz, hogy ez a hímezőmód inkább csak a XVIII. század második felében dívott, amely korból és Erdélyből pl. báró Wesselényi Katának több ilyen módon hímezett urasztali terítőjét ismerjük.² A kettős körvonalat azonban hímezheték olyan módon is, ahogy Rédei Julia tordai terítőjének sarokdíszítményén látjuk (11. kép). — Valamennyi itt említett hímezőmód technikája laposöltés.

Rédei Juliának az a mintája, melyet a 3. képen látunk (mérete 33 × 82 cm)

¹ Közöltem *Oszmán-török elemek a magyar hímezésben* című munkám (Bibliotheca Humanitatis Historica VI., Budapest 1940.) 124. képként.

² Egyiket l. i. h. 96. kép.

egyike a XVII—XVIII. századi úríhímzéseinken leggyakrabban előfordulóknak. Az ugyancsak renaissance-stílusú ismétlődő virágbokrok azonban, az Erdélyen kívüli területről származó példányokon inkább csak egymás mellé helyezettek, míg az erdélyi változatokon a száraz csigavonalban egymáshoz fűzik a virágbokrok alsó részét. Kizárólag erdélyi sajátossága e mintáknak, hogy a virágbokrok között, rendszerint a csigavonal ívén, madárcáák ülnek.¹ Hasonló, csigavonalban egymásbakapcsolódó virágbokros mintát nagy számmal látunk

5. XVIII. századi erdélyi úríhímzés.

ma is erdélyi református templomok úrasztali terítőin, így Gyulafehérvárt, Bósházán, Szilágyzóványban, Buzásbesenyőn, stb.² Rédei Julia e hímzésmintájának két közeli rokonát mutatjuk be a 4. és 5. képen; ezek szemléltetően bizonyítják, hogy egyazon mintát milyen különböző modorban lehet kihímezni, s ezáltal milyen különböző a hímzés egész megjelenése.³ Aki Rédei Julia hímzés-

¹ Ilyen mintát közöl Malonyay Dezső is (A magyar nép művészete, II, XXXVII., XXXIX t. 3. á. és M 79, M 80).

² *Darkó Akos* közlése alapján, *Debreczeni Lászlónak az Erdélyi Református Egyházkerüle gyűjteményében lévő vázlatkönyvében.*

³ Mindkét hímzés örökségként szállt *Ugron Istvánra*, akinek ma tulajdona. A családi hagyomány szerint a 4. á. hímzése *gr. Kendeffy Elekné Beblen Krisztina* grófnőé volt 1760 körül, a másik *Ugron Istvánné br. Bánffy Annáé* 1740 körül.

mintája nyomán dolgozott, az kétségkívül e kétfajta hímzőmód között választott, mert akkortájt ez dívott. A 4. kép hímzése zöld selyemmel és ezüstszállal készült, míg a másikon többféle barna, kék, zöld, rózsaszín, krómsárga, fehér, sötét acéllila és tüzespiros selyem váltakozik ma már oxidált „arany” szállal. Ez utóbbi hímzésnek kidolgozásmódja (öltéstechnikája) is eltér az előbbinek egyszerű laposöltéses felület-kitöltésétől. Itt (5. kép) is laposöltéssel dolgoztak ugyan, de olyan módon, hogy a felületeket keskeny függélyes sávokra bontva, minden ilyen sort külön-külön hímeztek, mégpedig nem egyetlen színnel, hanem minden színből és az aranyból is kb. 1 cm hosszú szakaszt varrtak ki. Az egymás mellé kerülő sorokban természetesen mindig azonos színek kerülnek egymás mellé.¹ Az ilyen modorban hímezett felületek hatása némileg emlékeztet az árnyalásos barokkhímzésekre, de ezektől eltér abban, hogy sohasem törekszik természet-utánzásra. Sem a színek maguk nem azonosak a természetbeni színekkel, sem pedig az árnyalás, azaz a sötétebb és világosabb színek megoszlása, nem igazodik a díszítmények formája szerint a valóságban meglévő árny-megoszláshoz.² Erdélyen kívül cvvel a hímzőmóddal sohasem találkozunk, itt azonban nemcsak igen gyakori, hanem a legkülönbélebb eredetű mintákat is egyaránt cvvel dolgozták. Az állítólag Apafi Mihályné Bethlen Kata tulajdonából származó párnalap törökös eredetű ívsoros mintáját is ugyanilyen módon varrták ki.³ Rédei Julia e hímzsmintáját valószínűleg lepedőszélen alkalmazták. Erre enged következtetni egyrészt a minta szélessége, másrészt az, hogy az ilyen alapból kinőni látszó és felfelé le nem zárt mintákat leginkább lepedőszélen varrták.⁴ Ennek a gyakorlatnak begyökereszettségére vall az is, hogy számos erdélyi paraszthímzés-típus is ezt a rendet követi.⁵

Rédei Julia soron következő mintarajza (6. kép) véleményem szerint nem egy, hanem két, egymástól egészen független mintát tár elénk (A rajzterület mérete 29 × 41 cm). A felső, szélesebb minta tagolása, kétoldali szegéllyel való szabályszerű lezártága önálló egészként tünteti fel. Ugyanígy független egész az alsó, keskenyebb minta is. Az eddig ismeretes hímzéseken sohasem fordul elő két ilyen, egymástól független mintájú hímzescsíknak szorosan egymás mellett való alkalmazása. E feltevésemet, hogy a papírlapon nem egy, hanem két minta szerepel, még az a körülmény is támogatni látszik, hogy rajta Rédei

¹ Készítésmódját l. Ferencz Kornélia: *Magyar úribímzéseken előforduló laposöltésfajták*, Kny. a Magyar Iparművészet 1940. évf. 12. számából. 3. kép

² Színhatására nézve l. Malonyai: *i. m.* II, XXXVII. t. felső ábráját.

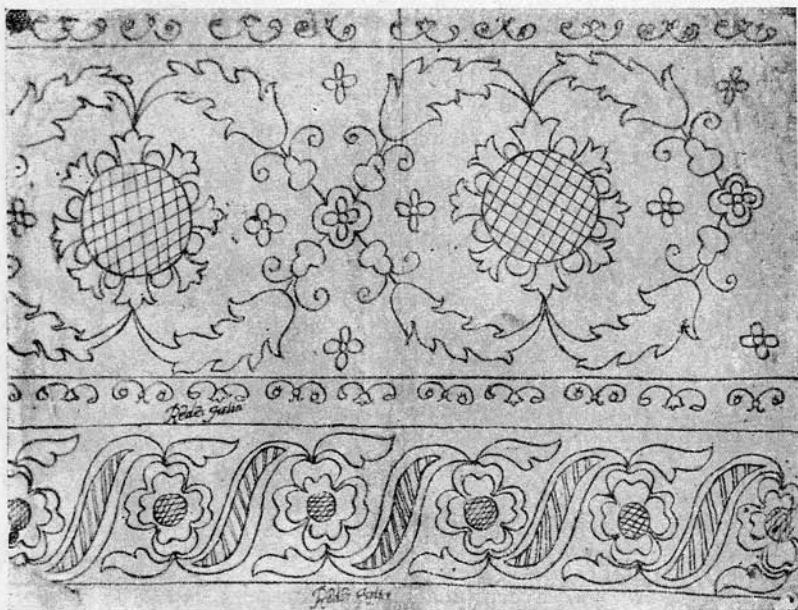
³ Közöltem: *Oszmán-török elemek*. 133. kép.

⁴ Hasonló mintával díszített lepedőszélek legkiválóbb példányai az Iparművészeti Múzeumban és a budapesti Wolfner-gyűjteményben láthatók.

⁵ L. ehhez: Palotay Gertrud és Szabó T. Attila: *Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok*. A Néprajzi Múzeum Értesítője, 1941: 18–21. l. 63–67. kép és kny.

Julia névalírása két helyen is látható, még pedig határozottan mindkét mintához külön-külön tartozóan. Mindkét minta ismétlődő és tetszés szerinti hosszúságban készíthető.

Ami a rajzot illeti, a két minta nem szokatlan. Két, a felső mintával rokon, felföldi származású úrihímzés, melyen négy-négy átlósan elhelyezett fogazottszerű levél hasonló módon fog közre egy-egy kerek virágot, az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található; ott is ismétlődő mintaként. Ezen a mintán feltűnik, hogy a nagy virágok belsejében még a rácsozás is elő van

6. Rédei Julia hímzésminta-rajza.

rajzolva, s a levelek metszéstengelyében fekvő kis virágon is gondosan jelezve vannak a színhatárok, viszont a fogazottszerű levelek maguk teljesen tagolatlanok. Bizonyos azonban, hogy ezeket sem hímezték ki egyöntetűen, hanem legalább is a levél erezését, középvonalát, vagy belső magvát jelezték elütő színű hímzéssel, vagy fémfonállal való kivarrással, mint azt az említett, e mintához hasonló két hímzésen is látjuk. E fogazottszerű leveleket egyébként igen sokféle, ötletes és változatos technikával szokták megbontani.¹ A középső nagy virág szirmai valószínűleg váltakozó színekkel, vagy egy színt és fémfonalt váltakoztatva, hímezték ki, mint ahogy egykorú hímzéseken leggyak-

¹ L. ehhez: *Oszmán-török elemek* 109, 120, 121, 122 és 134. kép.

rabban látjuk. Maga a minta újra a renaissance-típusú fűzerek sorába tartozik, de ezeknek erősen megmagyarosodott változata.

Az alsó, keskenyebb minta is fűzér. Feltűnik, hogy a hímzés kivitelezésére milyen pontos jelölések láthatók. A kettős körvonal itt is eszünkbe juttatja a Rédei Julia tordai abroszán (11. kép) látható kidolgozásmódot, de a felület-kitöltésnek természetesen egyéb módjai sem voltak ezért kizárva. Így pl. abból, hogy az ívek belsejében mindig két-két vonal esik közelebb egymáshoz, arra is következtethetünk, hogy ezeknek közeit laposhímzéssel kitöltötték, míg

7. Rédei Julia hímzsminta-rajza.

a közbeeső sáv hímezetlenül maradt. Ilyenfajta megoldásokkal is sűrűn találkozunk régi úrihímzéseinken.¹

A 7. és 8. képen Rédei Juliának két, illetőleg három olyan mintáját látjuk, amely tulajdonképpen egyazon díszítménynek: az egyoldalt hajló, egymást keresztező szárú virág-ágnak különféle változata. Ez a díszítményfajta még ma is megszámlálhatatlan példányban található egyedül Erdélyben is, hol három-, hol négy- vagy ötvirágú változatban.² Ezt a díszítményt egyrészt lepedőszélekre hímezték, egymás mellé helyezve és ugyanazt a díszítményt

¹ L. ehhez: Ferencz K.: *i. m.* 2. kép.

² *Malonyay* is mutat be néhányat úrasztali terítőkről, i. h. I, 60. kép; magam is közöltem i. h. 91, 92, 94, 95, 96. kép. *Huszka* említett vázlatkönyveiben szintén nagy számmal találhatók terítő-rajzokon.

ismételve, vagy pedig keszkenők, kendők sarkaiba tettek belőle egyet-egyet. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a 7. képen látható, egy papírlapra rajzolt két minta egymástól független és külön-külön alkalmaztatott. A minta kidolgozására, a hímzés kivitelezésére nézve a rajz semmiféle útmutatással nem szolgál. A ránkmaradt nagyszámú hímzés- emlék ilyenfajta mintái alapján nem nehéz elgondolnunk azokat a lehetőségeket, amelyekkel a hímző élhetett. Ezek nagyjában a következők: 1. Egyszínű selyemmel (leggyakrabban pirossal vagy zölddel) hímezték a minta legnagyobb felületeit, a kisebb, hangsúlyozni kívánt

8. Rédei Julia hímzés minta-rajza.

részeket pedig fém- (arany- vagy ezüst-) szállal. Jellemzően hazai kitöltésmód az is (erről máshelyütt bővebben szólottam), hogy a virágok szirmait változtatva hímezik selyem- és fémfonállal. 2. Az egész mintát egyszínű selyemfonállal hímezik, de a nagyobb felületeknek csupán a körvonalát varrják ki, magát a felületet (pl. virágszirmokon) üresen hagyják. Az is előfordul, hogy a virágszirmokat hol egészen betöltik, hol valami levegősebb kivarrási móddal (pl. sakk táblaszerűen) varrják ki.¹ 3. Ha többszínű selyemmel és fémfonállal hímezték hasonló mintákat, rendszerint a színek mentől tarkább együttesére törekedtek, pl. még egyazon virágon belül is gyakran más-más színnel hímezték a szirmokat. 4. Végül a sokszínű hímzés fennebb leírt, sávokban dolgozott változata is szerepelhetett ilyen mintákban.

¹ L. chhez: *Oszmán-örök elemek*, 101. kép.

Rédei Julia hímezés-mintarajzainak legérdekesebb darabjáról (9. kép) utolsóul szólok (Mérete 34 × 32 cm.). Érdekessé teszi ezt a lapot a rajta látható két felirat. Egyik, a lap alsó jobb sarkában Rédei Julia sajátkezű írása: „*evel vartak az teleki sandor uram jegy keszkenőjét*“. E megjegyzés nyilván arra utal, hogy Teleki Sándor jegykendőjére Rédei Julia házában hímezték ezt a mintát.

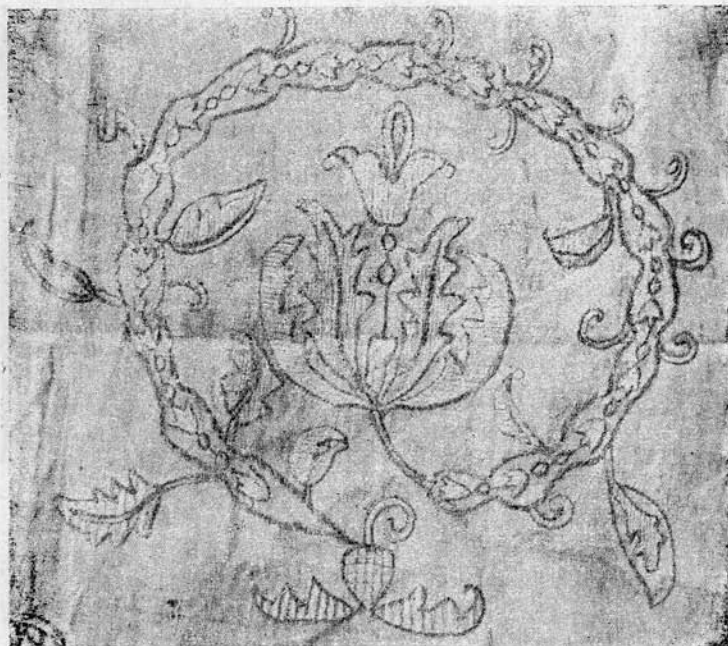

9. Rédei Julia hímezsminta-rajza.

Szokás volt ugyanis a lakodalmi keszkenők, asztalterítők, ajándékkendők hímezését az effélében járatos úrasszonyra bízni. Hogy Rédei Julia is ilyennek számított, mintarajzai bizonyítják. 1729-ben pl. Teleki Józsefné Bethlen Kata készítteti el varróival Teleki Sándor kérésére a Judit leánya menyegzőjére szükségeselt szkófiomos, meg színes selyemmel kivarrt patyolatkendőket.¹ Lehetséges azonban az is, hogy a szóbanforgó minta esetében jegyajándéku szánt kendőről van szó. Annyi mindenesetre bizonyos — s bennünket most ez érdekel köze-

¹ EM. XLV. 119.

lebről, — hogy a szóbanforgó minta a jegykeszkenőnek négy sarkát díszítette. Lehetséges az is, hogy ezenfelül a négy szélére is került belőle egy-egy, sőt esetleg még a kendő közepébe is. — A másik felirat, amelyet a mintarajzon látunk, a középső nagy virág külső, karéjos szirmain vonul végig s meglehetősen elmosódott. Érdekessége, hogy a hímzés készítmódjára vonatkozó utasítást tartalmaz. Olvasata¹: „Ezekben legi(ene)k N(agy?) kockak a vagj csak igj maradjja(na)k.“ Ha bizonyossággal nem is tudjuk, hogy milyenek lehettek a

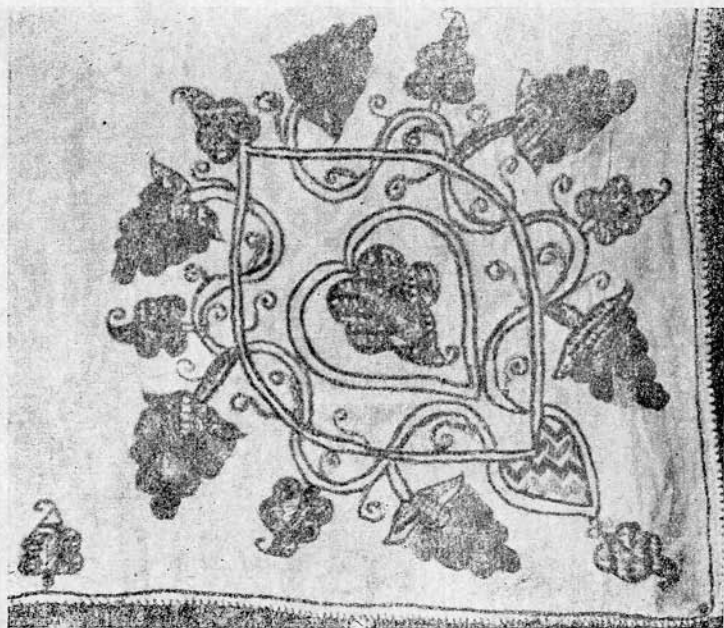
10. A koltói református templom egyik terítőjének hímzése.

szirmokba hímzendő „nagy kockák“, annyi mindenesetre megállapítható ennyiből is, hogy a minta kivitelezésében a hímzőnek meg volt adva a lehetőség egyéni változtatásokra. Valószínű, hogy a „nagy kockák“ az akkor szokásos, négyszögekre bontott laposhímzésmódra vonatkoznak.² Ami magát a mintát illeti: az a csigavonalban kunkorodó, nagy virágban végződő díszítmény — mint máshelyütt kimutattam — török eredetű s nálunk a hódoltság korában nemcsak meghonosult, hanem szervesen beleolvadt úrihímzéseink díszítmény-kincsébe. Rédei Julia mintájának

¹ Szabó T. Attila olvasása szerint. A rövidítések feloldása (-)ben.

² L. ehhez: Ferencz K.: *i. m.* 4. és 7. képét

az a különlegessége, hogy mindamelllett, hogy a virág maga egészen nyugati, renaissance-jellegű, a kunkorodó³ szár igen sok török emléket őriz még nemcsak alakjában, hanem tagoltságában is. Törökös benne az, hogy egy nagyobb díszítménybe egy kisebbet helyeznek bele, amely jelenséggel az oszmán-török díszítő művészetben lépten-nyomon találkozunk, csomózott szőnyegen, hímzésen, agyagműves tárgyon egyaránt. Törökös ezenfelül a hosszú, fogazottszerű levélnek szárrá alakulása is. E díszítmény hímzett elődjét, a fogazottszerű levél belsejében

11. A tordai református egyház Rédei Juliától származó terítőjének sarka.

elhelyezett virág-ágat egy Erdélyből származó, állítólag 1670-ből való, török vagy törökös magyar eredetű bársony nyeregtakaró aranyhímzésén látjuk.¹ A szárrá alakult fogazottszerű levélből kihajló bimbók és levelek már mindenképpen hazai járuléknak tekinthetők; ezekkel vászonhímzéseinken már találkoztunk.² A mintarajz meglehetősen részletes utbaigazítással szolgál a hímzés színeinek elhatárolására. A szirmok belsejében lévő pettyek, vízceppalakú részek bizonyára más színű fonállal (valószínűleg fémszállal) készültek, mint az ezeket

¹ *Oszmán-török elemek*, 150. kép.

² I. h. 119 és 122. kép.

körülvevő területek. E minta hímzés módjára nézve érdekes összehasonlításképpen a koltói ref. egyház terítőjének mintáját (10. kép) szemügyre venni.¹ Ennek a fehér selyemmel és pamuttal kivarrt terítőnek nagyobb felületeit különféle laposöltésfajtákkal töltötték ki, zeg-zug sorokkal; keskenyebb és szélesebb sávokban hímezték, s körvonalait hangsúlyozták. Minthogy a koltói terítő adományozója ismeretlen, nehéz volna azt a feltevést megkockáztatni, hogy

12. A tordai Rédei Julia-féle terítő közepe.

készítője ismerte volna Rédei Julia mintáját. Azonban mivel ez a minta nagyon ritka, bizonyos, hogy a kettő között van valami összefüggés. Még csak egyetlen hasonló díszítményt ismerünk, a nádasdaróci református templom egyik terítőjéről.² Annak a már többször megfigyelt jelenségnek, illetőleg megállapításnak, hogy a református templomok úrasztalterítőire ugyanazokat a mintákat hí-

¹ Darkó Ákos szíves útmutatása. A hímzés képe az Erdélyi Református Egyházkerület gyűjteményében van.

² Uo.

mezték, amelyek világi célra készült keszkenőkön is szerepelnek, ez is egyik bizonyítéka.

Végezetül bemutatom a tordai református egyház Rédei Julia-féle terítőjének sarok- és középmintáját (11—12. kép). A rózsaszínre fakult selyemmel és arany-ezüstfonállal hímzett díszítmények mintája teljesen eltér Rédei Julia fennebb leírt mintarajzaitól; ebből arra következtethetünk, hogy Bethlen Miklós feleségének e ráánkmaradt rajzokon kívül természetesen más hímzsmintái is lehettek. Mintabeli állományának egészére, s e minták hímzésbeli alkalmazására, kidolgozásmódjára csak a még magántulajdonban ismeretlenül lappangó, vagy erdélyi református templomokban fel nem kutatott hímzsművei vethetnek majd teljes világot. Addig is, míg ezek elő nem kerülnek, érdemesnek tartottam e mintarajzokat bemutatni, nemcsak azért, mert régi úrihímzéseink készítmódját magyarázzák meg, hanem mert ezek során elsőízben győződhattünk meg arról, hogy egyazon kézben is milyen különféle típusú és eredetű minták voltak. Keleti és nyugati származású, évszázados múltú és csak nemrégiben hozzánk-került mustrák szerepelnek Rédei Julia mintarajzai között, de mindannyi egységes, egyöntetű stílust tükröz: a régi magyar, erdélyi, úrihímzés jellemző stílusát.

Palotay Gertrud.

Két népdalunk szövegének forrása.

Néhány évtizede annak, hogy Imre Sándor a *Magyar népdal nemeiről*¹ értekezve a diákdalok tárgyalásáról sem feledkezett meg. Csakhogy ő e dalokat úgy tekintette, mint egy külön osztály, a diákság nótakincsét s nem a nép-, illetőleg paraszt-dalköltéssel való kölcsönhatásában. Seprődi János már sokkal helyesebben járt el a diákdalokból alakuló népdalok forrásainak megjelölésében s különösen a Kájoni-kódex ismeretése nyomán mutatta ki néhány diák-közvetítéssel népdallá fejlődő énekünk latin mintáját.²

Nemrégiben Csűry Bálint figyelmeztetett ismételten a diákéneklés tudományos vizsgálatának, illetőleg a diákénekek összegyűjtésének szükségességére.³ Valóban, a népdal-szövegek forráskutató munkájának kifogástalan elvégzése épenúgy elképzelhetetlen a régi diákéneklés beható ismerete nélkül, mint amennyire az a különböző nemzeti, különösen pedig a környező népek népdalkincsében való tájékozatlanság esetén. Ha ugyanis meggondoljuk, hogy a diák a szerzetes és később más felekezeti iskolák nagyrészt latin költészeti termékein felnöve ment vakációkra az otthonba s később, mint rektor vagy pap, állásba: kézenfekvő az a következtetés, hogy e különleges „népköltészet” s az igazinak találkozása nem ment végbe minden hatás nélkül. A hatásnak nem egy kézfogható esetét ismerjük. Az alábbiakban két ilyen esetre mutatok reá.

1.

A diák dicsérete.

Egy ilyenről már Seprődi⁴ is megemlékezett, kimutatva a Kájoni-kódex egy latin s egy magyar éneke között a tárgyi egyezést. Nemrégiben meg Csűry Bálint közölt néhány észrevételt két-három népdalunk forrására vonatkozólag.⁵ De míg egy néhány népdalunk forrását csak sej-

¹ ErdMúz. 1889. és Olcsó kv. 1148—1152 sz.

² A *Kájoni-kódex irodalom- és zenetörténeti adalékai*. I.K. 1909: 293 kk.

³ A *magyar népköltészet forrásaihoz*. Erd. Ir. Szemle I (1924): 90.

⁴ I. h. 292—3 és Nyr. IV, 89.

⁵ I. h. 90—2.

telemként jelöli diákeredetűnek, érdekes az a forrásközlése, melynek révén egyik, különböző gyűjteményeinkben gyakran előforduló népdalunk eredetére világít rá. Mivel az eredet kérdéséhez néhány újabb vonással járulhatok, az alábbiakban megteszem észrevételeimet.

Arról a népdalunkról van itt szó, melynek legrégebb változatát egy XVIII. sz.-i forrásból, a Solymosi daloskönyvből, Kanyaró Ferenc *A déák dicsérete*¹ címen közölte. Csűrű ez ének késői változatáról kimutatta azt, amit már az ének tárgya s formája maga amúgy is kétségtelenné tesz, hogy t. i. e népdalunk egy latin diákének² hatására keletkezhetett. Forrásának megfelelően a latin diákéneket ő a magyar diákéneklés termékének tartva kimutatja, hogy „itt nem fordításról van szó, csupán téma vándorlásról, mely a nép közé valamely deákos ember közvetítésével kerülhetett“.³

Pedig e népdalunk nemcsak hogy nem magyar népi, de még nem is magyar vagy mondjuk magyarországi eredetű. A diákdalok után való kutatás közben kezembe került egy német diákénekes könyv, ebben a következő latin énekre⁴ bukkantam:

1. *Filia carissima,
Vis habere rusticum?
Nolo, nolo, mater pia,
Scio causam talem,
Quia rustici, rustici
Semper sunt quadrati.*

2. *Filla carissima,
Vis habere medicum?
Nolo, nolo, mater pia,
Scio causam talem,
Quia medici, medici
Semper sunt porci.*

3. *Filia carissima,
Vis habere Studentes?
Volo, volo mater pia
Scio causam talem,
Quia Studentes, Studentes,
Semper sunt amabiles!*

E dal s a Varga Melodiárium-beli között való, bizonyos részében

¹ Virágénekek a XVII. és XVIII. századból. ErdMúz. 1892: 546 48.; id-vonatkozó jegyzetek még uo. 1893: 69–72.

² Az 5 versszakos éneket egy pataki diák 1830-as évekből származó énekeskönyvéből jegyezte le. Az énekeskönyvre, melyet szíveségéből magam is használhattam, magam mint Varga Melodiáriumra hivatkozom (ism. IK. 1931: 491 kk.) A dal ott a 18b–19b lev.-en fordul elő (V. ö. Csűrű i. t. val).

³ i. k. 92.

⁴ Kommerz-Buch für den deutschen Studenten, Leipzig, 1869. XV. Aufl. 274. Összehasonlítva e latin változatot a Varga Melodiárium változatával ezt egyszerűbbnek és rövidebbnek kell mondanunk. Amabban a rusticus, docens, miles, monachus szerepel mint a studiosus v. t. társasága.

szószerinti egyezés¹ kétségtelen s így kétségtelen az is, hogy ez az ének Németországban járó diákjaink révén kerülhetett előbb valamelyik (vagy egyszerre több) iskolánk diákságához s innen a diákok közvetítésével a nép közé. Megdől tehát Kanyarónak az a feltevése, hogy a Solymosy-féle diákdícséretet nem városon valamely nagyobb iskolában, hanem falun szerzték; talán egyik falusi rektor, ki Debrecenből került ki s aki hihetőleg ismerte a Szencsey-féle daloskönyvben² számunkra is fentartott XVII. századbeli éneket.³ Az ének keletkezésének ez az elmélete mai forrásismereteink mellett nem állhat meg. A Kanyarótól közölt Solymosi-féle változat esetében még lehet valami átdolgozásról, bővítésről szó, de a tárgy s kidolgozás, egyszóval: a tartalom és a forma lényegében idegenből, minden valószínűség szerint Németországból eredt; ez az idegen tárgy azonban, amennyire a feljegyzett változatok nagy számából következtethetjük,⁴ nagyon ismertté és kedvelté vált. Természetesen első sorban latin alakban a diákság közt s csak ennek magyarra való átültetése után csiszolódtott — már annyira amennyire — népdallá.

Bővülésére vonatkozólag érdekes, de téves Kanyarónak az a megjegyzése,⁵ hogy a későbbi változatoknak a parasztra vonatkozó verszaka népi eredetű. Ha nem is ismernők az ének két latin változatának első versszakát, mely a rusticus-ról szól, akkor is lehetetlennek kellene tartanunk a változatokban szereplő parasztra vonatkozó részek népi ere-

¹ Közlöm itt a jelzett változat 5 vszkát; hogy e változat épenúgy egy törzsből hajlott ki a főlem közlöttel, mint az ismeretes magyar változatok, az minden bizonygatás nélkül is kétségtelen.

Filia

*Vis habere studiosum?
Volo pater, volo mater
Scio enim quare
Studiosi juvenes
Semper sunt amabiles
Et eorum tota vita
Vita, vita, tota vita
Semper est jucunda*

² Ezt a szintén diákdícsérő éneket Thaly Kálmán (*Vit. én. 66-71*) közölte.

³ Kanyaró i. h. 71.

⁴ P. Horváth Adám gyűjt. (E. M. Kézirattár 1930. sz.) 59 b.— Erdélyi János: *Népd. és mond.* III, 2—3 és 157 (Szeged), Bartalus: *Magy. Dalok Egy. Gyűjt.* I, 20—21 (Erdélyi dallammal). *MagyNépkGyűjt.* II, 136-138 (Csongrád), Székely-Abafi: *Szerelmi népd.* 42—43 (Csákvár) Csűry (Erd. Ir. Szemle 1924: 92), magam diákkörből Sepsiszentgyörgyről és Udvarhelyről ismerem az ének változatait. Désen még trágár változatát is hallottam egy lakotosságdtól.

⁵ I. h. 72.

detét, hisz e versszak a parasztra nézve lebecsülést jelent; ezt a nép saját magával szemben aligha engedné meg. Az a parasztra vonatkozó versszak, melyet Csűry számosháti népköltési gyűjtésből közölt, már kétségtelen népi eredetű. De ott már a paraszt megbecsüléséről van szó. A katonára vonatkozó változatot¹ szintén népinek kell vennünk, mert abban a nép előtt becsült katona a kitüntetett személy; feltehetjük azonban azt, hogy az eszmét a közvetítő itt is a Varga Melodiárium latin változata 3. versszakának miles-motivumból vette² s csak később dolgozta ki azt a nép a maga hajlamának, katona-becsülésének megfelelően.³

Egyébként magam ezt az énekünket a nemzetközi nótakincshez tartozónak gondolom. Amint fennebb láttuk, a német- és magyarországi latinságból már sikerült egy-egy változatot kimutatnunk. Érdekes azonban tudni azt, hogy az erdélyi rumén népköltészet is ismer hasonló tárgyat. A Mezőségről jegyeztem le a következő rumén népének szövegét:⁴

1. „ <i>Fata mamei cea mai mică,</i>
<i>Cea mai mică</i>
<i>Te-te cere un soldat,</i>
<i>Un soldat, un soldat,</i>
<i>Cel mai mare blăstămat.“</i> | 2. „ <i>Fata mamei cea mai mică,</i>
<i>Cea mai mică</i>
<i>Te-te cere un plugar,</i>
<i>Un plugar, un plugar.</i>
<i>El mână boii la jug,“</i>
<i>„Eu mă duc, eu mă duc</i>
<i>Maică după el.“</i> |
|--|---|

Valószínűnek tartom, hogy e rumén változat magyar közvetítéssel jutott bele a rumén népköltészetbe. Természetesen itt is, mint a magyar változat esetében, csakis *tárgykölcsönzésről* és nem fordításról van szó. A hang s a beállítás a rumén változatban sokkal népiesebbnek tetszik,

¹ Erdélyi III, 157.

² Természetesen itt nem épen e latin változathoz való kölcsönvételtől van szó, hanem abból a latin énekváltozathoz valóról, melynek írott nyoma a *Varga Melodiárium*-ban, illetőleg a *Kommers Buch*-ban maradt fenn.

³ Érdekes megfigyelni, hogy a különböző változatokban legtöbb az iparosokra vonatkozó versszak; leginkább a kovács (5-ször), a szabó (4), a takács (2), bádogos (1), suszter (1), bognár (1) versenyez a diákkal, akít minden változat még a katona (1), boltos (1), molnár (2), béres (2), kanász (1), juhász (1), bíró (1), paraszt (1) és a János-sal (1) szemben is *gyöngyvirágnak* nevez.

⁴ Szórol-szóra való fordítása: 1. Legkisebb, legkisebb leánya anyának, kér téged egy katona, egy katona, egy legátkozottabb katona. Nem megyek, nem megyek anyácskám utána. 2. Legkisebb, legkisebb leánya anyának, kér téged egy földműves, egy földműves, egy földműves. Ó a járomba hajtja az ökröket, elmegyek, elmegyek anyácskám utána. Az éneket az akkor Ördöngösfüzesen (Szolnok-Doboka m.) lakó dr. Sallak György orvos 1931 táján orvostanhallgató korában közölte velem. A szöveget — sajnos — csak irodalmi átírásban tudom közölni.

mint a magyar változatok esetében s így feltehető, hogy a rumén nép körébe e dal tudákos közvetítés nélkül jutott.

Hogy a magyar ének ma is többfelé él-e a nép ajkán, nem tudom. Mai életére nézve egyetlen biztos adatunk a Csűrýtől a Szamosháton feljegyzett változat. Régebbi népi életére nézve, Erdélyi, Bartalus stb. közlése elég bizonyíték, habár e gyűjtők gyűjtési alapelve elég bizonytalan is. Magam csak diákok és iparosok között hallottam, amennyire emlékszem, 3 versszakos — a kovács, szabó és diákra vonatkozó — változatban. Úgy vélem, hogy bár valaha eléggé ismert népdal is volt, ma már a nép kevésbé ismerheti. Lassan mint diáknóta is csak mesterséges élesztgetéssel tengődik tovább a diák-öndicsérgetésnek egyik évszázados emlékeként.

2.

A vén leány panasza.

Mint ahogy az előbb tárgyalt népdalunk forrása egészen pontosan meghatározható, éppen úgy ismerjük az alábbi, legutóbb Bartók Béla közölte népdalunk forrását is:

*Párta, pártá, fene-ette pártá,
Hogy a menkő régen meg nem vágta.
Elszaggattam tizenhárom pártát,
Fene látta a gatyának szarát.¹*

E dal megett Bartók műdalt sejtett, „amelyből . . . parasztibb variáns fejlődött ki”.² Sejtelve, melyet bizonyára a dallam nem népi jellemére alapított, teljesen jogos, mert szövegtörténeti szempontból is csak azt lehet mondani, hogy az ének nem népi eredetű.

Egyébként a *Vén leány panasza* nagyon régi és nagyon sok különböző korból egészen a XX. század elejéig ismert változatban kerengett. Legelső nyoma a Thorockai daloskönyvben (1695) fedezhető fel 1643-ból,³ ha ugyan Thalynak a Szencsey-daloskönyvből közölt XVII. századi változata,⁴

¹ *A magyar népdal* Bpest, 1924. 55. l.; a dalt maga Bartók jegyezte le Nagymenyeren (Komárom vm.), de legtöbb változata erdélyi daloskönyvekben s népköltési gyűjteményekben van.

² Uo. 97. l. 207. jegyz.

³ Az E. M. kéziratlár 2682. sz. 16-r pergamentkötésű kézírata; ismerttem az Erd. Ir. Szemlében (1929: 3–4. sz.), ill. az ErdTudFüz. (20: 6–7); maga az ének dalunkkal egyező versszakot nem tartalmaz, de kétségtelenül a Vén leány panasza-családjából való.

⁴ Thaly: *Vit. én.* II: 173–77; 19 vszkból áll; a 17. vszka kifejezéseiben is egyezik a Bartók-féle változattal:

*Elbűsöltem nyolcvanhárom pártát:
De nem vettem soha bizony hasznát,
Az g nak csömögős falatját
Nem érzettem soha használatját.*

vagy a Vásárhelyi daloskönyvben levő,¹ ugyancsak XVII. századi, nem előbbi. Az ének XVIII. és XIX. századi változatai² is több-kevesebb tárgyi vagy szószerinti, illetőleg kifejezésbeli egyezést mutatnak Bartók változatával.³

A magam részéről ebben az esetben is diákeredetet sejték nemcsak azért, mivel a változatoknak csaknem mindenikében a diák a kilüktetett személy, akit a vén leány „megkéretne“, hanem azért is, mert e dal — Kanyaró szerint — még a múlt század elején is énekelték „pajkosabb diákjaink“ Kolozsvárt és Tordán.⁴ Magának a dalnak egész szelleme, sokszor trágár gunyolódása, az iparosok lebecsülése, mely különlegesen diákszokás, egyaránt diákszerzőt sejtetnek velem.

Szabó T. Attila.

¹ RMKvtár 15: 74–76.; 19 vszkból áll; 12. versszaka így szól:

*Elviseltem harminchárom pártát,
De még én soha nem láttam gatyát,
És g k ő édes falatját,
Soha nem kostoltam ő mivoltát.*

² Változatait közli Ferenczi (Bocskor daloskönyv. ErdMúz. 1898: 382; két töredék), Kanyaró (ErdMúz. 1892: 556, 1893: 91–92, 1903: 500–50.) Thury (IK. 1901: 76–77), Erdélyi (I, 250–52, II, 88, 241–44, 254), Kriza (*Vadrózsák* 108–109, 159–160 és 178–179); egy töredékes változata megvan a Várfalvi Fodor énekeskönyvben (IK. 1931: 210). Megvan a kolozsvári ref. koll. egyik XVIII. sz. végi ponyva nyomtatványköt.-ben is (LVII: 475. r.). A P. Horváth Ádám másolt énekes könyve a 33-an egy „*Megunt pártá*“ c. ének egy versszakát közli; ez is ebből a családból származhatik.

³ A Thury változata (i. h.) 4. versszakának kezdete teljesen egyezik a Bartók-éle változat 3. sorával

*Elszaggattam harminchárom pártát,
Még sem vettem az gatyának egy pénz árá hasznát stb.*

⁴ *Tréfás versek* stb. ErdMúz. 1903: 494.

Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana.

A trianoni megszállás idején román körökben nagy divat volt a székelyek állítólagos románságának kérdésével foglalkozni. A román tétel szerint a Székelyföld a román faj nagy temetője, századok folyamán százezer és százezer román pusztítója, olvasztó kohója. A székelység nem őslakó a maga földjén, mert ez Trajanus kora óta a románoké. A vitéz határőrző székely-fajta csak jövevény és csak rátelepedett az ősi jussából kiforgatott románságra. A „jövevények” lassankint beolvasztották a székelyföldi románok nagy részét. Az elnyomás és beolvasztás annyira kevertté tette a székelyek vérének, hogy abban ma a román elem van többségben, tehát a székelyeket akár románoknak is lehet tekinteni. A székely-román azonosításnak nem akadt olyan tudományos hangú román képviselője, aki a székelyeket mindenestől románoknak tekintette volna, de a köztudat a mérsékeltbb állításokat túltorzítva, olyan formában tette magáévá, amely szerint a székelyek valóságos románok, akiket az idők mostohasága egy barbár ázsiai farkas, a magyarok karmaiba hajtott, ahonnan meg kell menteni és az anyanép keblére vissza kell vezetni őket. Politikumból az általános román körök is magukévá tették ezt a tételt, rajtuk keresztül pedig egyrészt a román társadalom, másrészt a kormányhatóságok is felfigyeltek a székely-román kérdésre; ennek a figyelemnek igen sok keserves gyakorlati következménye lett a székely-magyarország számára. Az elmúlt két évtized alatt a románság kísérletet tett arra, hogy az államhatalom minden fegyverével felszerelve, az erőszak és az édesgetés minden módszerének latbavetésével felvegye a harcot a székelységnek a román fajta számára való meghódítására.

A magyar közhit a székelyek románságának tanát — helyesen — Iorga Miklós nevéhez fűzi. A tan kialakulásának történetét és érvényesülésének körülményeit azonban csak kevesen ismerik. E tanulmány célja ezt a kérdést ismertetni.¹

A székelyföldi görög keleti és görög katolikus székelyek létéről a liberális korszak erdélyi román vezetőférfiai tudtak már a világháború előtt. A hajdudorogi magyar görög-katolikus püspökség felállítása (1912) részben a székelyföldi görög katolikus románok nemzetiségi sorsa miatt izgatta fel mód felett a román kedélyeket. Nem lehetett titok előttük az,

¹ A székelyföldi románság multjának tudományos vizsgálata nem feladata e tanulmánynak.

amire már De Gérando Ágoston 1845-ben rámutatott,¹ t. i. hogy a székelység tömegesen olvasztja magába a körében és környékén élő románokat. De Gérando azt is észrevette, hogy a szélszórt lakosság erdélyszerte hajlamos beolvadni a tömeges lakosságba. Ez a közismert tétel érvényes a székely-román kérdés megítélésében is. Ez tűnik ki Balogh Pálnak a XX. század első éveiben írt két statisztikai tanulmányából is.² Balogh egyrészt Lenk vegyesértékű Lexikonja,³ másrészt az 1890. és 1900. évi hivatalos magyar népszámlálás adatainak összevetésével, ha nem is hibátlan, de hozzávetőlegesen hű képet rajzolt Erdély és a Székelyföld magyar-román népi ingadozásairól. Ahol magyar kisebbség román néptöbbséggel áll szemben, az eredmény majdnem mindenütt elszomorító; a Székelyföld ellenben belső területén és a széleken egyaránt jelentős nyereséget szerzett a magyar fajnak. A székelyföldi románság fogyása általában tehát természetes jelenségnek tekinthető. A románság beolvadása a fenti területen tény, de kár volna e tényből akár magyar, akár román részről túlzásba menő következtetéseket levonni. Tévedés volna a román beolvadás, tehát bizonyos százaléku román eredetű székelység létezését tagadni akár szégyenből, akár más megfontolásból, hiszen a másszármazású székelyek is egyenrangú tagjai a lelki magyar nemzetnek. Tévedés viszont a románság egy részétől a székelyföldi románság jelenlétéből fantasztikus és semmi módon nem igazolható, délibábos meséket koholni arról, hogy a Székelyföld valamikor tiszta román föld lett volna. Beolvasztásról sem beszélhetnek román részről, mert itt egyszerűen önkéntes beolvadás történt. A kérdés tudományos vizsgálata feltétlenül megköveteli az érzelmi talapzatról való levételt; ez azonban a nemzetiségi kérdésnek különlegesen érzelmi jellegét tekintve, közel áll a lehetetlenséghez. Az érzelem teljes kiküszöbölése az ítélezkéssből szembenáll a nemzetiség élet-folytatásának gyakorlatával, etikájával. Tehát: nem jó román az, akinek nem fáj a székelyföldi románság természetes beolvadása a magyarságba. A nemzetiség gondolköréből tekintve egészen természetes a románság törekvése az ilyen folyamat megakadályozására, megállítására és megfordítására. De nem menthető a múltba visszavetített hamis történelmi, néprajzi, stb. tételek kitalálása a nemzetiségi hódítói szándék lelki alapjainak megerősítésére. A székely-román kérdés megoldása ennél fogva a helyes arányok megtalálásában rejlik. A rendelkezésre álló források és tényezők vizsgálata hozzáegíthet bennünket a feladat megoldásához.

A székelyek állítólagos román származásának kérdése pedig távolról sem mentes a politikai vonatkozásoktól. A nagy magyar-román per hatalmas kérdés tömegébe külön fejezetként szervesen ágyazódik bele. Egyik gyökérfkérdése a román folytonosság Erdély földjén, a másik, vele kapcsolatos, a székelyek eredete. A vitázó felek ezért foglalkoznak annyit ezzel a két kérdéssel. A székely-román kérdés tehát tulajdonképen

¹ *La Transylvanie et ses habitants*. Paris, 1845. II, 170–1.

² *A népfajok Magyarországon*. Bp., 1902. — Erdély fajnépei s a székely kérdés. Kolozsvár, 1903.

³ *Siebenbürgens geographisch-, topografisch-... Lexikon*. Wien, 1839. I–IV. köt.

részjelensége a folytonosság kérdésének. Ha a folytonosság tétele be volna bizonyítva, ez történelmi joggal látná el az erdélyi románságot a Kárpátok ölen és a közelmúlt Nagyromániájában, viszont a Székelyföld ősi román jellegének bebizonyítása is bizonyos előjogokkal ruházná fel az onnan már-már tökéletesen kiszorult román fajt. Innen az a nagy buzgalom román részről, hogy tudományos eszközökkel, vagy akár csak tudományos bűvészkedéssel bizonyítsák be a románok ősi mivoltát az izzig-vérig magyar Székelyföldön.

A székelyek román származása tételének nélkülözhetetlen feltételei közt — a kontinuitás feltételezése mellett — ott volt a belőle kinőtt vágy a dáko-román birodalom „visszaállítására”. A minden románlakta terület politikai egyesülését szolgáló gondolat a múlt század harmincas éveiben vált általánossá, éspedig a Kárpátokon túl, tehát nem az erdélyi románság körében. A székelyek románságának tételét csak akkor lehetett kifejteni, amikor már széles néprétegek esküdtek a dáko-román birodalom gondolatára és amikor a politikai vágyak benső heve valóságos formában volt képes felütnetni a székelyek román származását. Mint minden jelentős politikai gondolat, az egyesülési eszme is előbb a kiválasztottak, egy szűkkörű társaság birtoka volt, s onnan terjedt át lassankint a tipikusan nehézfejű tanuló, a közvélemény tudatába. Ez a folyamat, Romániában és Erdélyben egyaránt, a kilencvenes években ment végbe. Ott a Liga Culturală izgatása, itt a memorandum-per hullámai vitték el minden kunyhóba az összes románok egyesítésének gondolatát. Az eljövendő Nagyrománia testében éktelen idegen testként, szűrő tövisként tűnt fel a majdnem tökéletesen román népi elemek közé szisztematizáló székelység. A beteljesedétnak álmódott eszme képére felvetültek a jövő Románia nemzetiségi kérdéseinek körvonalai is. A háború előtti Románia egész szellemi élete e nemzeti eszmére nézve és e nemzeti eszméért dolgozott. Nem csodáltnivaló tehát a székely-román kérdés felvetődése, ellenkezőleg: az lett volna csodálatos, ha nem kerül felszínre.

Iorga Miklós volt az, aki finom ösztönrel megsejtette a székelyek román származásának mint politikai fontosságú kérdésnek jelentőségét, ő keresett először érzelmi, történelmi, néprajzi, nyelvészeti, biológiai stb. érveket a tétel bizonyítására, ő terjesztette el a tant széles néprétegek körében és végül az ő nyomán indult el néhány „tudományos” követője, hogy folytassa a bizonygatást. A következőkben — a kérdés kritikai taglalásának mellőzésével és a történelmi vonatkozásoknak csupán érintésével — a székelyek románságának kérdését mint a Iorga elindította kezdettől hosszú utat megjárt folyamatot igyekszem bemutatni. A kérdésnek történelmi, nyelvészeti, emberföldrajzi, néprajzi, élettani stb. szempontból való kritikai feldolgozása újabb feladat lesz.

A székely kérdés nem tűnhetett fel már Iorga pályájának kezdetén. Gyakori nyugati utazásai alatt csak keresztülrobogott Erdélyen és Magyarországon, de sohasem tartózkodott területén huzamosabban. 1899-ben azonban hosszabb időt töltött Erdélyben, történelmi források után kutatva Brassó, Szeben és Beszterce levéltáraiban. Ekkor tűnhettek fel előtte először, talán Brassó piacán, a székelyek. Ekkor ébredhetett fel benne

az érdeklődés e különös magyar faj iránt, mely annyira útjában áll Kelet-erdélyben a román érvényesülésnek. Közelebről ekkor még nem ismerhette őket. Egyik 1902-ben megjelent erdélyi tárgyú könyvében¹ még semmi sem mutat a székelysége vonatkozó érdemleges ismereteire mindössze annyit jegyez meg róluk, hogy a többi magyarokat messze megelőzve kerülhettek Erdély keleti szélére határt védeni. Első nagy németnyelvű román történelmi összefoglalásában, néhány esztendő múlva már részletesebben kifejti a székelyek egy részének román eredetére vonatkozó tételét. Eszerint ezek már nem tudnak románul, de büszkén vallják magukat románnak — magyar nyelven. Azt is hozzáteszi, hogy ezek a szerencsétlen elmagyarosodott románok néhány év alatt román iskolában jól megtanulnának anyanyelvükön. Papjaik ekkor még — szerinte — románok, de félő, hogy a magyar statisztika hamarosan magyarokat fog belőlük csinálni.² Ezzel szemben nem felejt el kiemelni a román állam megértő magatartását a moldvai csángók iránt, akik bántatlanul magyarok maradhatnak és semmiféle elnyomástól nem kell szenvedniök.³

Eddigi értesüléseit Iorga minden bizonnyal erdélyi utain a román értelmiségtől nyerhette. Ekkor találkozott kivált Brassóban a tüzesvérű, még fiatal egyetemi tanár az erdélyi román értelmiség néhány tanárképviselőjével.⁴ Balázsfalván megismerhette egy Moldovan János keményveretű románságát és egy Bunea Ágoston szigorú „kisebbségi” erényeit. Lehetetlenség lett volna, hogy ezek a lelkes román egyházi férfiak bizalmas beszélgetések keretében meg ne tárgyalták volna az erdélyi románság legveszendőbb hányadának sorsát. Az általános vélemény reménytelennek látta ezt a sorsot és a mentés munkáját teljesen kilátástalan erőlködésnek minősítette.⁵ Ez a vélemény később még Nagyromániában is elég általános marad a román értelmiségi körökben. A reménység elhintett magva azonban termékeny talajra talált a román történelmet épen akkoriban átértékelő és új szintézisben bemutató fiatal Iorga nacionalista lelkében.

Mindez csak csira volt. A székelyekkel és egyben Erdéllyel közelebről csak 1905-ben ismerkedett meg. A nemzetiségi kérdés hosszabb tespedés után ekkor kezd újból divatossá válni. Erdélyben a politikai tevékenység újrafelvétele jelentette a mozgalmasabb korszak kezdetét, Romániában pedig épen Iorga szenvedélyes agitációja, egyelőre irodalmi keretek közt, a Sămănătorul című folyóiratban hoz újabb kiéleződést politikai téren. Ebben az esztendőben adják át rendeltetésének fényes és hosszas ünnepek keretében az Astra néprajzi múzeumát Nagyszebenben. A sok ó-királyságbeli politikai nagyság mellett megjelenik az ünnepeken maga Iorga Miklós is, előadást tart, majd az erdélyi románság

¹ *Sate și profeți*. București, 1902. 93.

² *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905 II 383.

³ I. m. 385.

⁴ Vö Iorga, *Oamenii cari au fost*. Valenii-de-Munte, 1911.

⁵ Az általános nézettől eltérő derűlátás mutatkozik meg a *Telegraful Român* egyik 1911. október elejéről való cikkében. Nagygalambfalván 72 magyar nyelvű, de állítólag román öntudatú család az Albina bank támogatásával hitelszövetkezetet létesít, földbirtokot vesz és parcelláz fel tagjai közt és megszerzi a falu gazdasági hegemóniáját a magyar vallású székelyekkel szemben. *L. Magyar Kisebbség*. II (1932), 397.

örömnappjainak lezajlása után körutat tesz Erdélyben. Nagyrészt román-lakta területeken tett útjának gyümölcse egy kétkötetes útleírás lesz.¹ A Székelyföld sem maradt látogatatlan. Vérmérsékletének megfelelően Iorga seholsem időzik hosszasan. Felületesen kapkod és a részletről hamar az egészre következtet. A Székelyfölddel sem bánk el különbbül. Brassóból kiindulva — leszállás nélkül — kényelmesen végiggördül a székely kövasúton és Gyimesnél, mint aki jól s alaposan végezte dolgát, elhagyja Magyarországot. E röpké utazás alapján Iorga részletekbe menő véleményét a székelységről nem alkothatta, ilyet azonban bőségesen nyilvánít. A székely ember testi-lelki alkata, nyelve, életmódja nyitott könyv előtte, sőt a székelység egy részének románságát is sikerül hirtelenében megállapítania. Világos, hogy mindezt megelőzően az erdélyi román értelmiségtől hallhatta.

A Barcaságon áthaladva a román történelem jelenetei elevenednek meg előtte. Mihály vajda és Radu Őrban robognak hadaik élén diadalok felé. A hegyek felé tekintve, elszórtan a székelyek között, román falvak körvonalait véli felismerni. Minél több románt akar látni. „Ahol két templomot látsz — írja —, az egyik a mi falusiainké... Itt a román tanult embernek meg van az a fájdalma, hogy olyan sokat talál a fajtájából, aki még annyira sem tud románul, hogy elmondja, amit mégis elmond, büszkén, magyarul: „Román vagyok!” A pap a liturgiát még románul, a prédikációt már magyarul kénytelen mondani, ha azt akarja, hogy meg is értsék. Alig akad, aki a templomi énekeket románul tudná. Gyakran még a pap is csak töri a román nyelvet. De ha már ilyen szomorú a helyzet, valamivel csak kell vigasztalódnia a megszorodott utasnak. Ezen a vidéken „a mieink nem voltak képesek helytállani. Ők a hódítóknak vitézi vért, öltözéket és szokásokat adtak. Még ma is megkülönböztetheted a fajszekelyt a keveredett székelytől; az utóbbinak finomabb felépítésében, barna orcájában és élénk szemeiben felismered fajtánk sajátosságait. Elvesztésük a székelyek közepette annál könnyebb volt, hogy egyik is, másik is ugyanazt az életet élte és nem választotta el őket egymástól osztály- és foglalkozási gyűlölet.” Mindezek tetejébe még azt is megtanulhatjuk az utazó Iorgától, hogy a székelyek minden időben lelkesen támogatták hadaikkal az Erdélybe sűrűn beütő román fejedelmeket.²

Iorga a székelyföldi románság múltjáról is nyújt hirtelen tájékoztatót. A román vallású, de magyar nyelvű románok a székelység kellős közepén — szerinte — olyan időben érkeztek ide, akár keletről, akár nyugatról, amikor a szomszédok ereje valamivel csökkent. Az ellenségeskedés székely és román közt szidalmakban, dulakodásokban nyilvánul meg, de a köztük levő viszonyt főképen a magyar kormánykörök uszítása mérgeíti el. Iorga mindezt csodálatosképen a vonatablakból látja; de meglát egyebet is. Csak egy mondatot idézzünk belőle: „Ahol a legtávolabbi idők óta a bogumil románok (?) szombatja volt, ott alapították a ferencesek csikszombati (!) híres zárdájukat, Csikszeredát.”³ Hogy

¹ *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*. Buc., 1906.

² I. h. II, 709–14.

³ I. h. 716.

honnán vette a bogumil románokat és hogyan lett a szombatból szerda, vagy ha úgy tetszik, a szerdából szombat, nincs miért firtatni. De ez a homály világozságot áraszt, belevilágít lorga munkamódszerébe. A helységneveket azonnal romanizálja, Sepsiszentgyörgyből Sepsi-Sin-Gheorghiu, Gyergyószentmiklósból a még románul is ugyancsak fonák Gherghiul Sf. Miclăuş lesz. Utóbbival kapcsolatban a környék eredeti román voltáról is felvilágosít bennünket. „Mindaz, ami ettől keletre terül el, új szerzeménye ennek a rabló (!) Monarchiának. Egészen addig, ahol Toplica falvai található, régen Moldva fejedelme uralkodott. Csak 1760 után kezdődtek panaszok felmerülni ellene, hogy túllépte a határt. A hatalmasabbaknak és a ravaszabbaknak volt igazuk. II. József (?) az 1770-es években (?) azzal dicsekedhetett, hogy a császársághoz csatolt egy akkora sziklás és óriási erdőségekkel borított tartományt, mint két vármegye (?). Azért mind a mai napig mutatják, hogy hol volt a régi és becsületes (!) határ és a falvak templomocskáinak szent asztalán a romani (Moldva) püspök oltárterítői vannak. A Békás-szoros körüli jó, tiszta román falvak egész csoportja tudvalevőleg ezen nemrégén végrehajtott rablás (!) folytán került Magyarországhoz.”¹

Ezek után lorga örömmel állapítja meg a legrománabb falvak és emberek jelenlétét. Széles lendülettel és rikító színésszeggel leír egy lakodalmas menetet. „Ezek az emberek feltétlenül románok!” — mondja ki határozottan. A kalauz kiábrándítja: — „Csángók!” — A gyimesi állomáson egy székely leánykából minden áron ki akarja préselni, hogy tulajdonképpen román, de nem sikerül. Egy másikat mintha románul hallana beszélni, de mire ezen a nyelven szól hozzá, a lány hamar elfordítja fejét. „Nu ești româncă?” — kérdezi a román székelyeket kereső tudós, de itt is csak azt kell megtudnia, hogy a gyimesi csángók magyarok és nem románok.² Magyarul jól beszélő felesége elbeszélget egy román anyától és magyar apától született leánnyal, ez is alig pár szót tud románul, de elmondja, hogy a faluban román pap és tanító, sőt még román szolgabíró is van. Románul tudó ember azonban alig akad. „És hogy a pohár egy utolsó méregcseppel teljék meg: itt a magyarok és a románok nagyon jól élnek egymás mellett” — írja lorga. Mindezek után nem csodálható, ha Erdélyből távoztában azt a tanácsot köti a királyságbeli román lelkére: ne utazzék Gyimes-Palánka felé!³

Erdélyben szerzett benyomásait később is hűen megőrizte, sőt újabb észrevételekkel kísérte. Mint kitűnő propagandista és agitátor, igen jól tudta, hogy egy nézet elterjesztésének legcélszerűbb módja a gyakori ismételtetés egyszerű formában. A székely-román kérdés gyakran visszavisszatér lorga előadásáiban, füzeteiben, tudományos műveiben, tanönyveiben. Egy 1903-ban írt cikkében még elég szerényen nyilatkozik az „elszékelyesített románok” számáról.⁴ 1907-ben újabb részletekkel

¹ I. h. 720. — Felesleges cáfolatba bocsátkozni.

² I. h. 722—3.

³ I. h. 724.

⁴ „Ebben az idegen tartományban az emberek százainak és ezreinek román arca, öltözéke van, de nem tudnak románul.” *O luptă literară*. Buc., 1916. II, 281,

gazdagítja olvasói tudását a székelyekről. Megtudhatják, hogy a magyar és a székely nem egy, hanem két nép. Még a beszédük is különbözik egymástól. A székelyek külseje és ruhája olyan, mint a románoké, „ugyanis vérünk is folyik ennek a székely népnek ereiben, amely a mi elnemzetiellenítésünket okozta és a ruházatot legnagyobb részben tőlünk kapta, mi művelt nép voltunk, míg ők a sorstól reánkdobott barbár fajta voltak.”¹

Megismétli állításait, sőt megtoldja őket a világháború idején. A székelyek szerint nem magyarok, hanem „külön nép”. A magyarok tudják és takargatják ezt a tényt, de a székely, ha megkérdezik, mindíg székelynek vallja magát, sohasem magyarnak. A székely a múltban a magyart két formában ismerte: jobbágy és földesúr formájában. Az elsőt lenézte, a másodikat gyűlölte. A székelyeket mai lakóhelyükre a magyar királyok telepítették be a régi lakók, a románok közé. Eleinte sokkal jobb viszonyban voltak ezekkel, mint a magyarokkal. A székelyek zárt tömegekben költöztek be, ezért sikerült a románokat hamar beolvasztani. A román művelődési hatástól azonban nem maradtak érintetlenek, házuk-tája, sőt széki berendezésük is román. „A székekkel való kormányzást csak a székelyeknek és — a cigányoknak kölcsönözték.” A székelyek ösztönösen mindig is érezték román vérüket, ezért a moldvai vajdákkal karöltve szívesen prédálták az erdélyi magyar urak birtokait s ebből székely-román testvériség fejlődött ki. „Egy nagy és tartós paraszt-egység létesült a moldvai románok és gyakran a Székelyföld román *testvérei*”² közt. Anélkül, hogy valaki megparancsolta volna, ezek a csatákban amazok mellé álltak.” Példa rá több is akad Nagy István, Rareș Péter és Mihály vajda idejéből.³

Iorga nyilván túl sokat várt a székelyek képzelt román ösztöneitől. A román betörés visszaverése idején vagyunk, 1916 vége felé, amikor a román hadsereg véres fővel menekül Erdélyből. Megmagyarázhatatlan derülátással Iorga mégis az ősi román vér lüktetését keresi a székely erekben. „A magyar hatóságok hetven esztendőig, közel egy évszázadig magyarrá igyekeztek őket tenni. Iskolákat állítottak, birtokokat adtak nekik, elárasztották őket minden jóval. Az oláh ellen izgatták őket... És lehetséges, hogy a románok mostani megjelenése felébresztette lelkükben az új tanítás ellenére az ősi ösztönöket, amelyek csak nagynehezen tűnnek el a nép fiának fejéből.”⁴ Iorga tehát komolyan vette saját agyrémét. A szörnyű visszavonulás idején, amikor a Moldvára zsugorított Romániában alig volt már lélek, Iorga a iași katonai iskola (Școala Militară) növendékeit azzal ámitja 1917. január 11-én tartott előadásában, hogy az erdélyi magyarok helytállanak ugyan, de nem ösztönből, nem saját lényegük szerint, mindössze az iskolák által beléjüknevelt hazafias öntudatból és a hatóságok hivatalos parancsára.⁵ Iorga nézeteit megerő-

¹ *Ceva despre Ardealul românesc*. Buc., 1907. 3.

² Iorga kiemelése!

³ *Secuimea*. Neamul Românesc 1916. szept. 1. (L. Războiul nostru în note zilnice. Craiova 1922, II. 109.)

⁴ I. m. 110.

⁵ *Sufletul românesc*. I. m. Craiova, 1923. III. 18.

sítette az a körülmény is, hogy 1905-i útleírásában foglalt ötleteit a székelység román eredetéről mások is kezdték hangsúlyozni;¹ ezt Iorga bírálatali ismertetésében örömmel üdvözölte.²

Az 1913–1916 közt eltelt idő kibővítelte Iorga tudásanyagát a székelyekről.³ A Veress Endrétől rendelkezésére bocsátott székely-moldvai vonatkozású okiratokat a Román Történelmi Bizottság értesítőjében nyilvánosságra hozza.⁴ Bevezető tanulmányában, a maga módján, szabad értelmezéssel és a helynevek téves eredeztetésével, felhasználja a magyar forráskiadványok egy részét, leggyakrabban a Székely Oklevéltárt. A székelyek szerinte betelepítésük óta állandóan erős román hatásnak voltak kitéve. „Akárcsak a románoknak, nekik is kezdettől fogva, határozott katonai erényeik voltak...” A „primipilus” magyarul nem más, mint „lovaság” (l), a „comes” pedig megfelel a román vajdának. A faluközösségekben ugyanaz a szokásjog uralkodik, ugyanaz az életforma. Természetesen nincsen forrás, amelyből a székely-román keveredést és közeledést kiolvashatná, de van cél, amelynek érdekében bizonyítani kell, s ez a Székelyföld eredendő román mivolta. „Ez a hasonlatosság a szokásokban — írja — kétségtelenül meggondolkoztatta az embert. Eleitől kezdve kizárja a lakatlan területekre való betelepítés gondolatát, ahová a románok mint menekültek jöttek volna, Magyarország királya azon óhajának megfelelően, hogy országát benépesítse, vagy mint a fogoly bessenyők, akiket . . . szétosztottak a győztesek közt, vagy különleges feltételek mellett az ország védelmére tartottak. Mi kétségtelenül semmit sem vettünk át a székelyek népi műveltségéből; de ki tagadhatná, hogy népi műveltségünkben ők semmit sem kölcsönöztek?”⁵ Román átvétellel magyarázhatók a -mir és -slav végződésű nevek, valamint a zsidó bibliai személynevek szokása a székelyeknél. A szentekről elnevezett helynevek (Szentlélek, Nagyboldogasszony, Szentdemeter stb.) a keleti egyházban szokásos szentnevek ugyan, de eredetük a német lovagrend hatásában keresendő. Ezt a tételt meg sem kísérel komolyan bizonyítani, mert az egy poroszországi Marienburg felemlítése nem tekinthető annak. A német lovagok azok, akik szászokat és katolikus magyarokat telepítenek Erdély délkeleti részébe. „Ha e feltevés által Attila elveszteni ósytjai jogait és a székelység hétszázados múltját, ki tehet róla!”⁶ — írja gúnyosan. A tatárjárás döntő fontosságú tényező a székely-román viszonyban. A székelység védelmi állásba szorul a Kárpátok vonalán, holott azelőtt súlypontja a gerinctől keletre volt, a románok pedig inkább keletebbre húzódtak, ahol „a tatárok távoli fennhatósága alatt kevés adóval helyze-

¹ Enescu Ion és Enescu Iuliu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramurașul din punct de vedere agricol, cultural și economic*. Buc., 1915.

² *La question roumaine en Autriche et Hongrie*. Buc., 1915. 30.

³ Az 1913/14. egyetemi évben az erdélyi románokról adott elő. Eredményeit kibővítve két kötetes munkában bocsátotta közre (*Istoria omînilor din Ardeal și Ungaria*. Buc., 1915. Franciául is. Buc., 1915–1916.).

⁴ *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile Secuilor cu Moldova* (Buletinul Comisiei Istorice a României. II (1916). 179–272.).

⁵ I. m. 182. — Ennek ellenkezője tűnik ki: Iorga, *Hist. des Roum. de Tr. et de H.*, Buc. 1916. I, 64.

⁶ I. m. 182–3.

tük sokkal könnyebb volt." Mondanunk sem kell, hogy e vélemény teljesen légből kapott, semmiféle forrásra nem támaszkodik. A királyi várak mellé mint „iobagiones castrenses“ (I) újabb románok kerülnek, mint „szabad emberek, megbecsült harcosok, önkormányzati privilégiumokkal rendelkező falvakkal“, mint Oláhfalú, Várhegy, vagy Székelynéz (I)?¹

Iorga feladata bebizonyítani, hogy a románság őslakó a Székelyföldön. Még az sem baj számára, ha közben a régi románok kipusztulnak, beolvadnak a székelységbe, elsőbbségüket biztosítva érezi. A később, szerinte „újra“ betelepülő románok már örökölik az őslakó jogát. Aki állít, annak természetesen bizonyítania is kell. Erre pedig források híján, még Iorga agyafúrt dialektikája sem képes. Tény, hogy a Székelyföld és Moldva népe közt a viszony legtöbbször jó lehetett. A Kárpátok két oldalán a lakosság főként állattenyésztésből élt. A kézdvíasárhelyi székely pásztorok rendszeresen áljártak legeltetni moldvai területre és ezt a szokást századokon keresztül a moldvai fejedelmek és a tárgy-ocnai kamarások mindegyre megújított okmányokkal törvényesítették, amint erről épen Iorga utóbb említett kiadványában az adatok sokasága tanuskodik. A határok abban az időben nem voltak áthatolhatatlanok, sőt még pontosan megvonva sem voltak. A modern államvezetés fejlődésével csak Mária Terézia idejében, 1769-ben kerül sor a székely-moldvai határ pontos megállapítására, amiből majd bonyodalmak és végül teljes rendezés következik. Annyira nem a mai értelemben vett határok voltak a két ország közt, hogy a fejedelmek rendelkezési lehetősége időről-időre az elismert határokon túl is érvényesülhetett. Rareş Péter moldvai vajda például, igaz, a János és Ferdinánd közötti harcok igen zavaros idejében, védelmébe vehette Marosvásárhelyt.² Bethlen Gábor pedig, szintén háborús körülmények közt, kiváltságlevelet ad a határon túl lakó tatrosiaknak.³ A határok ilyen laza mivolta tette lehetővé, hogy 1562, tehát a székely jogok első komoly megcsorbítása után, a moldvai román tömegek átáramlása a Székelyföldre erőteljessé válhatott. A székely birtokviszonyokon ütött résen behatoló nagybirtok jobbágyait könnyebben megtalálhatta a behozott románokban, mint az önérzeles és régi jogait elfeledni nem akaró székelyekben.⁴ A székely kiváltságok érvényessége idején természetesen lehetetlen számottevő román lakosságot elképzelni a Székelyföldön. Utána mint jobbágyok és pásztorok valóban megjelennek, de sehol sem olyan nagy mértékben, hogy a Székelyföld etnikai egységét veszélybe sodorhatták volna. A felfedezhető román nyomokat tehát a legnagyobb tévedés volna Iorga módjára pusztulóban lévő őslakoságnak tekinteni. Iorga a Moldva és a Székelyföld közt lévő patriarkálisan békés viszonyt a székelybe beolvadt román vér ösztön-tényeinek tekinti és ugyancsak erre magyarázza a székelyek hadakozásait a román fejedelmek támogatására, mint pl. Mihály vajda betörésekor, holott azt a székelység rendi magatartása az erdélyi fejedelmek központosító és

¹ I. m. 183–5, Vö. Iorga, *Ist. Rom. din Tr. și Ung. Buc.*, 1915. I. 76. Nem foglalkozhatunk ezen a helyen Iorga teljesen légből kapott állításainak cáfolásával.

² *Székely Oklevéltár*. II, 69.

³ *SzékOkl.* VI, 51–2.

⁴ Vö. Elekes Lajos, *A székelyek útja*. Magyar Sze.nle. 1940. XXXIX, 285.

jögfosztó törekvéseivel szemben tökéletesen megmagyarázza. Iorga számára nem a tudományos igazság a fontos, hanem a román nemzeti közvéleményre gyakorlandó hatás. Ezt a célját el is éri; ismertelett munkáját fogják utódai a székely-román kérdésben tudományos tanúságtételül leggyakrabban idézni. 1916-ban írt újságcikkei e „tudományos” munkájának hangulatából csapódtak le és képeztek élénk ellentétet az akkori román politikai és hadihelyzet rettenetes nyomorúságával. A román betörés borzalmaitól nekibúsult székelység lelkében „román ösztönök” felébredését várni a világ legháládatlanabb foglalatossága volt.

A székely-román tan eddig csak belföldi körökben terjengett. 1918 őszén a „győzelem” órájában nyílt Iorgának alkalmja fényes nemzetközi környezetben, a külállamok diplomáciai testülete, az entente-misszió és a királyi család jelenlétében a székely román tévtanról szólni. A nagy átrendezés műve küszöbön állt. A székelység sorsáról nemsokára intézkedni kell. A vetés most szökken kalászba és az aratásra készülni kell. Hangos szóval kell emlegetni, hogy a székelyek nem azonosok a magyarokkal. „Magyarok és mégis másfajta magyarok — mondotta a iasi egyetem dísztermében elhangzott beszédben. — Ősi őrség lévén a Kárpátokban, nemzetük tömegétől csak 1200 táján szakadva el, hegyeik közt a románokat nemcsak népi anyagukban, hanem anyagi és szellemi művelődésükben is beolvasztották, olyan hasonlatosságot mutatva fel ilyen formán manapság a mieinkkel, hogy ezt másként mint vérközösséggel megmagyarázni nem lehet. Mint szabad parasztok, előjogos katonák, a magyar főurakban és a tőlük választott és fenntartott fejedelmekben ősi ellenségeiket látták és a mi falusi fejedelmeinkben természetes támaszaikat látták egy olyan szabadságnak, melytől nem voltak hajlandók elve elszakadni. Ezért harcoltak Vasluinál Nagy István seregében anélkül, hogy Magyarország királya küldte volna őket; ezért támogatták Rareş Pétert. Mihály vajda előjogaik megújítását ígérte meg nekik... halála után megsiratták hőn szeretett kapitányukat. Ezek tények” — erősíti büszke elégedettséggel.¹

A nagy fordulat után új helyzet támadt a székelyek románságának kérdésében is. A magyarok és a székelyek külön népi mivoltának bizonygatását a statisztikusok nagy örömmel karolták fel már a békeszerződések körüli hallatlan kavargású propaganda-forgatagban. A székelyföldi románságra most új nap virradt. Az olvadozó és eltűnedező néptöredékből uralkodó réteg lett, a most már beolvasztó törekvésekkel előhozakodó román államhatalom védő árnyékában. A beolvasztás ellen folytatott eddigi reménytelen és ernyedttársadalmi-egyházi védekezéssel szemben egy bonyolult állami gépezet minden erőforrása állt rendelkezésre az álromán székelyek áthasonítására, vagy amint mondani szokás — „visszarománosítására”. Az erre vonatkozó elképzelések őse természetesen Iorga volt, s ami a Székelyföldön a megszállás idején elnemzetietlenítő törekvésekben a gyakorlatban történt, azért a felelősség első sorban azt a Iorgát terheli, aki még az átalakulás idején többször megszólal a székely

¹ *La politique de Michel-le-Brave*. Iassy, 1918 21—2.

kérdésben.¹ Bizonyos, hogy a székelység magyar nemzethű magatartása csak keserű kiábrándulást okozhatott volna bárki másnak, csak a maga vesszőparipáján makacsul továbbnyargaló, a valósággal semmit sem törődő lorgának nem; ő 1920-ban mint parlamenti elnök a székelyföldi képviselőket azzal a feltűnéseltető kijelentéssel üdvözölte, hogy a székelyek rokonai a románoknak, valójában nem egyebek, mint elmagyarosított románok.²

Mikor Nagyrománia megvalósult, Iorga a székelyek románságának kérdésében akkor sem törődött a valósággal. Azt várná az ember, hogy most már meg fog ismerkedni alaposan a vidékkel és népével. 1925-ben rövid székelyföldi utazást tesz. Megszokott sietségét és felületességét most sem vetkezi le. A Székelyföld szerinte egészen más, mint Erdély, hiszen eredetileg nem is Erdély (?), lakosai „olyan viseletet hordanak, mint a románoké és olyan nyelvet beszélnek, mint a magyaroké, anélkül, hogy teljesen akár magyarok, akár románok volnának”. A székelyek nem egységes típusúak, „egyesek teljesen a moldvai román sajátságait hordozzák, mások a szászok szőke fajtájához közelednek... nem egy még a sápadt török-finn arcot (I?) mutatja, a fekete szemek ferde vágásával a kicsiny ráncos arcon”. Ilyen elfogultan tekint faji szempontból is a székelyre: minden jót a románból próbál kimagyarázni.

Valósággal bántja és nyugtalanítja az a határozott, nyugodt kép, amit egy székely városka, Kézdivásárhely nyújt. Ennek legalább a múltját kezdi ki Örménynek és görögnek utalja ki az érdemet a várossá fejlődésben, ha már a jelen annyira magyar, hogy az a tíz-húsz román család, a két ezred katona és az egy szál fiatal román pap nem változtathat a helyzeten. Istentisztelet után a két magyar templomból, a katolikusból és a reformátusból özönlik az ünneplőbe öltözött nép az uccára. „A lassú járásban, a méltóságos magatartásban, a tekintetek tartózkodásában van valami egy régi autonóm polgárság jegyeiből, egyesekben a kálvinista „polgár” százados fegyelméből is.” A kép erős hatást tesz rá, megérzi a magyar faj szíjjas, kitartó, törhetetlen erejét és ezt nem képes elhallgatni. „A tiszteletérzés egy fajtája hatalmasodik el az emberen — írja. — ... Ezeket az embereket, akik saját otthonukban vannak, meg kell értened, jól meg kell értened, mielőtt melléjük építenéd fészkedet.”³

Iorga nemzeti elfogultsága néha elképesztő méreteket ölt. „Ha a székely derék ember (om de omenie), ha vitéz, s ha sok más jótulajdonosága van, amellyel az igazi magyar nem rendelkezik, ha jó gazda és pedig a maga erejéből, míg a másik fajta magyar megszokta, hogy az állam szoknyájába kapaszkodjék, annak a ténynek tulajdonítható, hogy a székelyek nagyrészt román vérségűek” stb.⁴ A néhány ezer ál-románból így a székelyek többsége lett.

A „visszarománosítás” harcát Iorga később is vitézül vívja. 1926-ban egyik újságcikkében a székely kérdést „nyílt kérdés”-nek minősíti. A ma-

¹ *Secuiei „dușmanii” noștri*. Neamul Românesc. 1919. 23. sz. — *Secuimea vorbește*. U. o. 1920. 35. sz. — *Români și Secui*. Revista istorică. 1919. V, 198—9.

² Szádeczky K. Lajos. *A székelyek oláh rokonságának meséje*. Bp., 1926. 17.

³ *In Secuime*. Constatări și datorii. Neamul Rom. 1925. 170. sz.

⁴ *Viața Românilor în Ardeal*. Arad, 1926. 21.

gyar tudósok — szerinte — mindent elkövettek, hogy a székelyeket a magyaroknál jobb magyaroknak tüntessék fel. Csináltak már belőlük hunokat és más törökfajú népet, olyan is volt (t. i. Karácsonyi János), aki gepidákat vélt bennük felfedezni. Iorga a sort megtoldja a maga feltevésével: a székelyek nagyrészt románok.¹

Iorga 1926. december 13-i cikkének tekintélyes visszhangja támadt mind a román, mind a magyar társadalom körében. Iorga tanának hatása már előbb is megnyilvánult, így például az állami elemi népoktatásról szóló törvény 8. §-ában, amely szerint „azon román származású állampolgárok, akik anyanyelvüket elvesztett-k, kötelesek gyermekeiket csakis nyilvános iskolákban, vagy román nyelvű magániskolákban taníttatni”. A törvényjavaslat vitájában 1924. június 24-én Iorga a parlamentben nyíltan kijelentette, hogy a törvénycikk a Pruton túli ruténekre és az erdélyi székelyekre céloz, mert ezeknek román származása nyilvánvaló.² Amint fenti hírhedt cikkében írta: „Néhány gyűrött, sárga, szeplős arcon kívül, a székely arca olyan, mint a mienk és háza, éneke, tánca olyan, mint a mienk. Kezdetben a székelység néhány magyarral a mi fajtánk elveszettjeiből alakult. És lassan, de biztosan, vissza kell őket vennünk.”³ A cél most tehát világosan kimondatott: A székelységet el kell románosítani!

Semmi külső indíték nem készítette Iorgát nacionalista hódító szándékán kívül a székely kérdés felvetésére. Alapvető tévedése a magyar nemzet és az asszimiláció kérdésének teljesen hamis felfogásában rejlett. A magyar nemzetet középkori eredetű, mesterséges képződménynek állította be. Fontosnak tartotta minden áron kisebbiteni a magyar nemzet történelmi szerepét Erdélyben és Kelet Európában, ezért kellett a székelység és a magyarság különbözőségét hirdetnie. Egyes elhanyagolható részjelenségek, mint a csekélyszámú székelyföldi románság fokozatos beolvadása a székely népbe, azt a tőle is ingatagnak érzett feltevést sugallta neki, hogy a székelyek nagy tömegükben román eredetűek. Másrészt, határtalan derűlátással, sőt elfogultsággal, túlbecsülte a román nemzet műveltségbeli erejét és a román nép belső minőségéből származható beolvasztó erőt. Végeredményben ugyanazon képzelgésnek esett áldozatul, mint a 67-es kor magyar beolvasztói. A valóság azonban nem vett tudomást a hiú elméletekről és érvényesült Iorgának egy más összefüggésben, röviddel hírhedt cikke megírása előtt hangoztatott véleménye: „A nemzet több, mint faj, és feljebbvaló annál. Nem a vér és a csontok sorsszerűségéből, hanem egy erkölcsi közösség öntudatából származik, amely több nemzedéken keresztül haladva, az így alakult történelmi hagyománnyal egyesülve, biztos irányítóvá, tévedhetetlen ösztönné válik.”⁴ Így került nemzeti elvakultságában saját magával szembe az a Iorga, aki a székelyek lelki megnyilvánulásaiban román ösztönöket remélt felfedezhetni.

Iorga elmélete nemcsak a magyar sajtó tiltakozó hangját váltotta

¹ *Secui și Romtini*. Neam. Rom. 1926. 132. sz. (dec. 13.)

² Szádeczky: I. m. 36—7.

³ L. az I. jegyzetét.

⁴ *Ce este și ce poate fi un străin în România*. Neamul Românesc. 1926. 130. sz.

ki, hanem ugyanakkor bátorítólag hatott a román társadalomra is. A „Graiul Românesc”, a határokon túli és a határokon inneni szórványrománság kérdéseinek hívatott tolmácsa, lelkesen karolja fel hasábjain a székely-román kérdést. „Egy feltevést — olvashatjuk a lapban —, mely ily nagy történelmi tudásból indul ki, s egy kisebbségbarát (!) politikai pártvezér véleményét, inkább nagy gyakorlati következményeiért, mint tájékoztató értékeiért, terjeszteni kell.”¹ A Cuvântul hasábjain Tolan I. hangoztatja, hogy a Magyar Párt nem követelheti joggal a székelyek feletti parancsnoklást és nem állíthatja, hogy a székelyek a magyar nemzet elválaszthatatlan része, mert a székelyek román eredetűek és a románoknak is van követelni valójuk, „javításra szoruló etnikai veszteségük” a Székelyföldön² lorga mindenható történetírói tekintélye megtette a maga hatását. Magyar részről a megdöbbenés igen nagyfokú volt; ez részben lorgát is meggondolkoztatta. Állítása annyira ingatag volt, hogy az érdeklődő Willer József magyarpárti képviselőnek személyesen kijelentette, hogy „a székelyek román eredetét soha eszeágában sem volt állítani, ő csupán azokat a román elemeket követeli vissza, amelyeket a magyarság a századok folyamán magába beolvasztott.”³ Ezek szerint lorga, legalább is részben, visszakozott. Hírheft cikkében ugyan a székelység nagy többségét eredeztette román ősoktól és így ismerte tanítását művének egyik legbuzgóbb folytatója, Opreanu Szabin is,⁴ de tény, hogy ezek után a székelyek teljes román származásának hangoztatásától tartózkodott, sőt az effélet egyenesen hülyeségnek jelentette ki. 1926. december 17-én Willer József magyarpárti képviselő beszédére válaszolva elismerte, hogy Erdélyben a románon kívül még két történelmi, „teremtő”, tehát jogszerinti nemzet van: a szász és a magyar. „E jogokat el nem ismerni, több volna, mint hiba, Olyasmi lenne ez, amit köznapi nyelven hülyeségnek szokás nevezni. És a hülyeségek terméketlenek.”⁵

A székelyek román eredetének újra a köztudatba dobása jelentős hatással volt a hiszékeny és nagyravágyásában megcsiklandozott román közvéleményre. Udvarhely megyében, ahol a jövevény román értelmiségbe a Harghita című lap igyekezett lelket verni, állítólag pályadíjat is tűztek ki a székelyek „visszarománosítására”.⁶ A nekibuzdult székelyföldi románság meghökkent kissé lorga ingadozásain és egyenesen felszólította a színvallásra. lorga így válaszolt:

„Én nem vagyok nemzetiségfaló. Nem vagyok, mert nem lehet, de főképpen, mert nem jó. Maradjon székely, aki magát székelynek érzi és aki székely voltát bizonyítani tudja. Mi kárt szenved ezzel egy annyi

¹ *Graiul Românesc*. I (1927), 27. l.

² 1927. jan. 24. sz. (Vö. *Magyar Kisebbség*. I (1927), 114—5).

³ *Magyar Kisebbség*. I (1927), 115.

⁴ „... înțutul zis al Săcuilor sau Săcuimea unde, mai bine de jumătate (D-l lorga crede, că aproape toți) au fost Români de ai noștri săcuizaji pe ndelete.” *Printre Români săcuizaji*. *Graiul Românesc*. I (1927), 13.

⁵ *Magyar Kisebbség*. I (1927), 38. „Mulți dintre Unguri, mai ales dela sate și Secuiei toți au același intangibil drept istoric.” *Neam. Rom.* 1926. 130. sz.

⁶ *Magyar Kisebbség*. I (1927), 175.

milliók nemzet, mint a mienk? Joguk van a székelyeknek magukat akár gepidáknak hinni, amint a tudós váradi kanonok kívánja és felvehetik akár — a gepida nyelvet is. De mindenki meg fogja érteni, hogy az, aki a román templomba jár és magát oláhnak mondja, az a mi emberünk és jogunk is, kötelességünk is követelni, még ha nem is tetszenék azoknak, akik elvették tőlünk. Fel fogjuk világosítani és ő is meg fogja érteni, hogy a név és a vallás szükségképeni kiegészítésként követeli a nyelvet. Ennyit és semmit többet.¹

A bíráló hangoknak volt tehát annyi hatása, hogy Iorga felhagyott tétele szélsőséges formájának hirdetésével. Megjegyzendő, hogy komoly tudományos körökben sohasem tartották lényegesnek Iorga politikai, sőt műkedvelő ízű találmányát.

1927-ben Iorga újra meglátogatja a Székelyföldet. Marosvásárhelyt, a székely fővárosban, a Liga Culturală nagygyűlésén tart előadást. Észrevehetően jól esik neki, hogy a helybeli lojális magyarok meleg hangon udvariaskodnak üdvözlésükben. Figyelmezteti őket a feladatra, ami rájuk a keleti határon „a barbár steppe fenyegetéseivel szemben” vár.² Ez a magyar-román megbékélés hangjának szokott kaptafája Wesselényi Miklós és Rădulescu Eliade óta. Alig képzelhető el, hogyan lehetne ezt az álláspontot az előzővel összhangba állítani. Gyergyószentmiklóson az uralkodólag magyar jellegű, de mindenféle nemzetből származó (?) székelyekről tart előadást.³

Iorga nézeteit lehetőleg hallgatóihoz, illetőleg olvasóihoz méri. A külföld számára írt kisebbségi tárgyú írásaiban⁴ a megbékélést, a nemzetek közti megegyezést, a nemzetiségi jogokat tiszteletben tartó Iorga tűnik elő. Az a Iorga, aki a Székelyföldre románokat akar befészkelni, aki csendes, de határozottan „vissza” akarja hódítani a székely nemzetet „eltévelyedéséből”, egyszerre a megértés bajnokává lesz, sőt még román hallgatói előtt is ilyen hangnemet használ, ha úgy tartja kedve.

Egy regáti városkában tartott beszédében megvédi a nemzetiségeket az „idegen” jelzőtől. A szász és a magyar történelmi nép Erdélyben, a székely még inkább. „Romániában ma csak az idegen, aki az akar lenni, aki Romániától idegen.” A követendő módszer: először megbarátkoztatni a nemzetiségeket az állammal, melynek keretei közt a román nemzet egy új nemzeti szintézis létrehozásán dolgozik, s ennek vége a nemzetiségek csendes asszimilálása lesz. A két éles álláspont, a megértés és a beolvasztási szándék, kissé tekervényes úton, így találkozik egymással. „Miért ne vezetnők be őket máshová is, mint a föld és az általa értékeihez? Miért ne nyitnók meg számukra a mi népi és történelmi életünk, irodalmunk kincsesládát olyan mértékben, mint ahogyan

¹ *Graul Românesc*. I (1927), 28.

² *Memorii. Inseamnă zilnice*. Buc., é. n. IV₂. 213.

³ I. m. 214.

⁴ *Les nationalités en Roumanie*. La Revue de Genève. 1921. 890–6. — *Les nationalités en Transylvanie*. Uo. 1923. 229–37. — *Les origines et l'état actuel des nationalités dans la Grande Roumanie*. Arhiva pentru știința și reforma socială. 1926. 18–35.

rendelkezésünkre állanak? Miért ne csinálnánk ezekből a testi közreműködőkből lelki társakat?" Szelíden, türelemmel, megértéssel lélekben közeledni fognak a nemzetiségek a román nemzethez és államgondolathoz és akkor az új nemzeti szintézisben megoldódik minden nemzetiségi kérdés, megoldódik a székelyek visszarámánosítása is.¹ Ma már nem szükséges rámutatni e felfogás hiú voltára. Nemcsak a székelység és az egész erdélyi magyarság bizonyította be, hogy a nemzetiség a lelki élet olyan ősi mélységeiben, az érzelmi és akarati élet olyan atavisztikus rétegeiben székel, ahová az anyagi élet csábításai, a keztyűskezű, vagy akár a durván elnyomó politika ereje sem hatolhat le, hanem bebizonyította ezt az egész XIX. századi nemzetiségi történelem, közelebből maga az erdélyi románság is, melyről Iorga két kötetes történelmi munkát írt. A tanulságokról elfeledkezett, mihelyt fajtája lett Erdély politikai ura és újabb bizonyítékát nyújtotta annak, hogy a nemzetiségi kérdés mindenképp előtti hatalmi kérdés.

Amint láthattuk, a székelyekért folytatott harc hevében Iorga sokszor ellentmondott saját magának, hol kisebb, hol nagyobb részt követezve belőlük a román nemzet számára. Kritikusai, így a fiatal olasz tudós, Cialdea Lilio,² akiben a románok jövőbeli „tudományos” propagátorai egyikét remélték megtalálni, rámutattak túlzásaira, úgyhogy túlméretezett állításait már ezért is kénytelen volt kissé szűkebbre fogni. „Felfedezte — írja Cialdea könyvéről szóló ismertetésében —, hogy bizonyos románok azt a nevetséges elméletet találták ki, hogy a székelyek románok voltak és hogy őket el kell románosítani. Senki sem követt el ekkora baromságot (bêtise). Mi csak azt állítjuk, hogy nagyon sok székely egy magyar dialektust beszél, mert kénytelen volt elhagyni nemzetiségét, vagy ezt a környezet hatása alatt tette meg... ezek az állítások ehhez a szinten üldözött román valláshoz tartoznak, ami igazi eredetüket mutatja.”³ Még pontosabban körülírja a visszahódítandó állításokat 1935-ben. „Az ideiglenesen elvesztett románok közt kétféle van, akiket mostan (magyar) nyelvük ellenére, de az egy forrásból fakadt két román egyház valamelyikéhez tartozás megőrzése címén, fajtánk egységes fejlődése érdekében teljes joggal követelünk.”⁴

A visszahódítás érdekében történelmi érveket kell gyűjtenie. Újból és újból visszatérő motivuma az, hogy a székelyek letelepedését a német lovagrenddel hozza összefüggésbe.⁵ A Székelyföld szláv helynevei nem szláv, hanem szláv-román nevek, ezeket a románság közvetítette volna a székelyekhez, az a románság, mely a köréje letelepedett szlávokhoz a

¹ *Ce este și ce poate fi un străin în România.* Neamul Rom. 1926. 130. sz.

² *La Transilvania, aspetti diplomatici e politici,* Milano-Varese, 1939.

³ *Pages sur les droits des Roumains*... Buc., 1940. 61.

⁴ *Inceputurile și motivele desnaționalizării în Săcuime.* Analele Acad. Rom. Mem. Secf. Ist. Ser. III. Tom. XVIII. Mem. 8. 1. l.

⁵ *Pages sur les droits,* 20 l. — „L'établissement des Székler... est en relation avec l'oeuvre de colonisation, sur un fond turc et finnois plus ancien, des Chevaliers Teutons, au commencement du XIIIe siècle.” Ezt a gondolatot építi tovább: *Histoire des Roumains.* Buc., 1937. III, 124–6. Vö. *Hist. des Roum. de Transylv. et de Hongrie.* I, 77.

székelyek megérkezésekor már réges-régen asszimilálta. A szászok is a románoktól vették volna át a szláv helynév-kincset.¹ Iorga nem elégszik meg a székelység faji kisajátításával sem, neki a lelkük is kell: „a román és a székely lélek azonos” és vannak „látszat-székelyek” is.² Ervei közé felveszi az ősi trák altalaj gondolatát, ebből nőtt volna ki a székelykapu és a székely népművészet sok más jelensége. Bizonyos rokonságot vél felfedezni egyébként a székelyek és a mócok közt is. A székely népszokások, babonák, énekek, a pásztorélet, a székek intézményének tanulmányozását sürgős kötelességnek ítéli a román igazság bebizonyítására. Különösen az Olt völgye orthodox falvainak egyházi dolgait hangsúlyozza, ezek régebben — elszármazási helyüknek megfelelően — a moldvai Román városka püspökségétől függtek és sok fejedelemségbeli egyházi könyvet őriztek meg.³ Hangsúlyozza a településtörténet⁴ fontosságát. „Az erdélyi románok történetét faluról-falura kell megírni, papjaikkal és parasztjaikkal együtt, amiből kitűnjék, hogy voltunk és miként voltunk.”⁵ Helyesli a nagyszabedű metropolitánának azt az intézkedését, hogy elrendelte az egyházközségi levéltáraknak székhelyére való központosítását.⁶

Rövid egynapos kiránduláson (1935) egész sor érdekes feljegyzést gyűjt össze a székelyföldi orthodox egyházközségek régi román könyveinek bejegyzéseiből. A hídvégi Nemes grófok irományaiból személyneveket

¹ Az 1926/27-i vita hatása alatt Iorga óvatosebben nyilatkozik a székelyekről: „Leur caractère ultérieur magyar est indubitable.” *Hist. des Roum.* III, 127. — Óvatos abban is, hogy a hegyek neveinek kérdésében nem Opreanu gyenge tanulmányára (*Contribuțiuni la toponimia din finutul Săcuiilor*, Lucrările Inst. de Geogr. al Univ. din Cluj. II. 1924—1925. 153—89), hanem ellenőrizhetetlen általánosságban Timonra hivatkozik. *Oláh-falut* olyan formán nevezi *Vlăhițan*-nak, mintha ez a név ősrégi volna (i. h.) holott csak a román megszállás elején találták ki, amit maga Opreanu is elismer („botezat mai nou Vlăhița”) *Terra Siculorum*. Kolozsvár, 1925. 15). Egyébként maga Iorga a székelyföldi új román helynevek egyik-másikát „hamis utáztatnak” („contrafacere”, *Neamul Rom.* 1925. 170. sz.) nevezte. A földközösség, sőt maga a székely lustra is román eredetű volna (*Hist. des Roum.* III, 128). Iorgának feltűnően gyenge oldala a nyelvészet, ezen a téren baklövést baklövés után követ el. Jellemző a „sebes” szó esete. A „Segesvár” névben (!) mint román szót értelmezi mert — úgymond magyarul nincsen jelentése (!) (*Neamul rom. în Ardeal și T. Ung.* II, 439). Másutt (*Hist. des Roum.* III, 62) már magyarnak ismeri el „gyors” jelentéssé l, ami nem akadályozza meg abban, hogy már a következő lapon meg ne állapítsa, hogy magyarul nincsen semmi jelentése („aucun sens en hongrois”). Iorga előbb említett óvatosságára nézve a legjellemzőbb azonban, hogy nagy román történelmében már nem mer részletesebben kitérni az elszékelyesített románok kérdésére, inkább csak sejtelmesen „aussi sur d'autres Szekler” beszél (III, 26. 2. j.). E helyt jegyezzük meg, hogy a „székely” szó francia megfelelőjének sem a „Sicule”, sem a „Szekler” nem alkalmas, sokkal helyesebb volna a magyar hangértéket leginkább megközelítő „Sékeil”-t írni.

² „... des Szekler d'apparence.” *Pages sur les droits.* 21. l.: „ces faux Szekler... parmi ceux-ci, combien ne sont-ils pas nationalisés d'après une méthode qui a provoqué les protestations de toutes les nations civilisées” (?). l. m. 60.

³ l. m. 1—8.

⁴ Már 1902-ben a *Sate și preoți*-ban: „O istorie de sate și de preoți e istoria Ardealului românesc.” (l. h 8)

⁵ *Inceputurile*... 15.

⁶ l. m. 7.

ír ki, hogy hordozóik románságáért kardoskodják. A valóban román nevek mellett vitás, vagy akár határozatlan magyar nevek egész tömegét sajátítja ki fajtája számára.¹ Mulatságos tévedése az annyi sok idegen nyelvet ismerő Iorgának, aki svédül és portugálul tudott, de a szomszédos, és fajtájával sorsközösségben élő magyarság nyelvét meg nem tanulta, a következő. Málnáson egy templomi állványon (tetrapod) cirillbetűs faragott felíratot betűzget, de kénytelen azt a sok cifraság miatt olvashatatlannak minősíteni. Amit sikerült kisillabizálnia, leközli: „Iacobo cinalto lancio Sainuval sivalta.”² Az olvasat nyilván nem egészen helyes, de ha magyarul értett volna, könnyen rájöhetett volna, hogy a székely készítő mesterek, Jakab és Jancsó Sámuel árulják el kilétüket. A cirill írás meg azért olyan erősen cifra, mert a jámbor székely atyafiak nem igen értették meg, amit idegen ízlés szerint faragtak bele oly ékesen a román templomi állvány fájába.

*

Iorgának a székelyekre vonatkozó tevékenysége a következőkben foglalható össze. Ő volt az, aki a román tömegben idegen elemként élő székelység múltjáról és román szempontból kívánatos jövőjéről először alkotott sajátos elképzelést és ezt az elképzelést az írott és a beszélt szó minden eszközével népszerűsítette a román társadalom körében. Kettős célja a székely föld és a székely nép kisajátítása volt a román faj számára. E kettős cél szolgálatában a század legeleje óta gyártotta és gyűjtögette a „tudományos” érveket történelemben, néprajzban, földrajzban, nyelvészetben, statisztikában stb., egyszóval az élet minden terén. Sikertől kérdéssé tennie — de csak a román társadalom bizonyos rétege előtt — a székelyek faji mibenlétét és valószínűnek feltüntetnie egy olyan várakozás sikerét, amelynek képzelgés volta a józanul gondolkozó románok előtt sem maradhatott titok. Nem sikerülhetett elhiteni főként magukkal a székelyekkel, hogy ők nem a magyar nemzet époly tagjai, mint a többi magyarok. Iorga tételének önmagában kellett összeroskadnia. Amint láttuk, ő maga sem bízott eléggé feltételezése valóságában. Támadtak azonban követői, akik tudományosnak minősített kezdeményezéseit tovább folytatták és jobb ügyszó méltó buzgalommal kutatták az érveket a román haza megnagyobbításának lehetővé tételére.³

Tóth Zoltán.

¹ Bordás, Timár, Pásztor, Gazda, Kurta, Begoly, Berde, Benke, Varga, Tompa stb. I. m. 5–6. — V. ö. *Neamul Nostru* (Sepsiszentgyörgy) III. évf. 1936. márc. 29. sz., részletek egy igen értékes 872 lapból álló rengeteg hely- és személynevet tartalmazó birtokperi_kihallgatási jegyzőkönyvből (1718). Iorga e lapból merített.

² *Inceputurile* ... 14. l.

³ A Iorga későbbi tevékenységével és a nyomában megindult román társadalmi törekvésekkel külön tanulmányban szándékozom foglalkozni.

S Z E M L E

Dr. Csúry Bálint.

1886—1941.

Ez év februárjában mindössze egy-két kolozsvári újságban meghúzódo rövid hír adta tudtul, hogy február 13-án eltávozott az élők sorából dr. Csúry Bálint, a debreceni Tisza István tudományegyetem finnugor és a magyar nyelvészeti tanszékének tanára. Csúry akkor már csaknem egy évtizede kiszakadt közülünk, hogy több, mint negyedszázados kolozsvári munkássága után más téren szolgálja puritán egyéniségével, komoly, alapos szellemi felkészültségével a magyar nevelés- és oktatásügy, a tudósképzés, meg a tudományművelés céljait.

Csúry Bálint a szatmármegyei Egriben született 1886. február 13-án. Elemi iskoláit itt, középiskoláit meg Szatmárnémetiben végezte. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárt kezdte meg és fejezte be. Doktorátust is itt szerzett.¹ Tanulmányainak elvégzése után a kolozsvári református kollégium választotta meg előbb helyettes (1909), aztán rendes tanárnak (1912). Külső események szempontjából életében ezután nem történt különösebb, jelentősebb változás, mint hogy a magyarsággal együtt megérté a világháborút követő kisebbségi évek sanyarúságát. A kisebbségi tanári sors súlyos lelki és szűkös anyagi nehézségeiben osztozva tanított itt az ősi református kollégiumban és vezette a utolsó években a kollégium nagykönyvtárának ügyeit mindaddig, míg 1932-ben a debreceni Tisza István tudományegyetem tanárának nem hívta meg. Ezen az egyetemen szolgálta aztán a főiskolai oktatás és nevelés ügyét 1941. február 13-án, éppen 55. születésnapján bekövetkezett haláláig. Kolozsvári munkásságának ideje alatt érte a Magyar Tudományos Akadémia két kitüntetése, a Sámuel-Kölber jutalom és az akadémiai tagság. A Magyar Nyelvtudományi Társaság is ez idő alatt tüntette ki a Szily-jutalommal (1928).

Csúry igazi tudós egyéniség volt. Ebből a szempontból a tudományművelőknek ahhoz a ritka fajtájához tartozott, akiknek már egyetemi hallgató korukban kialakul tudományos érdeklődési körük, és a meglátott eszmények, célok munkálásában töltik el egész életüket. Az ilyen földi élet nemcsak munkás, de eredményes élet is. Csúrynek már egyetemi tanulmányai végén, 1909-ben megjelent egyik dolgozatában² jelentkezik az az irány, az az érdeklődési kör, mely aztán életét csaknem egészen kitöltötte. Tanára, Zolnai Gyula és munkára ösztönző barátja *Gombocz Zoltán* buzdítására a Magyar Nyelvtudományi Társaság anyagi támogatásával Csúry még 1908-ban hozzákezdett szülőföldje, a szatmármegyei Szamoshát magyar népnyelvének alapos tanulmányozásához. Saját faluja, Egri népnyelvének,

¹ Doktori dolgozatának címe: *Az ige*. Nyelvészeti Füzetek 63. sz. Bp. 1910, 76 l.

² *A nyelvjárástanulmányozás módszeréhez és egy-két adat a magyar hangtanhoz*. MNy. V. (1909), 214 kk.

anyanyelvjárásának belső ismeretére támaszkodva gyűjtőmunkájának célja e nyelvjárás teljes szókincsének összegyűjtése volt. Mintegy huszonötévi gyűjtő-, kutatómunkának eredményeképpen 1935—36-ban jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában kétkötetes *Szamosháti Szótára*, mely több, mint 1000 lapon felöleli a címben jelzett vidék szókincsének csaknem teljes szó-anyagát. E szótár nemcsak az ő' rövidebb szabott életének főműve, de iránymutató, úttörő munka is a magyar népryelv kutatás történetében. Bár ez újabb irány elméleti előkészítője nem ő, hanem főként Gombocz Zoltán volt, az iskola-teremtés és a megvalósítás további munkára serkentő érdeme az ő nevéhez fűződik.

Csűry munkássága élő cáfolata annak a téves felfogásnak, amely a középiskolai tanárt képtelennek tartja a tudományos munka folytatására. Csűry anyaggyűjtése, tudományos munkássága, adat-anyagának felkutatása középiskolai tanárságának idejére esik. E munkát nemcsak a tanítás miatti helyhez kötöttsége és a tanítással való elfoglaltsága, hanem előbb a világháború, majd a kisebbségi évek sok-sok nehézsége, zaklatása nehezítette meg. De Csűry akarateréje, céltudata győzött, s mikor hosszas vívódás után, anyaga rendezése, feldolgozása érdekében elfogadta a neki felkínált egyetemi tanszéket, akkorra már háta megett hatalmas tudományos munkásság, egy munkában eltöltött középiskolai tanári élet sok alapvető eredménye állott. Erre az időszakra, kisebbségi sorsban töltött élet-szakasza utolsó éveire esett többszöri csángó tanulmányútja is; kutató-útjának célja a moldvai csángóság nyelvi, néprajzi állapotának tanulmányozása volt. E tanulmányozás első eredménye az Erdélyi Múzeumnak a kisebbségi sorsban megjelent első évfolyamát gazdagította.¹

Már az összeomlás után megkezdett első erdélyi tudományos szervezkedésekben is résztvett; szorgalmas munkatársa volt az előbb *Borbély István*, majd *György Lajos* szerkesztésében megjelent egyetlen magyar tudományos folyóiratnak, az Erdélyi Irodalmi Szemlének, irodalmi folyóirataink közül pedig a Pásztortűznek. Mikor aztán 1930. táján végre az Erdélyi Múzeum Egyesület is megint munkához kezdhett, és az Erdélyi Múzeum újra megindult, munkásságát folytatta folyóiratunkban is. Ezen kívül legkomolyabban felkészült nyelvész-harcosa volt az erdélyi magyar nyelvművelés ügyének. Előbb az Erdélyi Irodalmi Szemlében, majd az EME marosvásárhelyi vándorgyűlésén és kolozsvári népszerűsítő előadásain bátran rámutatott a nyelvünket fenyegető romlás és különösen a rumén nyelvi hatás veszedelmére.²

Mint a régi irodalom és a régi nyelv bűvárának ráterelődött a figyelme az Erdélyi Nemzeti Múzeum levél- és kéziratárának lappangó értékeire is. Zsúfolt tanári délelőtti jeinek egy-két órás hézagait lopta el, hogy másolgassa a kéziratok gyűjtemények régi magyar okleveleit és verses emlékeit. 1928-tól a Magyar Nyelvben a XVI. századi magyar leveleknek egész sorát közölte, ráterelve az anyaországi szakemberek figyelmét ilyenmű gyűjteményeink értékeire.

¹ *Néprajzi jegyzetek a moldovai magyarokról.* ErdMúz. XXXV (1930), 155 kk. és kny. ErdTudFüz. 27. sz.

² Vö. *Erdélyi magyar nyelvünk állapota.* MNy. XXVII (1931), 253 kk.

A kisebbségi sorsban eltöltött, felelőség-tudattól áthatott életét a határon túl hasonló szellemben folytatott oktató és nevelő munka eredményességével tetőzte be. Kikerülése után egy-két évvel szellemi középponttá vált Debrecen: a magyar népryelvkutatás fészke. Itt növekedett személyisége és még inkább munkássága lenyűgöző hatása alatt a fiatal tanítványok egyre sokasodó csapata, s fogott kezét az elszellemiesített határon át a *határon innen* azonos szellemben dolgozó néhány népryelvkutatóval. Mikor aztán 1938. májusában a Közoktatásügyi Minisztérium végre Csúry kitartó sürgetésére megvalósította a debreceni egyetemen a Magyar Népryelvkutató Intézetet, megteremtődött végre az a külső keret is, mely a magyar népryelvkutatókat összefogja. Az Intézet évkönyvében, a Magyar Népryelvben jelentek meg nemcsak a fiatal anyaországi népryelvkutatóknak, hanem a folytonos gyanakvás és rosszakarat ellenére is dolgozó néhány erdélyi magyar népryelvkutatónak a Csúrytól sürgetett új szellemben fogant tanulmányai.

Az újabb magyar népryelvkutatás megteremtője alig érthette meg a határoknak tőle is várva-várt leomlását és az erdélyi kutatókkal való együttműködés önként kínálkozó lehetőségeit. Egyéni munkája is csonkán, befejezetlenül maradt. De szellemi hagyatéka, munkás élete és nagy emberi értékei így is a magyar népi-nemzeti szellem legkomolyabb kutatói és képviselői közé sorozzák őt. Büszkéek lehetünk rá, hogy e személyiség itt nőtt fel közöttünk, itt kapott és adott hatásokat, itt fejtette ki az ifjú- és férfikor legszebb éveiben munkásságának derekas részét.

Példaadó, ösztönző, iránymutató munkássága révén Csúry Bálint magának örök, el nem múló emléket állított az erdélyi magyar szellem történetében is.

Szta.

Karl Béla.

1883—1940.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárának egyik szerény, sokat dolgozó tisztviselője dőlt ki a munka sorából *Karl Béla* elhunytával. Több, mint három évtizeden át dolgozott ő az egyetemi könyvtárban, csendes nyugalommal róva egymás mellé gyöngybetűt a katalógus-lapok ezreire.

Ötvennyolc éves korában ragadta el a betegség munkatársai köréből. A megszállás utolsó hónapjában, 1940. augusztus 1-én egyik rumén egyetemi főkönyvtáros búcsúztatta el a könyvtár részéről Karl Bélát. Barátai és tisztelői nevében csaknem négy évtizeden át tanulótársa, barátja és munkatársa, *Valentiny Antal*, akkor egyetemi főkönyvtáros mondott rövid, megleghangú beszédet. És míg a határokon két nép, a magyar és a rumén egymásnak szegzett fegyveré villogott, *Karl Bélának*, a munka egyszerű halottjának sírjánál magyar és rumén nyelven adóztak egy munkában eltöltött magyar élet érdemeinek,

Szta.

A legújabb kor magyar könyvészeti törekvései.

A virágzó magyar nemzeti bibliográfia rendszeres megjelenésének a világháború vetett véget. A könyv-bibliográfia kiváló képviselői közül Szabó Károly a könyvnyomtatás korától 1711-ig, Petrik Géza 1712-től 1875-ig és 1886-tól 1910-ig¹ és Kiszlingstein Sándor 1876-tól 1885-ig állította össze a magyarországi könyvek bibliográfiáját, míg az időszaki sajtótermékek könyvészetét Kereszty István (1705-től 1867-ig), Szalády Antal (1780-tól 1880-ig) és Szinnyei József állította össze; ez utóbbinak évi könyvésze 1894-ig a Vasárnapi Újság, 1895-től pedig a Magyar Könyvszemle mellékleteként jelent meg. Ezt később az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselői folytatták. A könyv-bibliográfia azonban az 1910., a folyóirat- és hírlap-bibliográfia meg az 1913. évvel félbeszakadt.

Ezután inkább csak könyvkereskedői célokat szolgáló évi könyvészetek jelentek meg, mint például a Corvina mellékleteként a „Magyar könyvészet“, vagy Wünscher Frigyesztől „Csonkamagyarország sajtója“ stb. Jelennek ugyan meg tudományos bibliográfiák is, mint például az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ értékes szakbibliográfiái, vagy a „Budapesti könyvtárakba 1935. évben járó folyóiratok címjegyzéke“ című kiadvány, de ezek nem nemzeti bibliográfiák, mert nem ölelik fel a Magyarországon megjelent egész nyomtatott anyagot. Ilyen bibliográfia összeállítására nem is hivatott az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ, mert ez a nemzeti könyvtár feladata, mely az országban megjelent teljes anyagot kötelespéldányként kapja. Ilyen nemzeti könyvtár például Németországban a lipcei Deutsche Bücherei, mely a Németországban megjelent összes és külföldi németnyelvű anyagot gyűjti, s mely egész sorát adja ki a különböző bibliográfiáknak, Magyarországon pedig az Országos Széchényi Könyvtár.

A viszonyok javultával Fitz József, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója nem is zárkózott el attól a nagy feladattól, mely a nemzeti bibliográfia terén a könyvtárra hárul s a kultuszminisztérium támogatásával hozzákezdett a magyar nemzeti bibliográfia folytatásához. Ezen a téren kétirányú tevékenységet fejt ki a könyvtár. Egyrészt évi könyvészeteket ad ki, melyek három részre tagolva „Magyar könyvészet“ címen jelennek meg a „Magyarország évi könyvésze“ című sorozatban. Az I. rész a magyarországi nyomdák és sokszorosító vállalatok címjegyzékét és évi termelését tartalmazza, míg a II. az abban az évben megjelent könyvek, s a III. a hírlapok és folyóiratok címjegyzékét közli.² Ezekre az évi könyvészetekre azért van szükség, mert egyrészt hamar hozzáférhetővé teszik az anyagot a kutatók számára, másrészt olyan adatokat is be tudnak szerezni, melyek később már felkutathatatlanok volnának. Eddig az 1936, 1937 és 1938. évi könyvészetek jelentek meg.

A könyvtár másik irányú tevékenysége ciklus-bibliográfiák kiadására,

¹ Petrik anyagának utolsó füzetét (XV—XXII), Barcza Imre rendezte sajtó alá. Megjelent a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének kiadásában, Bp. 1927—1928.

² Az I.-et B. Szollás Ella, a II.-at Droszt Olga és a III.-at e sorok írója állítja össze.

illetőleg összeállítására irányul. Így a könyv-bibliográfiák terén Barcza Imre hagyatékának feldolgozásával az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselői összeállították az 1911-től 1920-ig Magyarországon megjelent könyvek jegyzékét, melyet Kozocsa Sándor rendezett sajtó alá s melynek első kötete 1939-ben már meg is jelent s a második most van sajtó alatt.¹ Természetesen ezen első könyv-bibliográfiát soron fogják követni a további évek ciklus-bibliográfiái is.

Az időszaki sajtótermékek kiadására egy sorozatot tervezett a könyvtár; ennek címe „Magyarország időszaki sajtójának könyvészete“, s egyes részei a következők lesznek:

1. A magyar hírlapirodalom első százada. Összeállította Dezsényi Béla. Bp. 1941.
2. A magyar hírlapirodalom 1806-tól 1866-ig. Összeállítja Dezsényi Béla. (Előkészületben).
3. A magyar időszaki sajtó 1867-től 1910-ig.
4. Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Összeállította Kemény György. (Sajtó alatt).
5. Magyarország időszaki sajtója 1921-től 1935-ig. Összeállítja Kemény György. (Előkészületben).
6. Magyarország időszaki sajtója 1936-tól 1940-ig. Összeállítja Mokcsay Julia. (Előkészületben).

Mivel tervbe van véve Magyarország időszaki sajtójának további öt-öt évenkénti megjelenése is, ezzel körülbelül pótolva is lenne az a mulasztás, melyet a kényszerítő körülmények a magyar könyvészeti irodalom terén okoztak, ha nem mutatkoznék egy nagy hiány, a megszállott területek, s ezek között elsősorban Erdély magyarnyelvű irodalma, mely a három megszállott terület között a legjelentősebb volt. Hiszen, ha csak a folyóirat- és hírlapirodalmat vesszük, láthatjuk, hogy 1938-ban Jugoszláviában csak 35,² Csehszlovákiában pedig 141³ időszaki sajtótermék jelent meg magyar nyelven, míg Romániában 239.⁴

Az Országos Széchényi Könyvtár vezetősége is belátta ezt a hiányt és „Magyarország időszaki sajtójának könyvészete“ című sorozatába a következő részeket illesztette be:

7. A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt (1919—1940).
8. A magyar időszaki sajtó a cseh-szlovák uralom alatt (1919—1938).
9. A magyar időszaki sajtó a jugoszláv uralom alatt (1919—1941).

Egyidejűleg tervbe vette a könyv-bibliográfiák kiegészítését is a megszállott területek magyarnyelvű anyagával.

Csak az volt a nehézség, hogy ezeket a könyvészeteket anyaországi bibliográfus nem állíthatta össze. Egyrészt, mert nem állott rendelkezésére megfelelő anyag, hiszen a megszállás alatt az Országos Széchényi Könyvtár

¹ Ez a bibliográfia a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatásával a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének kiadásában jelent meg; szintén *Magyar Könyvészet* a címe.

² és ³ Mokcsay Julia: *Az utódállamok magyar időszaki sajtója*. Láthatár. Bp., 1939. 161 és 162.

⁴ Vö. Monoki István: alább i. m. I. táblázat.

csak töredékesen tudta beszerezni a megszállott területek magyarnyelvű irodalmát s utólag, különösen az időszaki sajtótermékek beszerzése, majdnem lehetetlen, másrészt, mert nem ismerhette a különleges helyi viszonyokat. Ilyen bibliográfiát csak olyan ember tud összeállítani, aki maga is a megszállott területeken élt s ismeri az ottani politikai, gazdasági és művelődési áramlatokat, melyek olyan nagy hatással vannak az irodalmi művek s különösen az időszaki sajtó kialakulására.

Szerencsére Erdélyben mindig voltak férfiak, akik szívükön viselték a magyarság műveltségi értékeinek sorsát és nem hagyták elszunnyadni a nemzeti öntudatot. Így elsősorban György Lajos, aki mint eleven kapocs állott az anyaországi és erdélyi magyarság között, vette kezébe a magyarnyelvű nyomtatványok sorsát s már 1925-ben kiadta az Erdélyi Irodalmi Szemlében „Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája (1919—1924)” című művét. Ennek előszavában mondja, hogy az 1919. január 1-e és 1922. december 31-e között megjelent műveket saját gyűjtése alapján közli, mert a kötelezpéldánytörvényt csak 1923. január 1-én alkották meg s így „az 1919—1922. évek szellemi termékei... jórészt kiestek a könyvtárak gyűjteményeiből”.¹ Maga tesz vallomást arról, hogy milyen munka lehetett ennek a néhány évnek anyagát összegyűjteni. „Az természetes, — írja — hogy egy magánember, akit csupán a kulturális érdek és a nyelv szeretete sarkall, de akinek nem áll rendelkezésére sem valamilyen szerv erkölcsi tekintélye, sem a büntető szankcióval záradékolt törvény, a teljességet csupán megközelíti, de... mivel sok utánjárásom és az erdélyi íróktól hozzám juttatott adatok megnyugtattak abban, hogy gyűjteményem a teljesség határait érinti, ezért bátorságot vettem arra, hogy jegyzékemet... az erdélyi magyar irodalom bibliográfiájaként tegyem közzé.”

Ezt a művet soron követte aztán évenként az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925-ben még az ő tollából, 1926-tól pedig Ferenczi Miklósnak, a kolozsvári egyetemi könyvtár főkönyvtárnokának összeállításában. Ezek a bibliográfiák 1929-ig az Erdélyi Irodalmi Szemlében, 1930-tól kezdve pedig az új életre kelt Erdélyi Múzeum-ban jelentek meg évenként. Ferenczi Miklós hagyatékát aztán Valentiny Antal vette át; ő kiegészítve sajtó alá rendezte az 1933. évi könyvészetet. Ettől kezdve az ő tollából jelent meg évenként az erdélyi magyar irodalom, pontosabban az erdélyi magyarnyelvű könyvek bibliográfiája. Mindezek a bibliográfiák aztán az Erdélyi Tudományos Füzetek (szerk. György Lajos). sorozatban is megjelentek.

Az erdélyi időszaki sajtó terén is György Lajost illeti meg az úttörés érdeme. Ő állította össze „A romániai magyar időszaki sajtó öt esztendeje (1919—1923)” című bibliográfiát, mely 1924-ben az Erdélyi Irodalmi Szemlében jelent meg.² Azután hosszabb ideig nem jelent meg bibliográfia az erdélyi magyarnyelvű sajtóról, míg Monoki István mint gyakorlati könyvtáros belátva annak szükségességét, össze nem állította Románia 1935. évi magyar és román-magyar időszaki sajtótermékeit; ez szintén az Erdélyi

¹ György Lajos: *A romániai magyar időszaki sajtó öt esztendeje (1919—1923)*. Tanulmányok és Értekezések. I. 2. sz. Cluj-Kolozsvár, 1924. 4.

² Megjelent a *Tanulmányok és Értekezések* (szerk. Borbély István) I. 2. számaként is.

Múzeumban és a Tudományos Füzetekben látott napvilágot.¹ Ez mintegy predestinálta Monokit most az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában megjelent *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt (1919—1940)* című ciklusbibliográfia összeállítására is.²

Hogy milyen nehézségekbe ütközik egy nemzeti hírlap- és folyóirat-bibliográfia összeállítása, azt csak az tudja, aki már maga is megpróbálkozott vele. Először is az anyaggyűjtés gördít leküzdhetetlen akadályokat a bibliográfus elé. Mert hiába van meg a kötelespéldányok beszolgáltatásáról szóló sajtótörvény, ezt a nyomdák és sokszorosító vállalatok nem mindig tartják meg. 1936-ban például Magyarországon 844 sokszorosító vállalat közül csak 571, vagyis a nyomdaiparnak csupán 68%-a szolgáltatott be kötelespéldányokat az Országos Széchényi Könyvtárba.³ S hiába indítanak a könyvtárak megtorló eljárásokat, mert ha a hírlap- és folyóiratanvag a nyomdában már elkallódott, a hiányokat pótolni nem lehet. Így volt ez Magyarországon, de így volt ez Romániában is, amint Monoki előszavából kitétnik. Ilyenkor aztán a hiányokat levelezés, tudakozódás útján próbálja a bibliográfus beszerezni. Ez azonban nem mindig vezet eredményre.

Ha aztán az anyag együtt van, még mindig nem lehet nyugodtan dolgozni, mert számolni kell azzal a sok megtévesztő adattal, amely a lapok homlokírásában előfordul. Eltévesztik az évfolyam- és lapszámozást. Lemarad a lapról a szerkesztők, kiadó vagy esetleg a nyomda neve. Nem tüntetik, vagy rosszul tüntetik fel a megjelenés időpontját stb. De ezek még csak véletlen tévedések, hát még az a sok szándékos tévedés, mely nagyrészt a hatóságok félrevezetésére irányul, az egymással váltakozva megjelenő lapok, variánsok... És ha ezeket az akadályokat is leküzdötte a bibliográfus, akkor következik a tulajdonképeni kérdés: hogyan is tartoznak össze a különböző címváltozáson, újrainduláson átment lapok, a lapok különböző nyelvű kiadványai, a főlappá lett melléklapok és melléklappá lett főlapok stb. Felvetődik az a kérdés is, hogy milyen adatokat vegyen föl munkájába a bibliográfus. Felvegye-e az alcímeket, melyek néha több sor hosszúságúak, minden számon változnak és nem mondanak semmit, vagy hagyja el végleg őket, holott sokszor éppen ott van lefektetve a lap iránya. Felvegye-e a kiadót, s ha igen a kiadótulajdonost-e vagy a felelős kiadót, továbbá a főszerkesztők, szerkesztők, felelős szerkesztők és munkatársak tömegéből kit válasszon ki?

Monoki István a bibliográfiai teljességet választotta, vagyis minden adatot feltüntetett bibliográfiájában, amely a lapon fel volt tüntetve. Ha a bibliográfusnak elég idő és hely áll rendelkezésére, ez a módszer a legajánlatosabb. Igaz, hogy bizonyos mértékig zavarja az egyöntetűséget, mert hiszen a lapok maguk sem egyöntetűek, de alapját képezi minden további

¹ Monoki István: *Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszaki sajtótermékek címjegyzéke*. Tudományos Füzetek 90. sz. Kolozsvár (Cluj), 1936. 33 [1] l.

² Monoki István: *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt (1919—1940)*. Magyarország időszaki sajtójának könyvészete 7. sz. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. Bp., 1941. [2], XI [1], 266 [2] l. + 3 táblázat. 24 cm,

³ *Magyar Könyvészet 1936*. Bp., 1939. XI. 1.

kutatásnak és bibliográfiának, hiszen mindent megad, amit a lapról adni lehet s az olvasóra bízva a válogatást. S hogy valóban pontosan kap meg az olvasó minden adatot Monoki művében, arról az a tény kezeskedik, hogy a szerző minden lapszámot személyesen nézett meg. Előszavában mondja: „...nem is igyekeztem olyan adatokat felsorolni, amelyeknek valódiságáról saját szememmel magam meg nem győződtem s ha vettem is át olyanokat, mindenütt megemlítettem a forrásokat azzal a feltett szándékkal, hogy ezen adatokat ellenőrzésük és kiegészítésük után pótlólag külön füzetben közlöm.“ Ez az a pontosság, amely minden bibliográfia legnagyobb értéke. A legtöbb bibliográfia például rétváltozatokban közli a lapok nagyságát. Monoki nemcsak, hogy centiméterekben adja azt meg, hanem a lap hosszúságát és szélességét is feltünteti.

Ha van hibája, az is inkább érdem. Ugyanis olyan pontos, hogy az egyes adatok változásakor nemcsak a kezdő, hanem a végdátumot is megadja. Például a Keleti Újságnál „Fel. szerk.: Szentmiklósi József [II. 233 (1919)-ig], Zágoni István [II. 234 (1919)].“ Ez sem hiba, hiszen az olvasó kényelmét szolgálja, csak felesleges, mert ha Zágoni a 234. számtól szerkesztette a lapot, akkor nyilvánvaló, hogy az őt megelőző szerkesztő a 233. számmal hagyta abba a szerkesztést. A sok dátum kissé nehézkessé teszi a bibliográfia használatát.

De nemcsak a bibliográfia értékes, hanem a hozzá fűzött tájékoztatók is. A címjegyzék után következik egy szakbeszámoló tájékoztató, mely tizenhét szakra osztva sorolja fel a bibliográfiában abc sorrendben feltüntetett lapok címeit. Hogy ilyen szakmutató mennyire fontos, azt csak a gyakorlati könyvtárosok tudják eléggé méltányolni, akik tisztában vannak azzal, hogy a kutatók legtöbb esetben szak szerint keresik a műveket. Azután következik egy földrajzi tájékoztató, melyben a megjelenési helyek betűrendjében minden lap fel van sorolva, mely azon a helyen jelent meg. Ennek nemcsak művelődéstörténeti értéke van, hanem rendkívül megkönnyíti a bibliográfia használatát is. A tájékoztató részben elősegíti a kötet használatát a névmutató is, vagyis mindazon szerkesztők, kiadók és munkatársak nevének mutatója, akik a címjegyzékben előfordulnak. Mindezekhez járul még egy jegyzék a címjegyzékben előforduló román helységnevek magyar nevééről. Kevés ilyen jól felszerelt bibliográfia hagyta el a sajtót.

Most még néhány szót szeretnék szólni azokról az érdekes és értékes táblázatokról, melyeket Monoki előszavában közöl. Az egyik szakok szerint felsorolva tünteti fel, hogy 1919-től kezdve évenként hány időszaki sajtótermék jelent meg magyar nyelven Romániában s összeveti az ugyanabban az évben megjelent könyvtermeléssel; ebből az az érdekes eredmény derül ki, hogy míg Magyarországon 1936-ban az időszaki sajtó az egész irodalmi termelésnek csak 19.76 %-át tette ki, addig Romániában a magyarnyelvű időszaki sajtó a magyar irodalmi termelésnek 47.76 %-át tette, vagyis, hogy a romániai magyarok a könyvekkel szemben előnyben részesítették a lapokat. Másik táblázata a megjelenés helye szerint közli az adatokat. E szerint Kolozsváron 457 lap jelent meg, míg az utána következő legtöbb lap Temesváron jelent meg, de ott már csak 214. Igaz, hogy ezeket a számokat bizonyos mértékig csökkentenünk kell, mert ezek nem a lapok, hanem a lapcímek

számai, tehát a címváltozások is bele vannak számítva, de ez sem változtathatja meg azt a tényt, hogy a magyar műveltség terén Romániában — mint az természetes is — mindvégig Kolozsvaré volt a vezető szerep. Nagyon érdekes a II. táblázat is, mely azokat a lapokat tünteti fel évfolyamjelzésükkel és címváltozásaikkal, melyek 1919-ben már éltek s 1940-ben is élve érték meg a visszacsatolást. Negyvenhárom ilyen lap, illetőleg folyóirat volt Erdélyben s ezeknek táblázata maga egy kis hirlaptörténelem.

Monoki bibliográfiája ennél fogva nemzeti szempontból nemcsak azért hasznos, hogy számbavette a Romániában élt magyarság műveltségi eredményeinek egy részletét, hanem magában véve is olyan értékes munka, amely bármely hirlapbibliográfusnak mintául szolgálhat.

Ez a bibliográfia azonban nemcsak a „Magyarország időszaki sajtójának könyvészete“ című sorozatban jelent meg, hanem a „Magyar könyvtermelés a román uralom alatt (1919—1940)“ című mű második köteteként is. Ennek a műnek azonban még hiányzik az első kötete, mely a tulajdonképeni könyvtermelést fogja magába foglalni. E munkához megvannak az előkészületek, hiszen említettem, hogy már György, Ferenczi és Valentiny évenként összeállította a romániai magyar irodalom könyvbibliográfiáját. Ez az évenkénti számbavétel azonban még pótlásokra szorul; a különböző feldolgozási rendszerek egyöntetűvé tétele is az egész anyag teljes átdolgozását teszi szükségessé. Sajnos Valentiny Antalt, aki nemcsak az 1933. óta megjelent könyvbibliográfiával, hanem a Századok mellékleteként megjelenő „Magyar történeti bibliográfia“-ban való közreműködése által is hivatva lenne e mű előkészítésére, a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatói teendői annyira lefoglalják, hogy nem vállalhatja ezt a munkát. Reméljük azonban, hogy Monoki István, aki olyan gondos hirlap-bibliográfiával ajándékozta meg a magyar közéletet, nem riad majd vissza a könyvbibliográfia összeállításának nehézségeitől sem s a „Magyar könyvtermelés a román uralom alatt“ című mű első kötete is hamarosan napvilágot lát.

Mokcsay Júlia.

A D A T T Á R

Báthory István adománylevele Sombori László erdélyi kincstárnok részére.

A hős, oroszverő lengyel király nagyszabású hadjáratai és diplomáciai tevékenységei közben is gondos szeretettel irányítja hazájának, Erdélynek ügyeit. Nemcsak névleg, hanem valósággal az ország fejedelme. Különösen bátyjának, Kristófnak halála után tusakodik sokat az erdélyi ügyekkel. A kiskorú trónörökös, Zsigmond mellé újabb meg újabb régenstanácsokat nevez ki. A másodiknak (1583. március 6) három tagja van: a bölcs, erélyes, gőgös Kendi Sándor, a humanista Kovacsóczy Farkas és a művelt, megnyerő viselkedésű Sombori László. Mindhárom a Báthory-ház régi híve s nagy tekintélyénél fogva alkalmas a vezető-szerepre. Közülök a két elsőnek érdekes, tragikus kimenetelű sorsával sokat foglalkozik a történetírás. A harmadiknak, Somborinak a személyisége rendszeren háttérben marad. Pedig, hogy jelentős szerepet töltött be, ép az alábbiakban látni fogjuk.

Nem véve tekintetbe a bebizonyíthatatlan legendát, mely a II. Gyula vezér atyjától való leszármazásról szól, a család Erdélynek egyik legrégebbi nemzetsége. Legsűrűbb szereplésük helyén, Doboka- és Kolozs-megyében, a XV. században, 1478 táján tűnnek fel s ekkor helyezkednek el a Somboriak későbbi, állandó birtoktestükön, a Magyarnagyzsombor környékén levő hét faluban.¹ László, a későbbi erdélyi kincstárnok, mint Sombori Péter és Bethlen Klára fia a XVI. sz. első évtizedeiben születetett. Itthoni tanulmányait minden valószínűség szerint a páduai egyetemen folytatja és fejezi be.² Felesége Valkai Zsuzsánna; tőle hét gyermeke származik, köztük Sándor, később szintén páduai és wittenbergi diák, majd Báthory Zsigmond németországi követe.

Sombori László először mint közügyigazgató (fiscalis director) tűnik fel. Nagy beszédben, a tárgyi bizonyítékok halmazával vádolja 1575. július 30-án a kolozsvári országgyűlésen Békés Gáspár híveit s harminchárom főúrra fej- és jószágvesztést kér. Természetesen javaslatát elfogadják. Ezzel megalapozza további emelkedését. 1581 tavaszán Kristóf vajda őt Kendi Sándorral Lengyelországba küldi, hogy István királytól fiának, Zsigmondnak fejedelemmé választási engedélyét kieszközöljék. A kiskorú ural-

¹ Csánki Dező: Magyarország történelmi földrajza. Bp., 1913. V, 262, 263, 579. — Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1863. X, 276—281.

² Szilágyi Sándor Kovacsóczyt és őt „classica műveltséggel bíró, Olaszországban képzett férfiaknak” nevezi. ErdOrszEml. III, 58. — De a páduai diákok névsorában (Veress Endre: Fontes Rerum Transylvanicarum. I) neve nincs meg. Talán egyike annak a „két erdélyi nemes ifjúnak”, akik 1565 elején indulnak ide. (Uo. 72. l.)

ködő mellett 1585. május 1-ig állandó tagja a régens-tanácsoknak; ekkor a rendek elégedetlensége miatt és sürgető kívánságára Báthory végre egy embernek, Ghiczy Jánosnak kezébe teszi le a kormányzást. Közben azonban az ország dézmáinak bér-
lője, majd kincstárnok (thesaurarius) lesz és mint ilyen, István király erdélyi kormány-
zásának egyik legfontosabb tényezője. A rendek t. i. sokszor zúgolódnak a sok hadi-
kiadás, idegen földön való háborúskodás miatt. A triumvirátus alatt a kincstár éppen
kiürül. Természetes megoldásként a hadak leszállítása ajánlkozik. De Báthory óva
inti ettől Erdélyt, tekintettel a környező veszedelmekre.¹ Sombori tehát nélkülözhe-
tetlen szerepet tölt be.

Az ő segítségével valósítják meg a Báthoryak a jezsuita kollégium felállítását
és annak fenntartását. Ő maga protestáns, Possevino szerint „sem nem ariánus, sem
nem kálvinista s azon véleményben van, hogy a lutheránus vallás, melyben gyermek-
kora óta nevelődött, nem igen különbözik a katolikustól“.² Ez a naivnak látszó, de
mindenesetre rugalmas állásfoglalása alkalmassá teszi őt a fejedelmek, sőt a jezsuita
atyák bizalmára. Báthory Kristóf elrendeli neki, hogy a mákói dézma jövedelmét
ezeknek évente minden levonás nélkül adja át. István király pedig őt bizza meg a
kollégiummal kapcsolatos szeminárium részére szánt pénzbeli támogatás kiutalásával.
Campani, a tartományfőnök nehezen tud vele megegyezni, mert Sombori csak beikta-
tásuk napjától (1583. márc. 7) akarja őket fizetni, pedig a pápa már 1582. nov. 1-től
fogva adja nekik a pensiókat. Kér az uralkodótól intézkedést e tárgyban. Possevino
— mint láttuk — naiv, de hozzájuk szító protestánst lát benne, aki tudományszere-
teténél fogva egyik fiát a kolozsvári jezsuita iskolába adja. A másikat pedig a gyer-
mek fejedelemmel együtt Gyulafehérváron szintén náluk nevelteti. S mikor Sombori
egyik rokonát, Cherinius (Kerényi? Kérői?) Mihályt Rómába szeretné küldeni a
teológia tanulmányozására, ajánló-levelet ír ennek érdekében úgy a királynak, mint a
római előjáróknak. Ezek után nem csodálhatjuk, ha a híres 1588-i megyesi ország-
gyűlésen az atyák kiűzése ellen szavaz a Báthoryakkal, Jósika Istvánnal stb. együtt s
az egykorú jezsuita beszámoló (relatio) őt, mint katolikust könyveli el.³

Ennek az állításnak ellene mond az, hogy Sombori állandóan protestáns diákokat
pártfogol, akik az ő költségén „bujdosnak“ külföldi akadémiákon. Így támogatja
triumvir társaival együtt a híres Laskói Csókás Pétert, aki később egyik hitvédő
fratát neki is ajánlja. Fiát, Sándort 1587-ben Wittenbergbe küldi és ott Baranyai
Decsi Jánossal jogra s egyéb tudományokra taníttatja.⁴ De legnagyobb támasza a
krónikaíró Szamosközi Istvánnak, aki őt Kovacsóczyhoz írt levelében (1593. febr. 20)
egyenesen „jó sorsa atyjának“ (parens meae fortunae) nevezi, mert fia mellé mentor-
ként odaállítja s így külföldi útja költségének fedezését biztosítja.⁵ Ugyanott emlékezik
meg pártfogójának Erdély kormányzásában szerzett érdeméről és haláláról. Tehát a
kilencvenes évek táján hal el.

¹ ErdOrszEml. III, 38, 48, 58 — 64.

² Fontes III, 251.

³ Uo. I, 108, 253—254, 260, II, 72—73, 257—258. — Protestantes „hi chatolici fue-
runt etc.“ III, 251.

⁴ Bod Péter: Magyar Athenás. 159, 68.

⁵ Fontes I. 249. E levelet Szamosközi Páduából írja.

Maga a család — mint tudjuk — szintén református marad. Sombori tehát minden jezsuita rokonszenve mellett is protestáns volt. Egyike azoknak a nagyműveltségű erdélyi főuraknak (Bethlen Farkas, Kovacsóczy), akik hitbeli meggyőződésük mellett állandóan fenn tudják tartani szíves összeköttetésüket a haza és egyetemes műveltség érdekében a többi keresztyén felekezetekkel, különösen azoknak tudósaival. Medgyesi állásfoglalását a Báthoryakhoz való törhetetlen hűsége és az újfajta iskolázás iránti rokonszenvéből magyarázhatjuk.

Az itt közlendő adománylevél a családnak Kisesküllön levő birtokán őrzött levéltári gyűjteményéből való, amit Köblös István ördögkereszturi ref. pap a régi Bornemisza kúria padlásáról mentett meg múlt évben a teljes pusztulástól, beszállítván azt a kolozsvári Református Teológiai Fakultásra. Elképzeltető, milyen nagy érdeklődéssel vettem és néztem át a főkép XVI., XVIII. és XIX. századból való értékes anyagot. Különösen a ma annyira időszerű Báthory-féle adománylevelet, melynek címirata egy *Livlandtól Kievig és Poroszországtól Moszkváig* terjedő világhatalomról beszél. Tartalma pedig fellebbenti a fátyolt Sombori László hűségéről s ezt jutalmazó nagy jóvedelméről. Ő maga jegyzi oda sebtiben az adománylevél végére a rövid tartalmat. A birtokát képező tizenegy falu eddig haszonbérbe bírt dézmáját juttatja most részben vagy egészben neki a fejedelmi kegy egész élete tartamára. Egy jóval szegényebb örökös, Sombori Sándor pedig a kuruc háboruk után, 1718-ban odafűzi latinul ezt a óhajtást: Oh kedves ősem, bárcsak az én és fiaim életében is tartott volna ez a donáció!

A levéltári anyagot különben a család jelenleg is élő tagja, dr. Sombori László, nagyváradi rendőrtanácsos vette át tőlem az Orsz. Levéltárban való elhelyezés végett, ahol a többi családi iratok is őriztetnek.

Az oklevél szövege ez:

Nos Stephanus, Dei gratia, rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, Russiae, Prussiae, Massoviae, Samogitiae, Kiowiae, Voliniae, Podlachiae, Livoniaeque etc. dominus, nec non Transilvaniensium princeps. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos attentis et consideratis praeclara fide, integritate, multorumque servitorum meritis, fidelis nostri magnifici Ladislai de Sombor, consilarii nostri et arendatoris decimarum nostrarum Transilvaniensium, quae ipse maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate, in diversis legationum generibus, non parcente personae ac rebus suis, magna cum nominis sui commendatione fideliter exhibuit et impendit ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, decimas totales bonorum suorum atque possessionum, medietatem videlicet Mikloslaka, pro florenis duodecim in Albensi, portionis item Zagor pro florenis quinque, denariis nonaginta duobus in Kikeoleo, similiter integrae Kis Eskelew, pro florenis decem, Egregh integrae itidem pro florenis septem, Pulyon, tertiae partis, Zentgothart mediae, florenis viginti tribus, denariis triginta duobus, Zent Egied portionis florenis septemdecim, denariis viginti, Bozzás portionis florenis tribus in Dobocensi, Sombor quartae tres, florenis tribus, Zuthor quartae duae, florenis quinque denariis triginta tribus, Keozep-lak quarta una, florenis quinque in Colosiensi, Egerbegy quarta una florenis sex,

denariis sexaginta octo in Thordensi, nec non Uylak integrae, possessionum, in Zolnok mediocri comitatibus existentiam habitas, ac pro commemorata summa pecuniaria annuatim arendari consuetas; vini utputa, triciti, hordaei, avenae, siliginis, milii, lini, canabis ceterorumque bladorum terra nascentium, aliarumque universarum rerum decimarum solitarum, item apum et agnellorum, absque ulla arendae solutione et exactione vita eiusdem durante clementer relaxandas eidemque dandas, donandas et conferendas esse duximus, quemadmodum relaxamus, damus, donamus et conferimus praesentium per vigorem. Quocirca Vobis Fidelibus nostris Egregiis, et Nobilibus Arendatoribus decimarum nostrarum, tam in regno nostro Transilvaniae quam partibus Hungariae ditionis nostrae, tam modernis, quam futuris, harum seriae committimus et mandamus firmiter, ut praescriptas decimas praefatarum possessionum portionumque possessionarium eiusdem Ladislai de Sombor, vita sua ut praemissum est durante absque ulla arendae solutione et exactione, pro se accumulare et percipi facere permittatis. Nec secus facturi, praesentibus perlectis exhibenti restituti.

Datum in arce nostra regia Nepolomicensi tertia die mensis Februarii anno Domini millesimo quingentesimo octogesimo tertio, regni vero nostri septimo.

Stephanus Rex m. pr.
(A pecsét leszakítva.)

Mart(inus) de Berzeuice
cancell(arius) m. pr.

Kfvül más kézzel: *A(nno) 1583 3-a febr(uarii). Donatio regia super universis meis decimis vita mea durante. Lad(islaus) Somb(ori).* — Alább más kézzel: *Mi chare atave, sane vita mea durante fuisset donatio et filior(um). Alexander Sombori 1718.*

Eredetije a Sombori család levéltárában egy egész ív egyik lapján.

Közli: Nagy Géza.

Gr. Batthyány Ignác levelei.

Mikor Batthyány születésének kétszáz éves fordulójakor közelebbi életadatait kutatjuk, életrajzának hiánya szembeszökő. A róla elnevezett gyulafehérvári Batthyaneum kéziratai között a rá vonatkozó iratok ládákat töltenek meg, a köz- és magánlevéltárakban is bizonyára tekintélyes anyag vár feltárára. Mindezek nagy mértékben növelnék a püspökre vonatkozó már itt-ott megjelent életrajzi anyagot és kiegészítenék a meglehetősen szűkszavú feldolgozásokat. Könyvtárának, csillagvizsgálójának, nyomdájának, építkezéseinek, püspöki tevékenységének közelebbi ismerete kiegészítené a képet. Más részről már az eddig megrajzolt kép¹ is annak a levéltári anyagnak belevonásával lett színesebbé, amelyet épen az Erdélyi Múzeum őriz. Az Erdélyi Múzeum levéltárában letett Batthyány levelek száma, eddigi tudásunk szerint, húsz. Lehetséges, hogy egyes család¹ levéltárakban még vannak tőle eredő levelek. A már előkerült levelek közügyeket érintenek, vallás- és családtörténeti vonatkozásokat tartalmaznak, művelődési viszonyokat világítanak meg. A húsz levél közül tizenháromat Batthyány sajátkezűleg írt, hét esetben csak az aláírás az övé. A levelekből tizenöt magyar nyelvű, öt latinul íródott. E húsz levélhez járul még Fangh Istvánnak, a püspök oldalkanonokjának két levele; egyik magyar, a másik latin. E két levél szervesen kapcsolódik bele a püspök levelezésébe, azért velők együtt közlöm őket.

Batthyány levelei nagyjából Cseréy Farkashoz szólnak s két tárgy köré csoportosulnak. Amely leveleket még egri kanonok korában írt, azok a szentkép-másolatokat rajzoltató, lelkes könyvkiadó, a kéziratokat gyűjtő főpapot szemléltetik. A püspök korában írt levelek leginkább Cseréy leányának, idősb br. Wesselényi Miklós feleségének vallás-változtatásáról közölnek részleteket. Ez általánosságban jelzett tárgyakon belül azonban a levelek a bécsi kormányzati rendszerről, az erdélyi Főkormányzék (gubernium) szerepéről, a vallási viszonyokról, a türelmi rendelet alkalmazásáról, Wesselényiről, magáról Batthyányról annyi becses adatot tartalmaznak, hogy ezek alapján közérdeklűekké válnak.

A vallásos lelkületű Cseréy Farkas oltár- és templomképeket gyűjtött s a Felvidéken található képek összeszedésében és lemásoltatásában Batthyányra számított. A püspök biztatta Cseréyt, hogy a Loretoi litániáról szóló könyvét Egerben, az egyházi nyomdában jelentesse meg, de Cseréy végül is Bécs mellett döntött. A gyűjtés és másoltatás Batthyány művészi érzékére vet fényt; az pedig, hogy az olcsó könyvnyomtatást kilátásba helyezte, későbbben még jobban kifejezésre jutó könyvpártolását érulja el. Püspök korában ugyanis megengedte, hogy a gyulafehérvári egyházi nyomdában a szorgalmas írók könyveit ingyen nyomassák ki. A 2—6. sz. levél e tárgykörbe ág.

Cseréy Ilonának (Helenának), Cseréy Farkas leányának vallás-változtatása akkor erősen foglalkoztatta a közvéleményt s utóbb is érdeklődést támasztott. Előbb a gyer-

¹ Vö. ErdMúz. XLVI, 7—19 és kny. ErdTudFüz. 124. sz.

mekek vallásáról esett szó a levélben. Mária Terézia királynő úgy intézkedett, hogy a protestáns papok, ha olyan házasulandókat kell összeadniok, amikor az egyik fél katolikus, csak akkor végezheték el az esketést, ha arra a katolikus püspök engedélyt adott. E rendelet azt célozta, hogy a házasulandók tegyenek ígéretet, hogy gyermekeiket majd katolikusoknak nevelik. A közölt levelek közül a 8. a református Wesselényi Miklós reversalisáról tesz említést: Wesselényi a reversalis ellenére leányát a református pappal akarja megkereszteltetni. Utóbb is leánygyermek elvételi szándékáról értesülünk.¹ Batthyány püspök gyulafehérvári levéltára talán felvilágosítást adna, hogy Wesselényi reversalisa mit foglalt magában. A lányok elvételének szándéka már arra az időre esik, amikor II. József 1781-ben kiadta rendeletét, amely szerint vegyesházasság alkalmával reversalis mellőzésével a fiúk az apa, a leányok meg az anya vallását követik. Batthyány az uralkodó rendeletére támaszkodhatott, amikor a leánygyermekért felszólalt. Cserey Ilona akkor még katolikus volt, vallás-változtatását II. József könnyítő eljárására támaszkodva akarta megvalósítani s meg is valósította.

Miután ebbéli elhatározását 1782. április 11-én apjával levélben közölte,² megindult a küzdelem. Az apa, a püspökhöz leánya levelét küldötte; a püspök ugyanazon a napon, április 19-én három levelet írt ez ügyben. Egyet az apához, egyet a leányához s a harmadikat Wesselényihez (13–15. levél). Az apát értesítette, hogy leánya levelét a Felsőházhoz továbbította védelem végett. Mivel Wesselényinek reversalisa volt a feleségének „maga hitében leendő nemháborgatása felől”, bízott benne, hogy nyerni is fog. A bárónéhoz írt levélben két kérdést tett fel: Miben volt hozzá a katolikus hit annyira mostoha, hogy elhagyja? vagy miben van hitbeli nehézsége? A bárónak azt hozta fel, hogy felesége elhatározását mindenki neki fogja tulajdonítani, és hogy ez ügy nagy port fog felverni. A püspök az utánjárásra az alapot abban jelölte meg, hogy lelkiatyai hivatala szerint jár el; főpásztori kötelessége ösztönzi őt arra, hogy híveit az üdvösségre vezérelje. Tudatában volt annak, hogy szerepe nehéz, amikor az egyre bonyolultabbá váló ügyben kell eljárnia, de — mint mondotta — azért rendeltetett püspöknek és hivatalának gyümölcse minden acotholikustól gyűlöltetni (16–17. levél); másrésről nagy botránkozás lesz, ha az asszonyt vissza nem tudja hozni a katolikus hitre (19. levél).

Az ügynek további bonyodalmai: az uralkodó intézkedésére a többheti vallásoktatás, a leánygyermek elvételére kiküldött guberniumi bizottság, az asszony vonakodása, a báró és más pártfogók eljárása a püspököt mélyen érintette. Még megtorlástól is tartott, magára nézve annyira nehéznek és kockázatosnak vélte az állásából következő cselekvést (10, 13–17, 19–20. levél).

E levelek összefüggő menetét érdekes eltérések is tarkítják. Így VI. Pius pápa bécsi látogatásának jelentékeny következményei és Maior Gergely gör. kat. püspök letétele (16),³ a feltűnő nagy számú vallási visszatérésekre való utalás (17), a püspök bécsi befolyásának gyengülése (19). A felsorolt leveleken kívül az 1. alatti a bécsi kijárási rendszerbe enged bepillantást. A 7. számú Batthyáynak mint kinevezett új püspöknek bizakodását tünteti fel. A 9-ként közölt gr. Teleki Lászlónak szól és birtokügyre vonatkozik. A 12. levélben a püspök Csereyt nyugtatja meg, mivel ez a templomok körüli mellőzését szívére vette. A levél a Lipót-diploma szellemében megindult nagyobb mérvű templomépítésekre utal. A 21. levélben a püspök Cserey Farkasné Aloysa nevű apáca-leánya segélyezésére

¹ Vö. Gyalui Farkas: *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai* (az EME kiadása), Kolozsvár 1941. 39.

² Levelét I. Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* Bp. 1905. I. 58.

³ Több száz falut vitt a gör. kat. hitre, sokak szemében ezért lett ellenszenvenné.

szólítja fel, a 22. alattiban meg gr. Bánffy György gubernátortól a püspöki fációs részére fáciásokat kér.

Fengh István kanonok egyik levele (11.) Batthyány püspök egri útjával kapcsolatban erdélyi posta-állomásokat jelölt meg, a másik levélben meg Wesselényi felhevülésén kívül, amely állapotban egy szilágysomlyói minorita frátert megvert, az 1782-i balázsfalvi gör. kat. püspökválasztáson kapott szavazatok megoszlását ismertette. Ekkor lett püspök Bob János, kinek neve az 1790-i országgyűléssel kapcsolatban ismeretes.¹

A leveleket Batthyány helyesírásában és körpontosításával alább közlöm:

1.

Illustrissime Domine

Harum ministerio cum ipse varys distentus personaliter officio meo defungi, gratitudinique meae satisfacere non possim, Illustrissimae Vestrae de jussu Episcopi Agriensis gratias reddo maximas, quod eadem de causa Munkachiensi Coram Eminentissimo Cardinale tam praeclare disserere dignata fuerit, his adjicio novas preces. elapso Dominico die [D]ominum] Bradach ad conspectum Augustissimi Imperatoris una cum agente Nyágai admissus bona accepisse verba dicitur, non gravetur Illustrissima Vestra ab agente praefato aliquo sub praetextu ad se vocato rescire, quidnam Augustissimus Imperator dixerit? quae momenta in causae suae subsidium protulerint? an, et quale scriptum Comiti Plümegen, vel Augustissimo Imperatori obtulerint? hoc si vel ex parte usque ad horam nonam Illustrissimae Vestrae intelligere et mihi perscribere liceret, opportunissimum foret, Episcopus enim Agriensis paulo post Nonam ad Caesarem parat ire. his dum expertis favoribus, ac etiam amicitiae commendo jugi cum cultu sum

Illustrissimae Vestrae
Viennae die 4ta Augusti
1770

Humillimus addictissimus servus
Ignatius Comes de Batthyan

A levél alján: *Illustrissimo
Domino Cserej.*

2.

Illustrissime Domine

Quas de cultu B[eatae] V[irginis] M[ariae] inter scripta mea reperi notitias, hic in testimonium verae amicitiae transmitto, non negligam plura conquirere; doleo quod is quem pro excindendis Cupris Vienna attuli, hic diem suum obierit, feci quidem dispositiones, ut successorem habeam. rogo dignetur Illustrissimus Dominus aliquod suum opusculum hic typis excudendum mihi transmittere. quoad debitum meum non scio cui debeam pecuniam transponere. his dum me Illustrissimae Vestrae gratys, et amicitiae commendo maneo jugi cultu

Illustrissimae Vestrae
Agriae 9ta Maji 1771

Humillimus Servus
Ignatius Comes de Batthyan

¹ A levelek a 9, 14, 15 és 22 kivételével mind a Törzsgyűjteményben vannak, a 9, 14 és 15 gr. Teleki László levéltárában, a 22. meg a gr. Bánffy-család I. Nemzetségi levéltárában a „Közérdekű missilisek” csomójában található.

3.

Méltóságos Uram

Valamint nagy kívánsággal kívántam Méltóságos Urnak levelét, ugy annak eljövetele nagy vigasztalást hozot én nékem. Nemes Sáárooss Várme gyében lévő Plebánusoktul várok az ott lévő Boldogságos Szűz Mária tiszteletire feláldatott Templomoknak 's oltároknak lajstromát, hasonlott Nemes Heves Várme gyéből rövid napok alatt meg küldeni az Méltóságos Urnak; az kívánt képeket is le fogom rajzoltatni.

Az kép mecző meg halálozván azontul más jelentete magát Bécsből, aki is mesterségének mutatására ennyihány képeit el küldette, nem akartam őtet ellőbb le szollítani, hogy sem tudnám Méltóságos Ur szándékát, azt meg tudván hirt adok néki hogy jőjen, csak tessik az Munkáját elküldeni, hogy az szükséges készületek lehessenek meg, az Magyar Cancellárián lévő Calefactor Negrini János ha az Méltóságos Ur az páketumot hozzája küldeni fogja, azt kezemhez minden üdő halasztás nélkül el küldi.

Kezembe került egy bizonyos irott könyv, a mellyben foglaltatnak az Erdélyi Diaeták de Annis 1578. 1579. 1619. 1615. 1624. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. ezekből némellyek nyomtatásban cum Sigillo et Propriae manus subscriptione in originali conpingaltatva vannak nem tudom vagyon olyan collectio a mellyben minden Erdélyi Diaeták foglaltatnak? ha az Méltóságos Urnak teszik, fogom számára ezeket le irattatni, tessik vélem parantsolni. 's akarattját jelenteni Uri levele által. P[ater] Major szépen köszöntettem, jó volna, hogy ő valamely gáncsot találván az orosz könyvekben, arra venne a dolgot, hogy az Horvath orosz Püspök és valamely Deák Püspök meg kérdészetnék. Sic et unitis viribus schismatici resisti posset et P[ater] Major odiositatem effugeret. ajánlom magomat Méltóságos Urnak graziajában és egész alázatossággal maradok Méltóságos Urnak

Eger 22da Augusti

1771

Alázatos engedelmes szolgája
groff Batthyáni Ignác

4.

Méltóságos Uram

nékem jó akaró Uram

Boldogságos Szűz Mária tiszteletiről meg nem felejtkezhetvén, ígérem szerint, két Egri képet, és egy szép tudósítást küldök, az Eger = Szalóki kép munkában vagyon, tessik Méltóságos Urnak ezen ajándékokskát kedvessen venni, és Szűz Anyánk tiszteletire fordítani.

Az lauretomi litaniáruul kérem el ne felejtessen Méltóságos Ur, vagyon nékem itt egy jó caliographusom, kinek munkái ezek a képek, fogjunk akar az nyomtatáshoz, gondom lesz, hogy a költség nagy ne légyen, kérem Méltóságos Urat ne terheltessék engemet levele által szándékát érlesemre adni, azonban gratziájában ajánlom magamat, és egész engedelmességgel maradok Méltóságos Urnak

Eger 7ma Maji

1772

alázatos szolgája
grof Batthyani Ignacz
Egri kananok.

Méltságos Urnak

Válaszint nagy kivánsággal kívántom Méltóságos Urnak levelét, úgy annak
 el jövedelét nagy megfellelő kedvvel nézem. Némely úri és fővármegyében
 levő plébániáknál vannak az ott levő Boldogfajos Deák háza nyitlakatja fel.
 állított Templomoktól és ott vannak lejártnak, ha forlást Nemes Helyén
 gyűltél sőt napok alatt meg küldem az Méltóságos Urnak; az kívánt
 képeket is le fogom rajzoltatni.

Az képszeiret meg halálát után aratból meg jelentek magas Decobit, a hárs
 díszesjégnek mutatata jára enye hány képelel el küldesse, nem akartom íze
 ellőtt le Boldogfajos Urnak, hogy len tudnam Méltóságos Urnak Bándikát, azt meg tud
 van hirt adok neki hogy jöjen, csak seffik az munkájaz el küldeni, hogy
 az plébániáz képeleket lefeffenek az Magyar Anicellarián levő Calipha
 az Nemesi hány ha az Méltóságos Ur az pártakomaz korraja küldeni
 fogja az kéresemhez minden idő haláptól nélkül el küldi.

Kétembe kéreül egy képmagyos voss könyv, a melyben foglaltatnak az Erdélyi
 Kötök de Annis 1578, 1579, 1610, 1615, 1624, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635,
 1636, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648, 1649, 1650. ezekből némelyek
 nyomtatásban van kelte, az képmagyos mány képmagyos in originali compage
 látna vannak nem tudom vajyon ottan vellek a melyben minden Erdélyi
 Deák foglaltatnak: ha az Méltóságos Urnak kérek, fogom Namási deák
 le vasatni, seffik nélem parantfogóim' akaratyaz jelenem in levele állal.
 A Majoris képen képeletem, ja volna, hogy ő valamely génevez salalban
 az több képmagyosban, avva vőne a dolgos, hogy az képmagyos orof képmagyos
 az valamely Deák képmagyos meg képmagyosnak, ha az unyitvó képmagyos
 ki képmagyos, az képmagyos orof képmagyos, aján lom magam az Méltóságos
 Urnak képmagyosban, az egész alálatossággal maradok.

Méltságos Urnak.

Eger 22da Auguszt
1773Kérem engedelmes szolgája
gr. Batthyani Ignac

5.

Illustrissime Domine Consiliarie
 Domine mihi Colendissime.

Minap ígértem Méltóságos Urnak, hogy Boldog Anyánk némely képeit akarok el küldeni. ime három rendbélit! a mi az Eger = Szalokit, 's az Szent = kúti képet illeti magam is tehetek bizsónságot, hogy az keresztény nép nagy ájtossággal viselletik azokhoz. Beregh vármegyéből minémű tudositást írásim közt találtam, ide rekesztem, most kérem Méltóságos Urat ne terheltessék nékem meg irni, micsoda vármegyéből vagyon már informatiója, hogy tudgyam az hátra lévőket is elküldeni. akarnám azt is tudni, vallyon vajyon-é Méltóságos Urnak az Sátor Ujhelyi, és Varranoi kép? vigasztaljan meg a Méltóságos Ur engemet maga levelivel, mert ojhattok Méltóságos Ur jó egészségit és szent munkalkodásának folla mattyát érteni, hitesse el Méltóságos Ur magával, hogy minden tisztelettel, 's egész alálatossággal maradok

Illustrissimae Vestrae
 Eger 25ta January
 1773

legkissebb szolgája
 gr. Batthyani Ignac
 Egri kananok

6.

Méltóságos Uram
nékem drága Nagy Jó Uram

Örvendözött az én szívem, midőn drága Nagy Jó Uram leveléből értetem, hogy bizodalomát én bennem szegény szolgáljában velni kívánta. Szívessen örvendek, hogy Eő Felsége Méltóságos Urat meg vigasztalta. a mi a pénzt illeti, tessék nékem meg írni menyi? 's mikorra kívánatik? addig is azt meg irhatom, hogy Sztoika Erdélyi Püspök eő Excellenziajátul az Marmarossi ugy mint Szigethi Ispitálynak fundatiójára rendelt 5000 Magyar forintokat számosújvárosi úrmények vissza akarják fizetni, és a mint ézre veszem, nálók vagyon 18750 Rhenes forint, a melly summát le akarnák tenni a mint Blum Károly nekünk meg írta. Az Egri Püspök szeretne, ha az említett fundatio Méltóságos Ur kezében lehetne, azért tessék Erdélyben az Káptalomnak írni, 's ha mégis pénzre szüksége lesz M[éltóságos] Urnak egész tehetségemből azon lezek hogy szolgálhassak. csak hamar tudgyam meg, azon lesznek. Valamelly Dosa Josef névű Ifiu az Erdély Cancellariahoz tétetett; azt én neveltem, azért ajánlom ötet, tessék ötet jó utra hoszni.

El hoztam ugyan Tinyodi Sebestyén munkáját, de bezeg az lauretomi litaniát, azt el nem hozhattam, kérem tessék azt ad Collegium Pazmanianum küldeni, onnint majt meg küldik én nékem. várván kívánatos válaszát az M[éltóságos] Urnak egész tiszt[te]lettel maradok Méltóságos Urnak Drága Nagy Jó Uramnak

Eger 12^a Apr. 1775

alázatos szolgálja
grof Batthyani Ignacz
Egri Nagy Prépost

D. a I. K.

7.

Méltóságos Consiliarius Uram!

Nemes Erdélynek Fő-Lelki Pásztorságra lett Emeltetésemből származott nagy örömit hozzám botsátott Leveliből különös vigasztalással értetem, és abban nékem kívánt vigasztalásokat nagy köszönetel veszem, engedye a Felséges Ur Isten, hogy azokat Szives kívánsági szerint el is érhessem. Retegve meg vallom váoltam fel ezen tehert, de hiszem az Istent (kinek ez munkája) erőt is fog adni, hogy azt elviselhessem. Isten után bátoritt Méltóságos Consiliarius Uramnak Búzgósága kihez vonzó hajlandóságom már eddig-is arra vitt, hogy útamát Kolosvárnak vévén Méltóságos Urat ellőre meg keressem. és sok féle súlyos dolgokrúl tudositást kérjek, ezt már annál szivesebben tselekedni fogom, minek utána önkint maga Házaival engemet meg kínálni teezett. A bémenetelemrül azonnal Meltóságos Urat tudositani fogom, mihelyest Romából szükséges Bulláimnak eljövételérül Agensemtül tudositást vészek. Azonban-is sziveségiben ajánlott maradok

Meltóságos Urnak
Eger 23 7^{bris}
1780.

engedelmes Szolgálja
Grof Batthyani Ignacz
Erdélyi Püspök¹

A levél alján: *Illustrissimo Domino
Wolffgango Cserej.*

¹ Csak az aláírás sajátkezű.

8.

Illustrissime Domine Consiliarie,
mihi Colendissime!

Copiam insinuat Excelsi Gubernii Regii adhuc in absentia mea ad Dominum Praepositum Antonium Szereday qua Vicarium Antecessoris mei intuitu Baronis Nicolai Veselényi prolem suam contra datas a se Reversales per Ministrum Helveticae Confessionis baptizari curantis exarati communico Illustrissimae D[ominationi] Vestrae fine eo, ut cum in eo immediata superattentio nobis duobus committatur, agenda agere, meque = quid agere debeam, edocere non gravetur.

In reliquo notum reddo Illustrissimae D[ominationi] Vestrae me contra electionem Judicis Zilaiensis ob concordia vota, unanimesque = testium Fassionem ne quidem exceptionem formare potuisse. interim tamen negotium totum qualiter evenerit Viennam repraesentasse, ut si forte aliqua exceptio formari possit, qua electione illa rejecta, confirmatio Substituti Judicis obtineatur, ac singulari benevolentiae intime commendatus maneo

Illustrissimae D[ominationi] Vestrae
Cibiny 15^a Marty
1781.

obsequentissimus servus
Ignatius Comes de Batthyán
Nominatus Episcopus
Transylvaniensis¹

A levél alján: *Illustrissimo Domino
Consiliario Cserey.*

9.

Méltóságos Groff Camerarius és
Fő Ispány Ur
Jo Méltóságos Uram!

Még az öreg Méltóságos Groff idejében az Igen pataki határon lévő erdőbenn menvén valami M[agyar] Igeni emberek, ottan találtattak, és ugyan akkor el fogattattak, s hazánk törvénye szerént harmadnapi Forumra certificáltattak, de mind eddig azon törvény el nem folyván, esett értésemre, hogy most nem régen Méltóságos Groff Ur kezdette volna ismét folytatni, és azért minthogy azon erdő, ahol az emberak el fogadtattak osztatlan, és énis Igen patakán Possessor vagyok, úgy hogy az erdő bérből nékem három rész győnn, azon harmadnapi törvényhez nékemis szóm vagyonn. Melyre valo nézve kérem Méltóságos Groff Urat, én vélem az ahoz tartazando leveleket, és actákat közleni ne terheltelessék. Továbbá egész tisztellellettel vagyok Méltóságos Groff Fő Ispány Urnak

N Szeben 16^a Mai
781

engedelmes Szolgája
Grof Batthyáni Ignác²

¹⁻² Csak ez aláírás sajátkezű.

10.

Illustrissime Domine Consiliarie
mihi Colendissime!

Binas literas Illustrissimae D[ominationis] Vestrae mihi unus idemque cursor reddidit, quod in iis de excessibus Domini Michaelis Vaji retulit, peculiarem meam adhibebo operam, ut cum illi Religioni quoque Catholicae praepudicosi sint, suo tempore ab Excelso Gubernio refrenentur, interim etiam e re erit, si Administrator Somlyoviensis ad me detulerit excisionem portionis Canonicae ab eo impediri, et turbari, partibus meis eousque = etiam non deero, quin excessui huic certum remedium ponam. Ratione Baronis Vesselényi Excelsum Gubernium non ita pridem ad delationem Excellentissimi Domini Episcopi Balásfalviensis disposuit, ut D[ominus] Antonius Szent-Mariai, et D[ominus] Katona in saevitiem praefati Baronis investigent, quae si contra eundem comprobata fuerit, spero imposterum Altissimis jussis Regiis citius, quam hactenus pariturum; Atque = ideo ratione baptisandae prolis neo natae nunc quoque tentandum esse censeo accessum Parochi ad Baronissam cum prudentia tamen, et si admissus non fuerit, eotum Tabulam conveniendum, in rebus enim tam manifestis Tabulam minime reluctaturam existimo vel ex eo, quod jam semel eadem Excelso Gubernio Baronem nihil eorum, quae sibi commissa sunt, fecisse detulerit, quodsi tamen Dominus Parochus accedere timeret, urgeat adminus Tabulam et Baronem sua forma admoneri curet, ne prolis suae baptismum differat, quo in casu si eveniret prolem jam esse baptisatam, pro tunc Ceremonias ut supplere possit, sibi admitti petat, et quid impetraverit, me illico informet. Caeterum cum propediem futuram in isthoc Comitatu Marcalem Congregationem intelligam, Laurentium Boer Procuratorem Sacris undis per me ablutum Patrocínio Illustrissimae D[ominationis] Vestrae commendo, ut si forte per mutationem Fiscalis Procuratoris Sigismundi Pap eotum succedere posset. Qui caeteroquin constanter persisto

Illustrissimae D[ominationi] Vestrae
Cibinii 26ª Iunii
1781

obligatissimus servus
Ignatius Comes de Batthyan¹

11.

Illustrissime Domine Consiliarie
Domine mihi sing[ulariter]
Colendissime!

Omnem nostram operam inanem reddidit Sua. Excellentia Episcopus Agriensis, absolute vult, ut diem Lunae id est 6^{am} praesentis hic transigamus, 7^a Comitari nos vult ad vicinam suam possessionem Fűzes-Abony, inde nisi noctibus etiam in partem nostram usi fuerimus, vix, ac ne vix quidem statuta die Somyloviam, aut Krasznam pervenimus. Haec Illustrissimae D[ominationi] Vestrae fine notifico, ut etsi pro statuto tempore non advenerimus, forspont tamen parati nos expectent in Kemer

¹ Csak az aláírás sajátkezű.

et Somlyo, una obsequiose requirendo, ut usque Claudiopolim, autpotius Kolos-Monostor dispositiones facere dignetur signanter in Zilaj M. Egregy, Sombor, et Berend, diem praefigurere non possum, puto tamen die jovis nos perventuros. In reliquo gratiis me commendans maneo

Illustrissimae D. Vestrae
Agriae die 4-a Aug.
1781.

humillimus servus
Stephanus Fangh
a latere Canonicus

12.

Méltóságos Consiliarius Ur
Drága jo Uram!

Amint az el folyt holnapnak 25-ik napján irott leveléből látom, nagyon szívére vette a Méltóságos Ur aztot, hogy az jorzágaiban építendő Templomoknak Inspectorágától el mellőztettett, de ha megmondolya aztot, hogy az olytén Inspectorok szoros számadással tartoznak, reméllem meg fog abban nyugodni, hogy ezen okból helyesen esett a Méltóságos Urnak ki hagyása, és valosággal azért esett, mert illetlennek lenni alítottuk azzal a Méltóságos Urat terhelni, különben az ezután fel álltando templomok építésiben olyan modot találtunk, hogy különös Inspektor ne légyen, hanem a pénz az Plebanusok kezében adattassék, a ki maga mellé vévén két arra rendelendő személyt foljtassa az épületet. Én mindazon által az rendelt két építő Commissariusok ellen tett reflexioit a Méltóságos Urnak szintén ma promoveáltam a Méltóságos K[irályi] Guberniumba, és azon lézsek, hogy változtassanak. Akár aki rendeltetett Inspectorok gondviselése alatt folyjan az épület, akár a Plebanusokra bizottassék, Méltóságos Ur az épület modgyáról való consideratioi mindenkor előttem sokat fognak nyomni. Hogy pedig Krasznára tsak 500 forint rendeltetett Templom építésre, abbol esett, hogy mind Zilah, mind pedig Somlyo oda igen közel vagyon, reméllemis, hogy a Méltóságos Ur segedelmével az oltan lévő hiveknek számokhoz képest kivantato Oratoriumot azon pénzel fel lehet állítani, mert más modom segíteni nintsen. Továbbá tapasztalt szivességiben ajállott vagyok.

A Méltóságos Urnak

All Vintz 26ta Marty
782

el kötelezet Szolgája

Grof Batthyani Ignác
Erdélyi Püspök¹

A levél alján: D. Cons. Cserei.

13.

Méltóságos Consiliarius Ur
Kedves Drága Uram!

Szívemnek ki mondhatatlan meg sértődésével olvastam az Méltóságos Urnak hozzám utóbszor küldött levelét, melyben Leányának B[áró] Veselényinénekis levelét bé zárva küldötte, mert nem gondoltam volna,

¹ Csak az aláírás sajtálkezű.

hogy az jó Édes fának oly keserű gyümöltse légyen, külömben ezt én benne nem egyébnek, hanem ifiu éretlen gyermeki elmjének tulajdonittam, melyből a körülette lévő intselkedők könnyen ki forgatták. Én egyebet ezen mostani környül álló dolgokban nem tehetek, hanem tsak azt, hogy az levelet, mellyet ő az Méltóságos Urnak küldött Felséges Urunknak fel küldöm, reméllem, hogy azon okbol mivel reversalissa vagyon B[áró] Veselényinek, a Feleséginek maga hitiben léendő nem haborgatása felől, nyerniis fogok. Irtam a Zilahi Plebanusnak és Somlyai Minoriták Praesidensének, hogy által menvén hozzája, próbállyák, ha fel tett istentelen szándékából ki mozdíthatnák. Továbbá meg szomorodott Atyai Szívének vigasztalása szerzésében semmit el nem mulatok, a ki tapasztalt Szivességében ajállott vagyok

A Méltóságos Urnak
N. Szeben 19^{ik} Apr 782

el kötelezett Szolgája
Grof Batthyani Ignác
Erdélyi Püspök¹

A levél alján: *D. Consiliario Cserei.*

14.

Méltóságos Báróné Aszszony!

Bizonyos hirekből értettem, hogy az Méltóságos Aszszony anyai született igaz hitét más idegennel feltserélni szándékozik, nehezen vehetem ugyan magamat reá, hogy el hidjem, mivel semmi helyyes okát, a' mellyért aztat meg tselekedhetné, nem látom, de ha az dolog ugy vagyon, ugyan kérem, mongya meg nékem miben volt az Romai Catholica Hit, a' melly a' Christusban szülte, a' Méltóságos Aszszonyhoz mint leányához olly mostoha anya, hogy aztat illy szemtelenül el hadni nem Sojnállya? mit vétett az Anyaszentegyház, hogy aztat illy gyalázatosan meg tagadni nem átallya? Nem fél é attol, ne hogy egykor midőn aztat önként követni akarná, mint méltatlan leányát bé ne fogadja, 's anyai kegyességéből örökösen ki rekeszsze. Emlékezzék meg Kristus Urunk azon mondásáról: Ki Attyát vagy annyát meg átkozza, halállal haljon meg az, nem volt é édes anya az Katolika Ecclesia? Nem átkozza é azt, midőn ötet el hadni el tagadni szándékozik? Avagy talán ollyan nehézség ütközött szivében, mellyet meg nem győzhetvén, az által vonattatik el saját igaz hitétől, kérem énnékem azt megírni ne sajnállya, hogy világosítsam benne. Ha pedig ugyan tsak egyetlen egy lelkét örökké való veszedelemnek kotzkájára ki tenni nem irtozik, és az által okozando neve kissebbségével sem gondolván ezen szándékában meg maradni kíván valójában, én is lelki Atyai hivatalom szerént a' Méltóságos Aszszonyt mint édes Anyya ellen rugódozo gyermeket minden illendő módokkal engedelmességre hajtani kéntelenítetem, mellyből ha tetemes kárai és emlékezetes gyalázatja fog következni mind azoknak önön maga lészen szerzője.

Továbbá maradok

Méltóságos Báróné Aszszonynak
N. Szeben. 19^{dik} apr. 782.

A levél alján: *B. Nicolao — Vesselényianae.*

jót kíváno lelki attya
Grof Batthyáni Ignác
Erdélyi Püspök.

¹ Csak az aláírás sajátkezű.

15.

Méltóságos Báro Ur!

Emlékezetében lehet Méltóságos B[áro] Uramnak minémü levelet irt légyen énnékem az őszszel, kérvén abban hogy az maga ellen teendő vádoknak addig, a' mig azokat M[éltóságos] Báro Urammal nem közlöm, hitelt ne adjak, eszében juttatván azért ezen levelet kívántam közleni Méltóságos Báro Urammal aztat is, hogy bizonyos hirtől hallottam légyen élete kedves társának az Catholica hittől el szakado szándékát, mellyet ugyan el nem hitetek magammal, de ha ugyan tsak ugy vagyon, előre látom, hogy velem együtt ezen dolgot minden ember Méltóságos Báro Uramnak fogja tulajdonítani. Engem fő pásztori kötelességem arra őszítő-nöz, hogy alattam lévő hiveimnek lelkeket az üdvösségre vezéreljem, mellyszerént a' dolog így lévén Méltóságos Báronéja lelkét is nagy veszedelemben forogni látván, fellyebb mondott hivatalom hozza magával, aztat a veszedelemből ki segélteni, és azért el sem mulatok semmit, a' mivel tsak ez fel tett szándékát, ha szintén már végbe vitte volna is, meg ne fordítsam, ha Méltóságos Báro Ur is meg gondolya maga nevének nem kevés, ktssebbítésével fog ezen dolog meg esni, söt Felséges Urunk előtt is, ha szintén most előre nem is, de üdö telésével nem reméllett kárát és gyalázatját fogja tapasztalni, mellynek el távoztatására javasolom Méltóságos Báro Uramnak hites társának ezen lelki veszedelmében ha munkás volt is, attól szünjék meg, 's betsületének tsonkulását és jövődöbéli kárát önön maga ne keresse. Mellyek után magamat szivességében ajánlván maradok

Méltóságos Baro Uramnak

N. Szeben. 19^{dik} apr. 782.

köteles szolgája

Graf Batthyáni Ignacz
Erdélyi Püspök.A levél alján: *B. Nicolao Vesselényi.*

16.

Méltóságos Uram Consiliarius Uram!

Örömemnek kezdete vala az, hogy Felséges Urunk Baró Vesselényinét az Apáczákhöz, gyermekeit pedig ad avum Maternum hozatadni parancsolta, ez vala mondám örömemnek kezdete, mert mint addig az szomorúság egészen bé borította lelkemet, mindenütt csak siralmas, csak ellenkező dolgokat tapasztaltom kellett. áldott legyen az Ur Neve, nékem és kezdenek boldogabb napok fel viradni, fel derült az üdö „hyems transyt, imber aby. et recessit,„ most egy vigasztalo Decretum követi az másikat, hála legyen az Istennek, az Isten áldgya meg Szentséges Attyánkot! Sok hasznót tett Bécsben való létele. most is érkezett egy Rescriptum kinek mását ide rekesztem; Sok bajjal vihetttem erre az dolgot; de bezzeg dúlnak, fúlnak az Acatolikuskok, és ha az Isten engem különösen meg

nem őriz, bizonyosan veszedelemben hoznak. sed horum omnium potentior est Sapientia, így szoll az Szent Irás, valóban tapasztaltam Erdélyben mi legyen Szent Pál mondási szerint patientiam in consolatione Scripturarum habere. A mi illeti Méltóságos Ur leányát, nehezen fog az el jőnni Szebenbe, mert az királyi Gubernium szokása szerint ki tekerte az Decretum nyakát, mert azon szókat ad Monasterium comigrabit, ugy magyaráza az hires glossa, *ibit si placuerit*, az én vélekedésem szerint más értelme vagyon azon szónak *comigrabit*, a melly anyit tészén mint ha mondaná *comigret* minden Gramatica ugyan azt tanította eddig, de már ezentül tanullyuk meg jobban az Deák szót, minek utána kezemből ki vétettek az Praesidiomat Commissionis litterariae. Az Gyermekek el vétele végett deputallya az királyi Gubernium Baló Antal, és Túri Sámuel urakat, tudom ugyan, hogy másokat kellett volna deputalni, én csak várom mi lesz a dologbul, mert ha ők nem szűnek mesterkedni, én sem fogok halgatni.

Hogy Baro Vesselény gyermekeit ismég Praedikátorral kívánta el temetetni, ismég igenessen Eő Felségének igenessen repraesentáltam, vagy két hét mulva fogjuk tudni, mit használt ujobb irásom. azt tudom, hogy ha őtet ezért meg büntetik engem ki átkoznak ezen világbul, hivatalomnak gyűmölcsze az, minden A catholicustul gyűlöltetni. Arra kérem Méltóságos Urat, leánya lelkeért sok imádságot tegyen, és tétessen. az kolosvári Siralmas Boldog Aszonyhoz egy kis votumacsckát bocsátani ugyan hasznos lenne. de még nékem is szükségem vagyon az imádságra, mert másképpen bestelen fórtélyokkal engem is el temetnek, valamint Major Gergelly Püspököt. parancsolatot adok Szebenbe az Apáczáknak hogy imádkozzanak Méltóságos Ur leánya lelkeért; reménlem, hogy magában száll, mert az hirdetik fellőlle, hogy meg bolondult, de ugyan Reformata hir mondás. Kérem Drága Jó Méltóságos Uram azon Commissiot mellyet küldend az Gubernium vélem ne terheltezzék közleni, én ugyan vagy török vagy szakad fel fedezzem hamiságokat ezzel maradok magomat sziveségében ajánlván

Méltóságos Consiliarius Urnak
Allvincz die 20 Juny 1782

alázatos szolgálja
Grof Batthyani Ignacz
Erdélyi Püspök

17.

Méltóságos Consiliarius Uram
drága jó Barátom

Rővideden csak azt irhatom, hogy 16 currentis indultak Sibo felé az tudva lévő Commissariusok, mind a kettővel szolottam nem sokára meg tudom az dolgot, és meg irni el nem mulatom. Grof Teleky Samueltől azt érttem, hogy Baro Vesselényené egy általlyában nem akar az ide való klastromban menni, nékem ugyan meg gyűl aval az én bajom. de nem bánom, azért rendelttem Püspöknek. itt Erdélyben már aprodonként vissza térnek az Apostaták, hála legyen az Istennek. Kérem Méltóságos Urat járjon végére de bonis Episcoporum micsoda rendeléssek estek, mert

itt az beszélik, hogy ennek utána kezünknel hagyvan az jóságot, de eo quod $\frac{m}{12}$ excedit számolnunk kell. ezzel magomat szivességében, és barátságában ajánlván maradok

Méltóságos Urnak
N. Szeben. 17. aug. 1782.

alázatos szolgája
Graf Batthyani Ignacz
Erdélyi Püspök.

18.

Illustrissime Domine Consiliarie Aulice
Domine mihi sing[ulariter]
Colendissime!

Litteras Illustrissimae D[omi]nationis vestrae de 9^a Currentis mensis Vienna exaratas Sua Excellentia accepit, ad quas siquidem observem hodierno Cursore nil reponendum esse, sequentia pro notitiae Statu demisse referenda duxi. Recenter Suae Excellentiae per Ministrum Provinciale Minoritarum relatum est, quam diris verberibus Baro Vesselényi affecerit minoritam fratrem Somyloiensem, quocum facti poenitus jam complanare voluit, caeterum Provincialis Complanationem non admisit, verum rem totam ad Comitem Kollonits Episcopum M[agno] Várad[iensem] promovit.

14^a Currentis nobis Vincio Cibinium redituris obviam factus est D[ominus] Tűri, qui Se ad reddendas Illustrissimae D[omi]nationi proles Baronis Vesselényi iturum asseruit, Dominus Báló Claudiopolim ob devotionem in festo Assumptionis servari consuetam praecessit.

12^a peracta est Electio Graeci Ritus Episcopi Balásfalvae, cui praemissa fuit Lyurgia Pontificalis, post quam Excellentissimus Dominus Episcopus Major Clero Suo valedixit, Vota hoc ordine acceperunt, qui ad munus Episcopi propositi sunt; Ignatius Darabant Vicarius 63. Iacobus Aaron 57. Ioannes Bob Archi Diaconus Marus-Vásárhely, et Parochus oppidi 37. Zsetkej nonnisi 2. accepit. Fuerunt multi, qui Suffragia sua Augustissimo Domino Commiserunt. Vox populi autem fuit, ut Eis daretur Episcopus, qui etiam Schismaticorum sit, alias sibi divisus pereundum esse. quae dum significo gratiis demisse Commendatus persisto.

Illustrissimae Dominationis Vestrae

Cibinii die 17ª aug.

1782.

Tristis obitus Baronis Alexii Nálátzi Tabulae Regiae Assessoris innotuerit hucusque Illustrissimae Dominationi Vestrae. hunc Provisor fratris sui germani tribus glandibus plumbeis in Comitatu Hunyadiensi nuper e medio nostrum sustulit quasi debilerate, cum Sclopum eum in finem tam graviter onerasse dicat. profugit in Valachiam

humillimus Servus
Stephanus Fangh
a Latere Canonicus

Promovit non ita pridem Suae Excellentia votum suum ad Augustissimum de Tabula Septemvirali erigenda proesumimus orare, dignetur sensa Cancellariae Suae Excellentiae eatenus perscribere.

Méltóságos Udvari Consiliarius Uram!

jo akaró Uram.

Nem kétlem tudára lesz Méltóságos Urnak, hogy el pártult szerencsétlen leánya Szebembe való be hozatattása végett, ismég Baló Antal, és Turi Uraimék el küldetettek, mind a kettő nálom meg fordult, és a mi több együtt nálom voltak, én kértem Baló Antal Urat, hogy Vesselinyinetul addig el ne menyen, méglen ötlet magával együtt nem hozza bé Szebembe, én ugyan Isten éltetvén engemet, Szebemből ki nem megyek, még az hat hétnek végét nem látom, el sem mulatom köteleiségemet. ha az Isten irgalmasága nem volna szemem előtt, kécségbe estem volna meg térése iránt. ellemen az Istennek titkos itélete szüntelen éjezgett engem. nagy botránkozás lesz, ha vissza nem tudom hoszni az igaz hitre. azért még is imádnunk kell szent igaságos itéletét. Nem is ippen bizonyos, hogy az Baróné el jöjen. mert uj factio vagyon a dologban. minap feleségét az Baro el hozta az ziláhi Plebánushoz, hogy azt hat hétig tanicsa. reménlem ugyan, hogy azt magára nem vállolta az említett Plebanus, de ha szintén, azért Eő Felsége rendelését semivé nem tehetta az fortélyos Baro. Méltóságos Ur annyi imádságot tétessen a megnyit lehet, hogy ezen oktatásomban szerencsés legyek. Nem tudom micsoda szél fuj most Bécsben, azért nem igen merek irkálni Bécsben de sajnálva ugy veszem észre, hogy a mi Erdélyi Dogon Istennünk naprul napra nagyobbakra nevededik, ugy forgattya az kártyát a mint néki teczik, ha mingyar egy két dolog kedve ellen essik is, csak eő az Dictator. ha csak az Isten különösen szerencsését meg nem gátollya, novissima erunt pejora prioribus, valóban csudálkozásra méltó dolog, de áldott legyen mindenekben Isten akarattya, a ki mindeneket maga dicsőségére igazgattni szokott. Kérem az uj Ecclesiastica Comissió ul valami bizonyos relatiot ne sajnállyon Méltóságos Ur nékem meg irni, nem külömben az Septemviratus-ról, ugy Eő Felsége micsoda indulattal legyen én hozám? lehet-é most is valamint Baro Reischak allat az Grof Észerhazynak, vagy Palfynak valamit irni? kire bizzam ügyeimet? ezzel magomat Méltóságos Uri favoriban ajánlván maradok Méltóságos Urnak

KFejérvár. 9^a 9^{bris} 1782

alázatos szolgálja

Grof Batthyani Ignác
Erdélyi Püspök

Decima quarta hujus movebunt DD. Commissarij ad Sibó. éppen most méne el tülem Grof Teleky az Dobokaj Feő Ispány. nem hiszem hogy héában járjon. a kik Eő Felsége parancsolatit leginkább akadályosztatlyák azok (si Superis placet) leg hivebbek most.

20.

N. Szeben. 30. 9^{br} 1782

Méltóságos Uram Consiliarius Uram!

Ippen ezen az óraban veszem Baló Antal Uram levelét, melyet is ide rekesztem. attul tartok, hogy ha a Báro is el jönn, nem igen derég instructioja leszen az Baronénak, mert Baró Daniel István, Grof Teleky Adám, Apostolorum Principes már itt várják az praedát, látom hogy kintelen leszek Eő Felségének ismég alkamantlokodni.

Betze Josef Uram instancziáját kívánsága szerint itt accludalom. Méltóságos Ur bölcs itélete szerint a tévő lesz, a mit leg jobbnak tartani fog. ugyan írjan már eczer nékem őrvendetes ujságokat. ezel maradok álhatatos tisztelettel

Méltóságos Consiliarius Urnak

alázatos szolgája

Grof Batthyani Ignác
Erdélyi Püspök

21.

Méltóságos Consiliarusné Aszszony!

Mélt[óságos] Aszszonyinak Posonban lévő leányát Aloysiát Cardinalis Batthyáni eő Eminentíája ajánlja nékem; hogy mivel eő Istennek fel áldozott életét egy néhány előbbeni szerzetes társával edgyütt foljlatni kívánja, nevében is ajánlanám ezen kedves leányát, hogy anyai gondgyát reá-is fordítván, esztendőnként az ő élete modgyát két, vagy háromszáz forinttal segijteni méltóztassék. Olly jó anyától olly jó leány, és mostani időben anyai szívének méltó vigasztalása meg érdemli ezt a Mélt[óságos] Aszszonytól. En-is reménlem, hogy olly kegyes közbevetését illy nagy Pátronusnak a Primás eő Herczegségének illendő tekintetbe fogja venni, és egyszersmind arra vigyázni, hogy születéséhez illendő képpen élhessen; mivel félhető, hogy a szűkölködés miat alacsonyságra ne vetemedgyék: noha ettől félni, vagy félni olly jól nevelt, szentül szokott leányt nem lehet. Kötelez engemetis kérésem bé tellyesítésével, hogy viszont mindenekben lenni kíványak tellyes betsülettel

Mélt[óságos] Consiliarusné Asz[szonyma]k

Szeb[en]. 2. Apr. 1783.

köteles kész szolgája

Grof Batthyani Ignác
Erdélyi Püspök¹

A levél alján; Mélt. Consiliarius] Cserei Farkasné Asz[szonyma]k.

¹ Csak az aláírás sajalkezű.

Excellentissime Domine Comes Gubernator
mihi Colendissime

Aestimativissimae Excellentiae Vestrae litterae me ex febre continua inflammatoria adhuc languidum, et ob multas vicissitudines, quas hoc anno perpeusus sum animo aegrum recrearunt, quare Excellentiae Vestrae immortales ago gratias, dabo autem operam, ut mediatio Excellentiae Vestrae suo non frustretur effectui, id adhuc exarandum habeo, ut pecuniam quoties proe manibus fuerit ad fidem dati promissi liceat ad aliquam Cassam publicam deponere, opportunissimum autem foret, si in Cassa Commissionis oeconomicae fieri poterit, quam in rem Dominus Supremus Vigiliarum Praefectus a Kukenthal solus sufficere poterit, quem ego quoque interpellabo, spero cum initio Mensis Januarij potero incipere datam fidem exsolvere.

Audeo unam adjicere petitionem, ut Excellentia Vestra aliquot vivos phasianos pro propagatione mihi dari demandare dignetur, ut Phasianeti Episcopalis Excellentia Vestra sit fundator, tempus adhuc favet, ut ob hyemis asperitatem metuere non debeam illarum interitum in itinere, videat Excellentia Vestra quam effrons sim. verum me tuebor illa parocimia szemérmes koldusnak üres a táskája. dignetur tamen libertatem meam mihi indulgere, et me gratys suis complecti, qui jugi cum veneratione sum

Excellentiae vestrae
Claudiopoli 11 X-bris
791

humillimus Servus
Ignatius Comes de Batthyán
Episcopus Transylvaniensis

Közli: Biró Vencel.

Zágon 1690. évi feldúlása és következményei.

Cserei Mihály naplójában¹ Thököly Imréről és zágoni Mikes Pálról a következőket írja: „Még Ploestnál valánk, mikor Mikes Pált elküldé (t. i. Thököly) katonákkal Erdélyben, hogy Háromszéken valamely nemes embereket talál, házoknál ölesse meg és, ha akkor Háromszéken német nem lett volna, *oly kegyes isténfélő ember vala Mikes Pál uram, bizony nem sokat hagyott volna közülök életben.* De Bádensis herceg a több hadakkal kimenvén, Veterani generált két regimenttel Háromszéken hadta vala, hogy Thökölyre vigyázzon. Mikes Pál azt tudván, nem mere feljebb menni, hanem éca a Zágonban érkező Jankó Boldizsárt, kire nehezelt, mert nem igen akart azelőtt is cedálni Mikes Pálnak, resolutus ember lévén, a házánál megkapatván, ördögi kegyetlenséggel a nagy becsület embert kapujára felakasztatja, Jankó Tamást pedig és Vajna Orbánt egyben vagdaltatja. Jankó Péter elszaladván, mindenét felprédáltatja s visszajő Thökölyhez, ott kótyavatelik fel azoknak az ártatlan főembereknek egyetmásait. De megfizete Isten Mikes Pálnak is, mert nemsokára Bukarestben lévén, noha a havasalföldi vajdának sok grátiájával, s jóakarásával élt mindennapi intertentiójában, mégis a háládatlan gonosz ember szüntelen irogatott a vajda ellen Thökölynek, s vádolta azzal, hogy az erdélyi generállal correspondentiát tart és nem vette észében, hogy a vajda mind elfogatta levelét. Megintette a vajda ne íráljon ellene, mégis nem szünt, a vajda éca ráküld, mind magát, mind szolgálit megfogatja. Nem is tudták egy néhány esztendeig hová lett, azután érttettem meg, hogy titkon kiküldötte az erdélyi generálisnak és Fogarasban vitték, szörnyű kínzásokkal ölték meg, elsőbben a szeméit tolyták ki, azután mindennap egy lába, s keze ujját elvagdaldván, s az egész testét megsütögetvén, úgy kellett meghalni. Éca kivitték a testet s eltemették. Így jár, valaki Istentől nem fél és minden latorságot elkövet, ha ideig elmégyen is dolgában, utóljára beesik a veremben.“

Tudjuk, hogy Cserei Thökölynek és Mikes Pálnak nagy ellensége volt, s mint ilyen róluk elfogulatlanul nem írhatott. Mielőtt Cserei vádjának igaz, vagy igaztalan voltát megvizsgálnók, tudnunk kell azt, hogy

¹ XVIII. századi másolata a Székely Nemzeti Múzeum lt.-ban

miután Bádeni Lajos seregével Sándor Gáspár és Petróczi István kuruc vezéreket 1690. szeptember 21-én Hátszegnél megverte, Thököly Keresztényszigetről, hol fejedelemmé választották, október 3-án Szebenbe vonult és a császárral alkudozni kezdett abban a reményben, hogy az alatt az idő alatt, míg az alkudozás folyik, a török nagyvezér, ki időközben Nándorfehérvárt megvette, meg fogja segíteni. Terve nem sikerült. Bádeni Lajos örgróf Thököly seregét tovább üldözte és október 25-én a bodzai szoroson át Havasalföldre kergette. Nemsokára ezután Veterani tábornok, ki Háromszéket megszállotta, Töröcsvárnál az újból betörő Thökölyt nemcsak megverte, hanem végleg ki is szorította Erdélyből. Thököly ebbe természetesen nem tudott belenyugodni és 1690. novemberében, Szent Márton nap tájban Mikes Pált azzal a paranccsal küldte Háromszékre, hogy az ottani németeket kiűzze.

A Székely Nemzeti Múzeum Levéltára őriz egy Zágonban és Lécfalván 1700. április 14—18. napján Poson András és Sólyom István táblai írnokok és esküdt jegyzők, valamint egy másik, 1700. június 3-án Kézdivásárhelyen Boér István kézdiszéki alkirálybíró és ifj. Pócsa Ferenc, ugyanazon széki jegyzőtől felvett tanuvallatási jegyzőkönyvet; ezekből világosan kitűnik, hogy Cserei alaptanul vádolta Thökölyt. Ugyanis a Zágonban, Lécfalván és Kézdivásárhelyen kihallgatott negyven valló közül a huszonharmadik Simonfi András lófő, a Ploesten tartózkodó Thököly szájából hallotta, hogy „cirmolta“ Mikes Pált, miért ölette meg a nemeseket. A 10. valló Jakócs Miklós lófő, a 34. valló Hajdu Mátyás jobbágy, továbbá a 37. és 38. valló márkosfalvi Butyka Miklós és Jakab lófő vallomása szerint Thököly annyira haragudott Mikesre, hogy nem bocsátotta maga elé, sőt azt mondta, hogy a megöltek élve kellett volna eléje vinniök. Így vall Kézdivásárhelyen Mihálcz Pál nemes ember is. A 36. valló, Kálnoki Pál tekintélyes nemes ember szerint a kurucoknak nem volt utasítása a nemesek megöletésére. Ugyancsak ebből a tanúvallatásból kiviláglik, hogy Mikes Pálnak feladata az volt, hogy Háromszéket a német hadaktól tisztítsa meg, tehát nem a nemesek megöletése.

A tanúk eskü alatt vett vallomásához kétség nem férhet, különösen azokéhoz nem, kik a havasalföldi Ploesten, Thököly táborozási helyén voltak és ott közvetlen közelében értesültek az eseményről. Ezért Csereinek alaptalan vádja alól Thökölyt fel kell mentenünk.

Teljesíthette-e Mikes Pál Thökölynek Háromszék megtisztítására vonatkozó parancsát? Nem! Thökölynek a bodzai szoroson történt kiszorítása után, — Cserei szerint — Veterani császári tábornok két ezreddel megszállva tartotta Háromszéket. A 31. valló, Vajna Ferenc nemes

ember vallomása szerint a felakasztott Jankó Boldizsár, Mikes Pálnak azon kérdésére, hogy volt-e a német táborban, s mennyien vannak ott, azt válaszolta, hogy sokszor volt és vannak vagy 8000-en. Ez a szám hihető. Támogatja ezt Nemes Tamás sepsiszéki alkirálybírónak Sepsiszentgyörgyön 1694. október 6-án kelt, s Bánffy György erdélyi gubernátorhoz intézett jelentése,¹ mely szerint Thökölynek az országból való ki-menésekor Veterani tábornok a sepsiszéki falvakban kilenc ezreddel kvártélyozott. Ez megfelelhet a Jankó Boldizsár mondotta számnak. A 8. valló, Konda András lófő kihallgatása alkalmával azt vallja, hogy Mikes Pál tizenhét zászlónyi kurucsal jött be. Akár helyesek ezek a számok, akár nem, a császári rendes katonaság bizonyára nagyobb és jobb felszerelésű volt, mint Mikes kuruc serege, mellyel még ez esetben is, ha szét is volt osztva Háromszék községeibe, a küzdelmet nem vehette fel, azért Zágonnál tovább nem is ment.

Ami Mikes Pálnak zágoni szereplését, vagyis a nemesek megöletését és a falu kifosztását illeti, arra vonatkozólag szintén a tanúk vallomása nyújt felvilágosítást. A nemes urak megöletése Mikes lelkén szárad. A falu kifosztását azonban talán még sem lehet egészen az ő terhére írni. Az a rakoncátlan kuruc had, amely Zágónba jött, bár Mikes parancsnoksága alatt állott, amint a vallomásokból megállapítható, mégis inkább egy Szohai nevű kuruc hadnagyra hallgatott. Mikes Pál erélytelenségével, úgy látszik, nem tudta megakadályozni a fosztogatást, mégis ahol lehetett, igyekezett mérsékelni és a kérelmezőkkel szemben jóindulattal mutatott. Befolyása a kurucokra nem volt nagy, különben saját jobbágyainak kirablását meg tudta volna akadályozni. Ez neki is érdekében állott, mivel felesége Torma Éva, fiával, az akkor még csecsemő Mikes Kelemennel a nagyobb zágoni vagyonból élt. Maga pedig nem gondolt arra, hogy örökre elszakad Zágontól és családjától.

Hogy családja nem volt Zágónban Mikes bejövetele alkalmával, valószínű, mert hihetetlen, hogy felesége ne igyekezett volna megakadályozni a Mikes családdal közeli rokonságban álló Jankó-család tagjainak legyilkolását. Igaz ugyan a 34. valló, Hajdu Mátyás jobbágy ember, ki mint fogoly Mikes Pál házában volt, hallotta Mikes Pál szájából, midőn azt mondta a megszabadult Vajna Ferencnek: „Köszönd, hogy feleséggel jöttél volt, mert különben meg nem maradna életed.” Ezzel szemben a 35. valló, Oláh Demeter jobbágy azt vallja: ha tudja, hogy az ángya, Jankó Györgyné otthon van, oda szállott volna és nem a maga pusztá házához. Ez a vallomás hihetőbb, mint az előzőé. Ha

¹ Székely Nemzeti Múzeum lt. Törzsgyűjtemény 1693—1700-i köteg.

Mikes a Jankóné házához száll, talán más kimenetele lett volna a tragédiának.

A kár, melyet a kifosztással okoztak, igen nagy volt. Csak a megölt nemes urak örökösei 4700 forint elrabolt értéknek megtérítését követelték. Mennyit tett ki még ezenkívül a falusi lakosság kára? Bizonyára nem keveset. Az összes kár megközelíthette, sőt túlhaladhatta Mikes Pál, illetőleg Mikes Kelemen háromszéki vagyonának $\frac{1}{3}$ részét, mely a hivatalos becslés szerint 20.000 magyar forint értékű volt. Ha annak az időnek árfeljegyzéseit olvassuk, azokból megtudjuk, hogy egy pár jó ökörnek az ára 16—20 forint között mozgott. A kárt átértékelve, mintegy 900 ökör árának felelt meg.

Mikes Pál meghalván, a károsultak Mikes fiának, Kelemenek vagyonából kérték kielégítésüket.

Amilyen lassan indult meg a kártérítés ügye, épen olyan csigalassúsággal folyt. Közben a II. Rákóczi Ferenc-féle kurucvilág miatt a pereskedés meg is állott. Csak 1717-ben kezdődött újból. Mikes Pálnak fiára, amint láttuk, tekintélyes értékű vagyon maradt, ezt a rokonok, s a széki bíróság tagjainak óvása és tiltakozása ellenére, hogy székely örökség még hűtlenség esetén sem kobozható el, a király a br. Szentkereszty-családnak adományozta.

Arról, hogy a károsultakat a vagyonból kielégítették vagy sem, — nincsenek adataink.

Az itt ismertetett kérdésre vonatkozó okleveles anyagot az alábbiakban bocsátom közre.

1.

1691. Hely nélkül.

A Jankó- és a Vajna-család tagjai az erdélyi rendek előtt Mikes Pál kegyetlen pusztításait panaszolják el, az okozott kár megtérítését kívánják és adómentességet kérnek.

Három nemzetből álló nemes Erdélyországa Statusihoz, Nagyságtokhoz, s Kegyelmetekhez alázatos supplicatiójok orbai széki, zágoni Jankó Péter, néhai üdösbik Jankó Tamásné özvegye árva Henter Anna, ifjabbik Jankó Tamásné Cseffi Erzsébet, Jankó Boldizsárné Hadnagy Ilona és Vajna Orbánné Gyárfás Zsuskának.

Alázatosan és igen megkeseredett lélekkel jelentjük Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek, ilyen irtózással hallható keserves szavunkot, mivel Nagyságtok, s Kegyelmetek jó emlékezetiben lehet, zágoni Mikes Pál idegen nemzettel szegény falunkra, s házainkra jövőn, éjtszakának csendességibe édes bátyáim, gyermekem s urainkot, csak hallani is irtózásra való halállal ölette meg, azon idegen nemzettel. Ezenkívül minden belső mobilis javainkot elprédáltatván úgyannyira, hogy csak a testünk s lelkünk

maradván, teljességgel élehetlenné maradtunk. Az reánk esett porciót peniglen jószágunkra kérvén, pénzt meg kellett adnunk, ezután is, ha Nagyságtok, s Kegyelmetek nem könyörül, a reánk esendő adót megveszik.

Könyörgünk igen alázatosan Nagyságtoknak, s Kegyelmeteknek, méltóztassék istenes tekintetben venni ilyen rettenetes kárunkot, s mutasson olyan istenes útat, módot ezen keserves kárunknak honnan lehessen refátíója. Mivel oly személyek is vannak székeinkben, kik is azon prédálás alkalmatosságával jelen lévén, most ismét visszajöttek. Azon is kérjük igen alázatosan Nagyságtokat, Kegyelmeteket nagy keserűségünkre Mikes Pált előnkben, falunkban jöni ne engedje.

Kiért Isten Nagyságtokat, s Kegyelmeteket mind ez jelenben, mind pedig a következőkben boldogítsa, alázatosan kívánjuk.

N(agyságtoknak), K(egyelmeteknek), I(stenes) J(ó) v(álaszát) V(árjuk).

Válasz: Kálnoki Sámuel uramnak leszen poroncsolatja, ültessen széket és Kegyelmetek is hozzákészülvén, ott proleváljon, s ha az ottvaló törvény nem tetszik, appellálja a Consilium Status eleiben és itt eligazodik dolgok.

Kolozsvár 28. 7-ber 1691.

Ex consilio.

(az aláírás hiányzik).

[Törzsgyűjtemény 1693—1700. k. 231/1880. sz.]

2.

Zágon 1700. április 14—17 és Léctalva 1700. április 18.

Poson András és Solyom István táblai írnokok és esküdt jegyzők tanúvallatást tartanak arról, hogy az 1690. esztendőben, mikor Mikes Pál a kurucokkal betört Zágonba, a kurucok kinek parancsnoksága alatt állottak, ott kiket öltek meg és raboltak ki és hogy Mikes Pál igyekezett-e a gyilkosságot megakadályozni?

Utrum autem nobis tale oblatum erat:

1-mum. Tudod-e az elmúlt 1690. esztendőben, mikor néhai zágoni Mikes Pál Havasalföldiben lévén gróf Thököly urammal, bizonyos számú kurucokkal irumpált Erdélyben, Orbai székben, Zágomban, hogyha az ő kommandója alatt volt-e a kurucság, s ő tőle függöttek-e, s az ő parancsolatja szerint jártak-e?

2-dum. Tudod-e azoknak akart zágoni nemeseknek is megengedett, s meg nem ölette? Néhai Jankó Tamás és Boldizsár, Vajna Orbán és pákai Tamás Deák uramékat, ha maga parancsolatjából ölték-e meg és akasztották-e fel, úgy zágoni Kozma Imrét is?

3. Tudod-e, hogy mikor Havasalföldiben visszament Mikes Pál az kurucokkal, Thököly uram megértvén, hogy megölette az zágoni nemeseket, neheztelt reá érette, s szemben sem lett vele?

4. Tudod-e azoknak az megírt megöletett nemes embereknek és

másoknak is micsoda jövait prédáltatá el Mikes Pál vele való kurucokkal, az elpredált jókban lábas, ezüst, s selyem marhákban micsoda részt vett és mikben párticipálódott Mikes Pál, s kik kótya-vetyézték az elvitt nemeseknek jövait és azkiket megfogtak az kurucok Mikes Pál elbocsátotta-e, az kiket akart és kiknek házokhoz adatott sellegvárdát Mikes Pál?

5. Zágomban akkor házoknál megfogott nemesekeket hová vitték az kurucok és Mikes Pál látván fogva ököket, mint viselte magát hozzájuk, s mi szavai voltak, s ügyekezett-e elszabadításokban? Mikor elvitték Mikes Pál házáól az megfogott nemesekeket, mit mondott Mikes Pál az kurucoknak, s mit parancsolt felőlök?

6. Mikor Zágomban beszállottak az kurucok, ki rendelte az kurucokat, hogy micsoda házokhoz menjenek és kikre prédálni? Azon kurucok Mikes Pál jövait, jobbágyát, szolgálját prédálták-e? Ezekben az kérdésekben kit tudsz valakit, hogy valamit tudna?

7. Erdélyi emberek akkor Zágomban Mikes Pállal, kik voltak tanácsosi, s vele egyetértők? Mindezekben az dolgokban mit tudsz, s kitől mit hallottál és kiket tudsz, hogy ezekben valamit tudna?

Die 14. mensis Aprilis praefati anni Domini millesimi septingentesimi in et ad possessionem Zágon domumque agilis Pauli Isák primipili, jurati judicis ejusdem possessionis Zágon in sede Siculicali Orbai commorantem, habitantem accessimus, ibidemque proxime subsequentium testium fassiones subsequenti serie recepimus

1. testis. Primipilus Petrus Konda de Zágon, annorum circiter 30, juratus, examinatus, fassus. Az utrumban forgó kérdésekben azt tudom mondani, hogy az 1690. esztendőben bejövén az kurucok Orbai székben Zágomban Mikes Pállal, az utromba levő megöletett nemes embereket akkor ölték meg, de ki parancsolatjából, s kitől függöttek én azt nem tudom, azt pedig hallottam másoktól, hogy Jankó Péter, Jankó Tamás, Jankó Boldizsár, Vajna Orbán és Ferenc uraknak ugyanakkori kurucok sok károkat töttek, s másoknak is, de szám szerént azőkat nem hallottam.

2. testis. Primipilus Joannes Körösi de Zágon, annorum circiter 50, juratus, examinatus, fassus uti 1-mus testis Petrus Konda in omnibus.

3. testis. Primipilus Stephanus Konda de Zágon, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fassus uti primus testis Petrus Konda in omnibus.

4. testis. Primipilus Petrus Sidó de Zágon, annorum circiter 30, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben tudom azt mondani, hogy az 1690. esztendőben beütvén Orbai székben Zágomban éjjel Mikes Pállal az kurucok, akkor ölék meg az utrumban forgó nemes embereket, de ki parancsolatjából én nem tudom, azt pedig tudom, hogy sok bonumokat vünek el innen Zágomból ugyanazok az Mikes Pállal bejött kurucok, mert nekem is elvivék egy mentémet, egy nadrágomot, egy pár csizmámot, egy zsinór övemet, egy rókamálos három forintos süvegemet, egyéb aprós sok portékámot is. Jankó Péter, Jankó Boldizsár, Jankó Tamás, Vajna Ferenc uraméktól is sok jókot vivének el, de szám szerént azokat nem tudom, hanem Vajna Orbán uramtól mentéket, nadrágot, süveget, pénzt, szoknyát és egyebet, azmit kaphattak bizonyoson hallottam, hogy vittek el, sőt majd az egész faluban számtalan sok károkat tőnek akkor.

5. testis. Primipilus Michael Sáska junior de Zágon, annorum cir-

citer 34, juratus, examinatus, fassus. Az 1690. esztendőben Orbai székben Zágomban Mikes Pál irrumptiájában az kurucokon hatalmát másként nem tudom, hanem tudom, hogy az utromban specificált nemeseket az 1690. esztendőben Mikes Pállal Zágomban inrumptált kurucok ölék meg és akkor sok károkat tőnek, de kiknek nevek szerént mit tőttek nem tudom. Nekem is lőtt károm akkor circiter 70. forint érő, azt pedig közönségesen tudom, hogy majd minden ember jóvát prédálták akkor, úgy az Mikes Pál jobbágyát, s magáét is.

6. testis. Primipilus Franciscus Kónya de Zágón, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fassus. Ki poroncsolatjától függöttek az kurucok nem tudom, hanem tudom, hogy az utromban specificált nemeseket az 1690. esztendőben Mikes Pállal Zágomban inrumptált kurucok ölék meg és akkor sok károkat tőnek, de kiknek nevek szerént mit tőttek nem tudom. Nekem is lőtt károm akkor circiter 70. forint érő, azt pedig közönségesen tudom, hogy majd minden ember jóvát prédálták akkor, úgy az Mikes Pál jobbágyát, s magáét is.

7. testis. Primipilus Nicolaus Csorja de Zágón, annorum circiter 50, juratus, examinatus, fassus. Tudom, hogy az megemlített nemes embereket az 1690. esztendőben Mikes Pál Zágomban éjjel sok kurucokkal inrumptiojaker ölék meg és sok károkat tőnek, ugyanazok az kurucok, de kiknek nevezetesen én nem tudom. Nekem is lőtt akkor circiter 50 forint érő károm.

8. testis. Primipilus Andreas Konda de Zágón, annorum 33, juratus, examinatus, fassus. Én akkor az kurucok inrumptiojaker az Ökrösön strázsa voltam másokkal, csak azon vöttük eszünkben, hogy ott termének, Zágón felől jöven a kurucok és engemet elfogának, s elvűnek az havasalföldi határig, 18. zászlóval valának gyalog és lovas, de azok mindnyájan sok egyet-mást vittek magokkal, nekem is egy kurucok az hátamra ada egy zsákot, ki igen nehéz vala, de mi volt benne én nem tudom. Látám más kuruc nyakában az Jankó Boldizsár uram fekete báránybőrös gyászló mentéjét, s egy zöld mentét is rókamalost, az Vajna Orbáné fogott lenni. Egy nestes kűs palástot is láttam, egyebet, hogy eltötték nem láthatám.

9. testis. Primipilus Thomas Damakos de Zágón, annorum circiter 50, juratus, examinatus, fassus. Engemet Mikes Pál sok kurucokkal Zágomban az 1690. esztendőben bejövetelekor az kurucok megterhelének az faluban kenyérrel, s bevűnek az Mikes Pál udvarházához. Jankó Tamás uram fogva ott lévén, megszólita engemet s kérde: mint maradhattatok. Mondám: igen vékonyan Uram bizony mű, s felele: talám tü mégis megszabadulhattok, de én lássam. Tudom, hogy az utromban feltött nemes embereket akkor ölék meg ugyanazok az kurucok, de ki paroncsolatjából nem tudom.

10. testis. Primipilus Nicolaus Jakócs de Zágón, annorum circiter 55, juratus, examinatus, fassus. Tudom az utromban forgó 1690. esztendőben Mikes Pál sok kurucokkal inrumptálván Erdélyben, Orbai székben Zágomban, s akkor ölték meg az zágoni nemes embereket, de ki poroncsolatjából nem tudom. Hallottam pedig másoktól, hogy Thököly gróf haragutt Mikes Pálra az megöletett nemesekért. Tudom, hogy számtalan sok károkat tőnek ugyanakkor azon kurucok sok számos embereknek. Jankó Tamás uramnak is sok jóvait vitték el, mivel szolgálja voltam ő kegyelmének.

Az pénzt is egy turbában nem sokkal azelőtt töltük vala együvé, mely feles pénz vala, úgy, hogy én igen messze nem vihettem volna az hátamon, melyben szék pénze is volt, azt is elvették, azonkívül pedig puskáját, kardját, hegyes tőrít, mentét, dolománt, egyéb mindenféle fehérnemüt, (csak az asszonyoké a földben, egy kis ládácskája levén maradt meg), öt paripáját fékestől s nyergestől, turót, ordát, szalonnát, sajtot, egészen csak az kőfalát hagyták az háznak. Idősbik Jankó Tamásné asszonyomnak is volt circiter 36. forintja külön, azt is elvitték. Jankó Péter uram lovait is tudom, hogy elvitték, de hányát nem emlékezem reá, és egyéb házbeli portékáját is mind elvitték. Tudom azt is, hogy Jankó Tamás uramot is fogva vitték az Mikes Pál házához először is.

11. testis. Primipilus Joannes Barra de Zágón, annorum circiter 61, juratus, examinatus, fassus, uti primus testis in omnibus.

12. testis. Primipilus Laurentius Gál de Zágón, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fassus, uti 6-tus testis Franciscus Kónya in omnibus.

13. testis. Primipilus Georgius Antal de Zágón, annorum circiter 35, juratus, examinatus, fassus. Tudom az utromban nominált 1690. esztendőben Mikes Pállal az kurucok irruptiójakor ölék meg az nemeseket, de ki parancsolatjából én nem tudom. Tudom azt is, hogy sokaknak sok károk lőtt, de kiknek nevezetesen nem tudom.

14. testis. Nobilis foemina Elisabetha Vajna, nobilis quondam Joannis Guruzda de Zágón relicta vidua, annorum circiter 40, jurata, examinata, fassa. Ki poroncsolatjából ölték meg az nemes embereket nem tudom, hogy sok károkat vallottak sok emberek az bizonyos, mert Jankó Péter uram, Vajna Orbán, Jankó Tamás és Boldisár uramék is, mások is sok károkat vallának. Az megöletett nemeseket pedig először is az Mikes Pál házához tudom, hogy vitték.

15. testis. Honesta foemina Anna Kónya, agilis quondam Andreae Major de Zágón relicta vidua, annorum circiter 30, jurata, examinata, fassa, uti 14. testis in omnibus.

16. testis. Primipilus Stephanus Albo mediocris de Zágón, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fatetur. Vajna Ferenc uram maga szájából hallottam, hogy mondotta, hogyha Mikes Pál el nem szöktette volna, az kurucok keziben esett volna. Az kérdésben forgó nemeseket, ki parancsolatjából ölték meg, nem tudom, mind az megöletett nemes embereket, mind pedig másokét is sokaknak sok javokat prédálták el az 1690. esztendőben Mikes Pállal Zágomban jött kurucok.

17. testis. Primipilus Joannes Szilági (igy!) de Zágón, annorum circiter 30, juratus, examinatus, fassus. Az 1690. esztendőben Mikes Pál Zágomban sok kurucokkal jövelekor én velem azon éjtszaka lúdat vitettettek Vajna Ferenc uram házától az Mikes Pál házához a kurucok, azonban látám Vajna Ferenc uramot is utánna csakhamar hozzák fogva az Mikes Pál házához, de Mikes Pál uramnak az pap szóla, hogy az nemeseket, ha lehetne bocsátának el, azonban Mikes Pál uram szólítá Szohai nevű kurucot s félrevonulának, mit beszéltek nem hallottam, hanem azalatt hivaták az hadnagyot, s mit mondtak neki nem hallottam, hanem visszafordulván az hadnagy mondá: bocsásd meg a karját Te, úgy bocsáták el Vajna Ferenc uramot, azonban mondá Mikes Pál uram:

no én vélek ötszáz forint kezességen ihon Szohai uramtól ki, hanem az én udvaromból ki ne menj, mert oda lészen életed. Az megöletett nemeseket ki poroncsolatjából ölték meg nem tudom, mert láttam, s hallottam, hogy Mikes Pál eléggé csitította az kurucokat, s mondotta, hogy ne prédáljanak, hanem ami kell hozat ő be, de azfelől azmit akartak azt cselekedték, semmit tőle nem függöttek. Hallottam, hogy igen sok károk estek a faluban együtt is, másutt is. Tudom, hogy Vajna Ferenc négy lovát, s az enyimet öit elvünek. Az megölt nemeseket mind az Mikes Pál házához vitték bizonyosan tudom.

18. testis. Primipilus Joannes Fazakas de Zágón, annorum circiter 35, juratus, examinatus, fassus. Az 1690. esztendőben inrumpálván Mikes Pál bizonyos számú kurucokkal Zágomban, az kurucok egy lovamot, s egyéb portékámot bevitték vala az Mikes Pál uram udvarházához, bemenék Mikes Pál uramhoz az Jankó Györgyné asszonyom szolgájával, szólék Mikes Pál uramnak: Uram! egy hitván lovamot, s egyéb portékámot hozták el a kurucok, hanem adatná vissza Kegyelmed, s monda: itt nincsen módom benne, hanem bár az Bozzáig menjek el vele, s visszaadatja. Én nem mentem volt be, de ő kegyelme visszaváltottatta volt az én lovamot, hogyha bemegek visszaadja. Az Jankó Györgyné asszonyom szolgája is bejött vala, ki is jelenté Mikes Pál uram előtt az asszonya instántiáját, hogy sok egyet-mását, s két lovát vitték el az kurucok, hanem ő kegyelme adatná meg, annak is azt mondá, hogy mondja meg az asszonyának: küldjön emberit oda és mindeneket megadat. Akkor az egész faluban elég kár lőn. Jankó Péter uram lovait is egynehányat vünek el. Az megfogott nemeseket pedig az Mikes Pál uram házához vitték fogva, bizonyosan tudom.

19. testis. Primipilus Valentinus Fazakas de Zágón, annorum circiter 35, juratus, examinatus, fassus. Különbén való hatalmát Mikes Pál uramnak az vele való kurucokon nem tudom, hanem innen gondolom, hogy volt valami hatalom adatva, hogy akkor nekem sok egyetmásomat prédálták vala el, bemenék hozzája, hogy valamit kiszerezhessek az kurucok kezéből, hogy megláta mindjárt poroncsolá az kurucoknak, hogy fogjanak meg, mivel az utat jól tudom. Engemet megfogának, s el is vünek épen az havasalföldi határig. Láttam sok emberek lovait megterhülék portékákkal, s úgy vitték az kurucok. Az megöletett nemes embereket tudom bizonyosan, hogy az Mikes Pál uram házához vitték először is és ott láttam szeméimmal, hogy voltak. Vajna Ferenc is ott állt vala az Mikes Pál tornácában, s megszólítá Mikes Pál uram mondván: itt vagy Te Ferenc, hogy nem mégy el innen?

20. testis. Primipilus Thomas Albu de Zágón, annorum circiter 46, juratus, examinatus, fassus. Az utromban forgó kurucok bejövetelekor egész falustól sok kárt vallottunk, nevezetesen Jankó Péter uram lovait sokat vittek el.

21. testis. Nobilis Joannes László de Zágón, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fassus. Az utromban forgó esztendőben tudom, hogy elég károkat vallottak az falusi böcsületes emberek.

22. testis. Nobilis Ladislaus László de Zágón, annorum circiter 27, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom, hogy az én

házamhoz is adott Mikes Pál uram selleg-várdát. Az Jankó Péter uram lován az maga bélyegit láttam kettőn, vagy háromon. Mikor bement Mikes Pál uram Havasalföldiben feltorjai Kozma Simon és Pál Bálint nevű jobbagya Vas Dániel uramnak, s dálnoki székelek is voltak az akkori prédálásban, tudom.

23. testis. Primipilus Andreas Simonfi de Zágón, annorum circiter 50, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom mondani, hogy Thököly grófnak az szájából hallottam Ploesten, hogy cirmolta Mikes Pált, s mondotta: miért kellett megölni azokat a nemeseket, amaz hűtellel menté magát, hogy sem híre, sem tanácsa. Hallottam azt is, hogy maga is szomorkodott szárnyú eseteken, s mondotta, hogy miért nem vitték eleiben őket, azt is hallottam az Thököly gróf bejáróitól, hogy neheztelt Mikes Pálra az megöletett nemesekért, mondván Mikes Pálnak, hiszem németekre küldötte őt, nem Zágón elrontására és pusztítására. Az sok mindenféle prédát láttam oda bé.

24. testis. Providus Joannes Isák, jobbagio generosi domini Petri Jankó de Zágón, annorum circiter 36, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom mondani, hogy Jankó Péter jó hat szekeres lovát, hátas paripáját is őt és egyéb minden házbeli portékáját vivék el az utromban specificalt kurucok.

25. testis. Providus Nicolaus Barabás, jobbagio generosi domini Petri Jankó de Zágón, annorum circiter 60, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom, hogy az utromban specificalt esztendőben, mikor Mikes Pál uram sok számú kurucokkal megüté Zágont, akkor éjszaka házomhoz szálla Vajna Ferenc, s azt mondá, hogy: épen kezekben estem volna az kurucoknak Mikes Pál uram el ne szöktessen, de Ő szöktete el. Az megölt nemeseket nem tudom ki poroncsolatjából ölték meg. Tudom, hogy az egész faluból sok jókat vünek el, nevezetesen pedig Jankó Péter uramnak, Jankó Tamás, Jankó Boldizsár, Vajna Orbán és Vajna Ferenc uraméknak sok károkat tőnek és valamiket megkaphattak mind elvitték. Az papnak hallottam másoktól, hogy Mikes Pál uram selleg-várdát adott. Tudom pedig azt bizonyoson, hogy az pap semmi kárt nem vallott, s nem is panaszkodott.

26. testis. Providus Petrus I-Gyártó, jobbagio generosi domini Petri Jankó de Zágón, annorum circiter 96, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben tudom, hogy az papnak Mikes Pál uram adott selleg-várdát. Az kérdésben forgó nemeseket pedig nem tudom ki poroncsolatjából ölték meg. Tudom, hogy nevezetesen Jankó Péter uramnak majd minden lovát elvitték, úgy Jankó Tamás uramnak is és másoknak is. Az megöletett nemeseket pedig tudom bizonyoson, hogy az Mikes Pál uram házához vitték. Mikor Vajna Ferenc elszabadula is hallám, hogy mondá Mikes Pál neki: no eredj most, mert megszabadítalak.

27. testis. Providus Georgius Tótt, jobbagio generosi domini Petri Jankó de Zágón, annorum circiter 40, juratus, examinatus, fassus. Az utromban forgó kérdésekben azt tudom, hogy majd mindenekben elég kára lón az utromban forgó esztendőben az kurucok miatt. Nekem is lőtt circiter 50. forint érő károm. Nevezetesen pedig Jankó Péter uram sok lovait, ménesit vivék el. Jankó Boldizsár uramét is hasonlóképen. Jankó Tamásné

asszonyomnak mindenit tudom, hogy elprédálák. Az megöletett nemeseket pedig tudom bizonyosan, hogy az Mikes Pál uram udvarházához vitték. Maga szájából hallottam az papnak, hogy Mikes Pál uram selleg-várdát adott, hogy semmi kára ne legyen.

Hi superius attacti quatuor testes sunt jobbagiones generosi domini Petri Jankó de Zágón, videlicet exponenti in terra seu haereditate sua Siculicali, in possessione Zágón, in sede Siculicali Orbai existentes, habitantes, residentes et commorantes.

28. testis. Providus Blasius Horváth, jobbagio generosae dominae Helenae Hadnagy, generosi quondam domini Balthasaris Jankó de Zágón relictæ viduæ, annorum circiter 60, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom mondani, hogy mindeneknek sok károk lőn akkori kurucok járása miatt. Jankó Boldizsár uramtól is tudom, hogy elvittek 8 lovat, egyéb házbeli portékát is mind elvűnek.

29. testis. Providus Andreas Sándor, jobbagio generosae dominae Helenae Hadnagy, generosi quondam Balthasaris Jankó de Zágón relictæ viduæ, annorum circiter 60, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben tudom, hogy Jankó Boldizsár uram hat szekeres lovát vitték el.

30. testis. Providus Nicolaus Sándor, jobbagio generosae dominae Helenae Hadnagy, generosi quondam domini Balthasaris Jankó relictæ viduæ, annorum circiter 30, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom mondani, hogy Jankó Boldizsár uram 9 lovat, egyéb házbeli sok portékáját vitték el akkori esztendőben inrumpált kurucok.

Hi superius proximi attacti tres testes sunt jobbagiones generosae dominae Helenae Hadnagy, generosi quondam domini Balthasaris Jankó de Zágón relictæ viduæ, videlicet exponenti in terra seu haereditate sua Siculicali, in possessione Zágón, in sede Siculicali Orbai existentes, habitantes, residentes et commorantes.

Die etiam decima 15-ta mensis Aprilis anni praefati millesimi septingentesimi in proxima attacta domo ejusdem primipili Pauli Isák jurati judicis praescriptæ possessionis Zágón sequentium testium fassiones recepimus.

31. testis. Nobilis Franciscus Vajna de Zágón, annorum circiter 55, juratus, examinatus, fassus. Innen gondolom, hogy mint főtől úgy fügöttek volna Mikes Páltól az utromban specificalt esztendőben Zágomban inrumpált kurucok és Kozma Simontól, mert az instructiót is, melyet Mikes Pál Thököly gróftól hoztak volt, ő olvasta meg az kurucoknak, azonban egy németet is hoztak az kurucok eleiben, mely iránt monda egy Szohai nevű kuruc: elütöm az fejét. Felele arra Mikes Pál uram: üsd már, ha előmben hoztátok. Amaz is megfogadá. Mivel törvént tévén az megöletett nemesekre, ott is elsőnek láttam Mikes Pált, Kozma Simont is és megemlitett Szohait, s Kis Bálintot ott láttam a törvénytételben, s egyaránt láttam, hogy mindazok tötték sutlogva az törvényt, az megöletett nemesekre. Engemet peniglen maga bocsáta el, megesketvén Mikes Pál, hogy sohuvá el nem megyek, mig itt lesznek. Az kérdésben forgó nemeseken levő hatalmát iránt azt tudom mondani, hogy én kérék Mikes Pál uramat, munkálkodja az öcsém Vajna Orbán szabadulását, felele: jó szívvel bizony, hát immár meg is ölték volt szegényeket. Az sok kárt is tudom abban

az prédálásban, mert nekem is circiter 300 forint érő károm lón. Az megholt nemeseket tudom, hogy az Mikes Pál uram házához vitték, mivel törvént is tőnek reájok. Kérdé pedig Mikes Pál Jankó Boldizsár u amtól: voltál-e a német táboron, amaz monda: Voltam én sokszor. Viszont kérdé Mikes Pál: vannak-e sokan? Mondá Jankó Boldizsár uram: vannak vagy nyolcz-ezeren, hanem csak rajta most. Hogy pediglen szabadulásokban munkálkodott volna nem tudom, se nem láttam. Erdélyi nemeseket azon kurucok közt láttam László Lászlót, mivel ő inasa volt Thököly grófnak, úgy kovásznai Balog János nevü embert is láttam, az mint megmondám megemlített Kozma Simont is, ő vele csernátoni embereket is, de én az nevekre nem emlékezem.

32. testis. Nobilis Georgius Borbély de Zágón, annorum circiter 45, citatus, juratus, examinatus, fassus. Én az kérdésekben ezt tudom mondani, hogy az szájából hallottam Mikes Pálnak, mivel én is bementem vala könyörögni sok káraim iránt, ott állván Vajna Ferenc uram, mondván, hogy: nem mégy el innen, azhová küldöttelek járáj el dolgozban, azomban előle elmene, nékem pedig könyörgésemre azt mondá Mikes Pál uram: későn jártál véle, mert már hol keressük a Te lovadot, azomban mondá Daninak az inasának: Te Dani el ne hadd felejtennem, ahol megszállunk, hadd kerestessem fel és visszaküldhessem ennek az embernek az lovát.

Eodem die proxime attacto praefati anni millesimi septingentesimi propter infirmitatem reverendi pastoris Petri Pécsi in et domum parochialem reformatae possessionis Zágón, in sede Siculicali Orbai existentem et habitantem accessimus, ubique praedictus reverendus pastor Petrus Pécsi fatens, annorum circiter 80, citatus, juratus, fassus est tali sub serie: az utromban specificalt esztendőben midőn a kurucok Mikes Pál urammal Zágomban jöttek volna, azon éjjel az Mikes Pál szavát hallám be a házba, kimenék, hát sok néppel vagyon, kezde kérdezni: mint vagyok, kire midőn felelnék, mondá Mikes Pál uram egy kurucnak, jöjjön be hozzám, vigyázzon, hogy semmi károm ne legyen, mert ez parochialis ház, (azmint nem is lött), az kuruc bejövén hozzám, maga pedig az többivel az maga házához mene.

Die 16. mensis Aprilis in domo generosi domini Petri Jankó de Zágón, videlicet exponenti in possessione Zágón, in sede Siculicali Orbai existenti, habitanti accessimus, ibique subsequen-
tium testium fassiones recepimus.

33. testis. Primipilus Franciscus Jakócs de Zágón, annorum circiter 80, citatus, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom mondani bizonyosan, hogy az Mikes Pál uram jobbágyi akkori prédáláskor inkább megmaradhattak, mint az másoké és falusi emberek. Az megöletett nemeseket pedig tudom, hogy az Mikes Pál uram házához vitték kötve, s azután akaszták fel.

Die etiam 17. Aprilis in domo generosi domini praedicti Petri Jankó de Zágón videlicet exponenti in possessione praedicta Zágón, in sede Siculicali Orbai existenti, habitanti subsequen-
tium testium fassiones recepimus.

34. testis. Providus Mathias Hajdú, jobbagio generosi domini Petri Jankó de Zágón, videlicet exponenti, annorum circiter 36, citatus, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom, hogy midőn bejött volna

Mikes Pál uram az kurucokkal Zágomban, akkor megfogatott az malomban egy dálnoki Veres Márton nevű embert, ki azt beszéllette hallottam, hogy midőn őtöt kötve hozták volna az úton a falu végéig, hallotta az Mikes Pál uram szájából rendelést tévén a kurucok között, hogy melyik hanagy, (igyl) ki házához menjen. Azt pedig tudom bizonyosan, hogy Vajna Ferenc uramot, maga autoritásából bocsátá el Mikes Pál uram, (mert én is ott voltam fogva akkor) mert mihelyt eleiben hozák fogva, azt mondá neki: köszönd, hogy a feleségemmel jöttél volt, mert különben meg nem maradna életed. Azután csakhamar az megöletett nemesekkel is elérkezének az kurucok az Mikes Pál uram házához. Köszöne Jankó Boldizsár uram Mikes Pál uramnak, mondván: adjon Isten jó napot Uram kegyelmednek! Arra semmit sem szóla. Ismét kérdé Jankó Boldizsár uram: Kegyelmed Uram mint vagyon? Monda arra Mikes Pál uram: én úgy vagyok, mint bujdosó. Melyre felele Jankó Boldizsár uram: mit tehetünk Uram, ha Isten így rendelte dolgainkat? Monda Mikes Pál uram: vagy tehetél volna, mert nem kellett volna Uradot, s Fejedelmedet elárulnod, s elhagynod, mert majd megfizetünk az mire szolgáltál! Kevés üdő mulva monda Mikes Pál uram: vigyék az gabonás ház felé az rabokat, csakhamar elvívék ahova parancsolta vala Mikes Pál őket, én ott maradtam egy nemesel. Vajna Orbánt mikor bőgetik, s vagdalják vala az Mikes Pál uram kapuja között, egy szolgájától kérdé Mikes Pál uram: valjon kit bőgetnek az kapum között? mondá az szolga: ott Uram Vajna Orbánt! Monda Mikes Pál uram: eriggy, mondjad vigyék onnan, mert jól vagyon a rossz embernek! Hallottam Dániel Péter uramtól, mivel ő kegyelme oda be Havasalföldiben volt akkor, hogy haragudt Thököly gróf uram az megöletett nemesekért, úgyhogy eleiben sem mert menni Mikes Pál uram. Az számtalan sok károk tudom, hogy lőnek az kurucok miatt, mert Jankó Péter uram (vizfoltos, olvashatatlan!) lovát, kancalovakkal együtt, ezüst poharatkot, egy (vizfoltos, olvashatatlan!) ezüst sótartót kettőt, óntálakat sokakat, ezüst kalánokat egynéhányát, nyeret egynéhányát, kantárt kötőféket sokakat, pokrócot egynéhányát, 4 pár pistolyt, egy ezüstös pallóst, ezüstös kantárt. Az asszony ezüstös és aranyos övét, mindenféle fehérnemű egyetmását, selyem övét, meggyoszín angliai mentéjét, süveget és egyéb mindenféle sok drága egyetmást, aranyát, pénzt. Mindezeket láttam s tudom, hogy elvitték. Kozma Simon, Tompa Miklós, László László uraméket ott láttam, hogy voltak.

35. testis. Providus Demetrius Oláh, jobbagio generosi domini Georgii Jankó de Zágón, annorum circiter 25, citatus, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben tudom azt, hogy akkor Jankó Györgyné asszonyom sok egyetmását vívék és két lovát az kurucok. Engemet küldé asszonyom Mikes Pál uramhoz (kiszakadva!) vissza benne, megemlítém ő kegyelminek, monda ő kegyelme: itthon vagyon-e ángyomasszony? én mondám: honn vagyon ő kegyelme! Ha tudtam volna, — úgy mond — hogy honn legyen ő kegyelme, nem szállottam volna az én puszta házamhoz, hanem ő kegyelmihez. Mond meg ángyomasszonynak, küldjön egy bizonyos emberit és valahol megszállunk, minden kárát visszaadatom.

Hi proxime attacti quo testes sunt jobbagiones sic dictorum suorum dominorum terrestrium in terra haereditate eorum Siculicalis in possessione

Zágon, in sede Siculicali Orbai existentes, habitantes, residentes, et comorantes.

Die autem eadem attactae 18. Aprilis ejusdem anni attacti millesimi septingentesimi in et ad possessionem Lécfalva, domum primipili Gali Szabó jurati judicis ejusdem possessionis Lécfalva in sede Siculicali Kézdi existentem, habitantem accessimus, ibidemque proxime subsequentium testium fassiones recepimus.

36. testis. Nobilis Thomas Kálnoki de Köröspatak, annorum circiter 40, citatus, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben tudom azt mondani, hogy akkor Havasalföldiben létebben hallottam, hogy nem volt az kurucoknak instructiójában, hogy megöljék az nemeseket. Kozma Simont is hallottam, hogy ott volt az kurucokkal.

37. testis. Primipilus Nicolaus Buttyka de Márkosfalva, annorum circiter 40, citatus, juratus, examinatus, fassus. Az kérdésekben azt tudom bizonyoson, mivel én is ott voltam akkori üdőben Mikes Pállal és a kurucokkal Zágonban, hogy az kurucoknak Mikes Pál és Szohai voltak előljárói és kinek-kinek ő tőlök kellett függeni. Midőn pedig már az falú végire jutottunk volna, megállítá Mikes Pál uram és Szohai a sereget és elszaggatták a kurucokat az utcákon, de mi végre nem tudom. Havasalföldiben hallottam, hogy úgy haragudott Mikes Pál uramra Thököly gróf uram az megöletett nemesekért, hogy szembe sem volt véle, mondotta is: hogy nem hoztátok elevenen ide? Az sok Zágomból elvitt prédát láttam oda be, de kié volt szám szerént el nem tudom. Erdélyi nemesek voltak ott Kozma Simon és egy szolgája albisi legény, az öcsém Buttyka Jakab és mások is lehettek, de nem emlékezem reá.

38. testis. Primipilus Jacobus Buttyka de Márkosfalva, annorum circiter 38, citatus, juratus, examinatus, fassus, uti 37. testis Nicolaus Buttyka, frater ejus in omnibus.

Cujus praemissae inquisitionis nostrae seriem pro ut per nos est expedita et peracta eidem sacratissimae vestrae fide nostra mediante manuum propriarum subscriptionibus, sigillisque usualibus roboratam solito modo rescripsimus. Eandem de reliquo sacratissimam Majestatem vestram, quam diutissime, beate, foeliciterque regnare desideramus. Datum anno, locis, diebusque supranotatis inquisitionis nostris.

Correcta per nos.

Ejusdem Majestatis vestrae

Andreas Poson m. pria.

humillimi subditi:

Stephanus Sólýom m. pria.

Majestatis vestrae sacratissimae Tabulae in Transsylvania Judriae scribae, ac jurati notarii ad praemissa fideliter peragenda specialiter exmissi.

Kívül címzés: Sacratissimo ac augustissimo domino, domino Leopoldo, Dei gratia electo Romanorum imperatori ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae ect regi et domino, domino nobis naturaliter clementissimo.

Anno 1700. Apertae per magistrum Franciscum Henter protonotarium m. pria (Két vörös viasz zárópecsét).

3.

Kézdivásárhely, 1700. június 3.

Boér István kézdi-széki alkirálybíró és ifj. Pócsa Ferenc kézdi-széki jegyző tanúkihallgatást tart Mikes Pálnak 1690. évi Zágonba való beütéséről.

Anno 1700. die 3. mensis Junii in oppido Kézdivásárhely aedibus Martini
Budai facta inquisitio.

1. testis. Johannes Mihálcz de Nyujtód nobilis, annorum 56, juratus, examinatus, fatetur ad primum: Tudom, hogy Mikes Pál uram kurucokkal kijött vala Havasalföldiből, de ki volt azon kurucoknak előljárója és kitől függöttek, s hallgattak, nem tudom. Ad 2-dum: nihil. Ad 3-tium: Hallottam másoktól, hogy mondották nehezelt Thököly uram Mikes Pál uramra, de miért nem tudom. Ad 4-tum: Hallottam egy alsótorjai ember-től, gróf Apor István uram emberitől, vezetéki neve Kupás, keresztnevét nem tudom, mondotta, hogy Havasalföldiben egy pusztá templomban kótyáztatták el Ploesten a Zágonból elvitt egyetmásokat, a pénzt abrakos tarisznyába rakták, mely tarisznya Mikes Pál és Kozma Simon uraimék kezén állott. Ad 5-tum et 6-tum: Nihil. Ad 7-mum: Hallottam, hogy Kozma Simon uram és Márkosfalváról Butyka nevű ember ott voltak.

2. testis. Martinus Veres ex Dálnok nobilis, annorum 42, juratus, examinatus, fatetur ad 1-mum: Én Zágonon felyel a Jankó Boldizsár uram malmában ványoltattam akkor, mikor Mikes Pál uram kurucokkal kijöve. Engem két kuruc Mikes Pál uram eleibe vön, előtte megkötének. Kérdezösködtek tőlem, ha vannak-e Zágonban nemesek, s a nemes emberek honn vannak-e, melyre mondtam: én idegen ember vagyok, az ottvaló dolgokat nem tudom, azonban mondá Mikes Pál uram a kurucoknak: itt öt nemes embert kerestek. Mikes Pál uram onnan elindula. Engem a kurucok kötve elvittek mindaddig, míg más kalauzt fogának. Én elszabadulván a kurucoktól, visszamenék a malomban. A lovamot Jankó Boldizsár uram istállójából vitték el több lovakkal együtt.

Receptae hae fassiones anno, die, locoque ut supra, per nos: Stephanum Boér vicejudicem sedis Kézdi m. p. et Franciscum Pócsa juniorem, notarium sedis Siculicalis Kézdi. m. p.

[Törzsgyűjtemény 1693—1700. sz.]

4.

Kovászna, 1700. július 28.

A zágoni Jankó- és a Vajna-család tagjai az orbai törvényes szék tagjai elé terjesztett panaszukban előadják, hogy zágoni Mikes Pál 1690-ben Szent Márton nap táján Havasalföldiből kuruchadakkal betört Zágonba, ott családjuknak több tagját megölette és javait feldúlta. Kéri, hogy kárukat a Mikes Pálról fiára, Mikes Kelemenre maradt vagyonból térítsék meg.

Levata causa coram generoso domino Mojse Imecs vicejudice regio sedis Orbai, cum caeteris juratis assessoribus in possessione Kovászna 28. Julie 1700. praesente illustrissimo comite domino, domino Samuele Kálnoki supremo giudice Trium sedium.

Nemzetes néhai üdösbik Jankó Tamás uram özvegye, nemzetes

Henter Anna asszonyom, nemzetes Jankó Péter uram, nemzetes néhai Jankó Boldizsár uram özvegye nemzetes Hadnagy Ilona asszonyom, Orbai székben Zágónban lakók, nemzetes Török Ferencné asszonyom nemzetes Gyárfás Zsuzsánna asszonyom Kézdi székben Márkosfalván lakó, ki volt felesége prius néhai nemzetes orbai széki zágoni Vajna Orbán uramnak, mint quaerulansok siralmasan jelentjük, tekintetes, nemzetes Fejérvármegyében kövesdi Boér Ferencné asszonyom tekintetes, nemzetes Torma Éva asszony, ki volt felesége prius tekintetes, nemzetes néhai orbai széki zágoni Mikes Pál uramnak és ugyan megirt néhai Mikes Pál uramtól maradott árva fiának tekintetes, nemzetes orbai széki zágoni Mikes Kelemen uram ő kegyelme mostani naturális tutrix ellen, in anno 1690. circa festum Sancti Martini, koronás királyunk őfelsége ellen rebellálván, előbbeni néhai ura Mikes Pál uram is Tököly Imre mellé adhereálván, Havasalföldiből clandestim Orbai székben Zágónfalvára jöven álösvenyeken, havasokon, idegen hadakkal, kurucokkal, zágoni házainkra kiütvén, éjnek csendességiben nekem fenndeclarált Jankó Tamásnének szerelmes fiamat, néhai Jankó Tamást, kinek is feleségitől nemzetes Cseffei Erzsébet asszonytól való árváinak, úgymint Jankó Józsefnek, Jankó Annának és Ágnesnek mostan naturális tutrix vagyok, nekem fenndeclarált Jankó Boldizsárnének édes urát néhai Jankó Boldizsárt, nekem fenndeclarált Török Ferencnének akkori édes uramat, Vajna Orbánt, mindezeket Mikes Pál uram nemes házainknál éjnek csendességiben megfogatta, orbai széki zágoni nemes udvarházához bevittette és emberi elméket irtóztató rettenetes kínokkal kínoztatta, kötöztette, s végre a falu végére kiküldvén egy almafára Jankó Boldizsárt, Jankó Tamást és néhai sepsi széki szentiványi vitézlő Tamás Deákot felakasztatta, negyedik embert ugyan orbai széki zabolai, akkor Zágónban lakott vitézlő Kozma Imrét lábokról levagdaltatta és megölette, Vajna Orbán uramat pedig az udvarház kapuja eleiben való gyümölcsöskertbe vitetvén kötözve, levagdaltatta s megölettette, kiknek ártatlan megölésekért a domina Torma Éva asszonyt és megirt árváját nem keressük, mindazáltal, hogy azoknak ártatlan véreknek kihullása semmibe ne muljék és büntetlen teljességgel ne maradjon, kérjük az őfelsége székít és, ha a causa a méltóságos regium Gubernium eleiben kell, könyörgünk és kényszerítjük az élő Istenre, felséges császáruk és koronás királyunk híveihez való oltalmazására determináljon olyan satisfactiot, hogy a megölettetett ártatlan vérek hullása semmibe ne muljék. E felett ugyanakkor siralmas alkalmatossággal károsítottunk meg azon prédáló pártos vérengzőktől minden javainkat elprédálván, én Jankó Tamásné néhai édes fiam árváival együtt károsítottam meg ad minus készpénzben flo. 300. háromszáz, ezüstmarhámban, lovaimban, ahhoz való szerszámok, fegyver, köntösök és egyéb házamban levő belső javaimban, melyek is ad minus flo. 600. Én Jankó Péter pénzemben, ezüstmarhámban, lovamban és egyéb mobile bonumimban ad minus flo. 1300. Én Jankó Boldizsárné ezüstmarhámban és mindenféle egyéb mobile bonumimban flo. 300. Én Török Ferencné pénzemben, aranyamban, ezüstmarhámban, köntösömben és egyéb javaimban meg ad flo. 2000. Mindezek a mű fennspecificalt káraink, ezeknek néhai megirt Mikes Pál uram bejövételivel,

az ő kegyelme alatt levő prédálókkal, azért azt kívánjuk az ő felsége széki, a néhai Mikes Pál uram jószágából és ő kegyelme successori javaiból tétessen satisfactiot et protestatur. Coram latius.

Deliberatum. Mivel a nemes széktől penes instantiam deliberatumot vettek a parsok, továbbra is méltóságos főkirálybíró gróf Kálnoki Sámuel uram ő nagysága és a nemes szék admoneálván non tam ad necesse, quam ad bene esse, hogy ad ulteriore feleljen és mentse magát per constitutum a domina certificata asszony zágoni gondviselője és nem procedál ultra per hoc az asszony Boér Ferencné asszonyom néhai Mikes Pál uram, mint akkori ő kegyelme hűtös ura által procedált damnificatiokon, mint néhai urától Mikes Pál urától való fiának tekintetes, nemzetes Mikes Kelemen uramnak naturalis tutrix convincáodik.

Extradata per me Danielelem Literatum juratum notarium sedis Orbai m. p. (p. h.)

[Törzsgyűjtemény 1693—1700. k.]

1717. Hely nélkül.

A zágoni Jankó- és a Vajna-család tagjai abból az alkalomból, hogy a kincstár az örök hűtlenségben elmarasztalt zágoni Mikes Kelemen javait megbecsülte, bejelentik igényüket azoknak a károknak megtérítése végett melyeket Mikes Kelemennek atyja, Mikes Pál, Thököly híve okozott Zágon feldúlása és kifosztása alkalmával.

Mi orbai széki zágoni Jankó Péter senior és néhai Jankó Boldizsár, Jankó Tamás és Vajna Orbán uraimék successori, mindnyájan orbai székiek és a parte Zágonban lakók, úgymint Jankó Péter uram zágoni, Jankó Boldizsár uram successióján László Ferenc, Vajna Ferenc senior zágoni, Lázár Imre kézdi széki dálnoki, Bodó Gergely fejér vármegyei karatnai, Jankó Tamás uram successióján Könczei Gergely uram fejér vármegyei karatnai, Benkő Pál uram altorjai kézdi széki, Vajna Orbán uram successióján Vajna János, András és Ferenc orbai széki zágoniak solemnis protestatiojok, minthogy most az ő felsége fiscusa aestimáltatja néhai, tekintetes, nemzetes Mikes Pál uram jószágát, kinek is fia tekintetes, nemzetes Mikes Kelemen uram, ki is per notam perpetuae infidelitatis amittálta mind itt orbai széki zágoni, s mind másutt levő jószágát.

Mely fennemlített tekintetes, nemzetes néhai Mikes Pál uram Thökölyi uram irruptiója alkalmatosságával ő felsége ellen rebellálván e hazából elbújdosván, Havasalföldiből több rebellis complexival ide Zágonban erumpált, holott is fenndeclarált praedecessorinkat noctis sub silentio praedestinata militia et perduellio házaknál obviálta, kiket is véletlen gyalázatos halállal megölelvén javokat felprédálta, prédáltatta.

Mely alkalmatossággal esett káraink mindnyájunknak is genere extendáodik ad florenos hungaricales 4700., mely káraink iránt pert moveálván máig is in processu vagyon, melyet propter tempora vicisitudines et varias revolutiones ad finem nem percedálhattunk.

Kihez képest ezen causánkat és praetensionkat (minthogy tempore confiscationis is verbalis protestatiót praemittáltunk volt ezen materiáról)

most is és ennekutánna is fenntartjuk akárki kezére menjen és maradjon a fenndeclarált jószág, ne sit serum fenndeclarált praetensionkat, s az iránt való causáinkat fenntartanunk, melyről iterum atque iterum protes-
talunk solemniter.

(Más kézzel.) Anno 1717 die 11 Martii in possessione Zágon tem-
pore aestimationis bonorum Clementis Mikes, praesentes litterae protes-
tationales nominibusque et in personis introscriptorum exhibitae et praesentatae sunt coram me suae sacratissimae Majestatis Causarum Fiscalium
in Transsylvania direttore.

Blasius Literati m. p. (p. h.)

[Törzsgyűjtemény 1711–20. k. 231/880. sz.]

6.

1717. március 10. Hely nélkül.

Altörjai br. Apor Péter főkirálybíró és Háromszék tisztjei megbecsülik az örök hűtlenség-
ben elmarasztalt zágoni Mikes Kelemen háromszéki javait.

Anno 1717. die 10. Martii.

Ad mandatum excelsi regii Gubernii in notam perpetuae infidelitatis
condemnati Clementis Mikes de Zágon, curiam nobilitarem ibidem sedeque
Siculicali Orbai existentem una cum universis aedificiis ac appertinentiis,
utilitatibusque ad eandem de jure et ab antiquo spectantibus et pertinere
debentibusque aestimavimus modo sequenti:

Curia nobilitaris cum suis aedificiis ut plurimum rui- natis fl. rh.	1500.—
Terrae arabiles allodiales. In territorio possessionis Zágon versus Papocz in Szent-Miklós mező nro. 7. capaces cubulo- rum inseminandorum 120 // 1. per fl. hung. 10. faciunt rh....	1002 x. 5.
Versus Fel-Doboly in Középsőmező nro. 14. capaces cubu- los 136. per fl. hung. 10. faciunt ...	1133 x.20.
Versus Telek nro. 12. capaces cubulorum 106 // 2. per fl. hung. 10. faciunt ...	887 x.30.
In territorio Papocz, versus Zágon nro. 6. cap. cubulos 44 // 2. per flo. hung. 8. faciunt... ..	300.—
In territorio Középsőmező dicto nro. 2. cap. cub. 40. per fl. hung. 8. faciunt	250.—
In territorio Felsőhatár, dicto nro. 3. cap. cub. 11. per fl. hung. faciunt	60.—

In territorio possessionis Várhegy.

Versus Lovaskert nro. 1. cap. cub. 26.

Versus Bita nro. 2. cap. cub. 25.

Versus Lészfalva nro. 2. cap. cub. 42, cum vero ex his
terrae arabiles cubulorum viginti, unius minus frugiferae et infe-
rioris, valoris sint ideoque aestimatae sunt in universum ad
fl. Rhenenses... ..

687 x.30.

In territorio Páké.

Versus Barátos nro. 2. cap. cub. 10. per fl. hung. 6. propter infoecunditatem	50.—
Prata foenillia allodialia in territorio possessionis Zágón. In loco campestri nro. 7. proferunt curr. foeni nro. 39. cum sint loca minus utilia ad... ..	150.—
In sylvis nro. 6. proferunt curr. 176, propter loci distantiam aestimant	1000.—
Praeter haec in pago hortus pro foeno accommandatus 1, profert curr. foeni nro. 10.	100.—

In territorio possessionis Papócz.

In communi extra pagum nro. 5. proferunt curr. 15 1/2.	60.—
In pago horto 2. proferunt curr. foeni 16... ..	130.—

In territorio possessionis Barátos.

Nro. 1. proferunt curr. foeni 12.	50.—
--	------

In possessione Páké.

Hortus pro foeno 1. profert curr. foeni 8... ..	33.—
Pomarium e regione curiae trans vicum	150.—
Pro brassica plantanda alter hortus	30.—
Alpes in territorio possessionis Zágón duae cum sylva in territorio Papócz ferme desolat	150.—
Piscina sub radice montis Hinárbükki dicta, deserta	20.—

Molendina.

In territorio possessionis Barátos super fluvium Kovászna	250.—
In territorio possessionis Nagy Borosnyó	700.—
In territorio possessionis Zágón	200.—
In possessione Papócz	150.—

Serrarium.

In possessione Kovászna	200.—
Jobbagiones, inquilini, cingaris ut et fugitivi in universum cum sessionibus et ad eas deinde jure perennali pertinentibus aestimant ad	10500.—

Summa flor. Rh. 19788 x. 5.

(L. s.) *Petrus Apor*
 liber baro de Al-Torja, sedium Siculicalium
 Sepsi, Kézdi et Orbai, ut et Miklósvár su-
 premus iudex regius m. p.

(L. s.) *Stephanus Gyárfás junior*
 assessor sedis Kézdi m. p.

(L. s.) *Franciscus Pócsa de Hatolyka*
 juratus notarius sedis Kézdi m. p.

(L. s.) *Gábríel Gidófalvi de Éthfalva*
 viceiudex regius sedis Siculicalis Sepsi m. p.

(L. s.) *Stephanus Boér de Nagynyujtód*
 vice iudex regius sedis Siculicalis
 Kézdi m. p.

(L. s.) *Ladislaus Turj de Tamásfalva*
 vice iudex regius sedis Siculicalis
 Orbai m. p.

7.

Zágon, 1720. április 12.

Jankó Ferenc, i. j. Vajna Ferenc és László Ferenc meghatalmazza nagyborosnyói Barta András, hogy zágoni Mikes Páltól Thököly járásakor okozott káruk megtérítésének ügyét a Kolozsvárt megtartandó országgyűlésen intézze el.

Nos infrascripti recognoscimus per praesentes, hogy tudniaillik jövőn a méltóságos regium Gubernium commissiója székünkbe, hogy akiknek a Mikes Kelemen zágoni jószágához holmi praetensiójok vagyon, a mostani Kolosvárral celebrálandó nemes országgyűlésire compareáljanak és ott producálják igazságokat. Lévéen münénkünk az Jankó Péter, Jankó Tamás, Jankó Boldizsár és Vajna Orbán posteritásinak is azon jószághoz bizonyos számú summáig praetensiónk, idvezült édes szüleinken elkövetett nagy tirannusi gonoszságáért s prédáltatásért néhai Mikes Pálnak a Tökölyi járásakor, nem lévén pedig módunk mi nekünk most abban, hogy azon mostani terminuson compareálhassunk, tehát bíztuk ezen dolgunknak folytatását tekintetes, nemzeles nagyborosnyai Barta András uramra ő kegyelmére, hogy ő kegyelme totis viribus igyekezzék folytatni a méltóságos Gubernium előtt dolgunkat, s nagy kárainknak kikeresésit, amiért, hogy ő kegyelme compromittálta is arra magát. Mi is azért nem kívánván ingyen az ő kegyelme szolgálatját és fáradságát, ígirtünk ő kegyelmének közönségesen a fenn megírt praetendensek 200, azaz kétszáz magyar forintokat azon kárainknak refusiójából, hogyha Isten ő szent felsége ezen kárainknak refusióját engedné az ő kegyelme szolgálatja és fáradsága által. Melynek nagyobb bizonyosságára adjuk mi is ezen kezünk írását és pecsétünkkel is megerősített levelünköt.

In hoc anno praesenti 1720. die 12. Aprilis.

Jankó Ferenc m. p. (p. h.) László Ferenc nobilis de Zágon m. p.
Vajna Ferenc junior m. p. (p. h.)

[Törzsgyűjtemény 1711—20. k.]

8.

1720. Hely nélkül.

A zágoni Jankó-, a Vajna-, a László- és a papolci Kis-család tagjai kérik a Főkormányshéket, találjon módot arra, hogy zágoni Mikes Páltól okozott kárukat és adósságukat, ez utóbbi fiának, Mikes Kelemennek lefoglalt józágaiból térítsék meg nekik.

Méltóságos erdélyi regium Gubernium!

Jó Uraink, Patronusink!

Publicaltatván Nagyságtoknak nemes Háromszéknek küldött commissiójában, hogy akiknek Mikes Kelemen uram háromszéki jószágához praetensiójok vagyon, az nemes ország ezen mostani gyűlésén producálják, ilyen praetensiónk vagyon.

1. Nekünk néhai zágoni László László posteritásinak, hogy az említett Mikes Kelemen uram atyja, zágoni Mikes Pál uram, említett atyánk által maga kezességire kéretett volt in anno 1678. néhai bodoki Mikó István

uramtól h. fl. 150. kölcsön, obligálván Mikes Pál uram arra magát maga subscriptioja és pecsété alatt költ reversálisával, hogyha azon kezesség alól nem eliberálná maga, vagy legitimus successori javokból, jószágokból, exclusis omnibus juridicis remediis plenaria satisfactiót vehessen említett atyánk és posteritása is, sőt, ha azon kezesség iránt valami kárt vallana, cum duplo is az specificált summát exequáltathassa. Mely reversálist exhibeálni készek vagyunk. Azon adósság penig fenn lévén tekintetes Mikó Ferenc uram rajtunk praetendálja, s kéri. Reménkedünk az méltóságos Guberniumnak találjon módot bölcs itéleti szerint, hogy ezen kezesség alól eliberálohdassunk.

2. Nékünk néhai papolci Kis Farkas posteritásának, hogy említett Mikes Pál uram, említett atyánktól ennekelőtte annis circiter 35. kölcsön kéretett volt h. flo. 90, melyeket sem atyánk, sem mü meg nem vehettünk. Reménkedünk Nagyságtoknak bölcs itéleti szerént, találjon módot benne, annyi kárban ne maradjunk.

3. Nékünk pedig néhai ugyan zágoni Jankó Péter, Jankó Tamás, Jankó Boldizsár és Vajna Orbán posteritásának, hogy említett Mikes Pál uram Thökölyi uram járásakor erumpálván Havasalföldéből valami kóborló hadakkal Zágonra éczakának idején, említett Jankó Tamás, Jankó Boldizsár és Vajna Orbán uramékat ártatlanul megölette és mind az négynek javait elprédáltatta, mely kár extendálódott ad minus ad h. fl. 4700.

Alázatos instantiánkkal requiráltuk volt azelőtti méltóságos Guberniumot, méltónak ítélte, hogy említett Mikes Pál uram successorit jure persequáljuk, poroncsolván méltóságos gróf Kálnoki Sámuel uramnak, hogy törvény szerént eligazítsa, de azonban ő Nagyságának Bécsben kellettven menni és ott resideálni, csak abban maradtott dolgunk.

Reménkedünk igen alázatosan a méltóságos Guberniumnak maga bölcs itéleti szerént találjon consolutiónkra valami módot. Isten az méltóságos Guberniumot érette megáldja, ne maradjunk annyi kárban.

Az méltóságos Guberniumtól consolatiót várnak, említett néhai László László, Kús Farkas, Jankó Péter, Jankó Tamás, Jankó Boldizsár és Vajna Orbán posteritási.

(Más kézzel.) Válasz. Mikor a Táblán revideáltatik azon jószághoz való jussok a praetendenseknek, az instánsok is akkor praetensiójokról való igazságokat pro revisione et decisione.

Actum Claudiopoli die 11-ma Maii 1720.

Ex regio principatus Transsylvaniae Gubernio per

Sigismundum Kún m. p.
gub. secretarium.

[Törzsgyűjtemény 1711—20. k.]

9.

Sepsiszentivány, 1753. augusztus 13.

Könczei Antal és Bíró Mihály táblai írnokok és esküdt jevyzők tanúvallatást tartanak arról, hogy a bitai Bucskokat, földesuruk Jankó Mihály, kit Thököly járásakor a brassói generális elfogatott és elevenen akart megnyúztatni, az őt kiszabadító Henter Mihálynak adta-e és hogy ezen jobbágyok Mikes Pált szolgálták-e?

Utrum autem exhibitum et propositum erat hujus tenoris:

1-mo. Tudgya-e a valló, ha néhai Jankó Mihálynak Kézdi székben Bitán a Bucskok ős örökös jobbágyi lettek volna?

2-do. Az anyjáról Mikes Katáról szállottak volt-e reája, vagy az attyáról néhai Jankó Mihályról?

3-tio. Ha az anyjáról, ki leánya volt Mikes Kata és az mikor tájba holt meg, érte-e életbe, tudgya-e mikor jöttek a Buczok a Jankó Miklós felesége kezére?

4-to. Ha érte, tudgya-e, ha részibe adták volna a Bucz fiakat Jankó Miklósnénak, vagy pedig csak kiházásitására zálogképen és, ha zálogon mennyi summában?

5-to. Tudgya-e, ha néhai említett Jankó Mihályt a Tökölyi járásában megfogatta volna az akkori brassai generális és néhai Henter Mihály uram szabadította volna meg, feles pénzt és lovakot adván váltságában és feje váltságában még akkor adta volna a bitai Buczokat Jankó Mihály, mint ős örökös jobbágyát néhai Henter Mihály úrnak örökösön és azolta nem mást, hanem a Henter familiát szolgálták, s szolgálják ma is?

6-to. Hát az igaz-e, hogy néhai Mikes Pál a Tökölyi járasa tájban kiváltotta volna a Bucz fiakat Jankó Mihálytól és Mikes Pált szolgálták volna, nem Jankó Mihályt, vagy pedig soha a Bucz fiak Mikes Pált nem szolgálták, hanem még Mikes György idejében jöven a leánya Jankó Miklósné kezére, azolta örökké a Jankó familiát szolgálták, míg a Henter familia kezére mentek?

7-mo. A néhai öreg Szent-Kereszti András uram a Tökölyi járasakor apprehendálta-e a zágoni Mikes jusst, vagy pedig a Rákócziána revolutio után?

8-vo. Ha a Rákócziána revolutio után, ekkor Mikes Pál proscibataltott-e, vagy a fia Mikes Kelemen a Rákóczihoz való adhaesióért?

9-no. Mikes Kelemen bírta-e valóba a Bucz fiakat, s miért nem bírta, ha igaz az, hogy az atyja kiváltotta volt Jankó Mihálytól?

10-mo. Tempore statutionis mi volt Bitán Mikes juss, az egy malmon kívül, akit ma a méltóságos Szent-Kereszti familia birna, ez a Bucz fiakat azon statutio alkalmatosságával apprehendálta-e a néhai Úr, vagy akkor is, most actu is a Henter familia birodalmában voltak és vannak?

Sequuntur fassiones testium:

1-mus testis. Providus Samuel Temérdek jobbagio nobilis Joannis Donáth de Nagyajta, in possessione Szentiván, in sede Siculicali Sepsi existens, habitans, commorans, annorum circiter 70, legitime citatus, juratus et examinatus, fatetur ad 1-mum: Én az utrumban fennforgó Buczokat jól ismérem, akik Kézdiszékben Bitán laknak. Tudom, hogy az én néhai Jankó Mihály uramnak ős örökös jobbágyi voltak és amíg általad néhai Henter Mihály uramnak ős örökös jobbágyi voltak, én velem azon nevezett Buczok úgy szolgálták az említett Jankó Mihály uramat, mint ős örökös jobbágyok. Ad 2-dum: Tudom azt is bizonyosan, hogy néhai Jankó Mihályra az bitai Buczok szállottak az édes anyjáról, Mikes Kata asszonyról, minthogy néki résziben adták volt. Ad 3-tium: Hallottam bizonyosan Jankó Miklósné asszonyomtól, hogy ő kegyelme volt az néhai öreg Mikes Kelemen uram leánya és amíg éle Jankó Mihályné asszonyom, sokáig szolgálám az bitai Buczokkal együtt. Tudom, hogy a fennforgó

Bucskok még akkor jöttek volt Jankó Miklósné asszonyom kezire, mikor Jankó Miklós uram házastársul vette Mikes Kata asszonyt. Ad 4-tum: Tudom bizonyoson, hogy Jankó Miklósné asszonyomnak résziben adták volt a Bucz fiakat, ezt pedig abból tudom, hogy egyszer a Buczok Bitáról fát hozának hét számban, akkor monda Jankó Miklósné asszonyom az Buczoknak: ugyan kevéssel fizetének ki Zágomból, de még nem hagyom úgy, mert többet kívánok, ha az Isten élte. Ad 5-tum: Tudom azt is bizonyoson, hogy az néhai említett Jankó Mihály uramot a Thökölyi járásában megfogatta vala, az akkori brassai generális és ottan Brassóban sokáig lőn fogva, amíg néhai Henter Mihály uram járta a dolgát, azután az említett Henter Mihály úr kiszabadítá feles pénzzel és paripákkal az fogságból, mint elevenen meg akarták nyúzni és még akkor adta volt az bitai Buczokat Jankó Mihály uram, mint örökös jobbágyit váltságában néhai Henter Mihály uramnak és azolta mind az Henter-familiát szolgálták s ma is szolgálják, nem mást. Ad 6-tum: Az utrumban fennforgó néhai Mikes Pál a Tökölyi járasa tájban tudom, hogy ki nem váltotta, mivel nem zálogjára adták volt Jankó Miklósné asszonynak, hanem résziben jutott és, hogy ezen Buczok valaha Mikes Pált szolgálták volna nem tudom, nem is hallottam, mivel még az öreg Mikes Kelemen idejében jövén a leánya Jankó Miklósné asszonyom kezire. Azolta örökké a Buczok én velem a Jankó-familiát szolgálták mint ős örökös jobbágyok, az míg az Henter familia kezire általmentek. Ad 7-mum: Tudom azt is nyilván és bizonyoson, hogy azután a fennforgó néhai öreg Szent-Kereszti András a Tökölyi járasakor a zágon! jószágot nem apprehendálta, mivel abban az időben az említett Szent-Kereszti familiának itten Erdélyben semmi hire nem volt, hanem most a Rákócziána revolutió után tudom, hogy a zágoni Mikes justt aquirálta a Szent-Kereszti familia. Ad 8-vum: Tudom, hogy a Rákóczi revolutio tájban nem proscibáltatott Mikes Pál, hanem az fia Kelemen, minthogy Rákóczival akkor el is ment, s máig is oda van. Ad 9-num: az utrumban specificált Mikes Kelemen tudom, hogy a Bucz fiakat soha nem bírta, ha bírta volna valaki valaha én tudnám, mert egy urat szolgáltunk mindenkor a Buczokkal. Ad 10-mum: Tudom bizonyoson, hogy mikor az statutió volt Bitán Mikes juss nem volt, akit bírtak volna, mert az malom is, akit ma a Szent-Kereszti familia bir nem az bitai határon vagon, hanem az nagy-borosnyai határon és a statutió alkalmával tudom, hogy a Bucz fiakat néhai Szent-Kereszti András nem aquirálta, mivel akkor is úgy tudom néhai Henter Mihály uramot szolgálták jobbágyképen, s majd minden héten láttam a szolgálatban az említett úrnál, s most actu is a Henter familia birodalmában vadnak.

2-dus testis. Providus Andreas Jó, jobbagio nobilis agilis Stephani Szent-Iváni de eadem in possessione Laborfalva in sede Siculicali Sepsi existens, habitans, commorans, annorum circiter 70. legitime citatus, juratus et examinatus fatetur, in omnibus uti primus testis Samuel Temérdek, minthogy ő is akkor odavaló jobbágy volt.

3-tius testis. Nobilis Joannes Donáth de Nagyajta in possessione Szent Iván in sede Siculicali Sepsi existens, habitans, residens, annorum circiter 38, legitime citatus, juratus, examinatus fatetur. Ad 1-mum: Én

az utrumban fennforgó Buczokat hallottam, hogy néhai Jankó Mihálynak örökös jobbágyai voltak, Ad 2-dum: Hallottam azt is öreg emberektől, hogy Jankó Mihály uramra szállott az anyjáról Mikes Kata asszonyról. Ad 3-tium: nihil. Ad 4-tum: hallottam, hogy Jankó Miklósné asszonynak a Bucz fiakot résziben adták, amint az írásból is kitetszik. Caeterum nihil.

Cujus quidem praemissae hujusmodi inquisitionis et attestationis nostrae seriem prout per nos exiit expedita et peracta majestati vestrae sacratissimae fide nostra mediante sub sigillis nostris usualibus manuumque propriarum subscriptionibus corroboratam rescripsimus praetitulo domino exponenti jurium suorum uberiozem futuram ad cautelam necessariam extradeditimus eandem de reliquo majestatem vestram sacratissimam fideliter, quam diutissime vivere, valere, glorioseque regnare desiderantes. Datum anno, locoque supranotatis. Ejusdem majestatis vestrae sacratissimae regiae,

humilles perpetuoque fideles subditi et servitores:

Antonius Könczei m. p.

Michael Biró m. p.

Tabulae majestatis vestrae sacratissimae regiae in Transsylvania Judriae scribae et jurati notarii ad praemissa fideliter peragenda specialiter exmissi.

Correcta per nos.

Kívül címzés: Sacratissimae caesareae regiaeque majestati dominae, dominae Mariae Theresiae, dominae favente clementer Romanorum imperatrici ac Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque reginae, archiduci Austriae, duci Burgundiae, Styriae, Carnioliae etc. haereditariae principi Transsylvaniae et Siculorum comiti, dominae, dominae nobis naturaliter clementissimae, benignissimae.

Anno 1754. apertae per Stephanum Halmágyi Cancellariae regiae principatus Transsylvaniae registratorem.

(Egy ép és egy töredezett vörösviasz zárópecséttel).

[Törzsgyűjtemény 30/1754, sz.]

Közli: Cs. Bogáts Dénes.

A Természettudományi Szakosztály Közleményei

Szerkeszti: **Balogh Ernő.**

Campanula Cervicaria calycanthemiája, petaloidiája és pleiotaxiája Kolozsvár környékén.

[A m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Növénytani Intézete és Fűvészkertje leltári vagyonát 1919. május 12-én vették el tőlem (katonai fegyveres erő alkalmazásával) a nagyszebeni Consiliul Dirigent kormánybiztosai.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület Növénytára leltári vagyonát többszörös erőlködés után 1919. június 3-án, 1919. november elején engem is kiutasítottak és 1919. november 4-én hagytam el családommal marhagaggonban „kincses“ Kolozsvárt. Rengeteg tudományos anyagom maradt vissza intézetemben. Csak két év múlva jöhettek be ismét bútoraimért, könyveimért. De csupán apró kis töredék maradt csak meg Erdélyben gyűjtött anyagomból. E miatt — a 21 évig (Budán-Szegeden) tartó távollétem alatt — csak kevés cikket írhattam¹ e folyóiratba, mert illett, hogy annak themája mégis Erdélyországra vonatkozzék.

Visszatérve régi működési helyemre, eleven erővel fogtam újra bele régi, két évtízig kényszerpihenésre ítélt — erdélyi tervem megvalósításába.

Mivel magas kormányzatunk mind az *általános*, mind a *rendszeres* növénytannak külön kathedrát állított fel, a kutatási tudományterületet szigorúan körülírtam mind magam, mind a tanszékeknél működők részére. És mivel a Rendszeres Növénytani Intézet a Debrecenben kifejlesztett tudományos irányzatban (phytosociologia és növényföldrajz) éli ki eleven erejét, magam — különleges irányomom kívül — a *virágos növények* birodalmából nagy erővel fogtam hozzá a fejlődésrendellenességek gyűjtéséhez és főleg Kolozsvár (de Erdély egyéb részei) phytoteratomái megfigyeléséhez.

Magam is e cikkellemmel — örök hálámat fejezem ki, — s ennek külső jeleként is — örömmel nyújtom be az Erdélyi Múzeumnak kéziratomat.

A Tisza partjáról sokat sóhajtottam én is Kolozsvár felé 19 éven át. Aggódva. Félve.

Nem csalódtunk. Az Erdélyi Múzeum Egyesület szellemi kovácsához 21 éven át igen sokszor verte az idegen uralom acélpatkóját... Csak a szikrát hányta, de nem csorbult ki...]

¹ Györfly István: Musci monstruosi Transsilvanici. I. Catharinaea Hausskn. nechtii torzok Erdélyből. (I. tábla) Erd. Múz. 1934. XXXIX.; 341—348. — Salvia nutans kettőslevelei. Erd. Múz. 1937. XLII.; 263-272 (3 fig.). — Daphne Blagayana polymericus virágai a brassói Kőhavasról (1 rajz). Erd. Múz. XLIII 1938; 43—44.

Kolozsvár mellett a *Plecskahegy* északi lejtőjén egyik erdei mély út mellett *Campanula Cervicaria* csoportja közt két, sötétebb színű virágokkal megrakott tő tűnt fel 1941. augusztus 3-án ott jártamkor. Közelebb lépve láttam, hogy két tő rakva van fejlődés-rendellenes virágokkal. A két tővön egyetlen darab virág sem akadt, amelyik rendes lett volna, az egyik tő 171 és a másik tő 154 virágának valahány darabja, rendellenes alkotású volt. E 325 rendellenes virágot több napon át — nehéz rajzolási nehézségek közepette — vizsgáltam át.

Igen nagy változatosságot mutattak e rendellenesen fejlődött virágok. Kettőzött csésze (Kalyx) körük volt; a szírom-harang (Corolla) megkettőződött, sőt háromszorozódott, úgy hogy több lilagyűszű volt egymásba bújtatva. A porzók (Androeceum) többirányú fejlődés-rendellenességet mutattak, éppúgy a bibeoszlop (stylus) és a bibék (stigma) is.

E rendellenességek leírását részletesen a német szöveg tartalmazza; itt csupán áttekinthető csoportosításukat adom.

A) *Kehely (Kalyx) örv v. kör.*

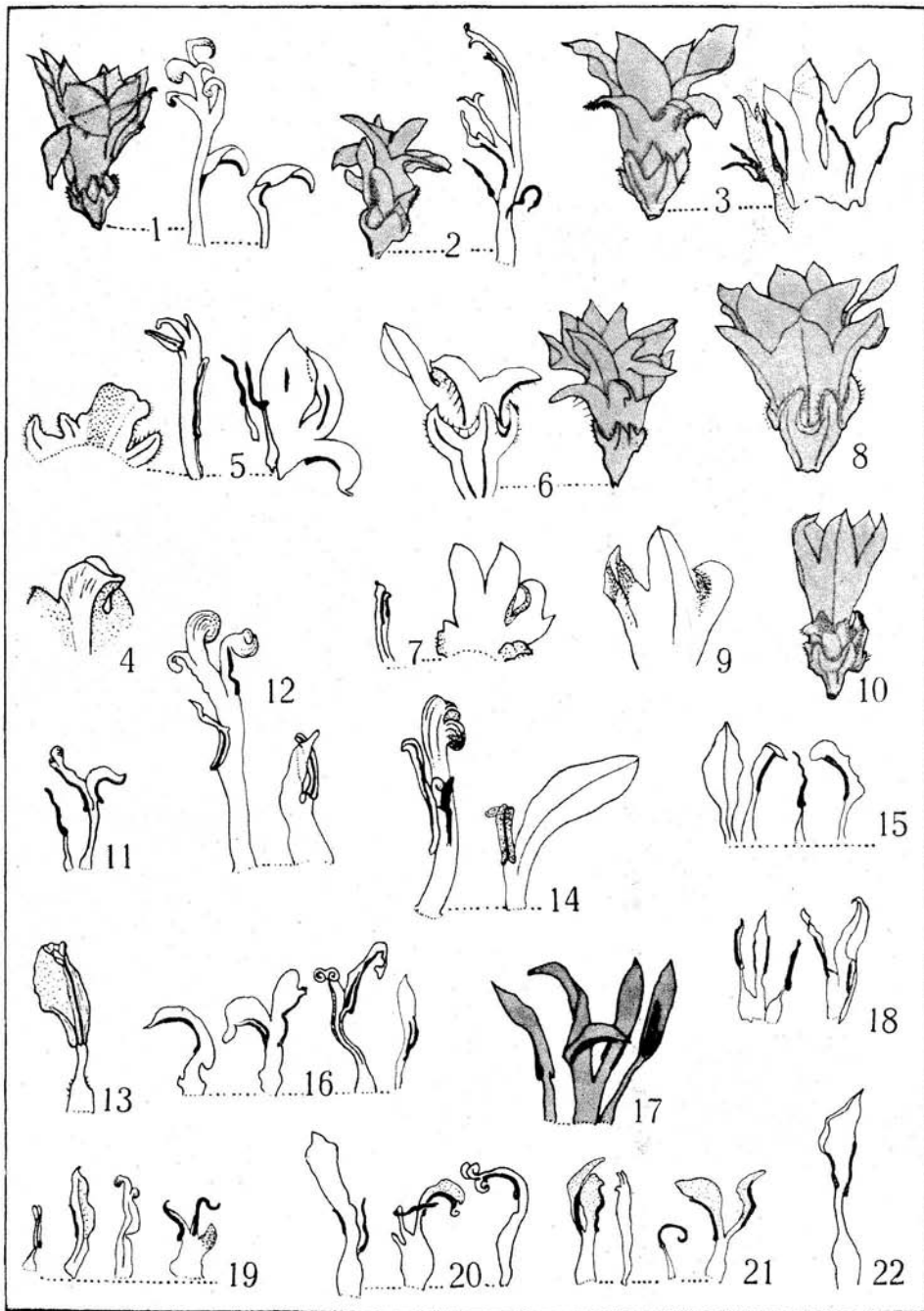
1. Kettőzött kehely (pleiotaxia). Rajzok: 1, 3.
2. Megháromszorozódott kehely örv. Rajzok: 2.
3. Belső kehelykör elszirmosodása (calycipetaloidia, seu petaloidia Kalycis). Rajzok: 4, 5, 6, 7.
4. Tökéletes elszirmosodása (calycanthemia). Rajz: 8.

B) *Szíromlevelek (Corolla) köre.*

5. Szíromlevelek körének megkétszereződése (pleiotaxia). Rajzok: 6, 8.
6. " " megháromszorozódása. Rajzok: 1, 2, 6.
7. Szíromlevelek elkelyhesedése (corollisepaloidia). Rajzok: 3, 2, 10.

C) *Porzók köre (Androeceum).*

8. Porzók számának kevesbedése.
Három porzós virágok. Rajz: 1, 2, 7.
Négy " " Rajz: 6, 15.
9. Porzók számának gyarapodása.
Hat porzós virágok. Rajzok: 12, 13.
Hét " " Rajz: 5.
Nyolc " " Rajz: 14.
Kilenc " " Rajz: 3.
10. Porzók szirmosodása (petaloidia).
 - a) Félig szirmosodás (hemipetaloidia).
Porzacskók szirmosodása (antheraepetaloidia). Rajz: 1, 15, 16.
Csatlórész " (connectivipetaloidia). Rajzok: 17, 22, 16.
Porzózál " (filamentipetaloidia). Rajzok: 12, 14, 16,
17, 18, 19, 20, 21.
 - b) Tökéletes elszirmosodás (holopetaloidia).
11. Teljes elszirmosodása (holopetaloidia). Rajzok: 12, 14, 15, 17,
18, 19.
 - α) Egynemű szervek összenövése (homoconnatio).
- 12.-13. Porzók oldalas összenövése (connatio lateralis).

12. Porzószálak összenövése (connatio filamentorum).
- Két porzósál összenövése. Rajzok: 13, 16, 18, 19, 21.
 - Három „ „ Rajzok: 12, 14, 17, 18, 19, 20.
 - Négy „ „ Rajz: 5.
 - Hasított csővé összenövése (hemitubopetaloidia). Rajz: 5.
 - Csővé szirmosodás (tubopetaloidia). Rajz: 3.
12. Porzacskók összenövése (connatio antherarum). Rajzok: 3, 12, 14.
- β) Idegen szervek összenövése (heteroconnatio).
13. Bibeoszlopra ránőtt porzók:
- Porzósál töve tapad a bibeoszlopra. Rajz: 2.
 - „ kifejlődött, de egész hosszában ránőtt. Rajz: 3, 5.
 - „ eltűnt, porzó zacskók tövükkel tapadnak rá. Rajz: 9.
 - „ „ „ „ félig ránőnek. Rajzok: 12, 14.
 - „ „ „ „ egész hosszában ránőnek. Rajzok: 2, 3, 7, 12, 20.
 - Porzósál eltűnt, porzó zacskó a bibeoszlopra nő rá, a porzó szála az elszirmosodott porzó csőre tapad. Rajz: 3.
14. Porzók felcsúszása (dislocatio androeceorum). Rajzok: 2, 3, 5, 7, 11, 12, 14, 16, 20.
15. Porzó elcsökevényesedés (reductio androeceorum).
Részleges csökevényesedés. Rajz: 7.
Teljes mértékű csökevényesedés. Rajzok: 17, 19.
16. Óriás növés (gigantismus). Rajzok: 14, 13.
17. Felemás-neműsége (hermafroditismus). Rajzok: 2, 11, 16.

D) Magház (Gynaeceum).

18. Bibe csökevényesedés (stigma reductum). Rajz: 7, 21.
19. Kevesebb számú bibe. Rajz: 19.
20. Túltengés (hypertrophia). Rajz: 12, 14.
21. Bibeszám gyarapodás.
Ágas bibe. Rajz: 2.
Emeletes bibe. Rajz: 1.
22. Bibeoszlop szíromszíne-csíkja (coloripetaloidia styli). Rajz: 16.
- Ilyen felsorolt fejlődésrendellenességeket a *Campanula Cervicaria*-ról nem említi eddig a világirodalom.
Beható, részletes leírásokat l. a német szövegben.

Kolozsvár.

Györffy István.

Calycanthemie, Petaloïdie und Pleiotaxie von Campanula Cervicaria L. aus der Umgebung von Kolozsvár.

Der Standort lag neben einem Waldweg, eigentlich am Rande eines Hohlweges.

(Siebenbürgen, Komitat Kolozs.

Kolozsvár, an der nördlichen Lehne

des *Plecshahegy* im Walde „*Monostori erdő*“ c. 530 m.

1941. 3. VIII.

detexit Prof. I. Györfly)

Der Boden war nass (Mezőségi agyag = Mezőséger Lehm); mit jungem Wald umgeben, dennoch hat der Standort viel Sonnenschein genossen, und hatte eine westliche Exposition.

4 Individuen von *Campanula Cervicaria* L. standen nicht weit voneinander entfernt. Zwei Stöcke davon waren ausschliesslich nur mit verdoppelten, verdrei- und vervierfachen Wirteln versehenen Blüten bedeckt. Die zwei anderen Individuen waren normal gestaltet.

Auf dem einen Stock waren 171 Blüten, alle abnorm entwickelt; auf dem anderen Stock sassen ebenso ausnahmslos nur abnorm entwickelte, mit verdoppelten etc. Wirteln versehene Blüten, und zwar 154 Stück. Keine einzige normal gestaltete Blüte befand sich auf diesen zwei Stengeln.

Durch die Verdoppelung der Blumenblätter hatte die Pflanze eine sehr auffallende tiefe Farbe, wegen dieser intensiven Farbe fielen mir beide Exemplare schon von weitem auf.

Ich musste alle abnorm entwickelten Blüten durchmustern, um über die Buntheit dieser Missbildung einen Überblick gewinnen zu können.

Die genauere Untersuchung der 325 Blüten ergab, dass ein und dieselbe Monstruosität wiederum und wiederholt auftauchte, so, dass man hier zwischen den vielerlei Kombinationen doch in der Lage ist eine Chablon aufzustellen.

Die *normalen* Blüten haben :

Kelch (Kalyx = K): 5-zipfelig; Blumenkrone (Corolla = C): 5-spaltig; Staubblätter (Androeceum = A): 5; Griffel mit 3 Narben (Stigma = St); also kurz: $K_{(5)}C_{(5)}A_5St_3$.

Der Hauptbestand der Kolozsvärer abnormen Blüten zeigte folgende Chablon:

$$K_{(5)+(5)} C_{(5)+(5)} A_5 St_3$$

Also mit Worten: bei den meisten Blüten besteht:

1. der Kalyx aus zwei, einem äusseren und einem inneren Wirtel, welche beide grün sind;

2. Die Corolla besteht aus zwei 5—5-lappigen hell-lilafarbigen Blumenkronen-Wirteln; die Blüten sehen aus, als wären zwei Fingerhüte ineinander gesteckt;

3. Androeceum: 5;

4. Stigma: 3, die 3 Narben sitzen an einer dicken Säule (Filament).

Von dieser Chablon abweichend fand ich eine grosse Variabilität der Kolozsvärer Pflanzen. Höchster Grad der Abänderung war: 4 (vier) lilafarbige Fingerhüte ineinander gesteckt.

Folgende Blumen-Wirtel waren feststellbar:

a)	Abänderungen von:	cyclus	Ius exterior <i>kalycis</i> floris totalis:	1 ^{us}	cyclus
b)	"	"	Ius interior <i>kalycis</i>	"	2 ^{us} "
c)	"	"	Ius exterior <i>corollae</i>	"	3 ^{us} "
d)	"	"	Ius interior <i>corollae</i>	"	4 ^{us} "
e)	"	"	androeceorum	"	5 ^{us} "
f)	"	"	gynaecii (stigma)	"	6 ^{us} "

Wegen Raumersparnis gebe ich anstatt langatmigen Beschreibungen lieber echte Zeichnungen, welche ich während meiner mehrere Tage in Anspruch nehmenden Untersuchung verfertigte.

A) *Kelch (Kalyx)-Wirtel.*

Der äusserste Kelch-Wirtel ist konstant; zeigte nimmer Abänderung, hatte keine Neigung zur Petalisierung.

1. *Verdoppelter Kelch (pleiotaxia).*

Tab. Fig. 1 zeigt eine Blüte mit zwei grünen Kelch-Wirteln; beide Wirtel zeigten 5—5 Kelchzipfel, die Zipfel waren in alternierender Stellung.

Diese Blüte hatte drei lilafarbige ineinander gesteckte Corollenglocken; Androeceum: 2, von welchen zwei normal waren und — ein Staubblatt ist extra abgezeichnet; die eine Antherenhälfte ist stark, halbkreisförmig gebogen, die andere Antherenhälfte dagegen ist lilafarbig, petaloid, die Lappe seitlich gebogen. — Der Griffel (Stylus) trägt abnorme Narben (stigma), anstatt drei sind noch zwei überflüssige zu sehen; die Narben sitzen stockweise obereinander.

Fig. 3. Blüte mit verdoppelten Kelch-Wirteln ($C_{(5+5)}$, A_7 darunter 4 petaloid).

2. *Verdreifachter Kelch-Wirtel.*

Fig. 2. Die Blüte hatte 2 grüne Kelch-Wirtel; der 3. Kelch-Wirtel hatte bedeutend höhere Lappen, welche zum grössten Teil petaloid waren, nur in der Mitte der organischen Achse waren alle grün und behaart.

Nur den vierten und fünften Wirtel bildeten die Corollen.

Hier waren also von den fünf Wirteln drei lilafarbig. (Androeceum 2 normale + 3 angewachsenen.)

3. *Petalisierung des inneren Kelch-Wirtels (Calycipetaloidia oder Petaloidia kalycis.)*

Zwischen den vielen Blüten fand ich eine ganze Serie der beginnenden bis zur totalen Petalisierung (Calycanthemia) des inneren Kelch-Wirtels.

Erste Stufe der Petalisierung zeigen Taf. Fig. 4 u. 5.

Bei Fig. 4 war die eine Hälfte des einen Kelchzipfels lilafarbig, die andere Hälfte und die 4 anderen Zipfel dagegen normal grün. ($C_{(5+5)}A$ petaloid.)

Fig. 5. Der äussere Kelch-Wirtel war normal. Beim inneren Kelch-Wirtel sah ich folgendes: diese Blüte hatte drei normale Kelchzipfel und zwei waren seitlich zusammengewachsen, ausserdem zeigte der eine (an der inneren Hälfte) eine lilafarbige Petalisierung.

($K_{(5+5)}C_{(5+5)}A$ petaloid.)

Fig. 6. Der grösste Teil der inneren Kelch-Wirtel war lilafarbig; nur die punktiert gezeichneten Details und der stark behaarte Nerv des Rückenteiles waren grün.

($K_{(5+5)}C_{(5+5)}A_4St_5$)

Fig. 7. Kaum etwas Grünes ist — bei Fig. 7 — aus dem inneren Kelch-Wirtel geblieben. Nur die punktierten Details sind grün geblieben. Hier waren also schon 3 Blumenkronen ineinander gesteckt.

($K_{(5+5\text{ petaloid})}C_{(5+5)}A_5St_4$)

4. *Calycanthemia*. Der grüne Kelch-Wirtel ist total ins farbige Corollenblatt umgewandelt.

Eine typische Calycanthemia stellt unsere Fig. 8 dar.

Der innere Kelch-Wirtel ist ganz in ein Blumenblatt umgewandelt.

Hier waren also drei ganz gleichförmige, gleichfarbige, ineinander gesteckte Blumenkronenglocken zu sehen. ($K_{(5+5)}C_{(5+5)}A_5St_3$.)

B) *Blumenkronen (Corolla)-Wirtel*.

5. *Verdoppelung des Wirtels der Blumenkrone (pleiotaxia)*.

Der Wirtel der Blumenkrone war bei allen 325 St. Blüten verdoppelt, so waren alle Blüten „gefüllt“, oder mit anderer Nomenclatur gesagt: es waren alle „Hose-in-Hose-Blüten“.

Solche Bildungen zeichnete ich in folgenden Figuren ab: Fig. 6, 8.

6. *Verdreifacher Corollen-Wirtel*.

Fig. 1. Neben $K_{(5+5)}$ hatte diese Blüte drei „Hose-in-Hose-Blüten“. Drei lilafarbige Corollen-Wirtel waren ineinander gesteckt.

Fig. 2. Die Blüte hatte neben $K_{(5+5)}$ ebenso drei Corollen-Wirtel.

Fig. 6. Hier hatte die Corolla — ebenso drei Wirtel,

($K_{(5+5\text{ petaloid})}C_{(5+5+5)}A_4St_5$).

7. *Corollisepaloidia*.

Eine viel seltenere Erscheinung war die partielle, eventuell die totale Umwandlung der Blumenkrone in grüne Kelche.

Für diese Umwandlung gebe ich die Benennung: Corollisepaloidia.

Wiederholt und immer zeigte die echte Blumenkrone (3-ter Wirtel) diese Erscheinung; die überzählige, die innere Corolle ist immer intakt geblieben.

Bei Fig. 3 waren alle 5 Lappen des äusseren Corollen-Wirtels entweder an der Spitze, oder am Rückenteil, oder seitlich tief vergrünt und stark behaart, also waren alle halbkalycioid

$$(K_{(5+5)} C_{(5 \text{ kalycioid } +5)} A_{(5 \text{ petaloid } +2)} St_2).$$

Fig. 2. Bei dieser Blüte war die äussere Blumenglocke schon stark reduziert, war niedriger, an den Spitzen der Lappen abgestumpft und beinahe die eine Hälfte einer jeden Lappe vergrünt (punktiert gezeichnet).

Diese Blumenkrone war schon viel derber, nicht so fein, weich, wie die folgenden 2.—3-ter Corolla-Wirtel ($K_{(5+5)} C_{(5 \text{ kalycioid, } 5+5)} A_3 St_3$.)

Den höchsten Grad dieser Erscheinung von corollisepaloidia stellt unsere Fig. 10 dar. Hier ist die Corolla beinahe totaliter in Kalyx umgewandelt, nur hie und da sieht man bloss-lilafarbige Lappenseiten. Jene Corolla, welche man auf unserer Fig. 10 sieht, ist die durch Verdoppelung entstandene innere Blumenkrone (also 4-ter Cyclus); drei grüne Wirtel sind hier ($K_{(5+5)} C_{(5 \text{ kalycioid } +5)} A_5 St_3$).

C) *Androceen-Wirtel.*

Bei vielen Exemplaren waren die normalen 5 Staubblätter zu sehen, z. B. in der in Fig. 8 abgezeichneten Blüte.

Aber bei vielen anderen fand ich interessante Abweichungen, welche ich unten folgend kurz beschreibe und gruppiere. Lieber aber gebe ich sie in Zeichnungen wieder, denn es ist unmöglich diese Buntheit, ohne Figuren, so zu beschreiben, dass man darüber ein wahres, echtes Bild bekommen könne.

Die Staubblätter zeigten Abweichungen entweder in der Verminderung oder in der Vermehrung ihrer Zahl; oder sind sie miteinander zusammengewachsen; oder sind sie in Corollenblätter umgewandelt (petaloidia); oder erlitten sie Verschiebungen an die Griffelsäule; oder sind sie teilweise in Griffel umgewandelt (stigmatoidia androceorum).

Bei meiner Beschreibung im folgenden ist die Reihenfolge der Staubblätter — die Figuren betrachtend — von links nach rechts gehend.

8. *Zahlverminderung der Staubblätter.*

8₁. *Drei Staubblätter.*

Die, auf Taf. Fig. 1 gezeichnete Pflanze hatte 3 Staubblätter, von welchen (neben 2 normalen) 1 abnorm war u. zw. war nur die eine Antherenhälfte ausgebildet, die andere Hälfte war lilafarbig, petaloid. Die lilafarbige petaloidische Anthere ist seitlich und abwärts gebogen.

Ebenso nur 3 Staubblätter hat die auf der Fig. 2 abgezeichnete Pflanze. Zwei Staubblätter sassen an der Griffelsäule, jedoch mit freiem Filament versehen; das dritte Staubblatt sass hoch oben am Griffel u. zw. war nur die eine Antherenhälfte zu sehen, die andere Hälfte ist in ein bloss-grünliches gefranztes und der Narbe ähnliches schwach behaartes Gebilde umgewandelt.

Fig. 7 hatte: Staubbl. No. 1 normal, No. 2, 3 an die Griffelsäule angewachsen.

8₂. *Vier Staubblätter.*

Eine grosse Rarität ist jene Blüte, in welcher sich 4 Staubblätter befinden. Nur zwei Exemplare fand ich, welche Taf. Fig. 6 u. 15 darstellen. Fig. 6 hatte vier normale Staubblätter. (Die Pflanze hatte 5 Narben.)

Fig. 15 hatte ebenso vier Staubblätter u. zw. Staubbl. No. 1, 2, 4 petaloid, No. 3 normal.

8₃. *Fünf Staubblätter.*

Wenn auch die Staubblätter in normaler 5-Zahl ausgebildet waren, war auch diesmal immer eine Monstruosität vorgekommen. Meistens waren die Staubblätter petaloid, unten zusammengewachsen und Staubbl. No. 3 war normal ausgebildet. (Sonst hatte die Blüte folgende Wirtel:

$K_{(5+5)} C_{(5+5)} A_5 St_3$.)

9. *Zahlvermehrung der Staubblätter.*

9₁. *Sechs Staubblätter.*

Sechs Staubblätter hatten jene Blüten, welche ich auf den Figuren 12, 13 wiedergab.

9₂. *Sieben Staubblätter.*

Fig. 5. Diese Blüte hatte 7 Staubblätter, u. zw. an der Griffelsäule sass eine freistehende Anthere, ohne Filament, hoch oben, in gleicher Höhe mit den Narben. Das Staubblatt No. 2 war an dem unteren Teil der Griffelsäule mit der ganzen Seite seiner Anthere angewachsen; sein angewachsenes Filament war weiss, gut bemerkbar; die Anthere war sehr lang, eine lange Strecke an die Säule angewachsen. Ein Staubblatt (No. 3) war normal. Das Staubblatt No. 4 hatte ein stark entwickeltes Filament, war an die petaloïdische Röhre angewachsen und hatte freie Anthere. Und N^{ra} 5-7 Staubblätter waren petaloid, von welchen zwei so in lilafarbige, blütenblätterähnliche Gebilde umgewandelt sind, dass die Antherenreste im Mittelfeld der lila Blätter lagen.

9₃. *Acht Staubblätter.* Fig. 14. Die Blüte hatte $K_{(5+5)} C_{(5+5)}$. Die Griffelsäule war sehr dick, stark entwickelt; an ihr sassen zwei Antheren, von welchen No. 1 besonders mächtig entwickelt, deren oberer Teil frei emporragte. Das zweite kleinere Androeceum sass mittels des Filaments an der Säule. Ausserdem waren 3 Staubgetässe petaloid, bei jedem war nur die eine Hälfte unverändert geblieben. Und endlich: die Antheren zweier Staubblätter (No. 6, 7) sind seitlich total zusammengewachsen (rechte Abbildung); daneben ragte ein Staubblatt empor, welches total in Blatt umgewandelt (No. 8) war. Diese drei letzten Staubblätter (N^{ra} 6, 7, 8) hatten alle petaloïde Filamente, und alle waren zusammengewachsen.

9₄. *Neun Staubblätter.*

Nur ein einziges Exemplar gefunden, welches unsere Fig. 3 darstellt.

Fig. 3. Diese Blüte hat auch bezüglich ihrer Staubblätter recht interessante Verhältnisse gezeigt u. zw. Staubbl. No. 1, 2 sassen (ohne sichtbare Filamente) auf der Griffelsäule mit freien Antheren. Staubbl. No. 3 war mittels der Anthere an die Griffelsäule und mittels des

unteren Teiles des Filaments an die petaloïdische Röhre angewachsen; der obere Teil des Filaments und die Basis der Anthere standen frei. Staubblatt No. 4, 6, 9 waren halb-petaloid, Staubl. No. 5, 7 waren total petaloïd und Staubl. No. 8 war an die Petaloïd-Röhre angewachsen mittels seines gut differenzierten Filaments.

10. *Petaloidia*. Dass sich die Staubblätter in farbige Blütenblätter (petaloïdia) umgestalten, ist eine sehr häufig vorkommende Erscheinung auch bei vielen anderen Arten.

Die Kolozsvärer Pflanzen demonstrieren grosse, weite Kombinationen, dass man dies z. B. kaum aus eigenem Kopfe erfinden könnte.

Unsere Pflanzen zeigten auch in dieser Hinsicht sehr grosse Mannigfaltigkeit, dass die Staubblätter entweder partiell (*Hemipetaloidia*), oder aber total in farbige Blütenblätter umgestaltet sind (*Holopetaloidia*).

Wenn nur ein Teil des Staubblattes petaloïd ist, kann dieses farbige Blättchen aus den verschiedenen Teilen des Staubblattes entstehen.

Am häufigsten sind die Antheren petaloïd (= *antheraepetaloidia*) geworden, oder die Filamente sind in lila Blätter umgewandelt (*filamentipetaloidia*), oder endlich das Connectivum zeigt diese Umwandlung (*connectivipetaloidia*). Recht häufig waren die Staubblätter in allen ihren Teilen in farbige Blütenblätter umgewandelt (= *Holopetaloidia*).

Die petaloïdischen Staubblätter sitzen im Wirtel entweder frei von einander, oder wachsen 2-3 Nachbarn zusammen; oder wachsen sie in Mehrzahl zusammen; eine aufgeschlitzte Röhre (*hemitubopetaloidia*), oder eine wahre Röhre (*Tubopetaloidia*) bildend.

Die enorm grosse Mehrzahl der gesammelten „Hose-in-Hose-Blüten“ zeigte sehr stark entwickelte petaloïdia.

Die petaloïden Staubblätter waren so hoch, dass sie aus dem Fingerhut des zweiten Corollen-Wirtels — mit den Spitzenteilen — herausstanden.

Ich teile die petaloïden Gebilde folgenderweise ein:

a) *Hemipetaloidia*: nur der eine Teil der Staubblätter ist in farbige Corollenblätter umgewandelt.

10₁. *Antheraepetaloidia*: die Antheren in farbige Blätter umgestaltet.

Fig. 1. Das abgezeichnete Staubblatt war gekrümmt u. petaloïd.

Fig. 15. Staubl. No. 2, 4 hatten nur je eine halbe Anthere, die andere Antherenhälfte ist petaloïd; normal war nur das Staubl. No. 3. (Sonst $K_{(5+5)} C_{(5+5)} St_3$)

Ebensolche Umwandlung zeigten folgende Blüten:

Fig. 16 Staubgefäss No. 1, 5 (übrigens $K_{(5+5)} C_{(5+5)} A_5 St_2$);

Fig. 17 Staubl. No. 1 (sonst war die Blüte $K_{(5+5)} C_{(5 \text{ kalycioïd} +5)} A_6$).

10₂. *Connectivipetaloidia*: das Connectivum der Staubgefässe ist stark ausgebildet und inzwischen in farbige Blättchen umgewandelt; dazu Beispiele:

Fig. 17 Staubl. No. 6 ist mit dem Staubl. No. 5 zusammengewachsen, während aber No. 5 eine völlig intakt gebliebene Anthere hat, ist die Anthere des No. 6 in so grossem Masse umgewandelt, dass

nur ein kleiner gelber Rest aus dem untersten Teil der ganzen Anthere geblieben ist. (Sonst: $K_{(5 \text{ kalycoïd} + 5)} C_{(5+5)} A_6$.)

Fig. 22. Hier war das Connectivum sehr stark, breit und hoch in schöne lilafarbige Blättchen umgewandelt; die zwei Antherenhälften liegen dadurch weit voneinander.

Fig. 16 Staubbl. No. 5 gehört auch in diese Gruppe, jedoch ist das Connectivum bedeutend schmaler.

10₃. *Filamentipetaloidia*: das Filament kann ebenso in lilafarbige, den Petalen ähnliche Blättchen umwandeln.

Beinahe in allen Fällen waren diese Staubblätter in 2, oder Mehrzahl zusammengewachsen, so in folgenden Blüten:

Fig. 12 Staubbl. No. 3, 4, 5. — Fig. 14 Staubbl. No. 6, 7. — Fig. 16 Staubbl. No. 2, 3. — Fig. 17 Staubbl. 2, 3, 4. — Fig. 18 Staubblätter No. 4, 5, 6. — Fig. 19 Staubbl. No. 4, 5, 6. — Fig. 20 Staubbl. No. 1, 3, 4, 5. — Fig. 21 Staubbl. No. 1, 2, 4, 5.

Nur zweimal sah ich lila blättchenartiges Filament: Fig. 16 Staubbl. No. 1, und bei Fig. 20 Staubbl. No. 1, aber in beiden Fällen ist die eine Anthere auch petaloïd, also stellen diese Befunde eine Kombination dar.

b) *Holopetaloidia*.

11. *Holopetaloidia* seu totale Petaloïdia: das Staubblatt ist in allen Teilen in lilafarbiges Corollenblatt umgewandelt; z. B.:

Fig. 12 Stbl. No. 3. — Fig. 14 Stbl. No. 7. — Fig. 15 Stbl. No. 1.

Fig. 17 Stbl. No. 3. — Fig. 18 Stbl. No. 5. — Fig. 19 Stbl. No. 6.

In allen obigen Fällen waren mehrere Staubblätter miteinander verwachsen.

Nur ein einzigesmal sah ich das totale Petaloïdia zeigende Staubblatt isoliert stehend u. zw. Fig. 15 Stbl. No. 1.

12—13. *Connatio lateralis* — *Laterales Zusammenwachsen*. Ein sehr häufig vorkommender Fall ist das laterale Zusammenwachsen der benachbarten Staubblätter; ebenso das Zusammenwachsen der Staubblätter mit dem Griffel.

So ist praktisch — je nachdem homogene oder heterogene Organe miteinander zusammenwachsen — eine Homo- und Heteroconnatio zu unterscheiden.

α) *Homocconnatio*: homogene Organe wachsen miteinander zusammen.

12₁. *Connatio filamentorum*: die in Nachbarschaft liegenden Staubblätter-Filamente wachsen seitlich miteinander zusammen; hier kamen verschiedene Kombinationen vor.

a) 2—2 Staubblätter wachsen zusammen:

Fig. 13. Diese Blüte hatte $K_{(5+5 \text{ petaloïd})} C_{(5+5)}$; Androeceen waren: 4 normal und 2 miteinander zusammengewachsen und zwar: die zwei Filamente waren ebenso vereinigt, wie die Antheren; die rechts liegende Anthere war breit, gross, nur am obersten Teil petaloïd und stark geadert; die links liegende Anthere dagegen hatte nur den halben Pollensack, der andere obere Teil war petaloïd, lilafarbig. Stigma: 4.

Fig. 16. Stbl. No. 2—3 waren beide hemipetaloid und unten zusammengewachsen.

Fig. 18 Stbl. No. 1, 2 unten zusammengewachsen.

Fig. 19 Stbl. No. 2, 3 sind in ganzer Höhe miteinander zusammengewachsen, aber interessanterweise war Stbl. No. 2 zwar hemipetaloid, doch weiss geblieben; Stbl. No. 3 zeigte holopetaloidia und war blass lilafarbig. Zwischen den zwei Farben war eine markante Grenzlinie zu sehen.

Fig. 21 Stbl. No. 1, 2 und No. 4, 5 sind mit ihrem unteren Teil zusammengewachsen.

b) Drei Staubblätter sind miteinander zusammengewachsen bei folgenden Blüten:

Fig. 12. Neben $K_{(5+5)}C_{(5+5)}$ waren die Staubblätter folgenderweise ausgebildet: Stbl. No. 1, 2 sind an die Griffelsäule angewachsen; Stbl. No. 3 war ganz petaloïdisch und unten mittels der Filamente mit dem Doppel-Staubblatt (No. 4, 5) zusammengewachsen; Staubblatt No. 6 war normal ausgebildet.

Fig. 14 Stbl. No. 6, 7, 8; hier sind die Stbl. No. 6, 7 auch mit ihren Antheren zusammengewachsen (Doppelanthere).

Fig. 17 Stbl. No. 2, 3, 4.

Fig. 18 Stbl. No. 4, 5, 6.

Fig. 19 Stbl. No. 4, 5, 6; das Staubblatt No. 6 zeigt ausserdem eine Holopetaloidia.

Fig. 20 Stbl. No. 3, 4, 5. Diese drei zusammengewachsenen Staubblätter sind auch in anderer Hinsicht bemerkenswert; Stbl. No. 5 zeigt *antheraepetaloidia*; Stbl. No. 3 ist in hohem Grad reduziert.

c) Vier Staubblätter wuchsen zusammen:

Fig. 5 Stbl. No. 4—7, von welchen aber Stbl. No. 4 in allen seinen Teilen normal gebildet war.

d) *Hemitubopetaloidia*. — Mehrere Staubblätter wachsen seitlich miteinander zusammen und bilden eine offene, aufgeschlitzte Röhre, z. B. Fig. 5 Stbl. No. 4—7 bildeten eine gespaltene Röhre.

e) *Tubopetaloidia*. — Alle petaloïden Staubblätter wachsen unten in eine Röhre zusammen: Fig. 3. Hier waren alle petaloïden Staubblätter aneinander gewachsen, so dass ich die Röhre zur Untersuchung präparierend mit der Lanzette aufschlitzen musste. Der zusammengewachsene (Röhren)Teil war ziemlich niedrig.

12. *Connatio antherarum*. Eine seltenere Erscheinung war das Zusammenwachsen der Antheren.

Fig. 3 Stbl. No. 1, 2, die Antheren sind mit dem untersten Teil vereinigt, ausserdem waren sie an die Griffelsäule aufgeschoben.

Fig. 12 Stbl. No. 4, 5 waren die Antheren seitlich total angewachsen, ebenso bei Fig. 14 die Stbl. No. 6, 7.

13. *Heteroconnatio*. Heterogene Organe wachsen zusammen, u. zw. Staubblätter mit der Griffelsäule.

Zusammenwachsen der Staubblätter mit der Griffelsäule.

Sehr selten fand ich solche Blüten, welche eine freistehende Griffelsäule hatten, also von Staubblätter-Anwachsung befreit waren (Fig. 19, 21). In grösster Zahl, also eine recht häufig vorkommende Erscheinung war, dass die Staubblätter an die Griffelsäule angewachsen waren.

Mehrere Kombinationen kamen vor:

a) Die Staubblätter haben entwickeltes Filament + Antheren und sitzen mittels der Basis des Filaments an der Griffelsäule: Fig. 2 Stbl. No. 1, 3.

b) Das Filament ist noch gut entwickelt, aber an die Griffelsäule angewachsen, noch immer — wegen Form und Farbe — gut zu unterscheiden; die Antheren sind aber frei, und stehen von der Säule seitlich ab: Fig. 3 Stbl. No. 8; Fig. 5 Stbl. No. 4.

c) Kein Filament ist mehr zu unterscheiden, die Antheren sitzen (ohne Filament) mit dem untersten Teil eng an der Griffelsäule, aber sind noch immer ganz frei: Fig. 9 Stbl. No. 1, 2.

d) Kein Filament ist zu sehen: die Antheren sind (mit den unteren Hälften) an die Griffelsäule angewachsen und nur ihre oberen Hälften stehen frei ab: Fig. 12 Stbl. No. 1; Fig. 14 Stbl. No. 1, 2.

e) Kein Filament ist vorhanden; die Antheren wachsen in ihrer ganzen Länge an die Griffelsäule und liegen fest daran: Fig. 2 Stbl. No. 2; Fig. 3 Stbl. No. 3; Fig. 7 Stbl. No. 2, 3; Fig. 12 Stbl. No. 2; Fig. 20 Stbl. No. 6.

f) Kein Filament; die Anthere ist teils mit der Griffelsäule, teils mit den petaloïden Staubblättern zusammengewachsen, und ein Teil (der mittlere) des Staubblattes ist ganz frei: Fig. 3 Stbl. No. 3.

14. *Dislocatio androceorum* — *Staubblatt-Aufschiebungen.*

Die Staubblätter erlitten öfters Aufschiebungen an die Griffelsäule und sitzen hoch oben, + damit zusammengewachsen; solche Fälle stellen unsere folgenden Zeichnungen dar: Fig. 2, 3, 5, 7, 11, 12, 14, 16, 20.

15. *Reductio androceorum.*

In einigen Blüten waren die Staubblätter stark reduziert, in einigen sehr seltenen Fällen: total.

α) Partielle Reduktion zeigt Fig. 7 Stbl. No. 2, 3, welche sehr zart, schwach ausgebildet sind.

β) *Totale Reduktion.* Die Antherenteile sind total verschwunden, nur ein Rumpfteil dokumentiert, dass dort dieser Rumpf ein Staubblatt repräsentiert; so z. B.:

Fig. 19 Stbl. No. 6, ein kurzer, breiter, lilafarbiger Rumpf, noch schöner in Fig. 20 Stbl. No. 3, wo nur ein kleines Rudiment geblieben ist.

16. *Gigantismus.* Hie und da kamen solche Blüten zum Vorschein, wo die Antheren riesig gross ausgebildet waren. Ich fand zwischen den 325 Exemplaren nur 2 Blüten, welche diese Antheren-Hypertrophie zeigten, u. zw.:

Fig. 14 Stbl. No. 1, welches Staubblatt sehr lang, doppelt so hoch war, wie die normalen; und

Fig. 13 Stbl. No. 6, welches schon etwas schwächer ausgebildet war, wie das vorige.

17. *Hermafroditismus*. Eine recht seltene Erscheinung ist, dass die ♂ (männlichen) Teile sich in ♀ (weibliche) umwandeln.

Die eine Hälfte der Antheren ist normal (gelb) geblieben, die andere Hälfte aber geht in einen grünlichen, dicken, cylindrischen, schwach papillösen Griffelteil über, welcher dem normalen ganz entspricht, so dass man die beiden voneinander überhaupt nicht unterscheiden kann. Beispiele:

Fig. 2 auf der Griffelsäule am höchsten (zwischen zwei freistehenden Staubblättern) sitzt das Staubbl. No. 2; die eine Antherenhälfte ist gelb, die andere geht in einen Griffelteil über.

Fig. 11. Diese Blüte ($K_{(5+5 \text{ petaloid})} C_{(5+5)} A_6 St_3$) hatte 3 normale Narben; von den Androeceen waren 1 normale, 3 petaloidisch, ausserdem waren (die abgezeichneten) 2 mit den Filamenten zusammengewachsen; die eine Antherenhälfte war normal (gelb); die andere Hälfte in ein grünliches, dickes, cylindrisches, fein papillöses, den Narben ganz ähnliches Gebilde umgewandelt.

Fig. 16. Eine sehr interessante Umwandlung zeigt bei dieser Blüte die Griffelsäule. Die Säule ist mit dem Filament eines Staubblattes durch die ganze Länge zusammengewachsen, das Filament ist gut zu unterscheiden. Die Anthere ist im unteren Teile stark ausgebildet, im oberen Teil dagegen — besonders bei der linken Hälfte — zeigt sie eine Umwandlung in grünliche Narbenteile, indem dieser umgewandelte Teil grünlich, cylindrisch, dick, fein papillös ist.

Merkwürdigerweise hatte der Stylus an der linken Seite ein zwar schmales, dennoch ziemlich langes, lilafarbiges Band.

D) *Gynaeceum*.

Das Gynaeceum war in einigen Blüten sehr schwach entwickelt (*reductio*); in anderen Fällen hatte die Blüte weniger Narben (Zahlverminderung der Narben); in anderen Fällen wiederum zeigten die Narben eine sehr starke Ausbildung (*Narbenhypertrophie*); öfters war der Stylus mit den Androeceen zusammengewachsen (*connatio cum androeceis*); und endlich einmal zeigte der Stylus *petaloidia*.

18. *Reductio* (*stigma reductum*).

Nicht nur die Narben, sondern auch der Fruchtknoten war sehr miserabel ausgebildet in jener Blüte, welche ich in folgender Fig. abzeichnete:

Fig. 7, hier ist es zu sehen, dass das Ovarium sehr schwach ist, die Narben sind nicht entwickelt, nur drei kleine Höckerchen deuten an, wo die Narben sein sollen.

Ebenso schwach, doch etwas stärker entwickelt war das Ovarium der Fig. 21; die 3 Narben aber sind schon zu unterscheiden.

19. Zahlverminderung der Narben.

Anstatt drei Narben waren in zwei Blüten nur zwei, u. zw.:

Fig. 19, der Stylus war in der Mitte eingeknickt; Fig. 16 hatte ebenso nur zwei Narben.

20. *Hypertrophia*. Im Gegensatz zu den Reduktionen zeigten mehrere Blüten sehr auffallende Hypertrophien, so in der ganzen Gestalt, wie in der Zahl der Narbenbildung (Zahlvermehrung der Narben). Ich fand mehrere Blüten, wo der Griffel und die Narben auch sehr mächtig entwickelt waren, sie erschienen als dicke, mächtige cylindrische Gebilde im Innern der „Hose-in-Hose-Blüten“. Und zwar im ganzen in zwei Blüten.

Fig. 12. Die Griffelsäule war sehr hoch, dick und mächtig; oben waren drei eingekrümmte Narben, von welchen die gegen links liegende etwas dicker war, als die normalen; die mittlere und die gegen rechts liegende Narbe waren aber stark, dick und knollenförmig, und waren voneinander durch eine tiefe Spalte getrennt.

Die drei Narben lagen ungefähr in einer Höhe.

Fig. 14. Eine ebenso sehr dicke, mächtige Griffelsäule hatte diese Blüte. Hier waren auch drei Narben. Die am schwächsten entwickelte basierte an dem mittleren Teil der Griffelsäule, war stempelförmig und (gegen den Beschauer) eingekrümmt; sie lag zwischen den zwei angewachsenen Staubblättern. Die zwei anderen Narben waren dick, knollenförmig und ebenso eingekrümmt. Sie lagen nicht in einem Niveau, die eine höher.

21. *Zahlvermehrung der Narben*. Anstatt den normalen drei Narben bilden sich seltener: Narben in Mehrzahl. Je nach der Ausgestaltung kann ich folgende zwei Gruppen unterscheiden:

α) *Stylus ramosus*. Die Griffelsäule ist mit mehreren langen, cylindrischen, sich verzweigenden Griffelästen gekrönt, welche Äste dann oben, an den Spitzenteilen 2—2 Narben tragen: Fig. 2. Die Narben liegen in verschiedenem Niveau. Bei dieser Blüte sieht man noch eine vierte Narbe, welche aber — wie früher erwähnt wurde — aus einer Antherenhälfte entstanden ist.

β) *Stylus tabulatus* (Stockige Narben).

Die normalen Narben von *Campanula Cervicaria* sind eigentlich kurz und halbkreisförmig eingebogen, so gestaltet, wie es auf unserer Fig. 16 zu sehen ist (hier sind aber nur zwei Narben!).

Fig. 1 zeigt eine Blüte, welche total verschieden gebildet ist. Hier ist die Griffelsäule oben stockig verzweigend, aus dem untersten Quirl stehen zwei Äste ab, und aus dem höher liegenden Quirl wieder zwei Äste und am Griffel steht ein einzelnstehender fünfter Ast. Die Narben des unteren Quirls sind cylindrisch, eingekrümmt; die zwei Narben des höher liegenden Quirls sind nicht gleichgestaltet; die eine ist reduziert, die links stehende dagegen dick, knollenförmig, herabhängend; und die am Griffel stehende ist winkelig geknickt und scharfspitzig.

22. *Coloripetaloidia styli*. Der Stylus zeigt an einer Seite einen schmalen lilafarbigem Streifen; das farbige Band war scharf begrenzt und mit grossem Kontrast bildete sich eine scharfe Linie beiderseits gegen das übrige, grünliche Gewebe des Stylus. Weil allein nur in der Farbe die Tendenz zu Umwandlung in Petaloidia besteht, ist es zweckmässig, das eine Extraerscheinung zu nennen.

Nur einmal sah ich diese Erscheinung, welche ich nach der lebenden Pflanze auf der Fig. 16 abzeichnete.

An der linken Seite des Stylus läuft ein schmaler, lilafarbiger Streifen (punktiert wiedergegeben) von oben bis zur Mitte herab. Dieses lilafarbige Band war sehr auffallend und bildete einen scharfen Kontrast gegen den übrigen, grünlichen Teil des Stylus.

Sonst waren am Griffel der Griffelsäule nur zwei Narben zu sehen.

Der Griffel wächst öfters mit den Androeceen zusammen (s. unter: Androeceum).

Es kommen seltener solche Blüten vor, wo sich aus der Antherenhälfte ein griffelähnliches Gebilde entwickelt hat (s. unter Androeceum — Hermafroditismus).

Ich habe in der Fachliteratur nachgeschlagen, ob jemand bei *Campanula Cervicaria* Ähnliches beschrieben hat, oder nicht?

A) Weltliteratur. Weder die grossen zusammenfassenden Bücher der Autoren: M. T. Masters, Dr. O. Penzig, W. C. Worsdell, noch die zahlreichen Publikationen verschiedener Verfasser, besonders von Dr. Leo Fr. Černik und T. C. N. Singh and C. N. Sinha erwähnen bei *Campanula Cervicaria* solche Monstruositäten.

B) Die verschiedenen Autoren erwähnen zwar recht viele interessante Teratoma, so aus Siebenbürgen, wie aus der Umgebung von Kolozsvár und aus dem Banat (*Györffy* I., und aus dem 21-jährigen rumänischen Regime in der Zeitschrift Buletinul Grăd. Botan. și al Muz. Bot. dela Univ. din Cluj: O. Bujorean, E. Iuliu Nyárády, P. Pteancu, Ștef. Péterfi, E. Pop), aber nicht die *Campanula Cervicaria* bezüglich, auch beziehen sich diese Daten auf andere Monstruositäten.

Mit Dank erwähne ich, dass diese Figuren der Universitätszeichner: Herr *Keresztes Kálmán* nach meinen mit Bleistift gefertigten Zeichnungen mit Tusche kopiert hat.

Beinahe bei allen Figuren habe ich die Behaarung der Kelchtheile weggelassen.

Alle Blüten zeichnete ich in natürlicher Grösse, nur die Figuren 1/2, Abb. 2/2, Abb. 12, 13 und 14 sind 2-fach vergrössert.

Literatura.

Dr F. L. Černík: Choroby a znetvořeniny, vyskytující se na rostlinách Olomoucké květeny. I.—II. Díl. — Zvl. otisk. Časopisu Vlast. Spolku Musejního v Olomouci R. XXXVI. Č. 1—4. 1925: 1—28, Roč. XXXVIII. Č. 1—4: 1—8.

Dr Leo Franz Černík: Krankheiten und teratologische Missbildungen an Pflanzen der Olmützer Flora. III.—IX. Teil. — Verh. des Naturforsch. Vereines in Brünn. 62. Jahrg. 1931.—68. J. 1937.

Dr Leo Franz Černík: Krankheiten und teratologische Missbildungen (auch typische Verletzungen) an Pflanzen der Olmützer Flora. X.—XII/a, XII/b. Ebend. 69. J. 1938. — 71. Jahrg. 1940.

Dr Leo Franz Černík: Krankheiten und teratologische Missbildungen (auch typische Verletzungen—Minen) an Pflanzen der Olmützer Flora. XIII. Teil — Ebend. 72. Jahrg. 1941.

Maxwell T. Masters: Pflanzen-Teratologie, Ins Deutsche übertragen von Udo Dammer, Leipzig 1886.

Dr O. Penzig: Pflanzen-Teratologie, II. Aufl., Berlin, I.—II. Bd 1921, III. Bd 1922.

T. C. N. Singh and B. N. Sinha: Notes on the Teratology of certain Indian Plants. II.—VIII. 1929—1935 (Journ. of the Indian Botanical Society, Madras).

Wilson Crossfield Worsdell: The principles of plant-teratology London, vol. I. 1915, vol. II. 1916 (The Ray Society).

Kolozsvár.

I. Györfy

Martin Lajos élete és munkássága.

*Csak törpe nép felejthet és nagyságokat,
Csak elfajult kor hős eldőlköt:
A lelkes eljár ősei sírlakához,
S gyűjt régi fénynél új szövétneket.*

GARAY JÁNOS.

Ezzel a gyönyörű gondolattal kezdem megemlékezésemet dr. Martin Lajosról, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem boldogult, tudós tanáráról, a repülés nem kellően ismert és méltatott magyar úttörőjéről, — aki a maga korában ezen a téren világviszonylatban is a legelsőek közé tartozott.

Lássuk először élettörténetét; ez Martin esetében — mint sok más esetben is — igazolja, hogy a körülmények szerencsés összejátszásának milyen nagy jelentősége van a szunnyadó képességek, erők kifejlesztésében, állandó ébrentartásában.

Martin Lajos 1829. augusztus 30-án született Budapesten. Tizenkét testvére közül a hetedik volt. Apjának ötven hold szőlője volt a Svábhegyen, három háza Budán. Főképen szőlőműveléssel és bornagykereskedéssel foglalkozott. A budai katolikus gimnázium elvégzése után a budapesti egyetemen két évet végzett a bölcsészeti karon, majd két évet a műegyetemen, a mérnöki szakon. Tanulmányait 1848-ban félbeszakította, önként beállott a honvédséghez. Mészáros Lázár altábornagy seregébe a tüzérséghez osztották be. Több csatában vett részt, tüzemesterségig vitte. Az 1848—49-i kemény telet honvédatillában élte át. Köpenye nem volt. Súlyos beteg lett és ezért mint tábori szolgálatra alkalmatlan Nagyváradra a tüzérfőparancsnoksághoz került. Itt a „röppentyűsök“ gyakorlatozásait látta és a hadirakéta kérdésével kezdett foglalkozni. A világosi fegyverletétel után viszontagságos bolyongással megérkezett Budapestre a szülei házhoz. Ott elfogták és börtönbe hurcolták. Három heti fogság után besorozták az osztrák hadseregbe és Nápolyba utászkatonaiskolába küldték.

Itt volt másfél évig, 1851-ig, mint iskolaszolga. Egy alkalommal a katonaiskola parancsnoka rajtakapta, hogy a növendékek legnehezebb számtani feladatait ő dolgozta ki és külön előadásokat tartott a növendékeknek. Ekkor tehetsége méltánylásául a Genie-Akadémiába küldték katonai mérnöki kiképzésre. Hadnagy, majd főhadnagy lett és 1855-ben tanár a Genie-Akadémián: „a mér-, gép- és építészettan tanára“, amint ő írta.

Itt találmányt dolgozott ki 1856-ban a forgó hadirakétáról.

A katonaság 1857-ben felszólította, hogy tervét adja elő. Hogy ezt nem tette meg, szerinte „annak oka csak az volt, hogy több évi fáradozása gyümölcsét mint magyar, csak nemzete s nem idegenek nyelvén akará a nyilvánosságának általadni“.

Látván tehetségét a Genie-Comité-nél, mivel épen akkor folytak Giffard eredményes kísérletei a kormányozható léghajóval, megbízták léggömb kísérletek végzésével. Martin ezeket írja erről: „az eszme tartáhatatlanságát nemcsak elvi szempontból, de rövid számításban is kimutattam. A dolog abbamaradt. Ez hozott közelebbi érintkezésbe a léghajózás eszméjével.“ „Belső sejtelmem a madárra utalt“ — írja és elkezdett foglalkozni a kérdéssel. Ezzel foglalkozott tovább egész életén át.

Résztvett az olasz-német háborúban. Ezalatt Triesztbe került. Ott a hajózást tanulmányozta s így jött arra a gondolatra, hogy hajócsavarral (propellerrel) gyorsabb járatot lehetne elérni, mint a lapátkerékkel. Hozzáfogott számításokat végezni erre vonatkozólag, majd a Lloyd társaságtól hajót kapott és azzal próbákat végzett.

Közben meghalt édesapja, de a temetésre nem kapott szabadságot. Majd megvált a katonaságtól és 1859-ben hazajött Budapestre. Itt 1861-ig mint magánmérnök működött, majd 1861-ben budai főmérnöknek választották meg.

A Magyar Tudományos Akadémia 1859. november 27-én levelező tagjává választotta. Az Akadémia Matematikai és Természettudományi Értesítőjében 1860-ban tette közzé a forgó hadirakétáról szóló tanulmányát: „A középfutóerő befolyása a forgatott testek szilárdságára“ címen. Ezt a találmányt még 1856-ban dolgozta ki s eredményeit a katonai parancsnoksághoz is előterjesztette. Felterjesztését nem vették figyelembe, de két év múlva Martin nagy meglepetéssel látta, „hogy tűzérsegi főparancsnokságunk Hale angollal forgó röppentyük megvásárlásáért alkudozásokban ereszkedett volna“.

Elégtétellel látta, hogy két év előtti eredményei beigazolódtak.

A Magyar Tudományos Akadémiában 1862-ben megtartotta székfoglaló értekezését a „Madárszárny erőzete“ címen.

A „reáltanodai tanítójelölteket vizsgáló bizottság“ előtt — melynek elnöke Sztoczek József volt, tagjai közt volt Kruspér István műegyetemi tanár — 1863-ban vizsgára állott, hogy mennyiségtanból, erőmű-

tanból és géptanból vizsgát tehesen. Martin „mind matematikából, mind erőszeti képzettségének szembetűnő jeleit adá“ a bizottság szerint és főreáltanodákban a magyar meg német nyelvű tanításra teljesen képesítettett. Ennek alapján Körmöcbányán reáliskolai tanár, majd 1864—68 közt a pozsonyi reáliskolában és a róm. kat. főgimnáziumban volt tanár. Itt megbízatást kapott a közoktatásügyi miniszertől a közép-

Dr. Martin Lajos.

iskolák részére való magyarnyelvű mennyiségtan, mértan és ábrázoló mértan tankönyv megírására. A megbízást teljesítette is.

A kereskedelmi miniszter 1868-ban Pestre távirda gondnoknak nevezte ki, 1869-ben pedig Debrecenbe a távirda helyettes igazgatójának.

Innen 1871-ben a kolozsvári távirdához igazgatónak nevezték ki. Így a magyar távirda kifejlesztésében is nagy szerepe volt.

Utolsó állomáshelyére — a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tудо-

mányegyetemre — 1872-ben kapta kinevezését a felsőbb mennyiségtan tanszékére.

Fia Martin Lajos, közlése szerint 1889 és 1893-ban édesapjának a kultuszminisztériumban az államtitkári állást felajánlották. Ezt azonban nem fogadta el Martin Lajos, mert akkor fel kellett volna hagynia a tudományos kutatásokkal, pedig — véleménye szerint — így jobban tudta szolgálni hazáját.

Ekkor teljes szellemi erejével a repülés kérdésének megoldásával foglalkozott.

Az 1895—96. tanévben még rektor volt, de a következő esztendőben hetven éves korában, 1897. március 4-én meghalt. Az akkori kolozsvári Újság írta: „Jókai jövő század regényének öreg Tatrangi Dávidja a ravatalon fekszik, mielőtt nagy művét befejezte volna“...

Lássuk ezután Martin Lajos munkásságát, melyet a repülés megvalósításáért fejtett ki.

Martin Lajos — amint életrajzában már láttuk — 1856-ban kezdett foglalkozni a repülés kérdésével, mint mérnökkari főhadnagy a felette-seitől kapott felszólítás alapján. Már akkor a léghajóval szemben a madárrepülés kérdése érdekelté jobban. Ennek eredménye volt, hogy 1862-ben a Magyar Tudományos Akadémiában tartott székfoglaló értekezésében: „A madárszárny erőzeté“—ről tartott komoly, elméleti számításokon nyugvó felolvasást. Ekkor tartott először nyilvánosan előadást a repülésről.

Kolozsvárt 1888-ban lépett először a nyilvánosság elé repülésről tartott előadásával és azóta majdnem minden évben tartott erről a kérdésről népszerű előadásokat Kolozsvárt.

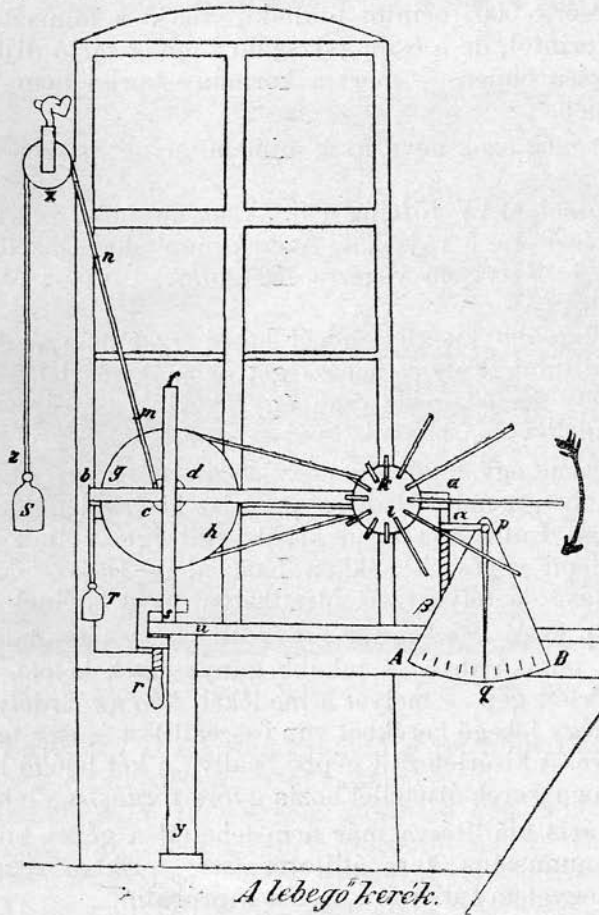
A madárrepülést utánzó csapkodószárnyas (ornithopter) első gépét 1871—75 közt valósította meg elméleti számításai alapján. Ennek a „Sikló“ nevet adta. A második ornithopter gépe a „Sólyom“ nevű volt.

Ezekről az Erdélyi Múzeumban őrzött írásában ezt írja: „A lebegő szárny olyan szárnykészülék, mely fel s alá csapkodván, önsúlyán kívül bizonyos tehert a föld színéről levegőbe emelni, ott szabadon lebegve maradni s a vezető kéz akaratja szerint minden tetszőleges irányba elindulni képes“.

Közli itt a gépek építésére vonatkozó számításait, a szerkesztés módját, az első minta kivitelét. A madárszárny formájú két nagy szárnyat 1891-ben szabadalmaztatta is. Közli rajzban a szárnyak meghajtási módját is: „hágó deszkák“ kilengéseit accelerátorral viszi át a szárnyakra. Lerajzolja a kormányzás szerkezetét is, melyet a szárnyak beállításával ér el.¹

¹ Fiának Martin Lajosnak közlése szerint a „Sólyom“ alkotórészei megvannak és azokat — édesapjának a gépre vonatkozó rajzai alapján — össze fogja állítani.

Martin Lajos többszöri kísérlet után látta, hogy ezek a géptípusok nem megfelelők és 1893-ban áttért a „lebegő kerék“-re. A „lebegő kerék“ mintáját a Magyar Mérnök és Építészegyletben mutatta be 1893. december 12-én. A Technologiai Lapok 1893. évi 23. számában előadásának rövid kivonata, majd bővebb kivonata ugyanazon folyóirat 1894. évi 2. számában jelent meg két képpel és három rajzzal. A lebegő kerék tulaj-

donképen egy rotációsán mozgó madárszárnyecsopót, egy lapátokkal felszerelt kerék, melynek lapátjai a körforgás kisebb részén a tengely vonalában haladnak felfelé, majd egy excenter által kifordítva a tengelyre merőlegesen — madárszárnyeszerűen csapnak le, majd ismét a tengely vonalában mennek vissza.

Ezt a találmányát Magyar-, Német-, Francia- és Angolországban

szabadalmaztatta és megindította a szabadalmaztatás érdekében a tárgyalásokat Amerikában is.

Az ezekre vonatkozó írások szintén mind ott vannak az Erdélyi Múzeumban őrzött könyvben.

Munkásságát nagyon kevesen támogatták. Gróf Csáky Albin valóság- és közoktatásügyi minisztertől 1894. április 23-án berlini tanulmányútra tíz nap szabadságot kapott. Csáky saját házipénztárából a gép elkészítésére 500 forintot utalt ki, majd a miniszterium terhére szintén 500 forintot, de a csillagvizsgáló 25 évig tartó díjtalan vezetésének jutalmazása címen — mert a kormány tagjai nem járultak volna hozzá másképen.

Alljon itt még azok neve, akik minden anyagi haszon nélkül segítségére voltak.

Judik József MÁV főfelügyelő, akkor mérnök — aki ma is él Kolozsvárt — készítette a rajzokat. Az írásmunkákat Gazelli Árpád egyetemi könyvtári tisztviselő végezte 1894 óta, — mikor Martin betegeskedni kezdett.

Martin nagyobb kísérleti gépét hazai gyártmányú alkotórészekből akarta összeállítani. Ez sok nehézséget okozott, mert a szükséges négy kereket és négy fogaskereket csak úgy akarták a gyárosok elkészíteni, ha százat rendelt volna belőlük.

Lutze Ferenc egyetemi főgépész készítette el végre az alkotórészek legtöbbjét. Ebben a munkában és az egész kísérleti gépnek elkészítésében Martinnak Lutze Ferencen kívül segítségai voltak Lutze mellett dolgozó egyetemi gépészek: Skapa Konrád és Deésy Sándor, jelenleg nyug. MÁV táviráda felvigyázó. Mindketten most is élnek Kolozsváron.²

Igy a gép csak 1896. júliusra készült el. A társadalom nem segítette Martint munkájában — inkább gúnyt űztek belőle.

Ez a kísérleti gép — melyet a mellékelt kép az Erdélyi Múzeumban mutat be — négy lebegő kerékből van összeállítva és egy tartószerkezetre volt felszerelve. A kísérletező a gépbe beállva a két lelógó kengyel taposó mozgásával fogaskerék áttétellel hozta gyors forgásba a lebegő kerekeket.

A millenáris kiállításra már nem lehetett a gépet kiküldeni. Ezért Martin csak augusztus 30-ra állította össze. Ekkor reggel fél kilenc órára a régi egyetem udvarára vitték kipróbálni.

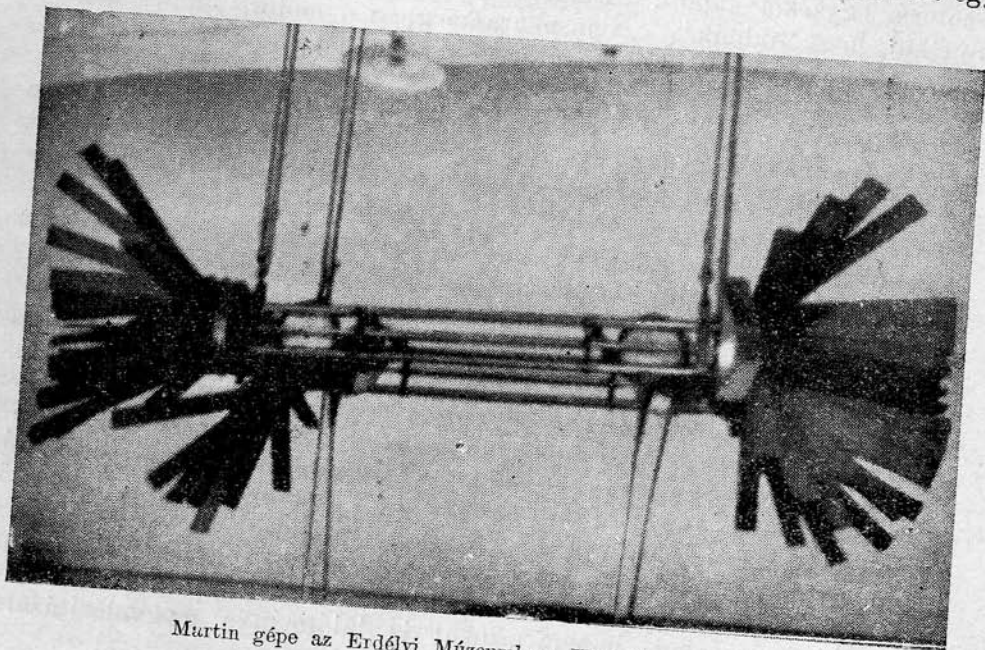
Amint Martin fia közölte apja elbeszélése után, Martin Lajos odamenet az utcán találkozott Bartha Gergely tűzoltó főparancsnokkal, akinek megmondván, hogy hova és miért megy — Bartha vele tartott. Odaérkezve már ott volt a gép mellett Lutze Ferenc egyetemi főgépész,

² Nevezetteknek ez úton is köszönetet mondok sok értékes adatukért, amit Martin repülőgépére vonatkozólag velem közöltek.

Spaller Károly és Deésy Sándor gépészek. Martin próbálta a gépet hajítani, de betegsége miatt elgyengülve, nem bírt felemelkedni.

Ekkor Bartha Gergely szállt be a gépbe és neki sikerült vele 2—3 méter magasra felemelkedni, amint Martin Lajos fiának Lutze és Bartha is elmondta. Barthának kemény munkát kellett végeznie a leszállásnál is, hogy símán szálljon le a gép. De ő bírta, mert kitűnő kerékpáros versenyző volt.

Ez történt tehát 1896. augusztus 30-án! Emberi erővel felszállt egy repülőgép!

Martin gépe az Erdélyi Múzeumban. Kiss Egon felv.

Martin Lajos ma is élő munkatársai a repülőgép két-három méter magasra való felemelkedéséről nem tudnak.

Judik József MAV főfelügyelő szerint a gép nem emelkedett fel, de az emelkedés irányában kifejtett húzóerőt mérni lehetett.

Skapa Konrád és Deésy Sándor szerint sem emelkedett fel a gép.

Martin Lajos már úgy látta, hogy álma beteljesül „minden ember, amint a biciklivel halad, úgy képes legyen a levegőben saját testi erejével taposó mozgások által is repülni“.

A kísérlet hatása alatt 1896-ban egy berlini cég 43.000 forintot ajánlott fel márkaértékben. Martin az ajánlatot visszautasította azzal, hogy találmányát „inkább a sírba viszi magával, semhogy külföldnek juttassa a dicsőséget.“

A gépet Martin 1896 októberében átadta a Solymosy és Kosch cég-

nek, nekik egy nagyobb gépet kellett volna készíteniök, mely motorral lett volna ellátva és három ember szállítására lett volna alkalmas. A gépre vonatkozó rajzokat pedig dr. Fabinyi Rudolf egyetemi tanárnak, akinek egy pénzesoportot kellett volna összehozni a gép megvalósítására. Fájdalom, ezek az iratok, rajzok elvesztek.

Ezután Martin súlyos beteg lett, az orvosok eltiltották minden szellemi foglalkozástól.

Mikor már nagybeteg volt, legnagyobb öröme abban telt, ha egy motorárjegyzéket kapott. „Dolgoznak az emberek, nekem dolgoznak, anélkül, hogy tudnák.“ „Nemsokára meglesz a motor, amire nekem szükségem van. Talán még megérem“ — mondotta. Nem érte meg.

Dr. Gyalui Farkas ny. egyetemi könyvtári igazgató — ma is kolozsvári lakos — aki Martinnak jó barátja, a Budapesti Hírlapban munkásságának tárgyilagos, komoly ismertetője volt, az Ellenzék 48. évfolyamának 196. számában megemlékezett Martin Lajos életéről, munkásságáról.

Ebben a cikkben írja, hogy Martin „1896-ban saját testi erejével hajtva a modellt, a régi egyetem kis kertjében két méter magasra emelkedett.“ Tovább ezeket írja: „Halála előtt pár nappal áthivatott magához, megköszönte akadozó lélekzettel, hogy többször írtam róla és köszönetét küldte a lapnak is (Budapesti Hírlap), mely róla kiadta az objektív cikkeket. Nagy enyhülés volt neki az elismerés, mert tömelen gúnyolódó, csúfondáros levelet és rajzot küldtek neki címére mindenfelől. Nyugodtan és határozottan jelentette ki a halál előtt álló aggastyán, hogy ő nem végzett haszontalan munkát és hogy a levegő meghódítása csak idő kérdése.“ „Azt az óhaját fejezte ki, hogy találmányát az illetékes magyar fórumok ne hagyják el. Pár nap múlva elhunyt. Családja által arra kérte tanártársait, hogy ne adjanak neki koszorúkat, hanem azokat is találmánya megvalósítására fordítsák.“

Martin Lajos családja a Solymosy és Kosch cégtől nehezen visszaszerzett repülőgépet és a reá vonatkozó írásokat kegyelettel őrizte.

Egy német társaság 1898 júliusában — Szögyén-Marich László berlini követ útján — 43.000 márkát ajánlott fel a találmányért. Ugyanez a társaság 1912 nyarán megismételte ajánlatát. Ugyanakkor — dr. Márki Sándor egyetemi tanár közvetítésével — egy angol érdekeltség 210.000 koronának megfelelő összeget ajánlott fel a találmányért. A család azonban Martin Lajos szerint — akitől a fenti ajánlatokat is tudom — minden esetben elutasította a kéréseket, mert apjuk akarata szerint csak Magyarországon akarták értékesíteni találmányát. Ez azonban nem sikerült.

Mikor látták, hogy a találmány értékesítése iránti minden fáradozásuk hiábavaló, a gépet és a rá vonatkozó írásokat 1913 augusztus

31-én szüleik ötvenéves házassági évfordulóján — nemes lelkükre valló cselekedettel — megőrzésre beadták az Erdélyi Múzeum Egyesület régiségtárába. Annak az egyesületnek a múzeumába, melyben apjuk a repülés megvalósításának érdekében végzett munkásságának legnagyobb részét végezte, melynek folyóirataiban jelent meg legtöbb tudományos értekezése a repülésről és népszerű írásai is és amely egyesületben sok előadást is tartott a repülésről. Beadták azzal az indokolással, hogy azok mindvégig ott maradjanak, „tudva, hogy felejtethetlen jó atyánk mennyire ragaszkodott hazánkhoz.“

Martin Lajos repülőgépét 1918 után a románok a kiállítás helyéről leszerelték és a padlásra dobták fel, amikor több alkotórésze összetört. Dr. Roska Márton egyetemi tanár, a régiségtár igazgatója, ismét kiállíttatta a Bástyá-utca 2. szám alatti múzeumi helyiségben. Ugyanott vannak a gépre és Martinnak a repülés megoldásáért folytatott munkásságára vonatkozó iratok egy nagy könyvbe összekötve. A könyv táblájának aranybetűs felírása: „Dr. Martin Lajosnak, a kolozsvári tudományegyetem ny. r. tanárának a tőle feltalált repülőgépre vonatkozó iratai.“ Benne megilletődéssel látjuk dr. Martin Lajos díszmagyaros képét is.

A könyvben a „lebegő kerék“ szabadalmi, gépleírások, rajzok, Lilienthal Ottónak, a repülés világhírű német úttörőjének — akivel dr. Martin Lajos tudományos vitát folytatott — két nagyértékű levele 1891 augusztus 22-ről és 1891 november 10-ről keltezve, a szabadalmak megszerzéséért folytatott levelezés Pataky szabadalmi irodától, külföldi hírlapok cikkei és a repülésre vonatkozó levelezése látható.

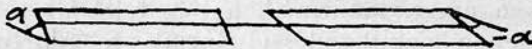
E levelek között — a Lilienthal levelén kívül — értékesek az utolsó csoport levelei. Ezekből az tűnik ki, hogy koránan minden magyar repüléssel foglalkozójával levelezésben állott, azok Martint látták szellemi vezérüknek, akihez tanácsért is fordultak.

Ott van Steuer János levele, Seress Imrének, a Pesti Hírlap belmunkatársának levele, aki többed magával együttes munkára kéri fel Martint. Van olyan, aki jelenti, hogy változó és állandó menetmagasságú felületű csavarokkal kísérletezik. Ott van Serényi Gusztáv levelezése Martin Lajos fiával a találmány értékesítése ügyében. És még sok más levél, köztük a magyar repülés ismert nevei és sok rajongó is.³

Ezek után dr. Martin Lajosnak legnagyobb jelentőségű találmányáról kell megemlékezzünk, amit a repülőgépre vonatkozólag tett. A csűrőfelületek alkalmazása a gauchissement — melyet a Wright testvérek az 1900-as években szabadalmaztattak — Martin Lajos találmánya.

³ Köszönettel tartozom dr. Roska Márton egyetemi tanár úrnak, aki megengedte, hogy ez iratokat és a gépet tanulmányozhassam.

A Magyar Automobil és Aviatikai Szemle X. évf. 3. számában Steuer János tanártól „Egy kis reklamáció“ címen cikk jelent meg. Idézem ebből szószerint az idevonatkozó részt: „Ezt a gondolatot — (a szárnyvégek csűrésére gondol) — azonban már nyolc évvel Wright első fellépte (1900) előtt hirdette minálunk Martin Lajos, a kolozsvári egyetem tanára. Igaz ugyan, hogy ő akkor nem aeroplant, hanem ornithoptert („lebegő szárny“-at) tervezett, de ez mit sem változtat a dolgon. 1892 október 27-én a tárgyban hozzám intézett levelében a többi közt ezt írja: „A felszállás beáll, ha a szárnyak felváltását meggyorsítjuk s a leereszkedés, ha azokat mérsékeljük. Horizontális mozgás jó létre, ha a szárnylapokat lecsapáskor bizonyos lejtési szög alatt beállítjuk, még pedig ha mindkét oldalon egyenlő hajlást adunk a szárnyaknak, egyenes mozgás, ha pedig azokat a két oldalon ellenkező szög alatt beigazítjuk: kanyarodás jó létre.“ Tovább ezt írja Steuer: „Martin Lajos meg is igazolta ezt, miként az idemellékelt ábrán látható.“

Martin rajza a szárnyak beállításáról.

„Martin Lajos tehát tisztában volt azzal, hogy a felületek elforgatása, illetőleg különböző hajlásszög alatt való beállítása egyrészt felemeli az egyik oldalt, másrészt pedig centripetalis komponenst s így kanyarodást hoz létre“ — fűzi hozzá a magyarázatot Steuer.

Ugy érzem, méltóképpen akkor fejezem be Martin Lajosnak a levegő meghódításáért végzett munkássága ismertetését, ha saját szavait idézem, melyeket mint az egyetem 1895—96. tanévi rektora a tanévmegnyitó beszédében mondott.

Előadásában először ismertette a repülés lehetőségeit: „a léggömb, lejtősík (aeroplan) s a repdeső szárny segítségével“. Ismertette az eddig elért eredményeket. Majd Wellner bécsi mérnök lapátkerekű repülőgépet ismertette. Wellnerrel tudományos vitában állott Martin, mert sokan Wellner találmányának utánzását látták a Martin gépében, pedig Martin hamarabb közölte találmányát, amely teljesen eltérő elveken épült fel, mint a Wellneré.

Azután ismertette saját rendszerét.

A repülésről már előadása kezdetén a következőképpen nyilatkozott: „Egy olyan találmány ez, mely a társadalmat s a társadalmi rendszert egészen át fogja alakítani.“

Azután ezeket mondotta:

„Futó pillantást akarok vetni azon befolyásra, melyet a repülőgép a közéletre gyakorolni fog. Új életviszonyok fognak fejlődni; a közlekedés függetlenebb lesz a vasúti rendszer hálózatától.“ „A nemzetközi

jog kénytelen lesz az új helyzethez alkalmazkodni s a tengeri jog mellett egy új jog, — a levegőjog fog fejlődni.“ „Tudomány, művészet, ipar és kereskedelem még jobb virágzásnak fog indulni s a forgalom óriásilag megélnkülni. De azért ne higgye senki, hogy a repülőgép a vasutat vagy a tengeri hajót nekünk nélkülözhetővé teszi.“ „A repülőgép, mint új közlekedési faktor, a forgalmat növeszteni, élénkíteni fogja ugyan, de nem fogja absorbeálni.“

Következnek legesudálatosabb meglátásai.

„Legnagyobb befolyása lesz a repülőgépnek a hadászatra. Taktika és stratégia úgy elveiben, mint kivitelben meg fognak változni. A hadviselés módja egészen át fog alakulni. A csapatok felvonulása, felállítása, támadása és védekezése más elvek szerint fog történni; maga az élelmezés és lőszerraktározás ügye is más szint fog öltetni.“ „Eddig ágyú és tüzérség döntött a csatában, ezentúl a repülőgép veszi át a vezető szerepet. Egyszóval, a népek nemcsak szárazföldön és vizen, hanem levegőben is fognak egymásra rontani s a hadjáratok sorsa és sikere nem annyira az ágyúk és bakák, mint inkább a repülőgépek számától, nagyságától s ügyes vezényletétől fog függeni.“

Még ezt a kérdést is felveti: „Vajjon van-e kilátás reá, hogy a repülőgép létre jön? Erre a kérdésre határozott igennel lehet felelni.“

Milyen látnoki szavak ezek 1896-ból!

Hogy Martin Lajos tudományos munkásságának ismertetése teljes legyen, meg kell említenem, hogy mikor a m. kir. kereskedelmi minisztérium 1870-ben a szolnoki kiállítás alkalmával pályázatot hirdetett gőz-, víz- vagy lóerő által hajtott, öntözésre szolgáló vízierőgép számára, — Martin Lajos ezzel a kérdéssel is foglalkozott.

Barátja, Károlyi Lajos tiszafüredi földbirtokos felszólította széléroő által hajtott vízmerőgép szerkesztésére. Martin Lajosnak ekkori munkássága eredményeképen: „A vízszintes szélkerék elmélete“ címen értekezése jelent meg. Az ebben lefektetett elvei alapján Kolozsvárt mintakereket létesített és kísérletezett vele.

Ennél még nagyobb jelentőségűek hajócsavar (propeller) kísérletei, melyekről életrajzában már tettem említést.

A hajócsavar kérdésével 1856-ban, még katonatiszt korában, kezdett foglalkozni. Az osztrák Lloyd társaság segítségével kísérleteket is végzett Triesztben, melyek jó eredménnyel jártak. Számításai alapján az angolok is foglalkoztak hajócsavar kísérletekkel. A Magyar Tudományos Akadémiában: „Erőműtani csavarfelületekről“ címen értekezést is nyújtott be. A m. kir. földmivelés, ipar és kereskedelmi minisztériumhoz kísérletei támogatását kérő beadványát ezzel végzi: „Ha pedig a kísérlet sikerül, miről kétkednem nem lehet, óhajtom, hogy a találmány közhasználatnak átadassék, megelégedvén azon öntudattal, hogy csekély tehetségemet mint hű fia a hazának a közjólét előmozdí-

tására fordítottam.“ Izzó hazaszeretete — mint mindig — itt is megnyilatkozott.

A műegyetem igazgatóságának átadott felterjesztését Szily Kálmán — mint dolgozatainak más számításait is — hibásnak minősítette. Szakemberek volnának hivatottak a kérdés végleges eldöntésére a tudomány érdekében, hogy valóban hibásak voltak-e számításai.

Dr. Martin Lajos nagyjelentőségű, sokoldalú, de különösen a repülés megoldása érdekében végzett elméleti és gyakorlati munkásságának megbecsülése adta az elhatározást e sorok írójának, felvesse a gondolatát annak, hogy a Cserkészrepülők kolozsvári körét „*A kolozsvári Cserkészrepülők dr. Martin Lajos köré*“-nek nevezzék el. Miután Martin Lajos családja ehhez a beleegyezést megadta, a kör fel is vette ezt a nevet.

A repülés első, komoly magyar harcosának eredményes munkássága helyén ilyenformán való megörökítésével méltó emléket állítunk az izzó hazaszeretettől áthátott dr. Martin Lajosnak, akinek munkássága régi fényénél gyújt új szövétnek ez a lelkes kis csoport, melynek tagjai a magyar repülésért dolgoznak.

Dr. Martin Lajos munkásságát most kezdi a magyarság kellőképpen méltányolni.

Kolozsvár városa utcát nevezett el róla.

A kolozsvári lutheránus egyház a sírját díszsírhelynek nyilvánította.

Az Erdélyi Múzeumban kiállított repülőgépe iránt mind többen érdeklődnek a szakemberek. Megtekintette a legelső között Ulbrich Hugó egyetemi tanár, a Magyar Cserkészszövetség országos társelnöke, a Cserkészrepülők elnöke.

Az 1941 október 5-iki Széchenyi emléknap alkalmával Kolozsvárt tartott repülőnap és pilóta-találkozó alkalmával e sorok írója ismertette dr. Martin Lajos életét és munkásságát a résztvevők előtt. Ekkor dr. Martin Lajosnak az Erdélyi Múzeumban kiállított repülőgépét is megtekintették nagy érdeklődéssel: dr. Ember Sándor országgyűlési képviselő, a Magyar Aero Szövetség elnöke, dr. vitéz Derecskey György postatanácsos, a Postás Sportrepülők elnöke és Czirmay Zoltán légügyi főfelügyelő vezetésével a pilóták. Azután testületileg kivonulva dr. Martin Lajos nyugóhelyéhez, babérkoszorút helyeztek sírhantjára, melynek nemzetiszínű szalagján e szavak állanak: „Dr. Martin Lajosnak, a magyar repülés úttörőjének. Széchenyi-emléknap. 1941. X. 5.“ A család a koszorút az Erdélyi Múzeumnak adta át megőrzésre.

Az így megindult Martin-kultusz remélhetőleg meg fogja hozni a magyar repülés úttörője munkásságának kellő méltánylását, bár gépe a technika mai állása mellett már túlhaladott álláspontot képvisel, a maga idejében azonban világviszonylatban is a legelső közé tartozott.

Dr. Martin Lajos irodalmi munkássága.

Középfuterő befolyása a forgatott testek szilárdságára. A M. Tud. Akadémia Értesítője. 1860. I. 4. szám.

A csavarok tanulmányozása. Természettudományi Társulat Közönlőye. 1861 : 145. lap.

A madárszárny erőzete. A M. Tud. Akadémia Értesítője. 1872. III. kötet.

A víz ellenállásáról. Akadémiai Értesítő. 1864.

A középfuterejes vízszivattyú. Akadémiai Értesítő. 1864.

Der Zentrifugal Flügel. Wiener Ak. Sitzungen. 1866.

Az eróműtani csavarfelületek. A vízszintes szélkerék elmélete. Értekezések a math. tud. köréből. 1874. III. kötet. VI. szám. III. osztály.

A változtatási hánylat alkalmazása a propeller felület egyenletének lefejtésére. Értekezések a math. tudományok köréből. 1877. V. kötet, VII. szám.

Variatio számítás. Kolozsvár, 1879. Stein János könyvnyomdája.

A madárrepülés általános elmélete. I. rész. A repülésről. Orvostermészettudományi Értesítő III. népszerű szak. 1888. XIII. évf. I. füzet, *II. rész.* ugyanott. 1890, *III. rész* 1891, *IV. és V. rész* 1892. évfolyamban.

A lebegő kerék bemutatása. Orvostermészettudományi Értesítő. XV. kötet, III. füzet.

Bemerkungen zu Lilienthals Vogelflug als Grundlage der Fliegkunst. Zeitschrift für Luftschiffahrt und Physik der Atmosphäre. 1892. Nr. 2.

A lebegő kerék a Wellner-félével összehasonlítva. Orvostermészettudományi Értesítő. XIX. évfolyam, 2. füzet.

Rektori székfoglaló beszéd. 1895.

Az Erdélyi Múzeumban tartott előadásairól jegyzőkönyvi kivonatok jelentek meg a Természettudományi Közönlönyben: az 1890 március 28-án tartottról a 22. kötet 269. lapján, az 1891. február 27-én tartottról a 23. kötet 209. lapján, az 1892. február 26-án tartottról a 24. kötet 210. lapján, az 1892. április 8-án tartottról ugyanazon kötet 266. lapján, az 1892. december 16-án tartottról a 25. kötet 204. lapján, az 1893. október 27-én tartottról az 597. lapon, az 1894. május 4-én tartottról a 26. kötet 550. lapján és az 1896. március 20-án tartottról a 28. kötet 208. lapján.

Hírlapi cikke: *Martin Lajos egyetemi tanár nyilatkozata a repülés elméletéről és a repülőgép plágiuma ügyében.* Ellenzék 1893. november 29. XI. évfolyam, 273. szám.

Martin Lajos írt még mennyiségtan, mértan és ábrázoló mértani tankönyvet is.

Martin Lajosról írtak, munkásságáról megemlékeztek:

Dr. Gyalui Farkas által írott cikkeket a Budapesti Hírlap felelős szerkesztője, Csajthay Ferenc mindig készségesen közölte.

A kolozsvári egykorú lapok is sokszor megemlékeztek róla.

Igy az Ellenzék XXX. évf. 166. száma (megjelent Kolozsvárt 1909 július 27-én), Bleriot július 25-iki La Manche csatorna feletti átrepülése alkalmával „Kolozsvári aviatikusok“ címen megemlékezett Martin Lajosról.

A Budapesti Hírlap 1910. június 5-én megjelent XXX. évf. 133. számában a budapesti repülőverseny alkalmával eleveníti fel emlékét.

Fabinyi Lili: „A repülőgép magyar feltalálója. Martin Lajos sorsa“ címen három képpel az Új Idők XX. évf. 44. számában (megjelent 1914 július 26-án) írt megemlékezést.

Dr. Gyalui Farkas „Ma 100 éve született a magyar aviatikának első zsenije“ címen az Ellenzék 1927. augusztus 30-án megjelent 42. számában írt hosszabb, megleghangú megemlékezést.

Nemes Ferenc „Az első erdélyi repülőgép regénye“ címen a Pásztortűz 1938. szeptemberi XIV. évfolyam 9. számában írt Martin munkásságáról.

E sorok írója a Pásztortűzben és az Ifjú Erdélyben a repülésről írott cikkeiben és a repülésről tartott előadásában emlékezett meg Martin Lajosról.

Tulogdy János.

Die Tätigkeit Lajos Martin's. Lajos Martin ist im Jahre 1829 in Budapest geboren und 1897 in Kolozsvár gestorben. Er war korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. An der Kolozsvärer Universität war er von 1872—1897 als Ordinarius für höhere Mathematik tätig und im Schuljahr 1895—96 Rector magnificus der Universität.

Seit 1856 beschäftigte sich Lajos Martin mit dem Flugwesen; zuerst studierte er theoretisch den Flug der Vögel und stellte Versuche an, wie ein Ornithopter-Flugzeug zu konstruieren wäre.

1893 liess er in Ungarn, Deutschland, Frankreich und England seine Erfindung, das Schaufelrad patentieren. Das ist eine rotierend funktionierende Flügelgruppe, deren Schaufeln sich bei der Umdrehung am kleineren Teil in der Richtung der Achse bewegen, dann durch ein Excenter nach auswärts gewendet sich wagrecht auf die Achse ähnlich der Vogelflügel legen und sich dann wieder in der Richtung der Achsenlinie aufwärts bewegen. Abb. 2.

1896 hat Martin ein Versuchsflugzeug mit Schaufelrädern konstruiert, das mit menschlicher Kraft getrieben sich 2—3 m hoch erheben konnte. Abb. 3.

Nach diesen Resultaten wollten deutsche und englische Interessenten die Erfindung ankaufen.

Martin wollte noch eine andere Maschine mit grösseren Motoren konstruieren, wurde aber darin durch seinen frühzeitigen Tod verhindert.

Dieses Flugzeugmodell befindet sich im Erdélyi Nemzeti Múzeum in Kolozsvár. Ebendort werden auch seine auf die Versuche bezüglichen Beschreibungen, Entwürfe und seine Korrespondenz aufbewahrt. Zu den interessantesten Briefen gehören zwei von Otto Lilienthal, mit dem er eine wissenschaftliche Auseinandersetzung hatte. Mit dem Wiener Ingenieur Wellner unterhielt er ebenfalls eine wissenschaftliche Fragen behandelnden Briefwechsel.

Auf dem Gebiete des Flugwesens ist das wichtigste, was Martin geleistet hatte, die Erfindung des Querruders (Abb. 4), das er schon vor Wright am 27. X. 1892 beschrieben hat (*Magyar Automobil és Aviatikai Szemle*, Jahrgang 1912, Nr. 3).

Bedeutungsvoll ist es ebenfalls, dass er in seiner Antrittsrede im Jahre 1895 die Bedeutung des Flugzeuges im kommenden Krieg genau entwarf.

Martin beschäftigte sich noch theoretisch und praktisch mit dem horizontalen Schraubventilator und dem Propeller und mit der Konstruktion von Kriegsraketen.

Die in deutscher Sprache erschienenen Arbeiten L. Martin's:
Der Zentrifugal-Flügel. Wiener Ak. Sitzungen. 1866.

Bemerkungen zu Lilienthals Vogelflug als Grundlage der Fliegenkunst. Zeitschrift für Luftschiffahrt und Physik der Atmosphäre. 1892, Nr. 2.

Seine Erfindung, das Schaufelrad, patentierte das kaiserliche Patentamt am 31. März 1894, unter Nummer 81.303, Klasse 77 Sport.

A vargyas-völgyi barlangok.

A Vargyas — az Olt mellékvize — Udvarhely-megye délkeleti részén észak-dél irányban folyik és Homoródalmás községtől keletre (8 km) átvágja a Hargita vonulat délnyugati részén lévő — krétakori lágy homokkövek közé ékelődött — kemény jura-mészköszirtet s megteremti a vargyas-völgyi barlangrendszerét.

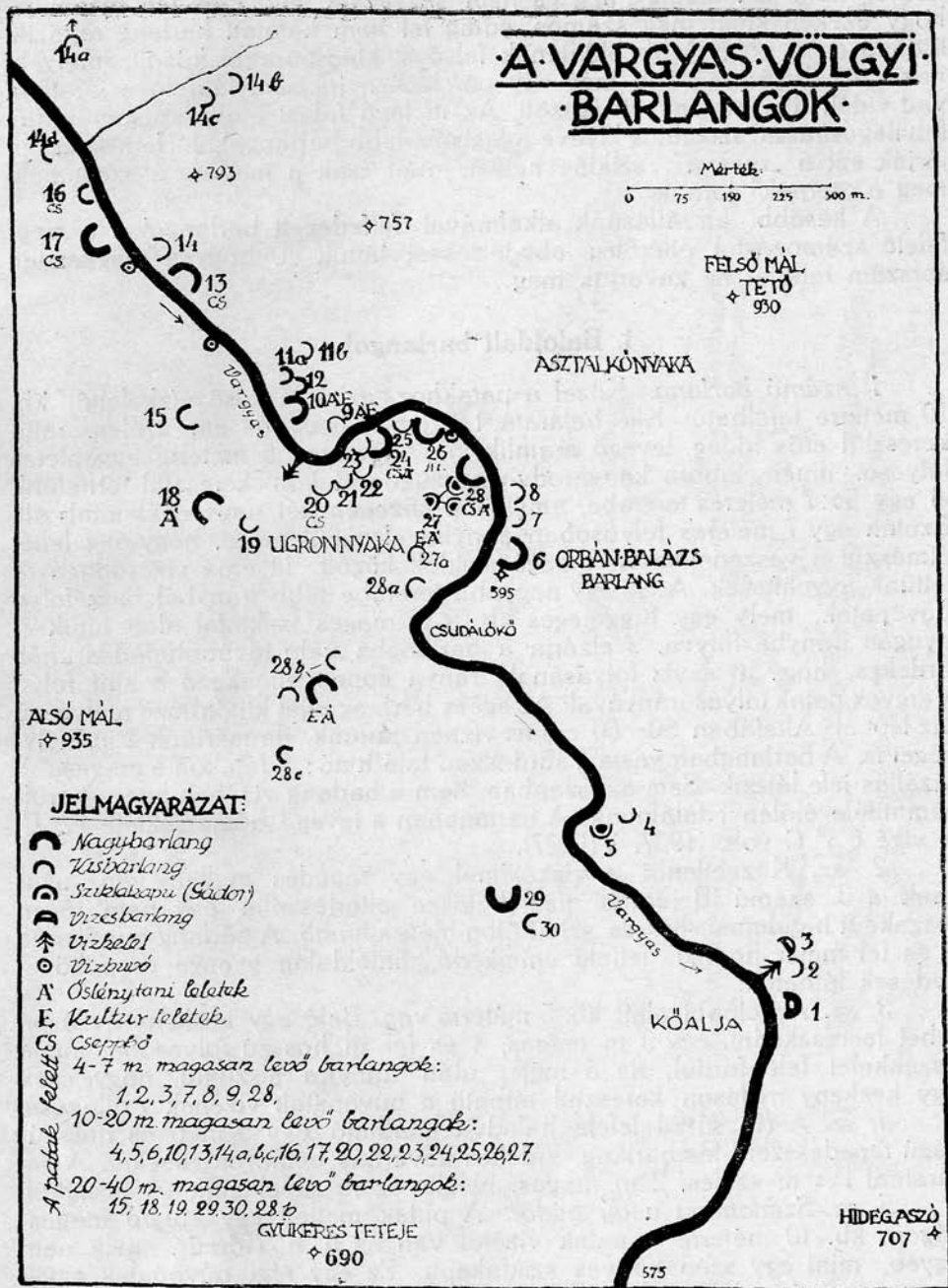
Ebből a barlangcsoportból szinte csak az u. n. homoródalmási nagy barlanggal, vagy ahogy utóbb nevezték *Orbán Balázs barlanggal* foglalkoztak a szakemberek és természetjárók. Mi ez alkalommal a többi barlang felkutatására és leírására kaptunk megbízatást az Erdélyi Múzeum Egyesület részéről.¹ Munkánkban szíves útbaigazításokat kaptunk dr. Balogh Ernő és Bányai János tanár uraktól, ezenkívül igyekeztünk felhasználni e vidék szakirodalmát.² Ez azonban többnyire kimerül az *Orbán Balázs barlang* tárgyalásával; kivételt képez a Pódek Ferenc tanulmánya, melyben 20 barlangot ismertet. Ezek alapján munkánkban a következő cétkitűzést tartottuk szem előtt: a barlang felkutatása, hely- és iránymeghatározása, felmérése, leírása, megszámozása,³ őslénytani és emberi leletek gyűjtése, geológiai, ásványtani, hidrográfiai stb. észrevételek.

A Vargyas-völgyének déli részéről indultunk el, ahol már eltűnnek a hatalmas sziklafalak. A völgy jobb oldala szép lankás mező, bal oldala erdős és meredekebb hegyoldal. A barlangok felkeresését és megszámozását a patak bal oldalán kezdtük el és felfelé haladva kb. 3 km távolságig vizsgáltuk át a patakmenti területet egészen addig, ahol a völgy ismét kiszélesedik és barlangképzésre már nem alkalmas a terület. A megszámozással a patak jobb oldalán tértünk vissza. Összesen 40 barlangot találtunk, kutattunk fel és számoztunk meg. Azonban ezek mellett igen sok 5 m-nél kisebb vagy betemetett barlangot is találtunk.

¹ 1937 és 1938 nyarán végeztük ezt a munkát, azonban a kényyszerítő körülmények miatt nem lehetett folytatni.

² Strömpl Gábor: *A Vargyas szurdoka*. Földrajzi Közl. XI (1912), 8. — Strömpl Gábor: *A homoródalmási barlangrendszer és kialakulása*. Barlangkutató. I (1913), 3. — Pódek Ferenc: *Előzetes jelentés a homoródalmási barlangokban végzett kutatásaimról*. Barlangkutató. II (1914), 4. — Pódek Ferenc: *Das Homorod-Almáser Höhlengebiet*. Verh. u. Mitteil. d. Siebenbürgischen Vereins f. Naturw. XL Nagysz. ben, 1910. (104). — Fekete István: *Az almási barlang térképe, felmérése*. 1836. Udvarhelyi Ref. Koll. könyvtárában.

³ A számokat a barlang bejáratának feltűnő helyén a síma sziklafalra festettük vörös clajfestékekkel kb. 20 cm nagyságban.

ezeket nem számoztuk meg és nem jegyeztük fel. Egészen bizonyos, hogy ezeken kívül még számos, eddig fel nem kutatott barlang rejtőzik, különösen a völgy jobb oldalának felső sziklacsoportjai között, melyeknek szűk bejárata néha még egy pár lépésnyire sem látható e járattan, vad vidék dús növényzete között. Az itt lévő falusi emberek sem tudtak felvilágosítással szolgálni, kivéve a legismertebb barlangokat. Nem szívesen járják ezt a „rusnya“, sziklás helyet, ahol csak a madár, a szellemek, meg a „terpék“ járnak.

A későbbi kiszállásunk alkalmával felfedezett barlangokat a megfelelő számozástól eltérőleg abc-jelzéssel láttuk el, hogy a megkezdett sorszám rendjét ne zavarjuk meg.

I. Baloldali barlangok.

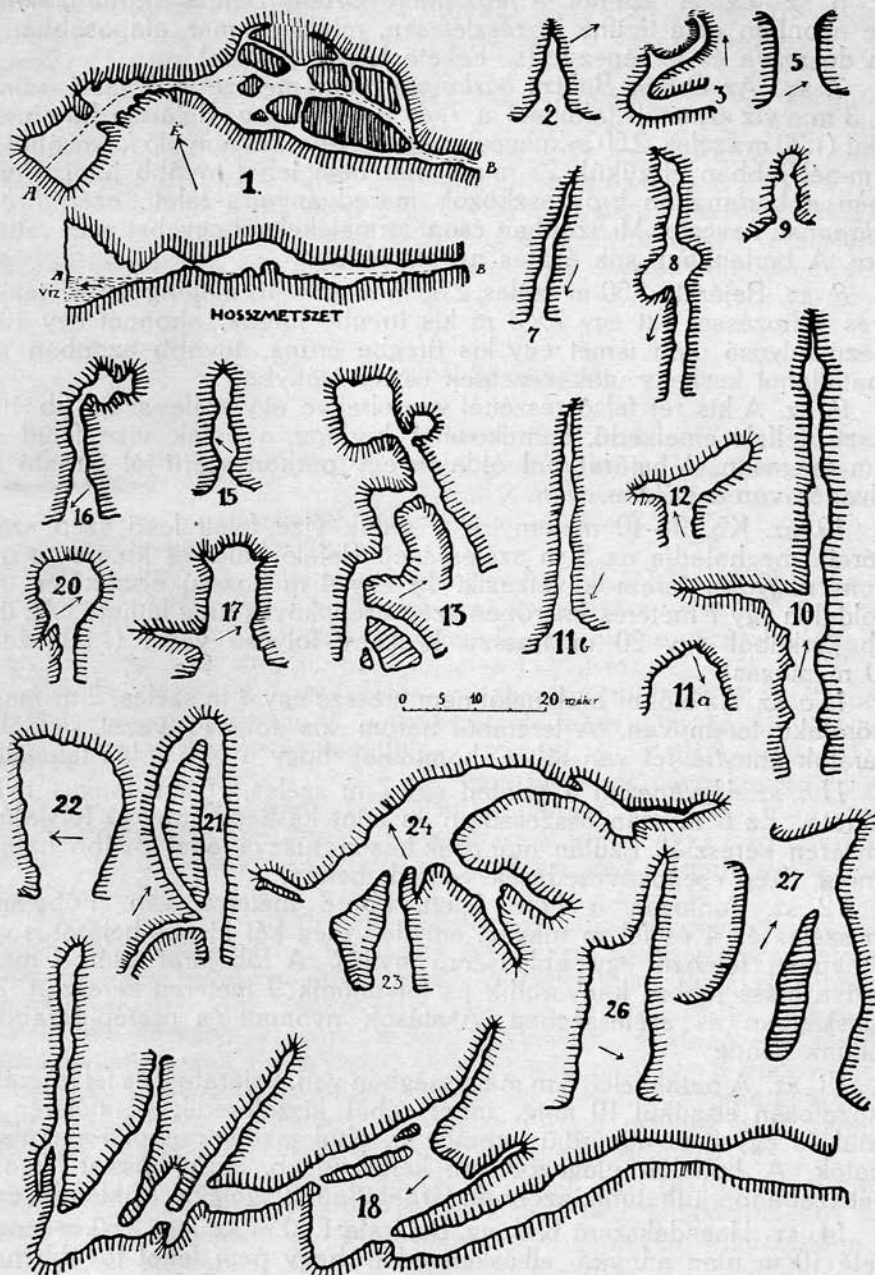
1. számú barlang. Közel a patakhoz az ú. n. alsó vízkeletől kb. 10 méterre található. Kis bejárata 110 cm magas, 80 cm széles, rajta keresztül erős hideg levegő áramlik ki. A barlang 6 méterig egyenletes folyosó, innen jobbra kanyarodva zezzugos utakon keresztül érhetünk el egy 5×7 méteres terembe, amelynek közepén két nagy sziklatömb áll. Ezután egy 7 méteres folyosóban annyira elszűkül az út, hogy alig lehet átmászni a veszedelmesen mozgó sziklák között. Itt erős vízcsobogásra lettünk figyelmesek. A víz egy nagyobb terembe több irányból összefolyó bűvópatak, mely egy függőleges kb. 5 m magas sziklafal alatt tűnik el nyugati irányba folyva, s elzárja a barlangba való továbbhaladás útját. Érdekes, hogy itt a víz folyásának iránya éppen ellenkező a kint folyó Vargyas-patak folyás-irányával. Az egész barlang alját különböző mélységű víz lepi el. Általában 50–60 cm-es vízben jártunk, de mértünk 2 m mélységet is. A barlangban vastag, sűrű iszap található; a falakon a magasabb vízállás jele látszik. Sem az iszapban, sem a barlang vizében nem sikerült semmiféle élőlényt találnunk. A barlangban a levegő hőmérséklete 12° C, a vízé 6.5° C volt. (1937, VII. 27).

2. sz. Közvetlenül a vízkeletnél egy repedés mellett van, akár csak a 3. számú Bejáratát meglehetősen eltorlaszolja egy nem régen leszakadt hatalmas vöröses színű titon-mészkelet. A barlang mindössze 8 és fél méter hosszú, felfelé emelkedő, baloldalán gyenge cseppkovesedések láthatók.

3. sz. Az előbbi alatt kb. 5 méterre van. Belé egy keskeny nyíláson lehet leereszkedni, egy 3 m magas, 4 és fél m hosszú folyosóba, innen északkelet felé fordul, de 5 méter után annyira elszűkül, hogy csak egy keskeny nyíláson keresztül látható a bűvópatak vízének csillogása.

4. sz. A Kőcsúrtól lefelé haladva található egy 5 méteres hosszúságú repedésszerű kis barlang, érdekes kavernás bemélyedésekkel. A bejáratnál 1½ m széles, 2 m magas, befelé egyre emelkedik és elszűkül.

5. sz. Sziklakapu vagy gádor. A patak mellett egy kiugró magasságon, kb. 10 méterre a patak vizétől van az ú. n. Kőcsúr, mely nem egyéb, mint egy szép köríves sziklakapu. Ez egy régi bűvópatak egyik fennmaradt útja lehetett ezen a szinten. Méretei: hossza 8 m, szélessége 6.60 m.

I. tábla. A vargyas-völgyi barlangok.

6. sz. Ezt a számot a közismert *Orbán Balázs barlang* kapta. Erre azonban nem térünk ki részletesen, mivel ez már alaposabban fel van dolgozva és térképezve (L. Fekete István térképe).

7. sz. Az *Orbán Balázs barlangtól* nem messze a legalsó szinten (kb. 3 m a víz színétől) található a 7. és a 8. barlang. Bejárata háromszög alakú (1.20 m széles, 2.50 m magas), s egy folyton keskenyülő folyosóból áll. 17 m-nél jobban elszűkül, 23 m-nél már nem lehet tovább jutni. Podek ebben a barlangban bronzeszközök maradványaira talált, ezért *bronz-barlangnak* nevezte. Mi azonban csont törmelékeknél egyebet nem vettünk észre. A barlangban sok ásatás nyoma látható.

8. sz. Bejárata 1.50 m széles, 2.50 m magas. 18 méterig így folytatódik kevés változással, itt egy 7×3 m kis üregbe jutunk, ahonnan egy 10 m hosszú folyosó után ismét egy kis üregbe érünk, tovább azonban már járhatatlanul keskeny utak vezetnek északi irányba.

9. sz. A kis rét felső részénél van elrejtve egy széles szájú, kb. 10 m hosszú, felfelé emelkedő, homokosaljú barlang, a patak vize felett kb. 10 m magasan. A bejárat bal oldalán egy párkánszerű jól járható bemélyedés van a sziklán.

10. sz. Kb. 9–10 méternyire a patak vize felett levő szép széles bejárata meghaladja az 5 m szélességet. Befelé haladva kb. 20 m után három nagyobb terem következik. Itt egy 4 m hosszú elszűkülés után baloldalon egy 7 méteres kiterőben szép cseppköves üreg látható. Az üreg jobb sarkából egy 20 m hosszú keskeny folyosó vezet (1.50 széles, 1.20 m magas).

11 a. sz. Az előbbi barlangtól nem messze egy 8 m széles, 2 m magas félkör alakú terem van. A teremből három kis folyosó vezet, azonban bejáratuk annyira fel van töltve homokkal, hogy a behatolás lehetetlen.

11 b. sz. Ugyanezen a szinten egy 7 m széles, 75 cm magas nyílás található. Ez 5 m után összeszűkül és mint keskeny folyosó folytatódik 9 méteren keresztül. Ezután már csak hasoncsúszva lehet tovább haladni 18 m-ig. Szép cseppkövesedések vannak benne.

12. sz. Pontosan a 11 a. felett, kb. 8 méterre van. Főbejárata 3 m széles és 4 és fél m magas, emellett még két kisebb bejárat is van, s a nyugati felében egy ablakszerű nyílás. A főbejárat után 4 métert haladva kissé jobbra kanyarodik és folytatódik 9 méteren keresztül. 2 m magasságban és szélességben. Ásatások nyomait és cserép-darabokat találtunk benne.

13. sz. A patak felett 8 m magasságban van, bejárata 3 és fél m széles. Fokozatosan elszűkül 10 m-ig, innét újból kiszélesedik 12 méteren keresztül és egy 8 m átmérőjű terembe ér, ahol gazdag cseppkő-alakulatok láthatók. A balfelöli elágazódáson keresztül kb. 25 m hosszú folyosón ismét szabadba juthatunk, azonban járhatatlan, függőleges sziklafalra ér ki.

14. sz. Hasadékszerű barlang. Bejárata 1.50 m széles, 2.50 m magas. Befelé 10 m után annyira elkeskenyedik, hogy nem lehet tovább jutni.

14 a. sz. Bejárata 8 m széles, 2.50 m magas. Befelé mind a szélessége, mind a magassága szűkül, majd balra felkanyarodik egy 7 m hosszú folyosóba, amely igen meredek, friss omlástörmelékkel van

feltöltve. Kívül a barlang fölött látható egy 4 m átmérőjű, kör alakú beszakadás, ami valószínűleg összeköttetésben van a barlanggal. Ez a Vargyas völgyének legfelső barlangja.

14b. sz. A Vargyas mellékvölgyének baloldalán van egy kis barlang. Szája háromszög alakú; alapja 2,20 m, magassága 2 m. Befelé menedékesen lejt és egy kissé kiszélesedik, majd egy szűk, járhatatlan nyíláson folytatódik tovább. Az egész alig haladja meg az 5 m-t.

14c. sz. Ugyancsak ebben a kis völgyben, nem messze az előbbtől, található. Bejárata 4 m széles, 3 m magas; 7 m után egyre alacsonyabb lesz (50 cm) és két kisebb ágba folytatódik, azonban mindkettő hamar járhatatlanul elkeskenyedik.

II. Jobboldali barlangok.

14d. sz. Nyílása nagy sziklafal tövében, sok törmelék közt van. Bejárata 1 m széles, 1,70 m magas, befelé haladva kiszélesedik, az alja lejtősen halad egész 15 m-ig, ahol egy 2 méteres szikla-lépcső választja el a következő belső résztől. Magassága eléri a 8 m-t. A barlang falát hosszú repedések barázdálják át.

15. sz. Egy kis katlanszerű bemélyedés felső felében, kb. 30 m-re a patak felszínétől található. Mindössze 6 és fél m hosszú, a vége felé járhatatlanul elszűkül. A barlang tetejéről egy nyílás vezet a fölötte levő, szinte ugyanakkora üregbe, mint az alsó (5×2 m).

16. sz. Bejárata 4 m széles, magassága alig éri el az 1 métert. Befelé fokozatosan szűkül 7 m hosszúságig, ahol 2 m széles lesz, majd 12 m után egy hosszúságú terembe ér, honnan a továbbhaladás el van torlaszolva. Innen látható befelé egy igen alacsony cseppköves kis üreg.

17. sz. A 16-os felett található; hatalmas nyílása 11 m széles, 5–6 m magas köríves alakú. A bejáratától balra egy 7 m hosszú és 1 méter széles síkator van sok növekvőben lévő cseppkővel és puha, fehér mészburkolattal.

18. sz. A felső vízkelettől nyugatra egy szikla tövében eldugva található 4 méter magas és 1 m széles félköríves nyílása. Szép teremmel kezdődik, mely kissé elszűkülve folytatódik 55 méteren keresztül ebben az irányban, amikor egy újabb nagy terembe ér (25×12 m). Innen több hosszú, de keskeny elágazásban folytatódik, gyakran egészen szűk átjárókon lehet csak továbbjutni. A vége felé még egy 9 méteres terem következik. A barlang majdnem teljesen ép, ásatások nyoma nem látható benne, cseppkövei nincsenek letördelve. Állati csontok nagy számmal találhatóak benne, különösen az *Ursus spelaeus* csontjai.

19. sz. A felső vízkelet felett található egy kb. 30 m átmérőjű bemélyedés, közepén hatalmas kőtömbökkel, déli oldalán magas kőfal határolja repedésekkel és két barlangszerű üreggel. Mindkettőbe kb. 6 m-ig lehet behatolni, annyira alacsonnyá válik, s a továbbjutást az alacsonyan lévő cseppkövek is elzárják. Az alját sárgás homokos föld borítja, melyen cseppkövek állanak. Valószínűleg beszakadt barlang helye az egész mélyedés.

20. sz. A vízkelet mellett mintegy 15 m távolságra, kb. 17 m magasan a víz felett van egy szűk és alacsony nyílás, mely 6 m hosszú folyosó után egy 7–8 m átmérőjű, 75 cm magas üregbe vezet. Kezdeténél egy 3 m-es kiterőben szép cseppkövek vannak.

21. sz. A bejárat szélessége és magassága 1.60 m. Vízfeletti magassága kb. 10 m. Két méter után elágazik; egyik 20 m hosszú, egyenes irányú folyosó (átlag 1 m magas, 1.50 m széles). A másik ág gyenge kanyarodással jut vissza az előbbibe, innét a továbbhaladás lehetetlen, bár a barlang még elkeskenyülve tovább folytatódik ebben az irányban. A barlangnak még egy kisebb bejárata is van, amely mindjárt a bejáratától 4 m távolságra belekanyarodik a főágba.

22. sz. Az előbbitől kissé keletre 8 méter széles, 1 m magas bejáratú barlang. Az egész barlang hossza 25 méter, szélessége fokozatosan növekszik, közepétáján eléri a 15 métert. A vége annyira fel van töltve homokkal és törmelékkel, hogy nem lehet benne tovább haladni.

23. sz. A bejárat majdnem szabályos kör alakú, magassága 5 m, szélessége 6 m. Öt méternél a folyosó szélessége 1 és fél méter, magassága fél méter, ezután befelé fokozatosan szélesedik és magasodik 15 m hosszúságig, ahol a barlangnak keskeny összeköttetése van a 24-es számúval.

24. sz. Bejárat szélessége 5, magassága 3 és fél méter. A bejárat felett hatalmas külön álló kapu-ív áll. A barlang eleje nagyon lejtős (14 fok), 14 méternél egy 1 méteres lépcső van, ezután tágas terem szélesedik, ahol 17 méteren keresztül homoklejtő következik. Magassága eléri a 7–8 métert. A szélessége terem szerint váltakozik. A jobboldalon több elágazás van, egyik szélessége 2 méter, hosszúsága 7 méter, magassága 5–8 méter. Innen több irányba elkeskenyülő repedésszerű emelkedés található. Balra egy feljáró vezet, melynek bejárata 60 cm. magas, 2 méter széles, majd kiszélesedik. Magassága helyenként 15 métert is elér. Alja befelé menőleg emelkedik és kb. csak 10 métert lehet előrehaladni tovább az 1–2 méter széles folyosón, amikor egy nagy beomlás zárja el az utat. Egy jobbra vezető kis folyosó nagy kötőmbbel van elzárva.

25. sz. Az előbbi barlanggal egy szinten szájadzik 4 méteres széles háromszög alakú nyílással. A bejárat után 75 cm magas, először összeszűkül, majd kitér, s mindössze 12 méter hosszú. Szép fehér cseppkövek gyakoriak.

26. sz. Bejárata hatalmas nagy boltíves, 6 méter széles és magas. 7 méternél eléri a 8–9 m magasságot, majd újból összeszűkül, 10 méternél 4 méter széles és 3 m magas. Ezután egy hosszúkás terem következik. A második kapu után egy újabb üreg következik; ennek hosszúsága 6, szélessége 4 és fél méter. Ebből vezet egy 12 méteres folyosó, mely mind magasságban, mind szélességben állandóan szűkül. A barlangban sok csont és edénytöredék van; sok ásás, turkálás nyoma is látható.

27. sz. Sziklakapu (gádor). Az Orbán Balázs barlanggal ferdén szemben a Csala-tornya közelében található az ú. n. Tatárlík vagy Lócsűr. Tulajdonképpen alagútszerű két folyosóból álló sziklakapu,

vagyis gádor, melynek három nyílása van. Hossza 20, szélessége 5 és fél, magassága 9 méter.

Vele szinte párhuzamosan halad a másik kisebb alagút, szélessége 1'50 m, majd a két alagút egyesülése után egy közös nagy nyílással nyílnak a szabadba, a patak színétől kb. 18 m magasán, az *Ugron-lik* fölött Falaik símára vannak mosva.

27a. sz. Egyszerű kis barlang. Az egész egy keskeny, 10 m hosszú, egyenes irányú folyosó. 8 m-nél 60 cm-re szűkül, különben 1'40 cm körüli a szélessége.

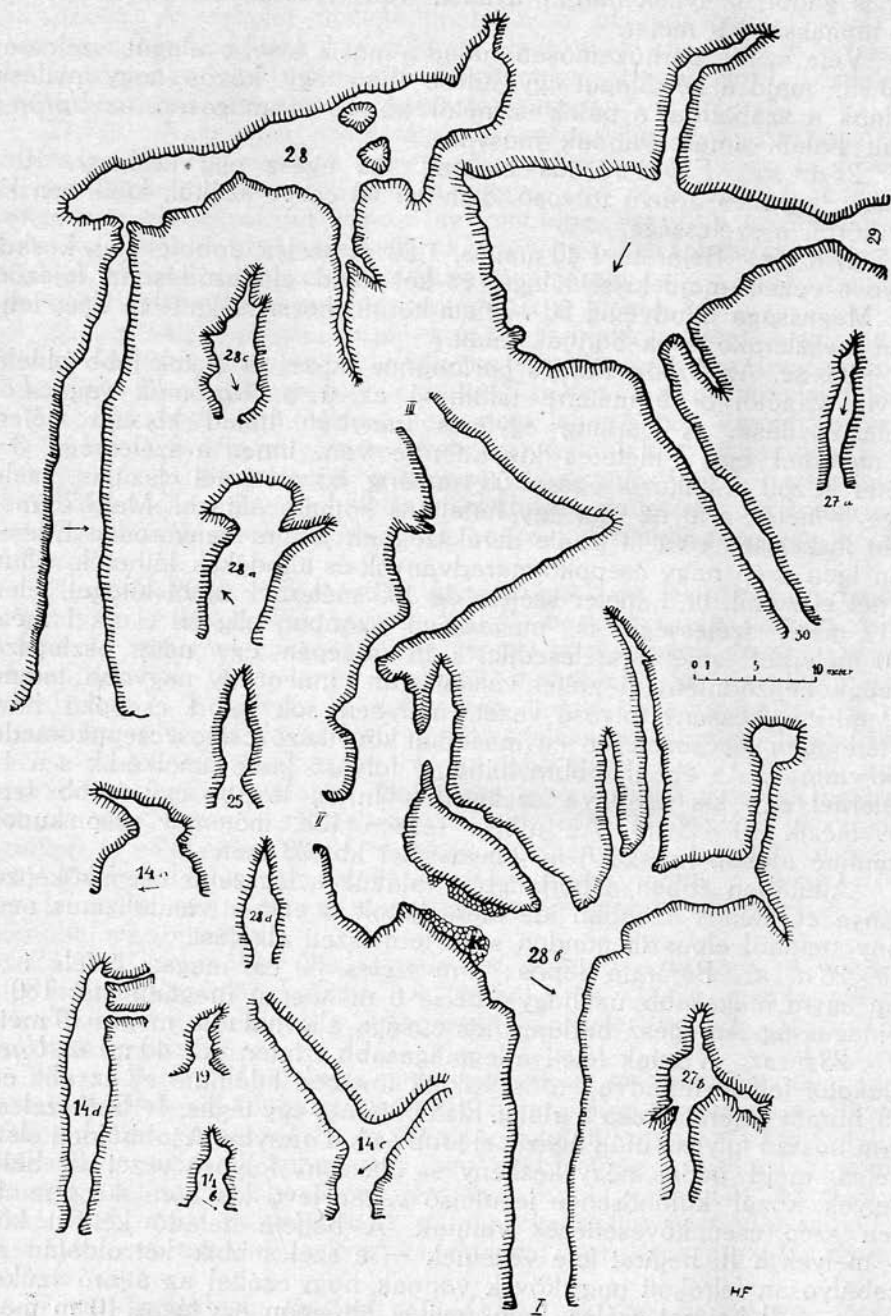
27b. sz. Bejárata 1'40 magas, 1'20 m széles. Jobb felé egy keskeny folyosó vezet, majd kissé kitér és két rövid elágazásban fejeződik be. Magassága mindvégig 50—70 cm körüli, hosszúsága 19 m. Szép fehér, laza mészlerakódások borítják falait.

28. sz. Az *Orbán Balázs barlanghoz* közel a patak jobb oldalán, a víz színétől 5—6 méterre található az ú. n. *Ugron-lik* vagy *Lólik* széles nyílása. A barlang egyenes irányban halad kb. 60 méterig. 45 méternél egy 7 méteres kis kitérője van, innen a szélessége 3—4 méter között váltakozik egész 60 méterig. 65 méternél elszűkül, szélessége 3 méter, s itt az utat egy hatalmas kőtömb állja el. Majd 75 méter után kiszélesedik és itt szinte derékszögben jobbra kanyarodik. E teremben igen szép nagy cseppkő-maradványok és töredékek láthatók. 83 méternél elszűkül, itt 1 méter széles, de 105 méternél újból kitér, elérve a 12 méter szélességet is, magassága azonban alig éri el az 1 métert. 110 méternél ismét kiszélesedik, s itt közepén egy nagy oszlopszerű cseppkőképződmény (1 méter vastag) van. Innen egy nagyobb terembe (20 m) egy keskeny folyosó vezet, melyben sok letört cseppkő hever. E teremben lépcsőzetesen egymás alatt következő csinos cseppkőmedencék vannak. Az ebből jobbra kiinduló folyosó kissé emelkedik s a 117. méternél egy kis szobává szélesedik. Innen tovább egy újabb terem következik (10 × 8 m). Az utolsó részen 138. méternél szép kupolás terem alakul, hossza 6 m, magassága kb. 20 méter.

Általában ebben a barlangban találtuk a legszebb cseppkőképződményeket, sajnos azonban ide már eljutott az emberi vandalizmus, amely könyörtelenül elpusztít minden szép természeti alkotást.

28a. sz. Bejárata lapos; 4 m széles, 60 cm magas, befelé azonban egyre magasabb, úgyhogy a belső 6 m hosszú üregben már 180 cm a magasság. Az egész barlang hosszúsága alig haladja meg a 10 métert.

28b. sz. A patak felett a legmagasabb szinten (kb. 40 m) az *Ugronnyakától* felfelé haladva, erdős sziklák tövében található ez az alig érintett, három bejáratú szép barlang. Első bejárata egy tágas, 4—5 m széles és 27 m hosszú folyosó után ágazik el jobb és bal irányba. A jobboldali eleinte széles, majd pedig négy keskeny és alacsony folyosó vezet ki belőle, melyek közül különösen a legutolsó végén levő kis kör alakú teremben igen szép cseppkövesedések vannak. A balfelé haladó két út közül — melyek a II. bejárat felé vezetnek — a szélesebbik két oldalán elég szabályosan felrakott nagy kövek vannak, hogy ezáltal az átjáró szűkebb legyen. A II. bejárat széles, lapos nyílás, ahonnan egy tágas, 10 m magas terembe érünk, Balfelé keskeny átjárón és egy nagy háromszög alakú

II. tábla. A vargyas-völgyi barlangok.

termen keresztül juthatunk a III. bejárathoz. Az egész barlangban sok csontot, edény-töredéket, cseppkövesedést és kevés ásatás nyomát láttuk.

28 c. sz. Ettől nem messze van egy kis barlang; bejárata mindössze 75 cm széles és 50 cm magas, az egész hosszúsága alig haladja meg a 7 métert; tovább járhatatlanul összeszűkül.

29. és 30. sz. Tulajdonképpen egy barlang két bejáratával. Mindkét bejárat a patak vize felett kb. 30 méternyire van. A 29. sz. bejárat 6 m széles, 2 és fél méter magas. Az ötödik méternél egy háromszög alakú egy méteres nyíláson lehet tovább jutni egy tágabb terembe, mely 5—6 m széles és 30 m hosszú. 10 m-ig szélesedik, majd nagyon alacsony lesz. A főteremből három mellékág vezet ki. A jobboldalon csak egy folyosó található, mely 18 m után elszűkül, a baloldalon két folyosó van, egy rövid 8 m-es és egy 30 m hosszú, mely a szabadba ér. Ezt a nyílást a 30-as számmal jelöltük meg. A barlangban sok ásatás és cseréptöredék található. Állítólag itt ásattak a szászok is az idevaló emberekkel és sok csontot, meg „valami fekete gyújtó-követ” találtak; ez olyan nagy örömet szerzett nekik, hogy a fizetés kétszeresét ígérték az embereknek, ha még egyszer sikerül ilyet találniok.

*

Az eddigi tanulmányozók szerint a barlangok általában két szinten fordulnak elő; egy alsó kb. 5—6 m-re a patak felett és egy magasabb 20 m-es szinten (Orbán Balázs-barlang). Mi azonban ennél jóval magasabban, 40 m körül is találtunk barlangokat. (28 b, 18. sz.) A legtöbbet a középső szakaszon, a legkevesebbet a legfelsőn találtuk.

Az említett barlangokban általában a cseppkő-képződmény kevés. A legtöbb az *Ugron-lik*-ban volt, más helyen inkább csak szegényes cseppköves burkolatok vannak. Gyakran tiszta fehér krétaszerű, vagy egészen friss, puha, habos felületű mészlérakódások vannak a falakon, melyek valószínűleg megfelelnek a Podektől említett „montmilch”-nek, s több mint bizonyos, hogy valójában a Dr. Balogh Ernőtől felfedezett *protokalcit*, illetőleg ennek elváltozott tömege.

Apróbb kőületeken kívül egy igen szép koralliumot is találtunk az alsó vízkeletnél.

Óslénytani leletek igen gyakran fordultak elő, sajnos azonban nagyon össze vannak tördelve, valószínűleg az utólagosan beáramlott patak vize bolygatta fel ezeket. A legépebb csontokat a legfelső szinten levő barlangokban gyűjtöttük. (Különösen a 18. sz. és a 28 b. sz.) A legtöbb csontlelet barlangi medve maradványa: fogak, állkapocs, csigolyák, láb-szárcsontok, stb., azonban a kisebb csontok szakszerű átvizsgálása sok érdekes adatot szolgáltathatna még, annál is inkább, mert találtak itt már hiéna, mormota, stb. csontokat is.

A barlangokban a jelek szerint általában igen sokat ástak, turkáltak, azonban alaposabb szakszerű tudás nélkül. Mindenütt főleg az ú. n. kincskeresők ástak, akik a falusiak elbeszélései szerint valamikor eredményesen kutattak különösen az alsó vízkeletnél (a 2. és 3. sz. barlangoknál), ahol egy földalatti tó volt — azóta beomlott —, amelyből „szép

sárga aranyat" mostak ki. Komolyabb ásításokat csak a százok végeztek az utóbbi időkben, főleg a 29. és 30. sz. barlangokban.

Gyakoriak a töredezett edénymaradványok. Ez arra mutat, hogy igen sok barlang szolgált emberi hajlékul. Különösen agyagedény-töredékek vannak; fémtárgyak maradványai ritkábban fordultak elő.

Sok helyen a barlang annyira fel van töltve friss omlással, hogy az a továbbhaladást teljesen elzárja; e töltések mögött valószínűleg érintetlen barlangrészek vannak. A barlangi talaj is gyakran tekintélyes vastagsággal borítja a barlangok alját; ennek metszetében szépen látszanak a különböző művelődési rétegek: sötét szén- és hamu-csíkok a világos homokos törmelék között.

A Vargyas-patak vízrajza, áttörése, a bűvő patak földalatti útja, vízkelet és víznyelő meghatározása mind érdekes feldolgozásra váró feladatok volnának. E jelentésszerű vázlat csak tájékoztatást akar nyújtani a vargyasvölgyi barlangokról, fel akarja hívni a szakemberek figyelmét erre a vidékre, amely közismert természeti szépségei mellett sok feltáratlan tudományos értéket is rejtget.

Haáz Ferenc

Jodál Károly

NYELVMŰVELÉS

A szópárok.

A szópár elnevezést a nyelvtudomány többféle értelemben is használta. Szópárnak nevezte az *abroszkendő*, *áspiskigyó* féleket, amelyekben egy idegen és egy azonos jelentésű magyar szó társul.¹ Szópárnak nevezi azokat az idegenből kölcsönzött szavakat is, amelyeket kétszer vett át más-más korban, más-más úton, azonos vagy rokon jelentéssel, aminő például az *áfium* és az *ópium*, a *zsámoly* és a *sámlí*. Továbbá szópárnak nevezte a *megyer*: *magyar*-típusú szavakat (*bodon* és *bödön*, *kevar* és *kever*, *omlik* és *ömlik*). Végül a mellérendelő összetételeket vagy egyik fajtáját is nevezték némelyek szópárnak. Erről az utolsóról lesz a következőkben szó.

A mellérendelő összetételek körét szeretném kitágítani, odasoroznám a szóismétlésnek *addig-addig*, *jobban-jobban*, *el-eljárt* féle alakjait, a *nőttön-nő*, *telides-teli*, *unos-untalan* féle figura etymologicá-nak is nevezett szókapcsolatokat, a szoros értelemben vett ikerszókat: *apró-cseprő*, *dinom-dánom*, *tarka-barka*, és természetesen elsősorban idetartoznának a szűkebb értelemben vett mellérendelő összetételek, amelyek szép számmal vannak és keletkeznek nyelvünkben: *apraja-nagyja*, *erdőn-mezőn*, *lépteny-yomon*. Ezeket azonban külön névvel *szópároknak* nevezném.

Hogy az ikerszók és a mellérendelő összetételek között általában véve mi a különbség, azt részletesen, rendszeresen és világosan elmondotta Kelemen József a Magyar Nyelvben [Szempontok az ikerszók vizsgálatához. XXXV (1939), 236—247.],² valóban minden okunk megvan rá, hogy különválasszuk őket, hogy az ikerszókat ne nevezzük egyszerűen mellérendelő összetételnek vagy szópárnak, vagy megfordítva. Mégis van köztük annyi rokon vonás, hogy ne tekintsük a kettőt a szóalkotás két merőben különböző fájának. Hiszen vannak olyan ikerszavaink is, amelyek eredetileg egyszerű mellérendelő összetételek voltak, pl. *hébe-hóba*, *toronyát-horonyát*, *ungot-berket*. A *tücsköt-bokerot*, *hetet-havat* sem tekinthető másnak, mint ikerszónak, mert igaz ugyan, hogy mindkét tagjának külön-külön is van értelme, de egymáshoz eredetileg semmi közük sincsen. Az eredeti (és ma is használatos) *tücsköt-bogarat*, ill. *hét-havat* azért „romlott“ azzá, ami ma, hogy szabályosabb, szimmetrikusabb, ritmusosabb legyen. Egyszóval ne válasszuk szét azért őket egészen, hanem sorozzuk mindkettőt, az ikerszókat és a szópárokat egy felsőbb fogalom, a mellérendelő összetételek alá.

Az elkülönítés és besorolás alapja az, hogy a szópárok mindkét tagjának teljes értelme van, külön is használatos, az ikerszók egyik tagjának, olykor mind a kettőnek magában nincsen értelme (az értelemnélküli rész, ill. részek természetesen külön nem is használatosak).

Vannak a szópárok között minden szófajta-hoz tartozók, főnevek, melléknevek, igék, igenevek. A régiek, az általánosan ismertek tagjainak sorrendje is állandó, akár csak a szorosabb értelemben vett ikerszóké: *elül-hátul*, *kívül-belül*, *ország-világ*, *szegről-végről*, *télen-nyáron*, *ütött-kopott* stb., és nem megfordítva. Csak az újabbak között találunk olyanokat, amelyeknek tagjai fölcserélhetők is volnának. Némelyek a hosszú együttélés következtében egészen összeolvadtak, egybe is írjuk őket, sokszor meg is fedkezünk származásukról, keletkezésük módjáról, arról, hogy közeli rokonaikat csak kötőjellel kapcsoljuk össze; ilyenek: *búbánat*, *bűbáj(ós)*, *csúszómászó*, *hírnév*,

¹ L. Szarvas Gábor, Keressétek az igazságot Nyr XXII (1893) 440, 493, 539 tt más-fajtrájú szópárokról is szó van.

² Lapalji jegyzetben az idetartozó irodalom jórészére is hivatkozás történik.

járokéld, jöttment, pörpatvar, rúgkapál, szántóvető, szóbeszéd, tősgyökeres. Második tagjuk el is vesztette nyomatékát.

Nagy számuk és szaporaságuk miatt osztályozni is kell őket. Legjobb lesz szokás szerint a két tag jelentéstartalmának egymáshoz való viszonyát tenni meg az osztályozás alapjául. Eszerint az első csoportot azok a szópárok alkotnák, amelyeknek tagjai azonos (vagy közel-rokon) jelentésűek, a másodikat azok, amelyek *ellentétes* jelentésűek, a harmadikba pedig azok tartoznának, amelyekben a szópár második tagja *fokozást, nyomosítást* fejez ki.

Ha már most számbavesszük és megvizsgáljuk a szópárokat, azt tapasztaljuk, hogy a régiek is, amelyek az irodalmi- és köznyelv közkincsévé váltak, az újabbak is legnagyobb részben az első és második csoportba tartoznak. Ime az általánosan ismertek közül olyan szópárok, amelyek azonos jelentésű tagokból állanak:² agya-főbe, ága-boga, ásó-kapa (az ilyet is azonos jelentésűnek vettem), búját-baját csillog-villog, csúznak-másznak, fűhöz-fához, hánydel-vesdel (ember), bányja-vesse, hányódott-vetődött, helyel közzel, híre-tudta, hirtelen-váratlan, húzzák-vonják, ideig-óráig, jár-kél, jártában-keltében, gyermekeit ki tudta emelni a *kepa-kasza* rabságából (Móricz Zsigmond, *Életem regénye* 73.), kékült-zöldült, kényére-kedvére, kénytelen-kelletlen, kidült-bedült, kigyót-békát, kikent-kifent, kínnal-bájjal, lépten-nyomon, mézes-mázos, nyakra-főre, nyalta-falta, okkal-móddal, ország-világ, recseg-ropog, savát-borsát, sippal-dobbal, sírás-rívás, súgnak-búgnak, sülve-fölve, sürgés-forgás, sütés-főzés, szánja-bánja, szegről-végről, szeme-szája, színe-java, szívvel-lélekkel, szőni-fonni, tárva-nyitva, tejbe-vajba, teng-leng, térül-fordul, tenyeres-talpas, tisztelet-becsület, toldották-foldották, törikszakad, úton-módon, ügye-baja, ütni-verní, vége-hossza.

A példákat abban az alakban írtam ki, amelyben véletlenül rátaláltam. Némelyik nem is használatos, csak egyetlen megrögzött formában, mint pl. *szegről-végről, ideig-óráig, törikszakad* (= mindenáron, törikszakad, el kell utaznom). Természetesen ilyen egyalakúak a határozó igenevek és legtöbbször a melléknevek, amelyek mint jelzők szintén változatlanok. Föltűnő, hogy akárcsak az ikerszók, legnagyobb részük szimmetrikus, egyenlő szótagszámú két félből áll. Sok az olyan is, melynek tagjai hasonló hangzásúak, ahol nemcsak a szavak belső tartalmának ismétlése fokozza a hatást, hanem az akusztikai benyomás hasonlósága is. Mindenik sajátosság emeli a szópárok stilisztikai értékét, mert mindenik elárul valamit a beszélőnek, a közlőnek hangulatából is a pusztá gondolaton kívül. Nem hiszem, hogy pusztá véletlen volna az is, hogy sok esetben a szópár két alkotó eleme különböző hangrendű: *hányja-vesse, hirtelen-váratlan, jártában-keltében, sippal-dobbal, ütött-kopott*. Éppen ezek a sajátosságok tartották meg és terjesztették el ezeket a szópárokat.

Új párok folyton keletkeznek, a szókapcsolásnak ez a módja igen eleven. Ha azonban az újonnan keletkezetteket a régiekkel összehasonlítjuk, mindjárt kitetszik, hogy am azok még csiszolatlanok. Közülök bizonyára csak azok maradnak meg és lehetnek általánossá, amelyekben a régiek tulajdonságainak jórésze meg van, a többi amint fölmerült, el is merül az ismeretlenségben. Az újak közül is ideiktatok egy-néhányat, hogy az egybevetést mindenké magá is elvégezhesse: agyagos-homokos, ágaskodol-hányakodol, búgva-morogva, csattant-pattant, csipkelődve-gúnyolódva, csúszunkban-zuhantunkban, dalolja-gajdolja, dolgaiban-ügyeiben, erejük-hatalmuk, értőjertudója, fakulását-kopását, falusias-parasztos, felelgetve-vitázva, görcsös-göröngyös, hidegrideg (ember), hullámzó-türemlő, jobbágyi-falusí, kegyes-nyájas, keresés-kutatás, kesernyégúnyos, kincset-fényét, kókadozott-kornyadozott, kötekedő-enyelgő, kötekedő-marakodó, kutató-kereső, lengett-lógott, nagyjában-egészében, nyirkos-nyers, oszlott-foszlott, öregesen-

¹ Nagyjából ezeket a szópárokat nevezi Csúry Bálint debreceni egyetemi előadásában (Történeti magyar alaktan) *összefoglaló összetételeknek*. Ez szerencsésebb elnevezés ugyan, de ebbe sem fér belé effajta szópár (A szerk.).

² A jellemzőbbeket válogattam ki ebben a csoportban is, a későbbiekben is. Minden összeírt példát közölni igen hosszadalmas volna, de fölösleges is.

alkonyosan, öregéből-nagyjából, palás-köves, páncélos-paizsos, pásztori-juhászi, pusztagás-suttogás, rengett-lengett, sörtől-bortól, suttogás-pusztagás, szeles-havas, széltől-vihartól, színes-díszes, színpadiasan-jelképesen, színre-szemre, színtelen-ízetlen, szólás-mondás, szürke-fakó, tépi-rángatja, töri-marja, űzi-hajtja, vastag-vaskos, vámon-réven, zúgna-zörögne.

Ezekből többet iktattam ide, mint a régiekből, hogy szaporaságukat igazoljam. Ezek a szópárokon ugyanazokra a sajátságokra való törekvést állapíthatjuk meg, amelyek a régieket jellemzik. Ez egészen természetes, hiszen ugyanazok a lelki tényezők, a kifejezésnek és megértetésnek ugyanaz a vágya munkál az íróban (beszélőben) akkor is, ha nem fordul a nyelv közös kincséhez, hanem a maga gazdagságából, teremtő erejéből merít, hogy szerencsés körülmények találkozása esetén maga is gyarapítsa a közvyont. Az is természetes, hogy ezek az új fordulatok nem clyan tetszetős-ekések, mint azok, amelyeket hosszú évtizedek-nemzedékek csiszoltak csillogóvá.

A szópároknak ez a leggazdagabb fajtája, de sok az olyan is, amely két ellentétes jelentésű szó kapcsolatából áll. Közülök is bémutatok egyrészről általánosan ismert, azután újabbat is, betűrendben.

Ismertek : Ad-vesz, alá-fölé, apraja-nagyja, bérces-völgyes, derűre-borúra, egyik-másik, égre-földre, éjjel-nappal, életre-halálra, előre-hátra, fel-alá, hegyen-völgyön, hosszabb-rövidebb, jobbra-balra, jóban-rosszban, jövők-menők, későbben-korábban, kisebb-nagyobb, kívül-belül, közel-távol, külső-belső, mennyre-földre, teddide-teddoda (ember), testben-léleken, télen-nyáron, több-kevesebb. *Újabbak* : állása-járása, bortivó-vizetprédikáló (vezetők), burkoltan-nyiltan, búban-örömben, ellenséget-jóbarátot, emelkedő-ereszkedő, gazdának-zsellérnek, gyorsuló-lassuló, halkabb-hangosabb, helyesléstagadás, jóval-rosszal, keleti-nyugati, kelünk-fekszünk, keresztben-hosszában, keserű-vidám, kinyitó-becsukó, komorabb-vígabb, köznyelvi-irodalmi, legényeket-leányokat, mélységben-magasságban, nyitogatása-csukogatása, oldoztam-kötöttem, örömmre-bánatra, öreg-fiatal, öröklődött-edződött, őszi-téli, régiebb-újabb, szívó-nyomó, sík-halmos, társadalmi-gazdasági, telek-nyarak, városi-falusi, városi-vidéki, vetköztette-öltöztette, vénestül-csecsemőtül.

Az első csoportbeli szópárok tartalmi ismétlésében rejlő erőt emezekben az ellentétnek képzeletet megmozgató tulajdonsága helyettesíti. A szópárok valódi stílusértéke akkor tűnnek ki igazán, ha nem volnának kiragadva a mondatból, sőt igazában akkor érvényesülnének, akkor éreznők teljes súlyukat, ha egész, természetes környezetükben mérhetnők-mérlegelhetnők őket. Az egyes mondatok egymást támogatják, egymást erősítik. De mindenik szópár kedvéért csak egy-egy mondatot is idézni sokra menne, vagy pedig meg kellene elégednünk egy-két példával. Ez pedig ellenkezne céllal. Éppen azt szeretném megmutatni és érzékeltetni, hogy a szóalkotásnak ebben a fajtájában, a szópárokban nyelvünknek milyen gazdag kifejező eszközével dicsekedhetünk ; erről eddig nem gondoltam volna, hogy ilyen friss teremtő erejében van.

Hátra volna még a harmadik csoport, amelyet szükségből *fokozónak, nyomósítónak* mondtam. Szükségből azért, mert nem találtam rá jobbat (talán más szerencsésebb lesz), pedig nem egészen találó, hiszen mindenik szópárnak az a szándéka, hogy a közönséges, *egyszerű* szónál nyomatékosabban fejezzen ki egy fogalmat. Most is bémutatok egyrészről példát, de mert kevesebb van belőlük, régít és újat egyvégtiben : ajtón-ablakon, aratásból-cséplésből, arcát-nyakát, biborba-bársonyba, borozgatva-mulatozva, csontig-velőig, ebédjét-vacsoráját, esernyős-kalucsnis (tanár), eszem-iszom (ember), érzéketlen-bután, ételnek-italnak, étlen-szomjan, fejetlen-lábatlan, felfordító-megtágadó, hanyott-esett (emberek), háza-gazdasága, híre-nyoma, hontalannak-földtelennek, húsból-vérből, izig-vérig, kalapját-kabátját, kertek-ablakok, keservét-bánatát, kérésre-könyörgésre, kézzel-lábbal,¹ királynak-császárnak, nyakra-főre, nyaralni-fürdőzni, nyelvük-fülük,

¹ Ez a szópár a szokásosan kívül még két érdekes szólásformában fordul elő. Az egyik így hangzik : *majd megette kezét-lábát mérgében*, mondják arról, aki azért mérgeskedik, hogy nem tud valami baján segíteni. A másik ez : *egész életében másnak volt keze-lába*, az olyan ember, aki nem a maga ura-gazdája, akinek örökösön más parancsol.

nyügös-bajos, ökrét-lovát, szájjal kézzel (beszélni), szála-boga, szemé-szíve, szemmel-füllel (vö. szemfüles), széket-asztalt, színük-illatuk, támadó-vádoló, térben-időben, tollas-csizmás (kurtanemesek), törni-zúzni, tüskön-bokron, tűzzel-vassal, ülik-lakják, vadászó-halászó, vártuk-lestük.

Ezek között — mint most már megítélhető — sok van olyan, amely teljes joggal tartozik a fokozó csoportba, de van olyan is, amely egyenlő joggal az ellentétesek közé is sorozható volna. Olyan szópárokat is találhatunk, amelyek egyik csoportba sem sorozhatók be kétség és ellentetés nélkül, de egynéhány kivétel kedvéért kár volna új fiókot készíteni, úgyis megszoktuk már a nyelvben a szabálytalanságokat. Mindig is több fejtörést okozott a nyelvben a kivételek számbavétele és számontartása, mint a szabályoké. Az emberek társaságában is sokkal több baj van a rendetlenekkel, összehírheteretlenekkel, mint a jámbor és kötelességtudó polgárokkal.

Még csak egynéhány különös fajtájú szópárt akarnék bémutatni. Érdekesekek azok, amelyekben ugyanannak a szónak változatai állanak egymás mellett. — Szívszagató dallamra, *keserves-keserű* előadásban ömlött elő a cigánynóta (Berde Mária, Földindulás I. 7.). — Soha könyv még annyira föl nem támasztotta halottaiból íróját, mint ez az *első-eleven* kötet (Halász Gyula, Kosztolányinak Erős várunk, a nyelv című kötetéről szoltában, Nyugat XXXIII: 1940. 285.); — az Arc de Triomphe íve alatt *véresen-vörösen* hanyatlik nyugaton a nap (Szabó Zoltán, Összeomlás 17.).

Figyelemreméltók azok is, amelyeknek egyik vagy mindkét tagja idegenből kölcsönzött szó: az elnémulás, az önmagáról megfélekedezés *szentimentális-ábrándozó* vagy *extatikus-rajongó* állapota (Zolnai Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás 131.); — Franciaország roppant sebét kontárok *boncolják-analizálják* (Szabó Zoltán, Összeomlás 176.); — az út mentén apró fogadó, a jó francia fogacók *rusztikus-barátságos* stílusában (Uo. 92.). Az első három példában körülbelül azonos jelentésű szók mintegy magyarázzák egymást; hasonlóltanak az *áspiskigyó* féle összetétel-khez, csakhogy a tagok jelentése világos. Az utolsó példa inkább ellentétes jelentésű szók kapcsolata: ami rusztikus nem mindig szokott barátságos lenni, sőt éppen ellenkezőleg. Itt tehát fölbontva azt jelentené a szópár, hogy *ámbar rusztikus, mégis barátságos*.

Az összetétel mindkét tagja idegen szó a következőkben: Úgy látszik, van a szavak ismétlésében valami *misztikus-szuggesztív* erő (Zolnai Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás, 134.); — A kulturális centrumoknak mindenesetre *normatív-kodifikáló* szerepük van a kiejtés terén is (Uo. 155.); Mert a valóság más, mint az itteniek *literatus-historikus* képzetoi (Magyar Nemzet III: 1940. XI. 17.); — még közelebb állottak a középkor *zsonglőr-jokulátor* fajtáihoz (Nyugat XXXIII: 1940. 426.).

Szópárok az ilyenek is: az *osztrák-magyar* hadsereg, a *német-lengyel* ellentét, a *francia-angol* együttműködés, a *szerb-horvát* egyezmény, a *svéd-norvég* perszonalunió (a föl soroltak sajtóságosan mind a multéi). Ugyanide sorolhatók az ilyen szókapcsolatok is: a Révai-Versey vita, a Tisza-Ady ellentét, a Kovács-Szilágyi-pör stb.

Még összetételek elő- vagy utótagjaként is szerepelnek szópárok, pl. *békaegerharc, épkézláb, háztűznézni, kutyamacskabarátság, kapakaszakerülök*.

Még sajtóságosabbak a következő tagadó páros kifejezések, amelyeket nyelvészeink ugyancsak ide szoktak sorozni: *se be - se ki, se égen - se földön, se földhen - se mennyben, se fű - se fa, se füle - se farka, se hall - se lát, se ingem - se gallérom, se íze - se büze, se nem oszt - se nem szoroz, se pénz - se posztó, se sava - se borsa, se szeri - se száma, se testemmel - se lelkeimmel, se té - se tova*. Az mellékes dolog, hogy ezeket a szólásokat kötőjellel kapcsoljuk-é össze, vagy vesszővel választjuk el őket, mert mindenképpen összetartoznak, még szorosabban, mint az eddig tárgyalt közönségesebb szópárok.

Meg kell még emlékezni azokról az összetételekről is, amelyek nem két, hanem három tagból állanak, tehát nem szópárok, hanem *szóhármások*: (a magánhangzó-nyújtás) *sajnálkozó-jóindulatú-mentegetőző* erősítése a mondanivalónak (Zolnai Béla,

Szóhangulat és kifejező hangváltozás, 147.); — valahol nem messze innen most *piros-véres-füstös* valóság a történelem (Szabó Zoltán, Összeomlás, 43.); — Akadtak olyanok, akik megütköztek ezen . . . a *régies-regényes-érzelmes* jeleneten (Kosztolányi, Lenni vagy nem lenni, 221. — Petőfi Szeptember végen című költeményének 3. versszakáról); — Lassanként elsajátította azt a *színtelen-szagtalan-ízetlen* nyelvet (Kosztolányi, Ertős várunk, a nyelv, 103.); — Ilyen *vidám-boldog-békésen* játszottuk el a rövid darabokat (Magyar Nemzet IV: 1941 X. 23.); — ez *ötölve-hatolva-izzadva* kinyögte házassági ajánlatát (Szentimrei Jenő, Ferenc tekintetes úr, 155.). Az utolsó azért is érdekes, mert két első tagja, az *ötölve-hatolva* minden valószínűség szerint nem más, mint az *öt-hat* számnév *-l-képzős* igei származéka: *ötöl-hatol*, azaz *hol ötöt, hol hatot mond*, tétovázik, és nyilván a régi kockajátékkal van összefüggésben. Eredetileg akkor mondhatták, amikor valaki *ötöt* vetett és mégis *hatot* mondott, csalni akart.

Első tekintetre azt hinnők, hogy az első szópárok úgy keletkeztek, hogy két azonos, ellentétes vagy rokonjelentésű szó hosszú együttélés után a rövideg kedvéért kivette az *és (s)* kötőszót és helyébe a még szorosabb kapcsolatot jelentő kötőjelet tette. *Kertész* Manó mutatott rá a Nyelvőrben arra, hogy az ilyen kötőszónélküli kapcsolatok kedvelése ősi, finnugor sajátság. Ilyen kötőszónélküli összetételből keletkezett a magyarban a *nép* és az *orca* szó is.¹ Az általánosan elterjedt szópárok között igazán csak elvétve akad egy-egy kötőszavas, ilyen *idestova*, *jölsalá*.

A szópárokkal való bensőbb ismerkedés egynéhány meglepetéssel is szolgáló kellemes órát szerzett nekem, aminthogy a nyelv bármely életjelenségével való foglalkozás csak kellemes lehet. Bárcsak minél többen kedvet kapnának hozzá; bizonyos vagyok benne, hogy az ismerkedésből hamarosan barátság, a barátságból szeretet válnék, amire nyelvünknek minden időben olyan nagy szüksége van.

Brüll Emánuel.

Román szavak a magyar egyetemi hallgatók nyelvében.²

A román nyelvnek nyelvünkre gyakorolt hatása ismeretes. A közigazgatás különböző ágai, a hadsereg és az iskola hatása alatt naponként belekerül nyelvünkbe egy-egy román szó. Ma már majdnem mindenki *primár-ról*, *primáriá-ról*, *prefekt-ről*, *prefekturá-ról*, *cserku-ról*, *percceptor-ról*, stb. beszél.

A román hatásnak legerősebb tényezője (bocsánat: *faktora*) az iskola. Állami iskolába járó diákjaink nagyon sok román szót használnak. Egyszer alkalmam volt meghallgatni néhány román állami kereskedelmi iskolába járó magyar fiú vizsgai készülődését. Meglepett, hogy a fiúknak, akik *kontabilitátéból* (= könyvvitel) készültek, minden második, harmadik szavuk román volt. 15–20 perc alatt száznál több tőlük használt román kifejezést írtam le. Magyarul készültek, mert az iskola magyar tagozatába jártak, de lépten-nyomon *agent-et* (= ügynök), *kápitál-t* (= tőke), *dátóriá-t* (= tartozás), *furnizor-t* (= szállító), *proprietár-t* (= tulajdonos), *debit-et* (= fogyaszt-

¹ L. Az *és* kötőszó multjából Nyr LII (1923), 45–49. és LIV (1925), 107.

² A rumén uralom utolsó éveiben megdöbbentő volt az, hogy a kolozsvári rumén egyetemre és más közép- meg főiskolákra járó magyar tanuló-itjúság nyelvében mennyire elszaporodtak a rumén vendégszavak. Ez idegen elemekkel terhelt diáknyelv szókincsének rögzítése és a jelenség ellen való küzdelem célzatával írta 1938-ban biztatásomra egyik tanítványom ezt a kis cikket. *Akkor* ezt nem lehetett közölni s bár most *itt* örvendetesen megváltozott a helyzet, nem tartom érdektelennek ma sem a cikket jellemző kor- és körtörténeti adatként változatlanul közreadni (A szerk.).

tás), *kredit-et* (= hitel), *primire-t* (= átvétel), *redzsisztru-t* (= jegyzék), *kántitáté-t* (= mennyiség), *mágázioner-t* (= raktáros), *kásszier-t* (= pénztáros), *kasszá-t* (= pénztár), *deficit-et* (= hiány), *págubá-t* (= kár, veszteség), *szummá-t* (= összeg), *dátá-t* (= keltezés), *kontabil-t* (= könyvelő), *szocsietáté-t* (= társulat), *kooperatívá-t* (= szövetkezet), *bilánc-ot* (= mérleg), stb. emlegettek. Idézek néhány mondatot: „Az *inven-tárból* látszik, hogy az évet *beneficiu-vel* (nyereség), vagy *págubá-vel* (veszteség) végezte.“ „A vállalatba a *proprietár* hozza a *kápitált*.“ „Oda kell írjuk, hogy *egál ennyivel* és *ennyivel*.“ Tehát a fiúk nemcsak a nehezebb idegen szakkifejezéseket gyömöszölték bele a magyar mondatba, hanem a legegyszerűbb és legkönnyebb szavakat is románul mondták.

Ez a román hatás elég erős az egyetemi hallgatóknál is. A legtöbb magyar egyetemi hallgató magyar nyelvű elemi és középiskolába járt, tehát kb. 18–19 éves koráig magyar környezetben nőtt fel. Mégis alig tölt néhány évet az egyetemen, máris lépten-nyomon előfordul nyelvében egy-egy román szó.

Befiratkozás alkalmával az *adminisztráció-hoz*, vagy *adminisztráció-hoz* (= gazdasági hivatal) megyünk és a *kasszá-nál* (= pénztár) befizetjük a *kásszier-nek* (= pénztáros) a *táxá de inszkrieré-t* és a *táxá de fákultáté-t* (= beíratási és tandíj). Egyeseknek csak a *táxá de fákultáté-t* kell befizetniök, mert megkapták a *szkutire de táxá-t* (= tandíjmentesség). Ezeknek a *dékánát-tól* vinniök kell egy *ádeverincá-t*, vagy *dovádá-t* (= igazolvány); ezzel igazolják, hogy *szkutiré-jük* van. A *kásszier* a befizetett pénzről *kitáncá-t* (= nyugta) ad.

Az *adminisztráció-tól* az *intendent-hez* (ügykezelő) megyünk és megvesszük a beíratkozáshoz szükséges nyomtatványokat (egyesek szerint ezek már *imprimátok*): 2–3 *foaje de kursurj-t* (= lecke, vagy óralátogatási ív), egy *kánet de sztudent-et* (= ellenőrző könyvecske), egy *fisá de táxát* (= tandíjlap) és esetleg egy *reguláment-et* (= szabályzat) is. Az új *szisztém* (= rendszer) ugyanis sok mindenben eltér a *szisztém vechi-től* (= régi rendszer). Aki *burszá-t* (ösztöndíj) akar kérni, annak kell vennie egy *foaje de ávere și de venituri-t* (= vagyoni helyzetet feltüntető lap) is.

Az úrlapok kitöltése után a *dékánát-hoz*, vagy másképen a *szekretáriát-hoz* (= titkári hivatal, titkárság) megyünk és az iratokat átadjuk a *szekretár-nak* (= titkár). Egyesek azonban már nem is a *szekretáriát-hoz*, hanem a *káncseláriá-ba* mennek.

Ha egy *csertifikát de frekvencá-t* (= óralátogatási igazolvány), vagy más természetű *ádeverincá-t* akarunk kérni, szintén a *szekretáriáthoz* megyünk. *Csinálunk* egy kérvényt, veszünk rá bélyeget és *timbru univerzitar-t* (= egyetemi bélyeg) és a *giseunál* (= ablak) beadjuk a *damná-nak* (= titkárnő). Ha gyorsabban akarjuk elintézni az ügyet, személyesen visszük a *dékánhoz*, hogy *aprobálja* (= fogadja el).

Az első félév végén indexünket beadjuk, hogy *verifikálják* (= igazolják) a *frekvencá-t* (= óralátogatás). Ilyenkor pár napig várni kell, néhányszor be is kell mennünk és meg kell néznünk, hogy *inkejálva* van-e (= le van-e zárva) már.

Újabbán év elején *ángázásament de onoarét* (= kötelezvény) írunk alá.

A bölcsészethallgató ma már szinte ismeretlen. Ma csak *literés-ről* beszélünk. Nem a bölcsészeti karra, hanem egyszerűen a *literére* íratkozunk. A természettan szakos ma már *stiincés*, fakultása pedig *stiince*. *Előadás* vagy *óra* szavunkat már gyakran helyettesítjük a *kursz* szóval. A szemináriumot egyszerűen *szeminár-nak* nevezzük

és szeminári dolgozatot írunk. [A legtöbben már ezt is csinálják (= román: *fac*).] A filozófia szakosok *lucrări practice*-ra (= kísérletezési óra) járnak az *insztitutul de psiholodzie*-ba (= lélektani intézet). A román szakos *literaturá*-ból készül. A latin szakos *text*-et (= szöveg) *interpretál* (= fordít, magyaráz), *antichitáci*-ből (= régiségtan), *epigráfiá*-ból (= felirattan) és *interpretárij*-ből (= fordítás, szövegmagyarázat) vizsgázik. Több tárgyat *konferenciár* (= óraadó, vagy rendkívüli egyetemi tanár), *ászisztent* (= tanársegéd) vagy *docsent* (= magántanár) ad elő.

A joghallgató már csak *civil*-ről (= magánjog), *penál*-ról (= büntetőjog), *konstitucional*-ról (= alkotmánytan), *ekonomie politiká*-ról (= közgazdaságtan), *román*-ról (= római jog), *internacionál*-ról (= nemzetközi jog), *szociológiá*-ról (= társadalomtudomány), *kód*-ról (= törvénykönyv), stb. beszél.

A vizsga szót még használjuk, de a szóbeli vizsgát már a legtöbben *orál*-nak mondják. Eddig *procesz verbál*-lal (= jegyzőkönyv) kellett vizsgázni. A *stiincén* a vizsga *eliminátor* (= válogató). A jogász, ha év végén mindenből levizsgázik, *integrál* vizsgát tesz.

A vizsgán már csak *inszuficsient*-et (= elégtelen), *szuficsient*-et (= elégséges), *biné*-t (jó), *foarte biné*-t (= jeles) lehet kapni. Egyetemen *excsepcionál* (= kitűnő) nincs. A jogászok *mázsoritáté*-val (= szavazattöbbséggel), *unanimitáté*-val (= egyhangulag) *disztinkcie ku mázsoritáté*-val, vagy pedig *disztinkcie ku unanimitáté*-val (= szavazattöbbséggel vagy egyhangú kitüntetéssel) vizsgázik. Aki unanimitáté-val vizsgázik, az a következő évben *burszier* (= ösztöndíjas) is lehet és bejuthat a *kämin*-ba (= diákkotthon).

A vizsga időpontját ki szokták írni a hirdetőtáblán. Sokan azonban már *áfist* (= hirdetés) keresnek és azt nézik, hogy mikorra *fixálták ki* (= tűzték ki). Olvasóterem helyett gyakran hallhatunk *szálá de lekturá*-t, gondnok helyett pedig általánosan *adminisztrátor*-t használnak. Egyik *burszás* (= ösztöndíjas) barátom mindig a *kantin*-ba (= étkezőbe) ment ebédelni és ott pompás *snicel*-eket (= bécsi szelet) evett.

Gyakran emlegetjük a *szocsietáté*-t (= diákszövetség) is. A *szakvizsga* szó pedig majdnem teljesen ismeretlen. Kizárólag a *licsenca* szót használjuk. A *képesítő vizsgát* pedig *kápácsitáté*-nak mondjuk.

Ezeket a kifejezéseket majdnem mindenki használja. Sok román szó fordul elő a különböző szaknyelvekben is. Pl. a fizika-kémia szakosok kísérletezés közben következetesen *montázs*-ról (= kapcsolás), *szolució*-ról (= oldat), *ácsid*-ról (= sav), *ámesztek*-ről (= keverék), *kápák*-ról (= fedő), *szuflátor*-ról (= fúvócső), stb. beszélnek. Ezeknek a szakkifejezéseknek az összegyűjtése is érdekes volna.

A *premititáris* (= katonai előkiképzős) gyakorlatokkal kapcsolatban is sok román kifejezést használunk. Ha jelen vagyunk, *prezencánk* van, ha hiányzunk, *ábszencánk*. Mikor vizsgára íratkozunk, *premititáris igazolványt*, vagy röviden *ádeverincá*-t (= igazolvány) viszünk. Az igazolványt a *szubinszpektorát*-nál (= kerületi parancsnokság) íratjuk alá a *major*-ral (= őrnagy). Mikor valami sürgős dolgunk van, a *komándáns*-tól (= parancsnok), vagy *szublokotinent*-tól (= hadnagy) kérezzük el. Gyakran használjuk a *sedinca* (= gyűlés), *szubcsentru* (= osztag), *grupa* (= csapat), *pluton* (= szakasz), *kontindzsent* (= évfolyam), *livret* (= katonai könyvecske), stb. szót is. *Zecse Májkor* (május 10-én) *defilálunk*, este pedig fáklýásmenetet rendezünk, de nem fáklýákkal, hanem *torcák*-kal (= fáklýák).

Érdekes, hogy sok román kifejezés annyira meghonosodott nyelvünkben, hogy nem is jut eszünkbe az, hogy annak magyar megfelelője is van. Természetesnek találjuk, hogy bizonyos fogalmakat román szavakkal fejezünk ki. Egyik egyetemista ismerősöm nagy barátja a nyelvhelyességnek és magyarosságnak. Nemhogy az idegen szavakat, de még az ikes igék helytelen használatát sem engedte meg a szobában. Ugyanakkor a fentebb felsorolt román szavak jó részét ő is használta. A nyelvtisztaság ellen azonban a román szavak használatával is épügy vétünk, mint a többi idegen szavak használatával. Sőt, így még inkább vétünk, mert a román nyelvet jobban ismerjük, mint a többi idegen nyelveket, és így az előforduló román szavakat minden nagyobb nehézség nélkül helyettesíteni tudjuk megfelelő magyar szavakkal.

Márton Gyula.

Az ősök nevééről — másodízben.

Az Erdélyi Múzeum tavalyi folyamában (XLV: 1940. 81—82.) szó volt már egyszer az ősök nevééről. Ottan arra kértem volt a kérdés iránt érdeklődő olvasókat, hogy a maguk tudományát írják meg, hadd lássuk, miféle elnevezések használatosak itt-ott, az ország különböző vidékein.

Nem sokat vártam ettől a kéréstől, mert bármekkora is az érdeklődés manapság a szülék és nagyszülék iránt és bármennyire divatban is van a nyelvművelés, írásra nehezen szánja rá magát az embet. Élőszóval többen előhozták a kérdést véletlen találkozások alkalmával, levelet azonban csak kettőt kaptam: egyet dr. *Darkó Ákos* ref. egyházkerületi előadótanácsostól, egyet meg dr. *Zsábo Andor* budapesti ny. kir. törvényszéki bírótól. Az első a jogtudományban használt elnevezéseket sorolja föl *Kolosváry* Bálint magánjogi tankönyve alapján, így: az első törzs az örökhagyó, a második az örökhagyó szülei, a harmadik törzs a nagyszülei, a negyedik a szépszülei és az ötödik a dédszülők törzse. A másik az érdekesebb, mert egyebek mellett az élőnyelvből használt elődnevekről is szól.

Azok közül, akikkel személyesen beszéltem, újat dr. *Kelemen László* kórházi főorvos mondott. Elmondotta, hogy odahaza a családi házból, Marosvásárhelyen így hallotta a nemzedékek rendjét: én az első íz vagyok, édesapám-édesanyám a második, nagyapám-nagyanyám a harmadik, *szülőnagyapám-szülőnagyanyám*¹ a negyedik íz, dédapám-dédanyám az ötödik, ükapám-ükanyám a hatodik íz, a hetedik pedig a szépapám-szépanyám. Az emlékezet és a névadás ebben az esetben is csak a hetedik ízig ér; ez a közölttem névsorral is nagyjában megegyezik, azzal a különbséggel mégis, hogy közbekelelődik negyedik íznek az új (nem újkeletű, csak az említett névsorhoz viszonyítva új) *szülőnagyapám-szülőnagyanyám*, továbbá azzal, hogy a hetedik íz ilyenformán nem az *ősapa-őszanya*, hanem a *szépapa-szépanyaa*, mely amott a hatodik íz neve.

A *szülőnagyapám* és *szülőnagyanyám* keletkezésére feltehető, hogy *szülémmagyapja*, *szülémmagyanyja* kifejezésből keletkezett a birtokos személyrag hátrahelyezésével, mint nevemnapja, lábamujja helyett *névnapom*, *lábujjam*. Hatással lehetett rá a *szülőapám*, *szülőanyám* kifejezés is.

A *Kelemen László* följegyzése már a kezemben volt, amikor a másodiknak említett levelet megkaptam. Nagyon megörvendtem neki, mert az imént elmondottakat részben megerősíti. Ime a levélnek erre vonatkozó része szó szerinti: „Egy régi napló-

¹ Megjegyzem, hogy magam is hallottam *Ugron István* ny. meghatalmazott miniszter úrtól több ízben is ugyanilyen jelentésben *szülenagyapá-t* és *szülenagyanyá-t* emlegetni. (A szerk.)

ban láttam a *szüleapám* elnevezést. Az *Erdélyi Történelmi Adatok*-ban közölték ezt a naplót (Szerkeszti és kiadja gróf Mikó Imre. I. kötet. Kolozsvártt. Nyomatott az ev. ref. főtanoda betűivel. 1855.). — Ebben a kötetben van: Borsos Sebestyén krónikája 1490—1583., folytatta Nagy Szabó Ferenc 1580-tól kezdve 1658-ig — Nagy Szabó Ferenc *bévezető* szavaiban elmondja, hogy édes anyjának édes apja volt Borsos Sebestyén és *szüleapámnak* nevezi őt. A naplórók mirosvásárhelyiek voltak. Három évvel ezelőtt egy torockói rokonunktól kérdeztük meg az ősök ott használatos elnevezését. Rokunk azt írta levelében, hogy Torockón a nagyapám neve *apó*, az apó apjának a neve *szülapám*, szülapámnak az apja pedig *szürke-szülapám*. A levél írója nem szól a női őskortól, de emlékszem, hogy az *anyó* is használatos és bizonyára a *szülaným* és *szürke-szülaným* elnevezés is megvan Torockón¹.

A naplóró Nagy Szabó Ferenc tehát a nagyapját, még pedig édes anyjának az apját mondja *szüleapám*-nak, talán szintén *szülemapja* helyett. Ez tehát a nagy-szüléknek újabb (nem a keletkezésére gondolok), immár negyedik elnevezése: *nagyapa*, *őregapa*, *jobbapa* (*jóbapa*) és *szüleapa*. A torockói *apó* sok helyütt ismeretes, másutt a *bapó*, illetőleg *bopó* használatos (jób + apó ~ jóbapó > bapó). A *szülapám* a *szüleapám*-ból rövidült meg egy szótaggal úgy, hogy két egymás mellé került magánhangzó közül az egyik, a nyomatékalan kiesett (mint *ifjuasszony*-ből *ifjasszony*, *gazdauram*-ból *gazduram*). Meglepő a *szürke-szülapám* *szürke* szava, eredete, a szemlélet és névadás módja egyelőre ismeretlen. Meglehet, hogy az *ősz*, a *szürke* hajra vonatkozik, csakhogy már a nagyapáknak is *ősz* hajuk szokott lenni.

Megvallattam Csűry Bálint Szamosháti Szótárát is és kitént, hogy ott, a Szamosháton csak öt ízet neveznek meg a következőképen: (én), apa-anya, nagyapanyagya (*papó-nanó*), szépapa-szépanya, szépnagyapa-szépnagyanya. A *nanó* nagyanyó-ból lett egyszerejtéssel, a *papó* a bapó-nak változata lesz. Keletkezését elősegíthette a *nanó* két egynemű mássalhangzója is, meg a gyermeknyelvnek az a sajátsága, hogy szereti a mássalhangzó-ismétlést, sőt a szótag-ismétlést is. Föltűnő, hogy a *déd* (apa, anya) és az *üke* szó ismeretlen ebben a nyelvjárásban, ellenben a *dédunoka* (az unokának a gyermeke) megvan.

Nem ismertem eddig a *Balassa* József cikkét a Magyar Nyelvőről (LXVIII: 1939. 65—66. Az ősök elnevezései). Ebben röviden számbaveszi az ősök nevének régi adatait, azután így végzi: "... a nagyszülőket megelőző nemzedékek számára ma háromféle megjelölés van használatban: a *szépapa*, *dédapa* és *ükepa*. De mivel használatuk a múltban is ingadozott, helyes használatukat csakis közös megegyezéssel lehet megállapítani. A mai közhasználatban *dédanya*, *dédapa* a szülők szüleit jelenti; *ükeanya*, *ükepa* vagy *szépanya*, *szépapa* a szülők nagyszüleit. Tovább már nem mehetünk visszafelé a nemzedékek során külön elnevezésekkel. Ezeket már az *ősök* nevével foglaljuk össze".

Érdemes volna az egész magyar nyelvterületről összegyűjteni a rokonsági neveket. Egyelőre az erdélyiekkel is megelégedném, ezért megismétlem kérésemet: aki nem röstell egy kis fáradságot, szedje és írja össze őket és küldje meg az Erdélyi Múzeum szerkesztőségnek.¹

Brüll Emánuel.

Pityókos és még valami.

A pityókos-pityókás kérdéshez szeretnék röviden hozzászólni. Előljáróban csak annyit akarok megjegyezni, hogy én is inkább a *pityókos* alakot ismerem, a *pityókás* alakot ritkán hallottam.

¹ A szerkesztő érdemesnek tartja itt megjegyezni, hogy az Erdélyi Tudományos Intézet közelebről meginduló népnyelvi atlasz és szóföldrajzi munkájának körébe is beletartozik ez a fontos kérdés. Mindenképen érdekes lesz térképre vetítve látni a rokonsági elnevezések egyes alakjainak földrajzi elterjedését. Éppen azért üdvös volna, ha minél többen és minél több vidékről szólnának meg ebben az ügyben, hogy a gyűjtők már bizonyos tájékozódással indulhassanak el.

Nem tudom, hogy mióta használják nyelvünkben ezt a szót, nem szólhatok tehát hozzá ahhoz, hogy valóban lehet-e köze a száz évvel ezelőtt élt Pityók Bandi muzikus-cigány nevéhez. Van azonban egy másik természetesebb magyarázata is a szónak. És pedig a következő.

A pityókos vagy pityókás állapot az ivás következménye. Az ivást kifejező valamelyik szóban kell tehát keresni ennek a szónak az eredetét. Az orosz nyelvben *pitty* annyit jelent, mint inni, *pittyó* pedig italt jelent. Nem találtam orosz szótáramban, de talán nem lehetetlen, hogy az orosz vagy valamelyik más szláv nyelvben a *pityóke* szó is megvan. Valószínű, hogy itt kell keresni a *pityókos* és *pityókás* szó eredetét. Ez a szó eszerint valószínűleg nem magyar eredetű, hanem valamelyik szláv szó továbbképzése.

A továbbképzés azonban nemcsak az elterjedtebb *pityókos* alakban volt lehetséges. Ha ugyanis egészen magyar szóval azt is mondhatjuk a kissé ittas emberről, hogy *itókás*, talán nem egészen rossz az sem, hogyha a szláv eredetű szó továbbképzésével *pityókás*-nak mondjuk. Igen érdekes lenne tovább tanulmányozni és megfejtetni ennek a szónak az eredetét.

Nem ennek a szónak az eredetéhez tartozik, de érdekes, hogy szintén szláv eredetűnek látszik a ló hajtására használt *gyi* szó. Oroszul *igyi* annyit jelent, hogy *menj!* A *gyi* szóval szintén menésre biztatjuk a lovat. Az *igyi*-ben a második szótagon lévén a hangsúly, könnyen megeshetett, hogy az első hangsúlytalan *i* elveszett és az átvétel után csak a *gyi* maradt meg.

Zsákó Andor.

Pótlás és hibaigazítás.

A folyóirat ez évi 1—2. sz.-nak 80 s köv. lapján, illetőleg az Erdélyi Tudományos Füzetek 124. számában *Ady László*tól közölt helynévtanulmányból kimaradt a történeti forrásokra való utalás. Az 1357-i helynevek Csánki V, 366. l.-ről, a többi adatok az Erdélyi Múzeum gr. Bánffy I. levéltárának gyalui urbáriumából, a kalotaszegi református egyházmegye és a nagykapusi református egyházközség levéltárából valók.

Ugyanabban a számban a 112. lapon, illetőleg az Erdélyi Tudományos Füzetek 125. száma 10. lapjának 25—26. sorában *Pinguicula vulgaris* helyett *Utricularia vulgaris* olvasandó. A tanulmány végéhez (132. l.) betöltendő a szerző *Nyárády E. Gyula* neve.

¹ *Arvay József*, szóbeli közlése szerint, a *pityós* szóalakot is hallotta Brassóban és másutt, a Székelyföldön hasonló (kissé mámoros) értelemben. (A szerk.)